

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNY

<i>Zalai-Gaál István: A lengyeli kultúra „agyagmécsesei”</i>	3
--	---

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bíró Endre: A brigetiói falfestmény</i>	37
<i>Takács Miklós: Az oroszlánosi monostor oroszlánja</i>	47
<i>Erdélyi István–D. Cevendordzs: A mongol–magyar közös régészeti kutatások újabb eredményei (1986–1989)</i>	63
<i>Siklósi Gyula: A székesfehérvári Szent Anna-kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei</i>	71

SZEMLE

<i>Éry Kinga: Lengyel Imre 1934–1992</i>	85
<i>Fitz Jenő: Entz Géza 1913–1993</i>	86
<i>Szőke Béla Miklós: Cs. Sós Ágnes 1925–1993</i>	87
<i>Kiss Attila: Kralovánszky Alán 1929–1993</i>	89
<i>Patay Pál: Megemlékezés Tompa Ferencről születésének 100. évfordulóján</i>	90
<i>Raczky Pál: Tompa Ferenc munkássága a magyarországi újkőkor és rézkor kutatásában</i>	95
<i>Szathmári Ildikó: Tompa Ferenc szerepe a magyar bronzkorkutatásban</i>	99
<i>Soproni Sándor: Póczy Klára köszöntése</i>	102
<i>Kovács Tibor: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1992. évi tevékenysége</i>	103
<i>K. Palágyi Sylvia: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1992-es évben</i> ...	104
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1990 (Szerk. I. Czeglédy)</i>	106

IRODALOM

<i>Lőrincz Barnabás: Visy Zs., A római limes Magyarországon</i>	131
<i>Kádár Zoltán: Wessetzky V., Isis és Osiris Pannoniában</i>	131
<i>Kürti Béla: Garam É.–Kiss A., Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban</i>	131
<i>T. Dobosi Viola: Menschenentwicklung. Millionen Jahre Menschheitsentwicklung</i>	132
<i>T. Dobosi Viola: P. Bueno Ramirez, Megalitos en la Meseta sur: los dolmenes de Azutan y la Estrella (Toledo)</i> ...	133
<i>Zalai-Gaál István: I. Petrasch, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa</i>	134
<i>Zalai-Gaál István: G. Trnka, Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen</i>	135
<i>Patay Pál: J.-P. Thevenot, L'âge du bronze en Bourgogne</i>	137
<i>Hubai Péter: J. Einwanger, Merimde-Benisalame III. Die Funde der jüngeren Merimdekultur</i>	139
<i>Szabó Miklós: H. van den Boom, Großgefäße und Töpfe der Heuneburg</i>	140
<i>Szabó Miklós: D. van Endert, Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching.</i> <i>R. Gebhard, Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching</i>	140
<i>Szabó Miklós: N. Himmelmann, Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst</i>	141
<i>Szabó Miklós: R. Fleischer, Studien zur seleukidischen Kunst. Bd. I. Herrscherbildnisse</i>	142
<i>Hajnóczi J. Gyula: Chr. Ertel, Römische Architektur in Carnuntum</i>	142
<i>Kiss Attila: U. Giesler-Müller, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen</i>	144
<i>Juan Cabello: S. B. Rodriguez, El Castellar de Meca Ayora (Valencia)</i>	145
<i>Holl Imre: S. Felgenhauer-Schmiedt, Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde</i>	146
<i>Holl Imre: Archäologie im Rheinland 1989</i>	147
<i>Gyuricza Anna–Szabó Klára: Magyar régészeti irodalom 1992</i>	149

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 120

1993. 1-2. SZÁM

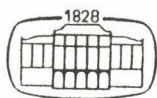
120. KÖTET

XP 2574

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723132

AKADÉMIAI KIADÓ 1993

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként
120. kötet (teljes sorozatban) 1993
Megindításának éve 1868

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:

BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, NAGY MIHÁLY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1370 Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364 (Nemzeti Múzeum) Telefon: 138-2705
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 181-2134
Előfizethető az Akadémiai Kiadó kereskedelmi osztályán: 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.
Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22.
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.
Külföldön terjeszti a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest Pf. 149.)

A LENGYELI KULTÚRA „AGYAGMÉCSSEI”

Az őskori telep- és temetőfeltárások során gyakran találkozunk olyan leletekkel vagy „régészeti jelenségekkel”, melyek rendeltetésének meghatározása problematikus, olykor pedig szinte teljesen lehetetlennek látszik. Az ilyen esetek többségében a nehezen definiálható „kultikus célú rendeltetést” állapítja meg a régész, miután a tárgyalt leletfajták tipológiai és kronológiai rendszerezésével nyert eredményeket megkísérli összevetni a legkorábbi írásos emlékekből levonható adatokkal és/vagy etnológiai-néprajzi párhuzamokkal.

Ezt a módszert alkalmaztuk akkor is, amikor a Mórág-Tűzkődombon 1978–1990 között folytatott ásatainkon megtalált, „kultikusnak” tartható leleteket, a neolitikus–kora rézkori szakrális élettel kapcsolatosnak tűnő jelenségeket vizsgáltuk meg lehető legszélesebb összefüggésekben. Elsősorban a koponya- és edénytemetkezéseket, az állattemetkezésekkel összefüggő kérdéseket és a lengyeli kultúra idolplasztikájának problémáit említhetjük meg ezzel kapcsolatban.¹

Ezekben az esetekben viszonylag könnyebben elemezhető leletekről van szó, mert például egy ülő női agyagidol bizonyos jellegek alapján összefüggésbe hozható a termékenységi kultusszal. Nagy számban találkozunk azonban olyan leletfajtákkal, melyeknél a rendeltetés megállapítása bármilyen magasabb szintű elemzés után is bizonytalan marad. A lengyeli kultúra magyarországi, szlovákiai, ausztriai és morvaországi lelőhelyein viszonylag gyakoriak azok a leletek, melyeket a szakirodalomban „neolitikus agyagmécseknek” vagy „agyagoltároknak” neveznek. Utóbbiaknak többféle típusát is ismerjük Mórág-Tűzkődombról, közöttük különösen annak a példánynak van nagy kultúrtörténeti jelentősége, mely *zárt leletegyüttesből*, a 43. sírból került elő. Munkánkban elsősorban a lengyeli kultúra dél-dunántúli elterjedési területéről ismert,

a neolitikus „agyagmécsek” vagy „oltárok” körébe sorolható leleteknek a leírását, jellemzését, illetve tipológiai-kronológiai elemzését végezzük el, és foglalkozunk a rendeltetés kérdéseivel is.

I. Dél-Dunántúl

I.1. A leletek leírása

I.1.1. Mórág-Tűzkődomb

1. 43. sír

A B1-sírcsoport ezen temetkezésében egy Inf.II életkorú leánygyermeket temettek el. A jobb oldalán zsugorított, jó fennmaradású csontváz fejjel Ny-nak, lábakkal K-nek néző irányban feküdt, D felé irányuló arcrésszel. A koponya széttört. A karokat és kezeket erősen az arcrész elé húzták, a lábakat közepes mértékben zsugorították. A sírban, amely 150 cm mélységű volt, a következő mellékleteket találtuk (1. kép):

43.1. Szürke színű, vastag falú, csőtálpas tál maradványai. A csőtalp enyhén profiláltan szélesedik ki, a talp felszínén vörösen festett geometrikus minták maradványai láthatók: sorban elhelyezett négyszögek. A tálrész belső felülete is vörösen volt festve.

Csőtalp M: 21,50 cm, nyak Átm: 9,0 cm, talp Átm: 13,80 cm, ltsz.: Ö/87.71.1 (2. kép 1).

43.2. Szürke színű, vékony falú, behúzott szájú edény („Butmir-edény”) töredékei. Az enyhén ívelt alsó rész kónusosan kiszélesedik. A felső rész boltozatos. A perem körül és a hasi törésen négy-négy bütyök helyezkedik el egymással átellenesen. Az edény felszínén vörös festés nyomai figyelhetők meg.

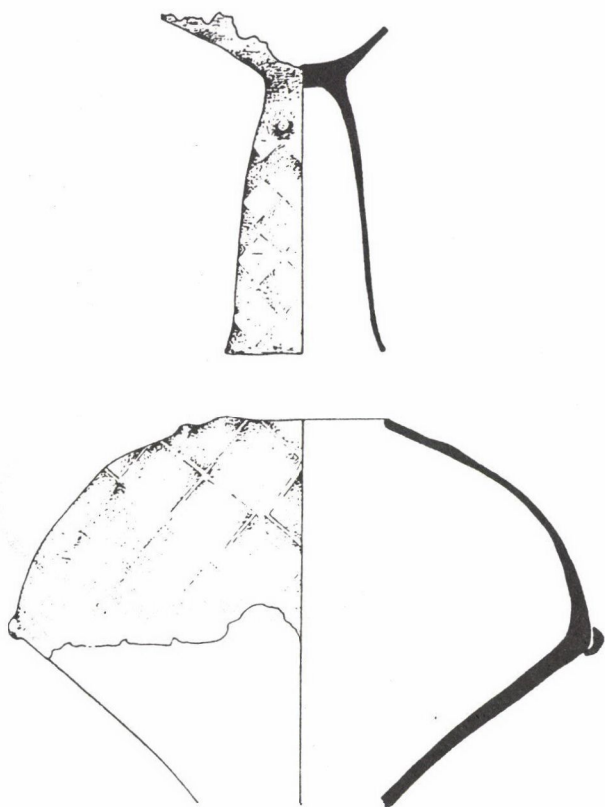
M: 16,0–20,0 cm, perem Átm: 7,20 cm, hasi Átm: 24,40 cm, ltsz.: Ö/87.71.2 (1. kép 2).

43.3. Szürke színű, vékony falú, háromrészes pohár, finoman iszapolt agyagból. Alsó része fordítottan kónusos, hasi törése lekerekített, vállrésze enyhén boltozatos. A hengeres nyakon ki-

¹ Zalai-Gaál, I., SzekMÉ (Szekszárd 1984) 3–42.; A Wosinsky Múzeum Évkönyve 17 (1992) 3–30.; Acta ArchHung (1994: nyomdában); A Wosinsky Múzeum Évkönyve 18 (Szekszárd 1993).

1. kép. Mórág-Tűzkődomb. 43. sír
Abb. 1. Mórág-Tűzkődomb. Grab 43

2. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1. 43. sír 1. edény. 1 : 4.
– 2. 43. sír 2. edény. 1 : 4

Abb. 2. Mórág-Tűzkődomb. 1. Grab 43, Gefäß 1 1 : 4.
– 2. Grab 43, Gefäß 2 1 : 4

hajló perem ül. Nyakán és hasi törésén négy-négy vízszintesen átfúrt, rátett bütyök helyezkedik el egymással átellenesen. A perem belső felülete vörösen festett.

M: 16,90 cm, perem Átm: 13,10 cm, hasi Átm: 15,40 cm, fenék Átm: 4,0 cm, ltsz.: Ö/87.146.1 (3. kép 3).

43.4. Szürke színű, vékony falú, háromrészes pohár, finoman iszapolt agyagból. A karsú alsó rész befelé ívelten kiszélesedik. Hasi törése éles, a vállrész alacsony és boltozatos. A henger alakú nyakon kihajló perem található. A hasi törésén négy rátett bütyök van. Az edény felszínén és a perem belső felületén vörös festés nyomai láthatók.

M: 15,80 cm, perem Átm: 11,80 cm, hasi Átm: 13,80 cm, fenék Átm: 3,80 cm, ltsz.: Ö/87.133.1 (3. kép 1).

43.5. Szürke, vastag falú, durva anyagú, széles edényke kétrészes formával. A felfelé enyhén kiszélesedő alsó részen fordítottan kónusos felső rész található, melyet kihajló nyakkal és elvékonyodó peremmel láttak el. A hasi törés lekerekített. A perem alatt és a hasi törésén négy-négy bütyök helyezkedik el egymással átellenesen.

M: 11,50 cm, perem Átm: 11,20 cm, hasi Átm: 12,50 cm, fenék Átm: 7,20 cm, ltsz.: Ö/87.135.1 (3. kép 4).

43.6. Szürke, vékony falú, kerek edény, finoman iszapolt agyagból. A hasi rész lekerekített, a nyak henger alakú és rövid.

M: 5,55 cm, perem Átm: 12,40 cm, hasi Átm: 13,20 cm, fenék Átm: 4,80 cm, ltsz.: Ö/87.171.1 (3. kép 2).

43.7. Targyalt munkánk alapját az a négylábú agyagidol (Katalógusszám: 1) jelenti, mely a zsugorított csontváz könyökrésze előtt, illetve felett helyezkedett el a csontvázal megegyező irányban. Négy, oszlopszerű lába végén sematikus ábrázolják a talprészt is. A hosszúság, négyszög alakú test enyhén lapított formájú. A hátrész közepébe kerek és henger alakú nyílás mélyül be. Ezzel átellenesen, a hason egy bütyök helyezkedik el hegyével lefelé. A fejet szándékosan letörték, csak a henger alakú nyakrész maradt meg. A nyak előrenéző oldalán közepén egy vízszintesen átfúrt hegyes, rátett bütyök látható. Az első lábak felső részén 2–2 hasonló bütyök helyezkedik el. A figura hosszanti oldalain eredetileg 3–3 ugyanilyen bütyök volt elhelyezve. A rövid és elvékonyodó hengeres farokrész is töredékesen maradt meg. A barnásszürke színű, simított felszínű tárgyat finoman soványított, apró szemcsékkel kevert anyagból készítették, felszínén égetés utáni vörös festés maradványai figyelhetők meg.²

H: 10,46 cm, Sz: 1,60 cm, V: 2,10 cm, ltsz.: Ö/87.110.1 (4. kép 1–2).

43.8. Kovapenge. H: 1,70 cm, Sz: 1,30 cm, V: 0,70 cm, ltsz.: Ö/87.211.1.

43.9. Kovapenge. H: 2,80 cm, Sz: 1,20 cm, V: 0,30 cm, ltsz.: Ö/87.212.1.

43.10. Spondylus karkötő. Átm: 7,13 cm, ltsz.: Ö/87.216.3.

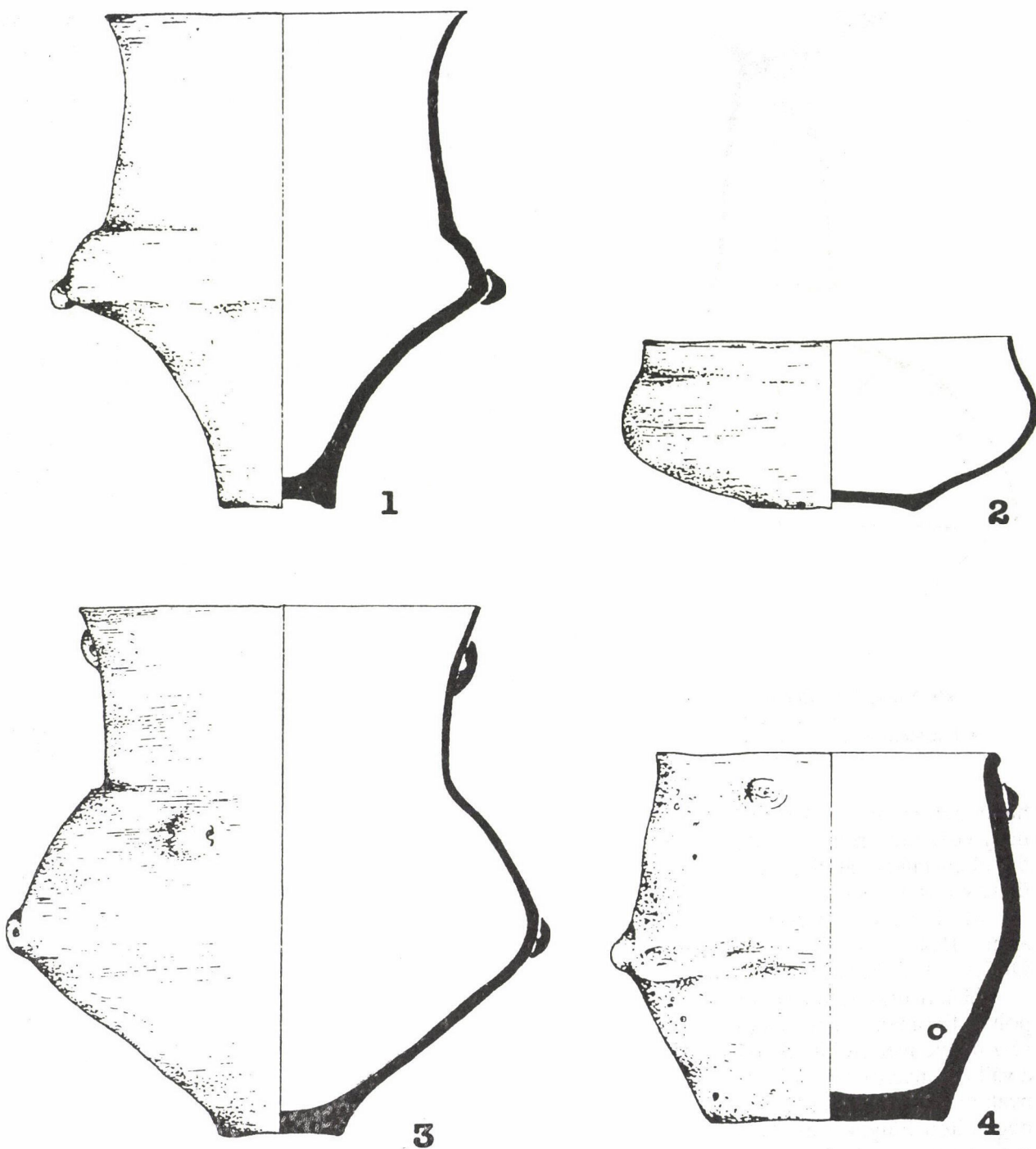
43.11. Nyaklánc nyolc tülkös csiga és 19 korrodálódott korong alakú rézgyöngyből. Ltsz.: Ö/87.211.4.

43.12. A csontváz dereka körül övet alkotva helyezkedett el 63 különböző nagyságú, hengeres Spondylus kagyló. Ltsz.: Ö/87.216.1 (1. kép).

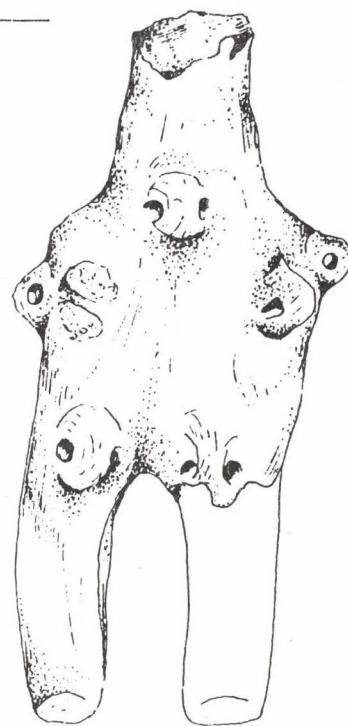
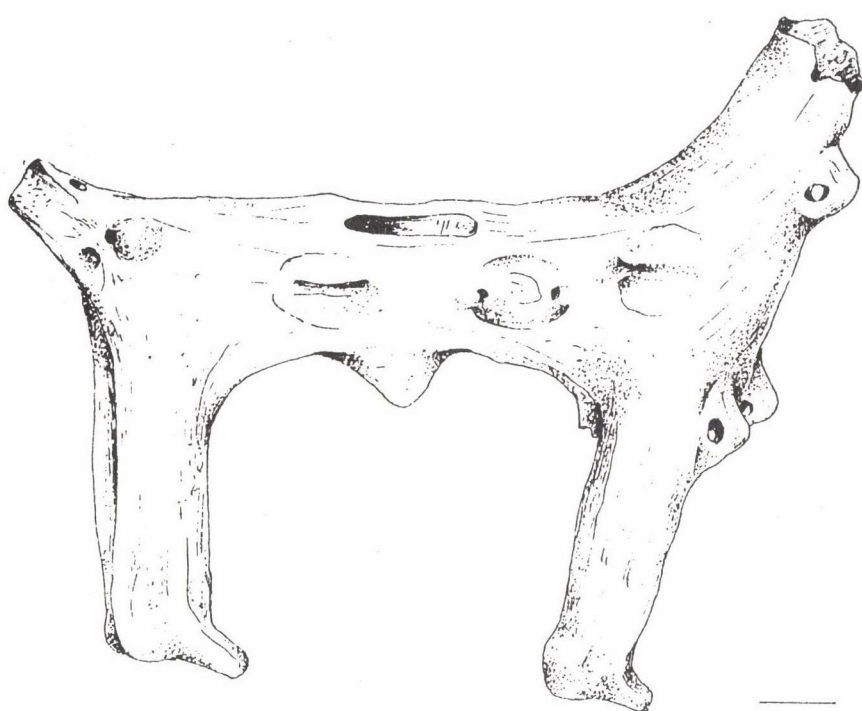
A csontváz nemét nőnek határozta meg Lengyel Imre, életkorát pedig K. Zoffmann Zsuzsa 9–11 évben állapította meg.

Az említett sírleleten kívül több hasonló típusú tárgyat is ismerünk erről a lelőhelyről, ezek azonban nem az általunk feltárt zárt leletgyűjtésekből, hanem a szelvények kultúrrétegeiből vagy

² Zalai-Gatl, I., MÖAW 33–34 (1983–1984), 327–345., 153., Abb. 8. 1 a–b.

3. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1. 43. sír 4. edény 1 : 2. – 2. 43. sír 6. edény. 1 : 2. – 3. 43. sír 3. edény 1 : 2. – 4. 43. sír 5. edény
 Abb. 3. Mórág-Tűzkődomb. 1. Grab 43, Gefäß 4 1 : 2. – 2. Grab 43, Gefäß 6 1 : 2. – 3. Grab 43, Gefäß 3 1 : 2. – 4. Grab 43, Gefäß 5 1 : 2

1 A-B

2

4. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. Mécsesszerű, állatalakú agyagidol töredéke a 43 sírból. 1 : 1
Abb. 4. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. Lämpchenartiges zoomorphes Idolbruchstück aus dem Grab 43. 1 : 1

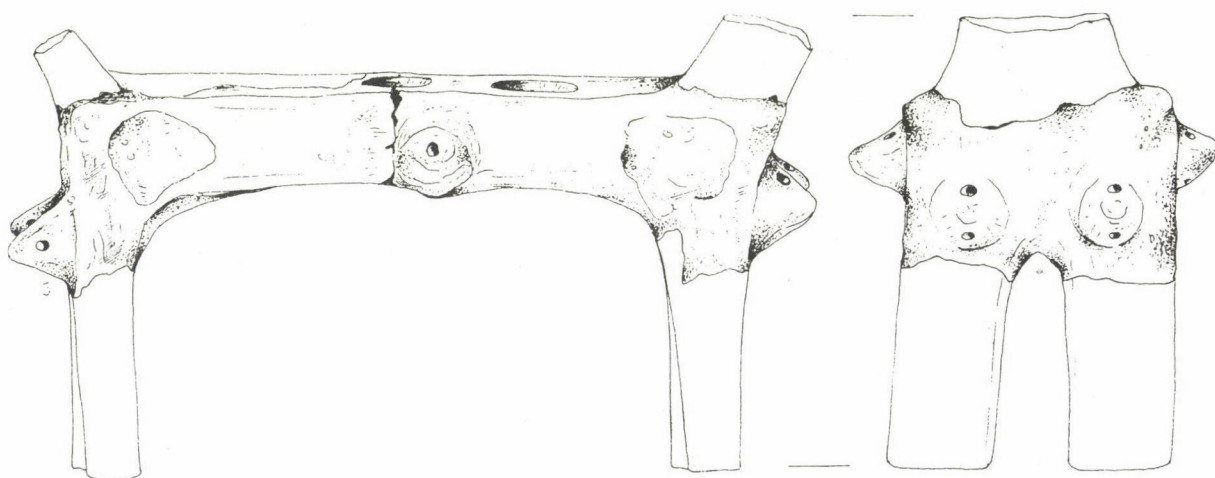
szórványként kerültek elő. A tárgyleírások során a szakirodalomban leggyakrabban használatos „*mécses*” vagy „*mécsesszerű*” elnevezést használjuk terminus technicusként, függetlenül a tárgyak eredeti rendeltetésétől, aminek kérdéseit a munka végén tárgyaljuk behatóbban.

2. A B/IV. szelvény humuszrétegében előkerült állat alakú lapos, hosszúkás agyagidol-töredék sarkos hosszanti élű oldalakkal. Nyaka és farkrésze kiegészített, első lábait részben restaurálták. Fejét letörték. Hátán egymás mögött két kerek bemélyedés található. Nyaka alatt, a lábak felső részén egy-egy függőlegesen átfúrt, rátett hegyes bütyök van. Oldalszélein is egy-egy ha-

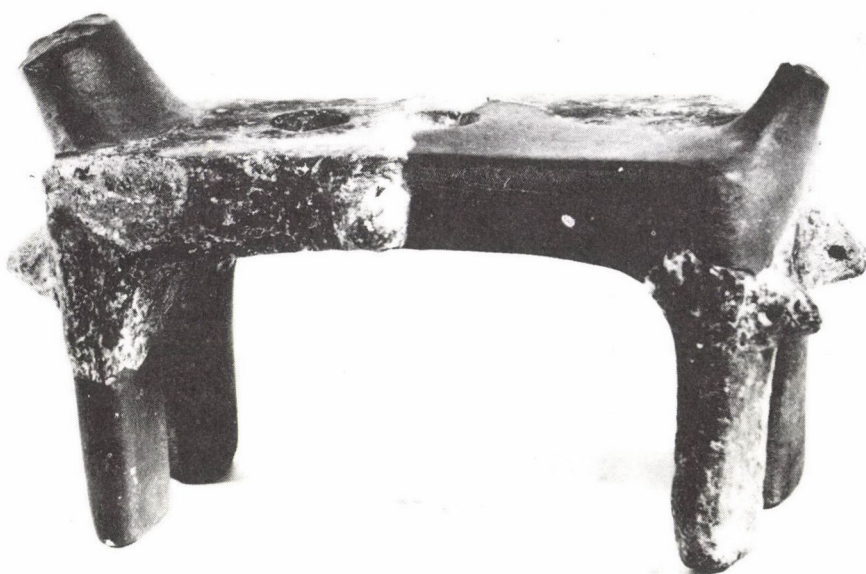
sonló, hátsó lapos lábainak felső részén ellenben egy-egy vízszintesen átfúrt bütyök ül. Az idol felszínén vörös festés nyomai maradtak meg. Színe sötétszürke, finoman soványított, szemcsés agyagból készült.

M: 7,0 cm (nyak nélkül), Sz: 4,81 cm, V: 1,85 cm, ltsz.: Ö/87.111.1 (5. kép 1–2).

3. A B/II. szelvény humuszrétegében talált állat alakú, mécsesszerű agyagidol töredéke. Szürkésbarnás színű, szemcsés anyagból készült, viszonylag durva kivitelezésű. Lábait és fejrészét letörték. Hosszúkás, lapos teste lekerekített szélű, négyszögű metszetet mutat. Hátán kerek és hengeres bemélyedés található. Hasonló, de

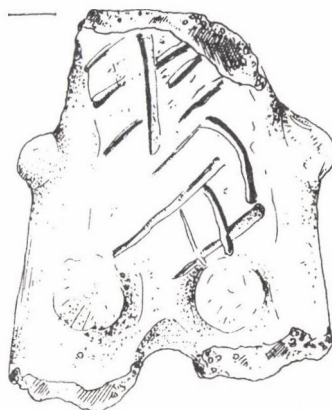
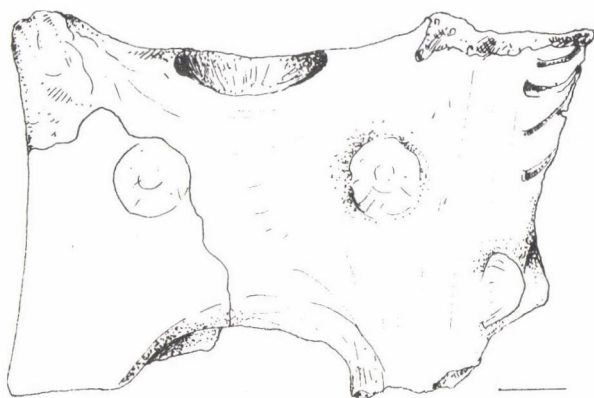

1 A–B

2

5. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. A 2. sz. idoltöredék, 1 : 1
Abb. 5. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. Idolbruchstück Nr. 2 1 : 1

1 A-B

2

6. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. A 3. sz. állatalakú idol töredéke. 1 : 1
Abb. 6. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. Bruchstück des zoomorphen Idols Nr. 3 1 : 1

sekélyebb és vízszintes bemélyedés látható a farok alatti részen is. Hosszanti oldalain 2-2 elvkonyodó, rátett bűtök van. Mellső részére meandermintázatot karcoltak be. Felszínén a kiégetés után felvitt vörös festés nyomai maradtak meg.³

4. A B/III. szelvényben előkerült mécsesszerű, állat alakú agyagfigura töredéke. Barnásszürke színű, rendkívül durva, szemcsés agyagból készült. Teste tömör, a négy végtagot erősen sematizálva ábrázolták. Fejrészét letörték. Lapos hátán két kerek és hengeres lyuk van egymás mögött. Felső, hosszanti oldalszélei lekerekítettek. A tárgyon több bűtök volt, melyek ugyancsak letörték.

H: 10,0 cm, M: 6,75 cm, V: 4,38 cm, (7. kép 1-2).

5. Szórványként talált állat alakú, mécsesszerű agyagidol hátsó féltöredéke a *Csiszér-gyűjtemény*ből.⁴ Világosbarna színű, durva anyagú. A lapos és széles tárgy hosszanti sarkai lekerekítettek. A farokrész letörött, ugyanúgy a lapos két hátsó láb is. Hátán két kerek, lefelé enyhén keskenyedő bemélyedés volt (egészen csak a hátsó maradt meg).

H: 6,41 cm, Sz: 6,08 cm, V: 3,27 cm, ltsz.: Csi.89.9 (8. kép 1-2).

6. Szórványként talált mécsesszerű, állat alakú agyagidol hátsó féltöredéke a *Csiszér-gyűjtemény*ből. Barnásfekete színű, szemcsés agyagból készült, felszínét lesimították. Teste négyszögletes metszetű, a felső hosszanti oldalszélek élesen sarkítottak. Hátul függőlegesen átfúrt farokrésze hegyes. Hátsó lábai felső részén egy-egy függőle-

³ I. m. 344., Taf. 12. 1.

⁴ *Csiszér Antal* aparthanti magángyűjteményének a témával kapcsolatos leleteit is átengedte közlésre. Szíves segítségét, leletbejelentéseit ezúton is köszönöm!

gesen átfúrt bütyök volt. Hátán kerek, henger alakú bemélyedés található.

H: 4,29 cm, M: 4,31 cm, V: 4,03 cm, ltsz.: Csi.89.37 (9. kép 1–3).

7. Állat alakú, mécsesszerű agyagidol hátsó felének töredéke a Csiszér-gyűjteményből, szórványként került elő. Barna színű, helyenként szürke foltos, durva anyagú szemcsés agyagból készült. Felszíne lesimított. A test metszete nagyjából hengeresen ovális. Hátsó két lábát enyhén ívelt és oszloposan képezték ki. Az idol feltételezett középtáján a hátba függőlegesen mélyül a henger alakú nyílás, mely alul lekerekített. A

tárgyat pontosan a nyílás felénél törték ketté. Hátsó végében felül lekerekített végű, hengeres faroknyúlvány emelkedik ferdén felfelé. Oldalain és a farok alatti részen egy-egy vízszintesen átfúrt, hegyes, rátett bütyök látható.

M: 10,55 cm (a lábakkal együtt), H: 7,16 cm, Sz: 4,58 cm, ltsz.: Csi.89.132 (10. kép 1–2).

8. A B/II. szelvény humuszcétegében talált agyagmécses féltöredéke. A sötétszürke tárgyat finom szemcsés agyagból készítették, felszínét lesimították. Felületén az égetés után rávitt vörös festés nyomai figyelhetők meg. A lapos, négyszögletes metszetű test hosszanti szélei élesek. A

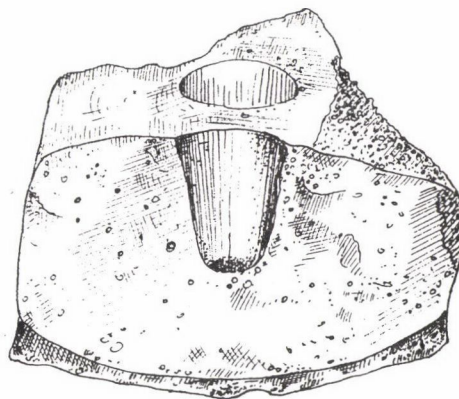
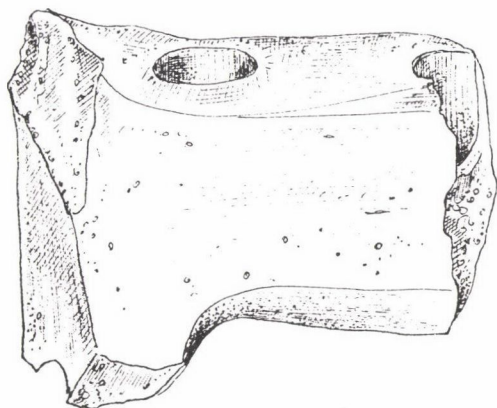

1 A–B

2

7. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. A 4. sz. állatalakú idol töredéke. 1 : 1
Abb. 7. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. Bruchstück des zoomorphen Idols Nr. 41 : 1

1 A-B

2

8. kép. Mórág-Tűzkődomb 1. a-b, 2. A 5. sz. állatalakú idoltöredéke 1 : 1
Abb. 8. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. Bruchstück des zoomorphen Idols Nr. 5 1 : 1

töredék megmaradt két lábát kiugróan sarkosan formálták meg, a lábak alul egyenesen elvágottak. Oldalain egy-egy apró rátett, függőlegesen átfúrt bütyök található. Hátán kerek, henger alakú bemélyedés volt, itt tört ketté a tárgy.

M: 5,20 cm, Sz: 6,95 cm, V: 2,95 cm, ltsz.: Ö/87.124.1 (11. kép 1-2).

9. A B/III. szelvény humusrétegében talált mécsesszerű agyag oltaltöredék. Világosbarna színű, durva, szemcsés agyagból készült, felszíne lesimított. Két, lefelé ellaposodó, lekerekített végű lábon áll a nagyjából kerek metszetű, henger alakú felső rész. Elöl és hátul két-két kerek rátett bütyök látható egymás mellett (a hátsóknak csak a nyomai maradtak meg). A kerek felső rész töredékesen maradt meg, a tárgyalta mécsesszerű leletekre jellemző kerek és hengeres bemélyedés azonban itt is megfigyelhető.

M: 8,30 cm, Sz: 8,27 cm, V: 4,88 cm, ltsz.: Ö/87.109.1 (12. kép 1-2).

10. A B/IV. szelvény alsó humusrétegéből előkerült agyagmécses töredéke. A sötétszürke színű tárgyat finom szemcsés agyagból készítették, felszínét elsimították. A tárgyból voltaképpen csak a lefelé elkeskenyedő két lapos metszetű láb és a kerek, felfelé kiszélesedő bemélyedés, nyílás fele maradt meg.

M: 4,08 cm, Sz: 3,50 cm, V: 2,25 cm, ltsz.: Ö/87.112.1 (13. kép 1-3).

11. A B/I. szelvény humusrétegében talált négylábú tálka. Barnás színű, finom szemcsés agyagból készült, felszínét lesimították. A nagyjából kerek (enyhén ovális) kónusos tálka alul négy, oszlopszerű lábban végződik, melyek töredékesek.⁵

M: 4,0 cm, Sz: 9,0x8,7 cm, ltsz.: 82.59.1 (14. kép 1-2).

⁵ Zalai-Gál, I., i. m. 344. Taf. 12. 3.

12. Szórványként előkerült mécsesszerű agyagtárgy töredéke. Sötétszürke színű, finom szemcsés agyagból készült. A tárgy egy, a talpán kiszélesedő, oszlopszerű lábrészből áll, mely felül kónuszosan szélesedik ki. Felső részén található a kerek, lefelé keskenyedő bemélyedés.

M: 5,57 cm, Sz: 3,40 cm, ltsz.: Ö/93.32.1 (15. kép 1a-b; 2).

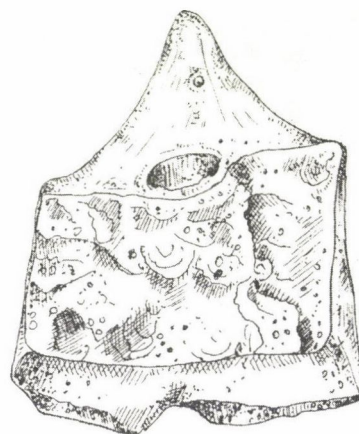
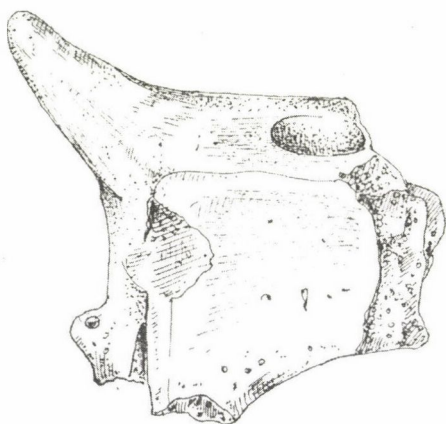
13. Szórványként előkerült mécsesszerű agyagtárgy. Szürkésbarna foltos, finom szemcsés agyagból készült lapos, négyszögletes mécses. Oldalain egy-egy függőlegesen átfúrt rátett bütyök van. Felül található a kerek, henger alakú bemélyedés.

M: 4,31 cm, Sz: 6,82 cm, ltsz.: Ö/93.32.2 (16. kép 1a-b; 2).

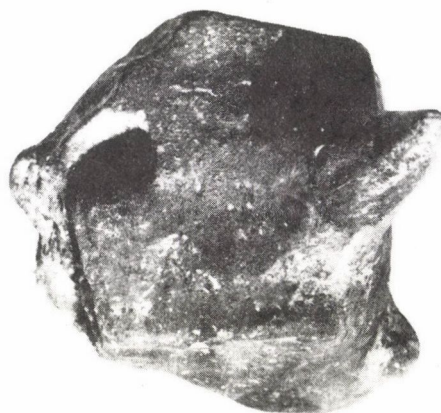
14. Szintén szórványként került elő a Csi-szer-gyűjteményben található nagyobb méretű, „kocka alakú” agyagmécses töredéke (14. sz.), melyet a magángyújtó egészített ki. A lelet érdekessége, hogy felső sarkait lefelé ferdén és röviden fúrták át, az oldalak közepén elhelyezkedő kerek rátett bütyköket pedig vízszintesen is és függőlegesen is átfúrták. A kerek nyílás maradványait itt is megtaláljuk felül, a töredék egész felszínén pedig vörös festés nyomai maradtak meg.

M: 6,29 cm, Sz: 6,10 cm, ltsz.: Csi/85.6 (20. kép 2a-b; 1).

A B/III. szelvény felső humusrétegéből származik egy, feltehetően négyszögletes testű, négylábú agyagmécses féltöredéke, középen ke-

1 A-B

2 A-B

9. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. a-b. A 6. sz. állatalakú, mécsesszerű idol töredéke. 1 : 1
Abb. 9. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2 a-b. Bruchstück des zoomorphen lämpchenartigen Idols Nr. 6 1 : 1

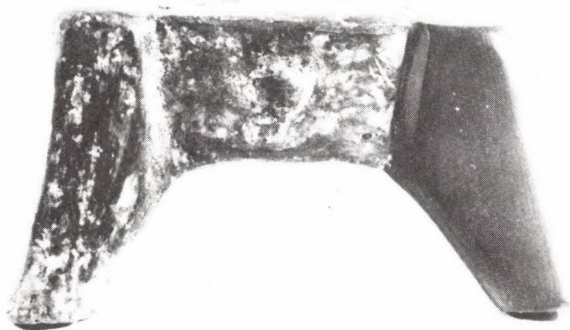

10. kép. Mórág-Tűzkődomb.

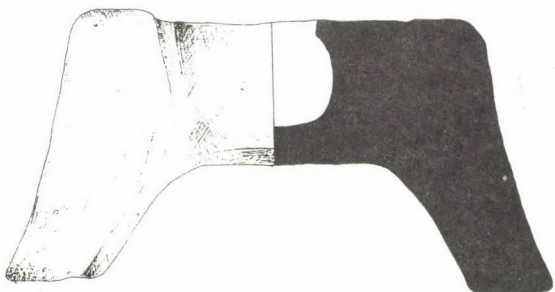
A 7. számú zoomorph figura töredéke 1 : 1

Abb. 10. Mórág-Tűzkődomb. Bruchstück der zoomorphen Figur Nr. 7 1 : 1

rek nyílással (15. sz.)⁶, illetve a Csanády-gyűjteményben látható egy felszínen talált töredék (16. sz.), mely a négylábú, négyszögletes hosszanti

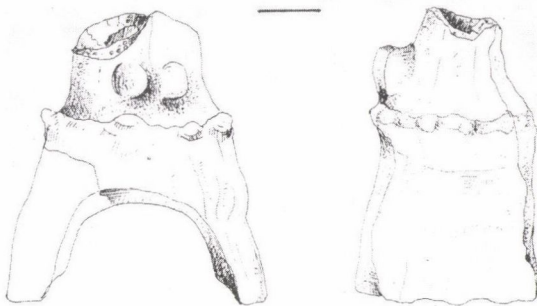

1

2

11. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1-2. A 8. sz. agyagtár töredéke. 1 : 1
Abb. 11. Mórág-Tűzkődomb. 1-2. Bruchstück des Tonaltärchens Nr. 8 1 : 1

1 A-B

2

12. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1. a-b, 2. A 9. sz. agyagfigura töredéke. 1 : 1

Abb. 12. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. Bruchstück der Tonfigur Nr. 9 1 : 1

testű, lapos, állat alakú mécsesekhez tartozik: a hátsó rész maradt meg, felül egy kerek bemélyedéssel, oldalain bütykökkel.⁷

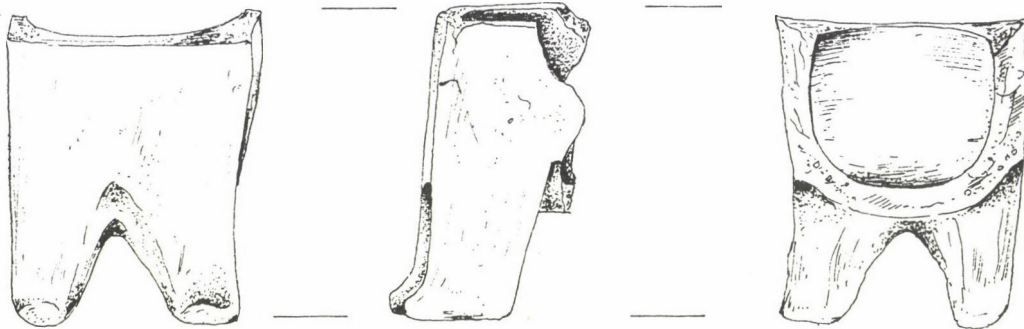
Mórág-Tűzkődombon a különböző jellegű neolitikus „agyagmécseseknek”, „agyagtáraknak” tehát összesen 15 példánya került elő, de továbbiakat is ismerünk a lengyeli kultúra déldunántúli elterjedési területén korábban végzett ásatások és gyűjtések leletanyagából is.

I.1.2. Lengyeli sánc

A „kocka alakú”, oldalain meanderdíszítéssel ellátott agyagmécses (17. sz.) *Wosinsky Mór*

⁶ Uo. Taf. 12. 2.

⁷ Dr. Csanády György bátaszéki orvos hosszú időn keresztül gyűjtötte a környék és főként a mórág-Tűzkődomb felszíni leleteit. Méretében és tartalmában is rendkívül gazdag gyűjteményének tárgyait minden esetben felajánlotta feldolgozásra és közlésre. Évtizedes segítségét ezúton is köszönöm!

1 A-C

2 A-B

13. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2. a-b. A 10. sz. agyagtár töredéke. 1 : 1
Abb. 13. Mórág-Tűzkődomb. 1 a-b, 2 a-b. Bruchstück des Tönaltärchens Nr. 10 1 : 1

közölte elsőként⁸, „négy fonálon hordozható tömör edénynek”, illetve „jól égetett agyagkoczkának” nevezve meg a tárgyat.⁹ Barna színű, finoman iszapolt agyagból készült, a magassága nagyobb a szélességénél. A közepén bemélyedő lyuk kerek és henger alakú. Sarkain függőlegesen átfúrták. Minden oldalán bekarcolt meanderdíszítést láthatunk. M: 6,10 cm, Sz: 4,4x5 cm, ltsz.: k.1.933.695 (17. kép 1-2).

Ugyanerről a lelőhelyről egy másik, hasonló jellegű díszítetlen töredékes tárgy is ismert (18. sz.), mely sarkain szintén átfúrt M: 4,50 cm, Sz: 3,9x4,45 cm, ltsz.: K.1.933.696.¹⁰

I.1.3. Várdomb-Újberekpuszta (korábban Sárpilis-Újberekpuszta)

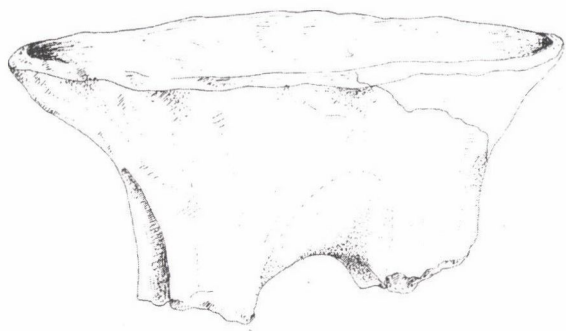
A különösen szépen megformált lelet (19. sz.) esetében sem tudunk közelebbit a leletkörülményekről. A barna színű, soványított agyagból készült lapos tárgy kereszt alakú, a kereszt ágai leginkább olaszbastyákhoz hasonlatosak. A közepén lévő széles, kerek nyílás sekély, mind a négy sarkán átfúrták. A tárgy részletes feldolgozása Mészáros Gyula nevéhez fűződik, aki feltételezte, hogy sírletről lehet szó ebben az esetben (18. kép).¹¹

⁸ Wosinsky M., Leletek a lengyeli őskori telepről. I-II. (Bp. 1885-1890), II. 5., I. tábla 8. kép.; Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel. Seine Erbauer und Bewohner. I. (Bp. 1888-1892) II., Taf. XXV, No. 189.

⁹ Wosinsky, M., 1885, II., 5.

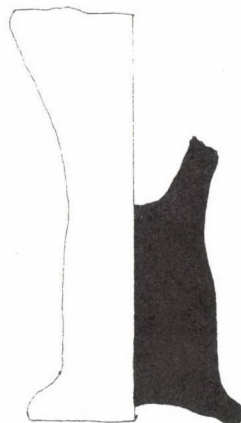
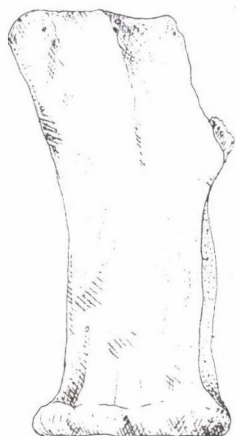
¹⁰ Mészáros Gy., A szekszárdi múzeum kőrézkori agyagmécsesei. (Szekszárd 1962), 5., 1. kép. A lelet Wosinsky Mór ásatásainak eredménye. Az 1962. évi publikációt követően eltűnt a szekszárdi múzeum régészeti gyűjteményéből, magunk sem bukkantunk rá 1978-ban, a lengyeli kultúra Tolna megyei leletanyagának feldolgozása közben.

¹¹ I. m. 6., 2. a-b és 3. képek.

14. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1–2. A 11. sz. négy lábú edényke töredéke. 1 : 1

Abb. 14. Mórág-Tűzkődomb. 1–2. Bruchstück des vierfüßigen Gefäßchens Nr. 11 1 : 1

15. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b. A 12. sz. agyagmécses töredéke. 1 : 1

Abb. 15. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b. Bruchstück des Tonlämpchens Nr. 12 1 : 1

I.1.4. Györe

A Tolna megyei kisközség (egykori bonyhádi járás) határában elhelyezkedő lengyeli korú lelőhelyen pár évvel ezelőtt szórványként előkerült lelet (20. sz.) a Csiszér-gyűjteményben található meg. Az apró szemcsés agyagból készült, barnásszürkés foltosra kiégett mécses jellegzetessége az aszimmetrikusan négyszög alaprajzú, felfelé kiszélesedő forma. Felső sarkain vízszintesen fúrták át. Az íveltén húzódó felső oldalhoz közelebb, tehát nem egészen középen helyezkedik el a bemélyedő kerek lyuk is.¹²

M: 4,51 cm, Sz alul: 4,10x3,63 cm, Sz felül: 5,55x4,92 cm, Átm. lent: 4,41 cm, Átm. fent: 6,08 cm, a kerek nyílás Átm.: 2,36 cm, ltsz.: Csi.92.288 (19. kép 1–2a–b).

I.1.6. Zengővárkony

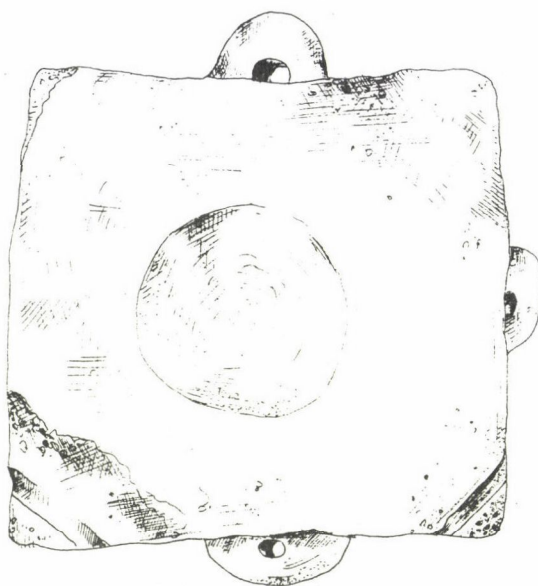
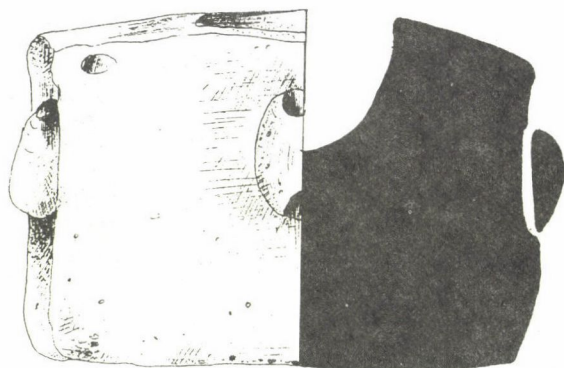
A lengyeli kultúra legnagyobb mértékben kutatott lelőhelyén is ugyancsak változatos formákban jelennek meg a tárgyalta témával kapcsolatba hozható és Dombay János által közölt leletek.

Mindenekelőtt a 214. sír egyik mellékletét, egy négy lábú, állat alakú, üreges testű edényét kell megemlíteni (21. sz.), melynek feje hiányzik.¹³ Nem mécsesről van szó ebben az esetben, a tárgyaknak ezt a fajtáját – az állat alakú edényeket – azonban kapcsolatba lehet hozni azzal a szereppel, rendeltetéssel, melyet a „mécsesek” vagy „oltárok” eredetileg betölthettek. Ugyanakkor ez a második olyan dél-dunántúli lelet a tárgyalta témakörben, mely biztosan zárt leletegyüttesből, sírból származik.

Több szembetűnő jelenséget is megfigyelhetünk ezen a tárgyon. Elsőként azt, hogy ez a festett állat alakú edény a koponya helyén feküdt. Másodikként pedig a temetkezésben előforduló leletek változatosságát és gazdagságát: 5 edényen kívül egy dörzskő, sílexpenge és -szilánk, illetve egy vadkanagyar-párból készült ékszer vagy

¹² A lelet a Csiszér-gyűjteményben található meg.

¹³ Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. (Budapest–Bonn 1960) 218., T. LX 1. és CX 1 a–b.

16. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. A 13. sz. agyagmécses. 1 : 1
Abb. 16. Mórág-Tűzkődomb. 1 a–b, 2. Tönlapchen Nr. 13 1 : 1

viseleti lelet tartozott a halottal eltemetett tárgyak közé. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a temetőben előforduló összes „vadkanagyar ékszer” között ez a legnagyobb méretű.¹⁴

Vörös festés nyomai maradtak meg egy eredetileg négy lábú állatfigura hátsó féltöredékén (22. sz.): a lapos hátrészbe bemélyülő függőleges kerek lyuk mentén tört ketté az agyagfigura.¹⁵

Az I. ásatási terület 164. gödre „aljának közelében” került elő egy második mécsesszerű, állat alakú tárgy (23. sz.), *Dombay János* szerint „Lämpchen”.¹⁶ A mindössze 3 cm magas és 5,8 cm magasságú négy lábú agyagfigura hátán itt is megtalálható a kerek, függőleges bemélyedés.

A nem állat alakban megformált agyagmécseseknek három példányát ismerjük Zengő-

várkonyból. Az egyik kutatóárokából előkerült, Mórágyn is megtalálható lapos és négyszögletes típus itt is előfordul (24. sz.), négy sarkán ez is függőlegesen átfúrt.¹⁷ Egy másik, hasonló formájú mécsesnek (25. sz.) a töredéke maradt meg.¹⁸

A szintén kutatóárokából felszínre került alacsony, henger alakú példány (26. sz.) felső oldalába mélyül be a kerek lyuk, oldalán pedig bekarcolt függőleges vonalmintázat látható.^{18a}

I.1.5. Kaposvár-Ólaki-dűlő

A lelőhely kívül esik a lengyeli kultúra délkelet-dunántúli elterjedési területén, azonban az egyetlen olyan agyagmécses-lelet, melyet a lengyeli kultúra délkelet-dunántúli csoportjával

¹⁴ I. m. 118–119.

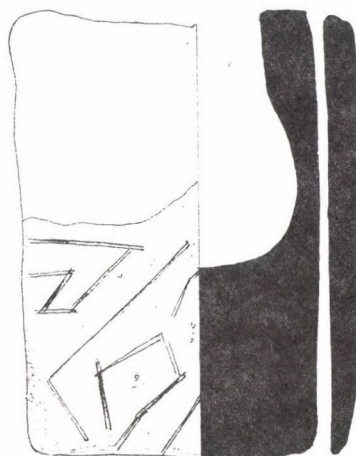
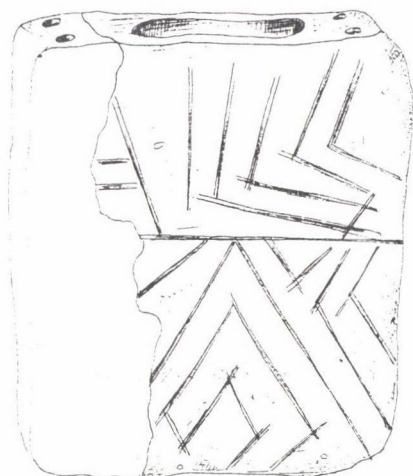
¹⁵ I. m. T. LXXXVIII. 3.

¹⁶ I. m. 219., T. XCI 6.

¹⁷ I. m. 220., T. XCI 8.

¹⁸ I. m. 220., T. XCI 10.

^{18a} Uo.

17. kép. 1 a–b, 2. Lengyeli sánc. A 17. sz. agyagmécse 1 : 1
Abb. 17. 1 a–b, 2. Schanzwerk von Lengyel. Tonlápchen Nr. 17 1 : 1

szomszédos dél-dunántúli területről ismerünk. A finoman iszapolt agyagból készült, barna színű, szabálytalan négyzet alapú tárgy (27. sz.) felfelé kónuszosan kiszélesedik, négy sarkán függőlegesen átfúrt, a függőleges mély lyuk pedig henger alakú.¹⁹ A többi párhuzam ismeretében ez a lelet is a „neolitikus agyagmécsesek” körébe sorolandó, legközelebbi analógiáját a győrei példány jelenti.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a lengyeli kultúra nyugat-dunántúli elterjedési területén újabban megtalált példányok taglalása kívül esik jelen munkánk keretein. Itt csupán a korábbi ku-

tatási területünkön, a Délkelet-Dunántúlon előkerült példányokkal kívánunk részletesen foglalkozni. Ugyanakkor a már külföldi szerzők által közölt leleteket nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lehetséges összefüggések elemzése során.

I.1.6. Aszód

A lelőhely kívül esik a lengyeli kultúra dél-dunántúli elterjedési területén, ugyanakkor az egyetlen olyan magyarországi lengyeli kultúrába tartozó település, ahonnan a tárgyalt témánkkal összefüggésbe hozható leletet (28. sz.) közölt Kalicz Nándor: „Nem valószínű, már méretük miatt sem, hogy egyszerű mindennapi mécsesek voltak a kocka alakú, négy átfúrással ellátott kis agyagtárgyak, egyik lapjukon egészen csekély bemélyedéssel... Aszódon két példány került elő, és nem gyakoriak a lengyeli kultúra más lelőhe-

¹⁹ Draveczky, B., Somogy megye régészeti képeskönyve. (Kaposvár 1970) 8. t. 78. A tárgy, mely a 30-as években került a kaposvári múzeum gyűjteményébe, fordított helyzetben látható a táblán. Ltsz.: 54.174.1; Zalai-Gaál, I., SzekMÉ 10–11 (1979–1980, 1982), 3–58., 17. kép 8.

lyein sem.”^{19a} Lábas oltárok több példányban is előkerültek a lelőhelyen.^{19b}

I.2. A dél-dunántúli leletek rendszerezési lehetőségei

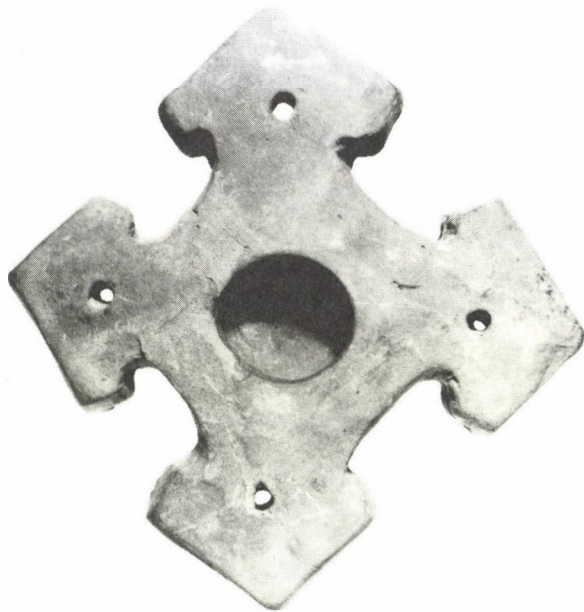
A lengyeli kultúra délkelet-dunántúli elterjedési területéről összesen tehát 27 leletet vehetünk fel a katalógusba (ide sorolva a kaposvári mécses is): ezek több vagy kevesebb jellegük alapján hozhatók tipológiai összefüggésbe egymással és feltehetőleg ugyanazon (vagy hasonló jellegű) kultikus-szakrális tevékenység céljára készülhettek. Legfőbb közös jellegként a hátrészen megtalálható kerek, függőleges nyílást kell megemlíteni.

Leleteink, egy kivételével, a lengyeli kultúra délkelet-dunántúli elterjedési területének leletanyagát képviselik, többségük pedig, 16 példány, magáról Mórágý-Tűzkódombról került felszínre. A zengővárkonyi zoomorf edény nem a „mécseszerű” állatfigurák körébe tartozik, de a leletösszefüggések miatt ezt is ebben a témakörben tárgyaljuk.

A leletkörülményeket csupán a mórágý-tűzkódombi 43. és a zengővárkonyi 214. sírokból előkerült példányok esetében ismerjük teljes biztonsággal: mindkét temetkezés az illető temető (sírcsoport) sírmellékletekben és viseleti vagy ékszerleletekben leggazdagabb sírjai közé tartozik.

A felsorolt példányok között nem fordulnak elő olyanok, melyek összes tipológiai jegyüket tekintve teljesen megegyeznének egymással. Rendszerezésükhöz bizonyos preconcepcióra van szükség. Nagyszámú lelet esetén az összes vizsgálható jelleget be kellene vonni az analízisbe. Jelen esetben azonban a jellegek hierarchiájából elhagyjuk a színre, anyagszerkezetre, soványításra, a kiégetés technikájára, a leletek felszínének kezelésére stb. vonatkozó adatokat, és kiemeljük az általunk legfontosabbnak tartott szerkezeti és formai jellegeket: ezek alapján állapítottuk meg a csoportokat, ezeken belül pedig típusokat.

A – *Zoomorf jellegű mécsesek vagy oltárok*: közös jellemzőjük a többé-kevésbé sematikus megformált állat alakú forma, a négy láb, illetve a hátrészen található egy vagy két lyuk vagy nyílás, mely többnyire henger alakú vagy lefelé kiszélesedik. 10 példány sorolható egyértelműen ebbe a fő csoportba, melyen belül három típus különíthető el a tipológiai jellegek alapján:

18. kép. Várdomb-Újberekpuszta. Keresztalakú agyagmécses. 1 : 1
Abb. 18. Várdomb-Újberekpuszta. Kreuzförmiges Tonlämpchen 1 : 1

A₁ – A test lapos és hosszúkas, hosszanti sarkain szögletes vagy enyhén lekerekített. Jellemzők a viszonylag magas, lapos, oszlopszerű lábak. Az idetartozó példányok közül háromnak (5., 6. és 16. sz.) csak a hátsó fele maradt meg, a jobb állapotban fennmaradt két másik idol (1. és 2. sz.) jellegei sok hasonlóságot mutatnak egymással. Két esetben két kerek nyílás van, illetve volt a figurák hátrészen (2. és 5. sz.), egy példányon egy lyuk található (1. sz.), míg két töredék esetében nem állapítható meg teljes biztonsággal a nyílások eredeti száma (6., 16. sz.).

A₂ – A típusba került zoomorf idolkra a tömzsi, hengeres test és rövid, nagyon sematikus, csónkszerűen megformált lábak jellemzők. A 4. sz. figura lapos hátán két lyuk helyezkedik el egymás mögött, és felső hosszanti szélei erőteljesebben sarkítottak. A 3. példány hátán egy kerek nyílás van, a test formája lekerekített. A 23. sz. zengővárkonyi figura is leginkább ezeket a tipológiai jellegeket mutatja.

A₃ – A 7. sz. mécseszerű zoomorf figura hengeres testével és hosszú, ívelt és magas, henger alakú lábaival átmenetet képvisel az A₁- és A₂-típusok között. Ide sorolható a 22. sz. zengővárkonyi töredék is.

B – *Négyszögletes, négylábú, lapos testű agyagmécsesek*: egyik esetben sem ismerjük a három mórágýi lelet eredeti formáját, mindegyiknek csak a töredéke, fele maradt meg. Jellemzi őket az „oltárszerű” forma és a felső részébe bemélyülő kerek nyílás (8., 10., 15. sz.). A vizsgált

^{19a} Kalicz N., Kőkori falu Aszódon. Aszód 1985, 73., 70. kép 3.

^{19b} I. m. 70. kép 1–2.

leletanyagban a csoporton belül egy típus (B₁) állapítható meg, a három példány mindegyike külön-külön változatot képvisel ezen belül.

C – Tömör, szögletes vagy kerek formájú agyagmécsesek: közös jellemzőjük a tömör test, melynek felső oldalán található a kerek, hengeres nyílás. A legtöbb példányt sarkain függőlegesen teljesen átfúrták, vagy az átfúrások az oldal-falakra feltett bütykökön találhatóak meg. Forma szerint itt is több típus, illetve típusváltozat különíthető el a csoporton belül.

C₁ – Négyszögletes testű agyagmécsesek: az ide sorolt példányok típusán belül három formai változat állapítható meg.

C_{1a} – A többé-kevésbé szabályosan „kocka alakú” mécsesek reprezentálják ezt a változatot. Két példányuk ismert Lengyelről (17., 18. sz.), egyikük (17. sz.) oldalaira meandroid mintákat karcoltak be, a harmadik (14. sz.) Mórág-Tűzködombról származik.

C_{1b} – A fenti csoport lapos változatának példányai alkotják ezt a típusegyüttest. A 13. sz. mórági mécses oldalain függőlegesen átfúrt bütykök láthatók, ellenben a 24. sz. zengővárkonyi példánynak függőlegesen átfúrták a sarkait. Ugyanez látható a 25. sz. lelet esetében is.

C_{1c} – A lengyeli kultúra délkelet-dunántúli csoportjának elterjedési területén, Győren (20. sz.), illetve nyugatabbra Kaposvár-Olaki-dűlőn (27. sz.) került elő egy csonkakúp alakú, sarkain függőlegesen átfúrt agyagmécse. Az Aszódról közölt példány (28. sz.) tipológiailag ezekhez áll legközelebb.

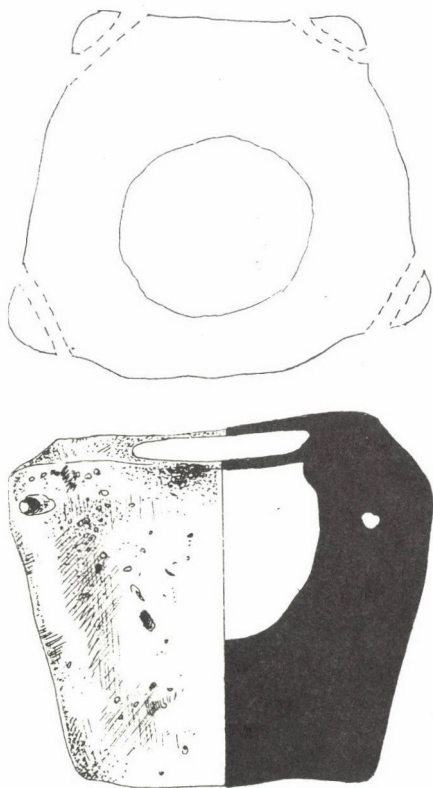
C_{1d} – A várdomb-újberepusztai lapos, négyszögletes alaprajzú, formailag egyedülálló, kereszt alakú példányt (19. sz.) a C₁-típus különleges változatának tarthatjuk.

C₂ – Tömör, henger alakú mécsesek: a henger alakú, oldalán bekarcolt vonalakkal díszített 26. sz. zengővárkonyi lelet ugyancsak különálló típusba tartozik.

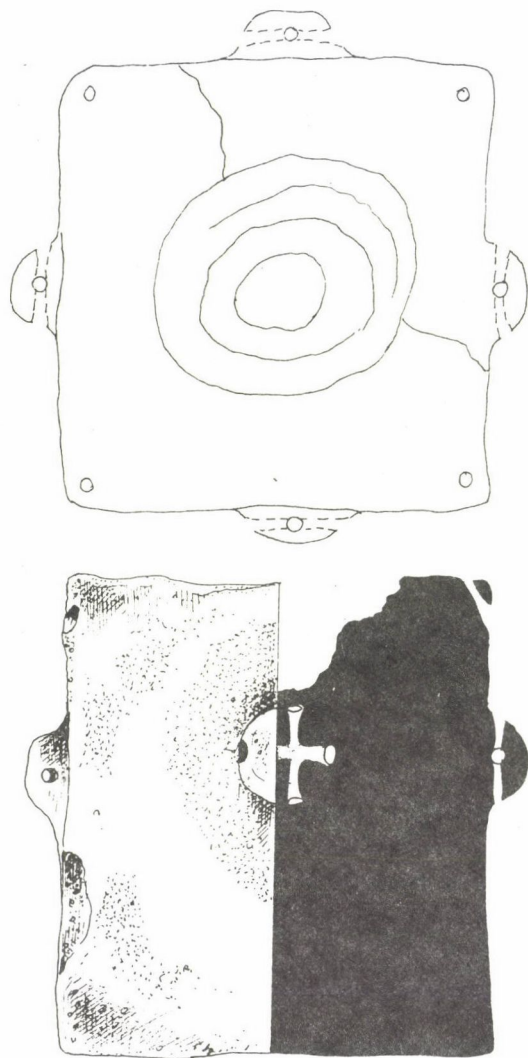
Megemlítendő, hogy az egyetlen példányban és csak egy lelőhelyen előforduló különleges példányokat csak feltételesen lehet a tipológiai rendszerben elhelyezni.

D – Különleges formák csoportja: azok a példányok tartoznak ide, melyeket a jelentős tipológiai eltérések miatt egyik fenti csoportba sem lehetett besorolni (9., 11., 12. sz. mórági leletek).

E – Zoomorf edények: a zengővárkonyi 21. sz. sírlelet csak bizonyos leletkörülmények

19. kép. Györe. Agyagmécse 1 : 1
Abb. 19. Györe. Tönklämpchen 1 : 1

20. kép. Mórág-Tűzkődomb. 1. 2 a–b. Agyagmécses. 1 : 1
Abb. 20. Mórág-Tűzkődomb. 1. 2 a–b. Tonlämpchen 1 : 1

figyelembevételével kerülhetett a tárgyalat témakörbe.

A vizsgált dél-dunántúli leletek mennyisége csak egy szűkebb analízishez nyújthat elégséges alapot. Elemzéseink eredményesebbek lehetnek, ha a lengyeli körben előforduló, lehetőleg összes hasonló jellegű tárgyat bevonjuk a tipológiai-kronológiai rendszerezésbe és értékelésbe függetlenül attól, hogy leletkörülményeik és összefüggéseik mennyire ismertek. Ha ugyanis az elemzés téves relatív kronológiai alapokon nyugszik, akkor a további (így például a kultikus-szakrális élettől kapcsolatos) elemzések eredményei

is tévesek lesznek. Egyetérthetünk K. *Goldman* véleményével, mely szerint az első lépést feltétlenül a „típusok” megállapításának kell jelentenie.²⁰ Ezzel a módszerrel kronológiailag meghatározott, egymástól független források, vagyis a hierarchikus felépítési tipológiai rendszerben elhelyezkedő egységek, szerencsés esetben pedig zárt leletgyűttesekben való előfordulásuk alapján végezhetjük el a magasabb szintű elemzéseket.²¹

A párhuzamok vizsgálata során az egyes leletek sorszáma előtt a földrajzi területet betűvel jelöljük (S=Szlovákia, M=Morvaország, N=Alsó-Ausztria).

²⁰ *Goldman, K.*, Acta Praehistorica et Archaeologica 3 (1972) 2–34., 16.

²¹ I. m. 8.

II. Analógiák a lengyeli körön belül

II.1. Szlovákia

A lengyeli kultúra DNy-szlovákiai csoportja is a kultúra keleti elterjedési területének része.²² Mindez jól tükröződik a leletanyag tipológiai összefüggéseiben, noha DNy-Szlovákiából még nem rendelkezünk olyan jelleganalitikai eredményekkel, melyek alapján a DK-Dunántúlon megélő finomabb relatív kronológiai helyzet megállapítható lenne. Itt a feltárt nagyobb sírcsoportokra, elsősorban Svodínra (Szögyénre) gondolunk.

A tárgyalt témakör leletpéldányai DNy-Szlovákiában is változatos formában jelentkeznek, mégpedig a lengyeli kultúra különböző, azon a területen jól körülhatárolt fejlődési fokozatait képviselve.

A legnagyobb mértékben kutatott szlovákiai lengyeli lelőhelyről, *Svodínból* ismert a négyszögletes, lapos testű, sarkán függőlegesen átfúrt mécses típus (S1),²³ oldalain ugyancsak függőlegesen átfúrt bütykökkel. Párhuzamai a dél-dunántúli C_{1b}-típusban fordulnak elő.

Ennek a lelőhelynek különösen fontos lelete egy, sajnos eddig még közöletlen „agyagoltár”, mely a kultúra I fokozata 112/80. sírjából került napvilágra: figyelemre méltó, hogy ebben a – leg-gazdagabbnak tartott – Inf. III. gyermek sírjában találtak meg két antropomorf edényt is.²⁴

Nitriánsky Hrádok, „Zámeček”: A lelőhelyen megtalált négyszögű, lapos példány (S2) sarkain és az oldalára feltett bütykökön függőlegesen átfúrva,²⁵ ugyancsak a C_{1b}-típus párhuzamának tekinthető.

Vel'ké Kostolany: Itt előfordul mind a „kocka alakú mécses” (S3), mely a fénykép nyomán a dél-dunántúli C_{1a}-típus díszítetlen változata lehet,²⁶ mind pedig a zoomorf forma (S4). Az utóbbi sematikus töredék, az A₁- vagy az A₂-típusnak felelhet meg.²⁷

Bratislava-Dúbrovka: Egy „különleges” objektumból, az 1/80. nagyjából négyszögletes ala-

pú, 4,18x4,20 m nagyságú gödörből kerültek elő a leletek. Többek között 1519 edénytöredék, idoltöredék, 79 silex, 5 dörzskő, egy kőfejszetöredék társaságában helyezkedett el a tárgyalt leletfajták két példánya („zwei kubische Hängegefäße”).²⁸ A sarkain függőlegesen átfúrt, oldalain bekarcolt vonalmintázattal díszített közölt példányt (S5), mely a C₁-típust képviseli, a lengyeli kultúra I. fokozatába datálja Z. Farkaš.²⁹ Ebben az esetben tehát ismertek a leletkörülmények, ámbár bizonytalan, hogy ez az objektum zárt leletegyüttesnek (áldozati gödörnek) tekinthető-e.

A lengyeli fejlődés következő időszakát a J. Lichardus, A. Točík és J. Vladár által megállapított II., illetve a J. Pavúk által feltételezett III. fokozat képviseli,³⁰ melyet – többek között – a fehér pasztózus festésű kerámia is jellemez.³¹ Ebben az időszakban tovább élt a tárgyalt témához kötődő leletfajták használata, amire bőven találunk bizonyítékokat több lelőhelyről is.

Komjatice-Tomášove: Az A/I. szelvényből két négyszögletes és laposabb formájú mécses ismerünk (S6, S7).³² Az első példány nyílása lefelé zsákszerűen kiszélesedik,³³ a dél-dunántúli C_{1b}-típusnak felelnek meg formájukban.

Nem hiányoznak a zoomorf mécsesszerű leletek töredékei sem, melyek egyike (S8),³⁴ egy hátsó féltöredék a dél-dunántúli A₁- és A₂-típusok közötti átmenetnek felelhet meg.

A lelőhelyen egy olyan „oltártöredék” (S9) is felszínre került,³⁵ melynek pontos megfeleljét nem ismerjük a Dél-Dunántúlról: a ferde, oszlopszerű lábú, négyszögletes felső részen itt is megvan a többi leletre is jellemző kerek nyílás, mellyel átellenesen, alul egy lefelé álló bütyök helyezkedik el. A tárgyat felül támlaszerű nyúlvánnyal látták el.³⁶ Ezt a leletet jellegei alapján a dél-dunántúli B-csoport egy különálló típusának lehetne meghatározni (B₂).

A. Točík a komjaticei leletegyüttest a Lengyel II végére datálja: úgy látja, hogy „a kerámia közelít a Nyitra–Brodzány-fokozathoz”, átmenetet jelent a Lichardus–Točík–Vladár-féle III. fokozatból a IV-be.³⁷ Ő is úgy látja, hogy a II. fo-

²² Kalicz, N., SPFFBU E 20–21 (1975–1976), 1. kép.

²³ Točík, A., 1969, 441., Abb. 4.13., Pavúk, J., 1981, 266., Abb. 5.9.

²⁴ Němějcová-Pavúková, V., 1986, 146.

²⁵ Točík, A.–Lichardus, J., 1966, 41.

²⁶ Novotný, B., 1957, 44., T. IX. 9.

²⁷ I. m. 44., T. VII. 7.

²⁸ Farkaš, Z., 1986, 65.

²⁹ I. m. Abb. 4.7.

³⁰ Točík, A.–Lichardus, J., PA. LVII (1966); Lichardus, J., Bayerische Vorgeschichtsblätter 39 (1974), 29–54; Lichardus, J.–Vladár, J., SI A XVIII (1970), 373–419. A kétféle szlovákiai kronológiai rendszer problémáit nyomdában lévő cikkünkben (JPMÉ) részletesen taglaljuk.

³¹ Megemlítendő, hogy az ezzel kapcsolatos lelőhelyek (Pecsnády, Komjatice, Santovka stb.) egyikénél sem végezték el a részletes jelleganalitikai elemzéseket.

³² Točík, A., AVANS 1977 (1978), 385., obr. 151. 2–3.

³³ I. m. obr. 151.2.

³⁴ I. m. 385., obr. 151.1.

³⁵ Uo. 385., obr. 151.8.

³⁶ Uo. 384., obr. 150.2.

³⁷ I. m. 69.

kozat tipológiai elhatárolása DNy-Szlovákiában (Pečenady, Moravany, Topolčány) a komjaticei leletanyag eddigi analízise alapján problematikus. Definitív végkövetkeztetéseket csak az összes lelőhely összes leletanyagának együttes értékelésével lehetne levonni.³⁸

Santovka: Az itt feltárt leletanyag is a fehér festett kerámiával is jellemezhető lengyeli fejlődést reprezentálja. A mórág-tűzkődombi leletek egy nagy részének legközelebbi párhuzamait eddig a santovkai anyagban fedezhettük fel.

Három „agyagmecsés” kocka alakú formájával a dél-dunántúli C₁-típusnak felel meg. Itt is megtaláljuk a sarkain függőlegesen átfúrt, oldalain bütyökkel ellátott formát (S10),³⁹ ehhez hasonló a második példány (S11).⁴⁰ A harmadik (S12) legjobban azzal tűnik ki a többi közül, hogy mind a nyolc sarkán kiálló bütyköt helyeztek el, mégpedig oly módon, hogy a bütykök és a sarkok függőleges irányú átfúrása egybeesik.⁴¹

Az állat alakú példányok itt is jellemzői a leletanyagnak. Egyikük (S13) *sírmellékletként* került elő: „Hängedose...von der Form eines doppelköpfigen Stiers. Auf dem geraden Rücken ist ein symmetrisch ovaies Grübchen, beide horizontal gelochte Häuse ermöglichen ein Aufhängen”.⁴² A figura egyik vége töredékes, J. Pavúk feltételezi, hogy kétfejtű lehetett eredetileg.⁴³ Tipológiailag a dél-dunántúli A₂-leletcsoport mórági 4. sz. példányához áll legközelebb rövid lábnyúlányaival.

A másik santovkai zoomorf figura (S14) ép állapotban maradt meg, sematikus megformált fejét sem törték le. Ívelt lapos és széles hátába két kerek, henger alakú nyílás mélyed be. „Doppeldose...von der Form eines Stiers. Verhältnismäßig große Plastik mit massivem Hals und stark schematisierendem Kopf, an Beinen und Seiten sind...Buckel.”⁴⁴ Legközelebbi párhuzamait a dél-dunántúli A₁-csoportban találjuk meg.

A harmadik állat alakú mécsesszerű figura (S15) durván megformált testével, rövid lábnyúlányaival és a háton lévő nyílás peremének markáns hangsúlyozásával az A₂-típushoz áll legközelebb: „Kleine Dose ... von der Form eines Stieres. Der Kopf durch einen einfachen Buckel angedeutet.”⁴⁵

A lengyeli fejlődés DNy-Szlovákiában a jelenlegi ismeretek szerint a Nyitra–Brodzány-horizonttal zárul. Ebből az időszakból egy olyan leletet ismerünk, mely bizonyítja, hogy a tárgyalt leletfajtákhoz kötődő, feltehetően kultikus tevékenység még ekkor is továbbélt.

Brodzány: Az 1. „objektumból” előkerült zoomorf lelet, már inkább edényszerű példány (S14) lekerekített testű, sematikus. Hátán a kerek nyílás széles, a test belül üreges.⁴⁶ A dél-dunántúli leleteken alapuló tipológiai rendszer A-csoportjában önálló típusként (A₄) helyezhető el, voltaképpen átmenetet képvisel a zoomorf edények és „mecsések” között szerkezeti felépítését tekintve.

A zengővárkonyi állat alakú edény párhuzamai DNy-Szlovákiában sem ismeretlenek, ezek részletezésére azonban a lengyeli kultúra előzményeinek taglalása során kerítünk sort.

II.2. Morvaország

A lengyeli kultúra nyugati ágában, a morva festett kerámia (MBK) anyagának a vizsgált téma körrel kapcsolatban álló nagyobb számú lelete már korábban lehetővé tette e tárgyak tipológiai és relatív kronológiai rendszerezését. A morva kutatás ezen túl még rendeltetésük kérdéseit is részletesen taglalta.

A Dél-Dunántúlon és Szlovákiában egyaránt jellemző „kocka alakú agyagmecsések” mennyisége a zoomorf példányokhoz képest rendkívül alacsony Morvaországban, ahol leginkább a „kocka alakú” típusnak megfelelő példányokkal találkozhatunk.

Így a *Tešetice-Kyjovice*-i példány (M1) magasabb formájával, függőlegesen átfúrt sarkaival a C_{1a}-típus párhuzamának tekinthető,⁴⁷ a *Sřeliceben* talált kocka alakú tárgy (M2) oldalain pedig bekarcolt meandermintázatot láthatunk. Hosszanti négy élén bütyöksorok húzódnak a felső sarkoktól kiindulva az alsóig.⁴⁸ Formai analógiáját ugyancsak a dél-dunántúli C_{1a}-típusban látjuk.

Az MBK IV. fokozatában, melyben az edényfestés szokása majdnem teljesen megszűnik, még használatban vannak ezek a tárgyak,

³⁸ Točík, A., Offene Siedlung der Lengyel-Kultur in Komjaticce, Bez. Nové Zámky (Vorbericht). In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5–9. November 1984. Nitra–Wien 1986. 271–279. 278.

³⁹ Pavúk, J., Umenie a život doby kamennej. Bratislava 1981, 69., 64. kép 1.

⁴⁰ I. m. 69., 64. kép 2.

⁴¹ I. m. 69., 64. kép 3.

⁴² I. m. 68., 63. kép.

⁴³ Uo. 69.

⁴⁴ Uo. 66., 61–62. kép.

⁴⁵ I. m. 70 és 109., 65. kép.

⁴⁶ Novotný, B., 1958, T. XXVI, 2., *Vladár, J.–Krupica, J.*, 1970, 354., Abb. 2 és 4 a–d.

⁴⁷ Podborský, V., 1970a., T. 8. 90. (Zprávy...), 1970b, 284, Abb. 8.1.

⁴⁸ Schráníl, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin und Leipzig 1928., T. VII. 15., *Podborský, V.*, 1970b, 284., Abb. 8.2.

amit az ugyancsak „szokványos”, de laposabb példány is bizonyít *Borkovanyból* (M3).⁴⁹ A lelet a C_{1b}-típus párhuzama, az időszak pedig (MBK IV) megfelel a szlovákiai Nyitra–Brodzány-horizontnak.

16 zoomorf mécsesszerű plasztika ismert Morvaországból,⁵⁰ ami nagyon kevésnek tűnik a többi (antropomorf és a zoomorf) agyagfigura mennyiségéhez viszonyítva. Ezek a példányok az MBK fiatalabb (Ib–IIa) fejlődési fokozatainak leletei, a III. fokozattól (a fehér festésű kerámia időszakától) kezdve ellenben már nem fordulnak elő.⁵¹

Tipológiaiilag nem egységesek ezek a leletek, megformálásuk módja relatív kronológiailag meghatározott.⁵² A *klenitnicei* töredékes példány (M4) ívelt és sematikus formájával, széles háti nyílásával legjobban a dél-dunántúli A₂-típussal mutat összefüggéseket.⁵³ A *Lesůnkýból* ismert töredék (M5) átmeneti jelleget mutat az A₁- és A₂-típusok között,⁵⁴ míg a *Jaromericeből* közölt sematikus négy lábú agyagfigura tömör és durván megmunkált formájával, rövid lábnyúlvaival (M6) ugyancsak a dél-dunántúli A₂-típus egyik változatának tekinthető.⁵⁵ Vörös és sárga festés nyomai is felfedezhetők felszínén. A *Jezerany-Maršovice-i* töredékes példány (M7) is leginkább az A₂-típust képviseli,⁵⁶ a *Hluboké Mašůvkyból* származó plasztika (M8) pedig az A₂-típusnak egy külön változatát jelentheti.⁵⁷

A *horákovi* tömör formájú töredék (M9) lapos hátrészén két kerek lyuk található egymás mögött, mindezzel az A₂-típus 4. sz. mórági lelet legjobban morvaországi párhuzamának tekinthető.⁵⁸

Említésre méltó még három, egyes jellegeit tekintve az MBK leletei között is egyedülálló példány: a *bošovicei* zoomorf sematikus figura két végén ugyancsak egy-egy fej helyezkedik el, a hátán természetesen a kerek nyílás sem hiányzik

(M10).⁵⁹ A *křomerizei* lelet (M11) esetében két nyak-, illetve fej egymás mellett található meg. A hát felülete itt is lapos, a felső, hosszanti oldalak ugyancsak sarkítottak. A hát középebe bemélyedő kerek nyílással átellenben, a hason, lefelé irányuló, bütyökszerű nyúlvány helyezkedik el.⁶⁰ Eltekintve a kettős fejtől, ez a lelet is a dél-dunántúli A₂-típussal mutatja a legnagyobb formai rokonságot.

A harmadik figura (M12) annyiban egyedülálló, hogy madár alakú, hátán lefelé öblösen kiszélesedő nyílással.⁶¹

II.3. Ausztria

Alsó-Ausztria területén a lengyeli kultúra morvaországi (MBK) változata (MOG = mährisch-österrische-Gruppe⁶²) terjedt el. A tárgyalt témakörrel összefüggő leletek itt sem hiányoznak, még ha nem is nagy számban kerültek elő.

A *St. Pölten-Galgenleithenben* talált kocka alakú mécses (N1), melyet „Tonwürfelnek” nevezett R. Pittioni,⁶³ sarkain függőlegesen átfúrták, a dél-dunántúli C₁-típus analógiája.

A *Falkenstein-Schanzbodenből* ismert, szintén a C₁-típussal rokon mécsesek egyikének (N2) oldalain is bekarcolt meandermintát láthatunk,⁶⁴ a másik hasonló alakú példány (N3) pedig díszítetlen.⁶⁵ A lengyeli sánccról közölt 16. sz. mécsesnek majdnem teljesen megegyező párhuzamát jelenti a *wetzleinsdorfi* 172. gödörkomplexből felszínre került kocka formájú „Miniaturgefäß” (N4), melynek oldalait ugyancsak bekarcolt meandermintázat díszíti.⁶⁶

Az ausztriai párhuzamok vizsgálata során nem hagyható figyelmen kívül a *poysbrunni* „kocka alakú mécses” (N5) sem.⁶⁷

E. Ruttkay egy egyedülálló leletet is közöl erről a lelőhelyről: két lapos lábnyúlványon felül

⁴⁹ Podborsky, V., 1970, Abb. 13.7

⁵⁰ Podborsky, V., Tešetice–Kyjovice 2. Figuralni plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985., 212., Neolithische Kultsitten der Bevölkerung im mährischen Gebiet. In: Religion und Kult 1989, 175–191., 183.

⁵¹ Podborsky, V., 1970, 285.

⁵² Podborsky, V., 1985, 212.

⁵³ I. m. 130, obr. 82.

⁵⁴ Košťurík, P., 1986, 77. obr. 18.7., Podborsky, V., In: Religion und Kult... 1989, 184., Abb. 5.d.

⁵⁵ Košťurík, P., 1986, obr. VI., Podborsky, V., In: Religion und Kult... 1989, 184. 189., Abb. 5.e és Taf. 4.s.

⁵⁶ Podborsky, V., i. m. 1989, 184., Abb. 5.a.

⁵⁷ Uo. Abb. 5.b.

⁵⁸ Schráníl, J., i. m., VII. t. 12., Podborsky, V., Tešetice–Kyjovice 2. Figuralni plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985., 129. 1980., obr. 80., 1989, i. m. 184., Abb. 5.f., Taf. 4. t.

⁵⁹ Podborsky, V., Brno 1985, 132., obr. 23., 1989, i. m. 184, Abb. 5.i.

⁶⁰ Schráníl, J., Berlin und Leipzig 1928, VII. t. 15., Podborsky, V., SIA XVIII, 1970, 235–310. Abb. 10.20., 1989, i. m. 184., Abb. 5.h.

⁶¹ Podborsky, V., Brno 1985, 130. obr. 81., 1989, i. m. 184, Abb. 5.g.

⁶² Ruttkay, E., FÖ 15, 1976, 141–148.

⁶³ Pittioni, R., Urgeschichte des Österreichischen Raumes. Wien 1954., 148., Abb. 94.3., Neugebauer-Maresch, Chr., MAGW CVIII, 1978, 50–73., T. VI.5.

⁶⁴ Neugebauer-Maresch, Chr.–Neugebauer, J.-W., Antike Welt 9, 1978, Abb. 5.e., Neugebauer-Maresch, Chr., MAGW XXXIII–XXXIV, 1983–1984, 202., T. 5.5.

⁶⁵ Neugebauer-Maresch, Chr., MAGW XXXIII–XXXIV, 1983–1984, 202., T. 5.6.

⁶⁶ Urban, O., FÖ, 28, 1989., 171., Abb. 113.

⁶⁷ Franz, J., WPZ X, 1923, 8. ff. Neugebauer-Maresch, Chr., Lengyel-Keramik aus Stillfried und Umgebung. In: Forschungen in Stillfried 2, 1976, 9–23.

teknőszerűen bemélyedő laprésze van, keskenyebb oldalain 3–3 kerek, egymás mellett elhelyezkedő vízszintesen átfúrt bűtyökkel (N6).⁶⁸ A szerkezeti különbségek ellenére ezt a tárgyat a D₂-típusú mórágypűzkődombi agyagtár (9. sz.) egyik lehetséges párhuzamának tarthatjuk.

Különleges figyelmet érdemel az ausztriai párhuzamok között a *Stillfried-Auhagenben* előkerült zoomorf mécsesszerű töredék (N7), melynek nagy figyelmet szentelt az osztrák kutatás az eddigiek során is.⁶⁹ A négyszögletes testű, négylábú figura hátának közepébe mélyed be az alul kiöblösödő kerek nyílás. A felszínén megfigyelhető vörös festéknymok szerint az egész tárgy vörösre volt festve. Chr. *Neugebauer-Maresch* szerint a „zoomorpher Behälter” elnevezés inkább megfelelne erre a tárgyra, ugyanis nem a klasszikus értelemben vett „zoomorph edénnyel” van szó, mint például az ábrahám lelet esetében,⁷⁰ „sondern um eine in die Reihe der Tonwürfel zu stellende Tierplastik”.⁷¹ Párhuzamait leginkább a dél-dunántúli A₁-típus leletei között kereshetjük.

III. A lengyeli kör leleteinek összefoglalása

A mórágypűzkődombi ásatások és felszíni gyűjtések során előkerült, illetve a lengyeli kultúra elterjedési területeiről korábban publikált leletek katalógusa 62 „mécsesszerű” tárgyat tartalmaz 30 lelőhelyről.

A leletpéldányok lelőhelyek, földrajzi területek és tipológiai egységek szerinti megoszlását az 1. táblázat ábrázolja. Szembetűnő, hogy a lengyeli körből ismert leletek többsége, 45 (72,58%) a kultúra keleti elterjedési területéről származik, többnyire a nagyobb felületen megásott lelőhelyekről. Ez a megfigyelés többek között azért is jelentős, mert a lengyeli kultúra nagy temetői, sírcsoportjai a keleti elterjedési területet jellemzik, míg a nyugati területről (MBK, MOG) nem ismerünk temetőket, nagyobb, összefüggő sírcsoportokat ebből az időből.

1. táblázat

Lelethely és sorszáma	Lelet száma:	Tipológiai egységek												
		A	A	A	A	B	B	C	C	C	C	C	D	E
		1	2	3	4	1	2	1	1	1	1	2		
								a	b	c	d			
1. Mórágypűz	1.	x												
"	2.	x												
"	3.		x											
"	4.		x											
"	5.	x												
"	6.	x												
"	7.			x										
"	8.					x								
"	9.												x	
"	10.					x								
"	11.												x	
"	12.												x	
"	13.							x						
"	14.					x								
"	15.					x								
"	16.	x												
2. Lengyel	17.					x								
"	18.					x								
3. Várdomb	19.											x		
4. Győre	20.							x						
5. Zengővárkony	21.												x	
"	22.			x										
"	23.		x											
"	24.							x						
"	25.							x						
"	26.											x		
6. Kaposvár	27.								x					
7. Aszód	28.									x				
8. Svodín	S1							x						
9. Nitr. Hrádok	S2							x						
10. V. Kostolany	S3					x								
"	S4	x												
11. Bratislava	S5					x								
12. Komjatice	S6							x						
"	S7							x						
"	S8	x												
"	S9					x								
13. Santovka	S10							x						
"	S11							x						
"	S12							x						
"	S13		x											
"	S14	x												
"	S15		x											
14. Brodzany	S16				x									
15. Těšetice	M1							x						
16. Strellice	M2							x						
17. Borkovany	M3								x					
18. Klentnice	M4		x											
19. Lesůnky	M5	x												
20. Jaromeřice	M6		x											
21. Jezerany	M7		x											
22. Hlúb. Masovky	M8		x											
23. Horákov	M9		x											
24. Bošovice	M10		0											
25. Křomerize	M11		x											
26. St. Pölten	N1							x						
27. Falkenstein	N2							x						
"	N3									x				
28. Wetzleinsdorf	N4							x						
29. Poysbrunn	N5							x						
"	N6												x	
30. Stillfried	N7	x												

⁶⁸ Ruttkay, E., MAGW XXXIII–XXXIV, 1983–1984, 246., T.10. 1 a–b.

⁶⁹ Pittioni, R., i. m. 154., *Neugebauer-Maresch, Chr.*, 1976, 12. és 19., T. 3.4 a–c.

⁷⁰ Willvonseder, K., WPZ XXVIII, 1941, 38.

⁷¹ *Neugebauer-Maresch, Chr.*, 1976, 19.

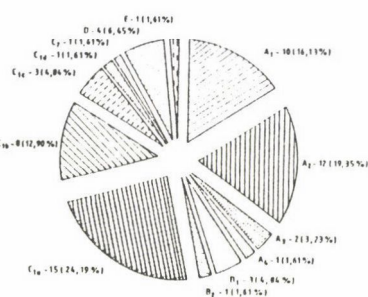
Az esetek többségében a pontos leletkörülmények, -kontextusok ismeretlenek, csak néhány példányról tudott, hogy sírban (Mórágy-Tűzkődomb 43. sír, Santovka S13), illetve esetleges áldozati gödörben (Zengővárkony 21, Bratislava S5, Brodzany S16, Wetzleinsdorf N4) helyezték el őket eredetileg. A lengyeli kultúra keleti területén előforduló, biztosan sírból származó leletek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy ezeknek a „mécsesterű tárgyaknak” jelentős szerepe lehetett a temetkezési rítusban is.

Ugyanakkor az is szembetűnik, hogy a modern módszerekkel kutatott és szisztematikusan, nagy felületen megásott aszódi és svodíni lelőhelyeken csak kis számban kerültek elő ilyen leletfajták. Ennek okát valószínűleg a vizsgált lelőhelyek egymástól eltérő relatív kronológiai helyzetében is kereshetjük: Aszód és Svodín a lengyeli kultúra korai fokozatát képviselik, ugyanakkor a tárgyalt leletek többsége az ezt követő időszakot reprezentálja. A mórágy-tűzkődombi B1-sírcsoport relatív kronológiai helyzete pontosan behatárolható annak ellenére is, hogy a dél-dunántúli lengyeli kerámia jelleganalitikai elemzéseit még nem fejeztük be. Megemlítendő a relatív kronológia szempontjából az is, hogy a mórágyi 43. sírban rézből készült ékszer/viseleti mellékleteket is találunk. A komjaticei és santovkai leletanyag relatív kronológiai helyzetét pedig a fentiekben már körvonalaztuk.

Mórágy-Tűzkődomb önmagában is kiemelkedik a tárgyalt leletfajták nagy számával és a típusok változatosságával: az összes vizsgált lelet 25,81%-a (16) származik erről a lelőhelyről, és 43,55% (27) a lengyeli kultúra délkelet-dunántúli csoportjából.

2. táblázat

A ₁	–	10 (16,13%)
A ₂	–	12 (19,35%)
A ₃	–	2 (3,23%)
A ₄	–	1 (1,61%)
B ₁	–	3 (4,84%)
B ₂	–	1 (1,61%)
C _{1a}	–	15 (24,19%)
C _{1b}	–	8 (12,90%)
C _{1c}	–	3 (4,84%)
C _{1d}	–	1 (1,61%)
C ₂	–	1 (1,61%)
D	–	4 (6,45%)
E	–	1 (1,61%)

A leletek típusok szerinti megoszlása sem mutat egységes képet (2. táblázat): a 13 típusból ötöt csupán egy-egy leletpéldány képvisel. A különleges formák (D-) csoportjába sorolt plasztikák mindegyike ugyancsak egyedülálló. Leggyakrabban a „kocka alakú agyagmécsesek” (C_{1a} – 24, 19, 15) és a zoomorf példányok A₂- (19,35%, 12), illetve A₁-típusa (16,13%, 10) fordul elő.

3. táblázat

Elterjedési terület:	Tipológiai egységek												
	A	A	A	A	B	B	C	C	C	C	C	D	E
	1	2	3	4	1	2	1	1	1	1	2		
							a	b	c	d			
Dél-Dunántúl (Aszóddal)	5	3	2	–	3	–	3	3	3	1	1	4	1
Szlovákia	3	2	–	1	–	1	5	4	–	–	–	–	–
Morvaország	1	7	–	–	–	–	2	1	–	–	–	–	–
Ausztria	1	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	1	–

A különböző lelettípusoknak a lengyeli kultúra területi csoportjaiban való előfordulását a 3. táblázat adatai jelzik. Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálata a kevés lelet miatt különösen Ausztria esetében nehéz. Annyi megállapítható, hogy az A₁-típus zoomorf figurái mind a négy elterjedési területen előfordulnak, míg azonban a keleti csoportban gyakoriak, addig az MBK–MOG leletanyagban csak szórványosan jelennek meg. Az A₂ zoomorf mécsesek Ausztria kivételével megtalálhatók minden csoportban, de az MBK-ban gyakoribbak.

A B₁-típusba sorolt négylábú, de nem zoomorf példányok csak a Dél-Dunántúlt, ezen belül is a mórágyi leletanyagot jellemzik.

A „kocka alakú mécsesek” (C_{1a}) szintén mind a négy területi csoportra jellemzők, laposabb típusukat (C_{1b}) – Ausztria kivételével – ugyancsak megtaláljuk minden földrajzi csoportban. Mint említettük, hat típus csak a mórágy-tűzkődombi leletanyagban fordult elő eddig.

ELŐFORDULÁSI MÁTRIX

30 lelőhely, 12 tipológiai egység

Lelelőhely száma:	Típusok											
	a	a	a	b	b	c	c	c	c	c	e	e
	1	2	3	4	1	2	1	1	1	1	2	
	a b c d											
1.	x	x	x		x		x	x				
2.							x					
3.										x		
4.									x			
5.		x	x				x			x	x	
6.									x			
7.									x			
8.									x			
9.									x			
10.	x						x					
11.							x					
12.	x					x		x				
13.	x	x					x					
14.				x								
15.							x					
16.							x					
17.							x					
18.		x										
19.	x											
20.		x										
21.		x										
22.		x										
23.		x										
24.		x										
25.		x										
26.							x					
27.							x					
28.							x					
29.							x					
30.	x											

A 4. táblázat („előfordulási mátrix”), a „különleges” és csak meglévő típusok kivételével, a tárgyalt 12 leletsoport és -típus lelőhelyenkénti együttes előfordulását mutatja be a vizsgált 29 lengyeli korú késő neolitikus–kora rézkori lelőhely esetében. A mátrix-táblázatokban jelzett lelőhelyszámok egyeznek az 1. táblázatban feltüntetett lelőhelyszámokkal. Több összefüggést nyerhetünk a rendelkezésre álló adatok között, ha elvégezzük a szeriációs értékelést is az előfordulási mátrix alapján.

SZERIÁLT MÁTRIX

30 lelőhely, 12 tipológiai egység

Lelelőhely száma:	Típusok											
	a	a	a	b	c	c	b	c	e			
	1	2	3	1	1	1	1	2	2			
	a b											
1.	x	x	x	x	x	x						
10.		x					x					
12.		x						x	x			
13.		x	x					x				
19.		x										
30.		x										
5.			x	x				x		x	x	
18.			x									
20.			x									
21.			x									
22.			x									
23.			x									
24.			x									
25.			x									
2.								x				
11.								x				
15.								x				
16.								x				
17.								x				
26.								x				
27.								x				
28.								x				
29.								x				
8.									x			
9.										x		

A hierarchikus tipológiai rendszerben elhelyezett lelettípusok automatikus szeriációs adatai (5. táblázat) szorosabb kapcsolatokra utalnak a délnyugat-szlovákiai (Velké Kostolany, Santovka, Komjatice stb.) és a délkelet-dunántúli (Mórág-Tűzkődomb, Zengővárkony stb.) lelőhelyek között.⁷² De ugyanezt állapíthatjuk meg a pre-koncepció alapján, vagyis egy kiválasztott típusból kiinduló szeriációvizsgálatokkal is (6. táblázat). Így besorolhatók azok a lelőhelyek is, melyeken csak egyetlen lelettípus példányai kerültek elő.

⁷² Az automatikus és manuális szeriációra egyaránt felhasználható, dBASE-ből indítható számítógépes analitikai programot Suhajda Attila készítette el.

SZERIALT MÁTRIX

30 lelőhely, 12 tipológiai egység

Lelőhely száma:	Típusok											
	a	a	a	b	c	c	c	e	e	b		
	3	1	2	1	1	1	2			2		
	a b											
1.	x	x	x	x	x	x						
5.	x		x				x	x	x			
10.		x					x					
12.		x					x				x	
13.		x	x				x					
19.		x										
30.		x										
18.			x									
20.			x									
21.			x									
22.			x									
23.			x									
24.			x									
25.			x									
2.										x		
11.										x		
15.										x		
16.										x		
17.										x		
26.										x		
27.										x		
28.										x		
29.										x		
8.											x	
9.												x

IV. A lengyeli kultúra „agyagmécseinek” előzményei

IV.1. A vonaldíszes kerámiában fellelhető párhuzamok

Sok kérdést vet fel a vizsgált késő neolitikus-kora rézkori leletfajták eredetének, előzményeinek kérdése. Ezek megválaszolásához első sorban a lengyeli kultúra genetikus elődjének tekinthető nyugati vonaldíszes kerámiában fellelhető, formai és rendeltetésbeli párhuzamként kezelhető leleteknek az áttekintése alapvetően fontos.

Ezt megelőzően azonban feltétlenül meg kell említeni a vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra fejlődése közé datálható Protolengyel-időszak *ábrahái* állat alakú edényeit.⁷³ Ezek a zengővárkonyi 214. sírban talált zoomorf edény valamivel idősebb párhuzamainak tekinthetők, ilyen kerámatöredékek Aszódon is előkerültek.^{73a} A zengővárkonyi sírban még további edények is voltak,⁷⁴ melyek az eddigi temetőelemzések szerint a legkorábbi lengyeli fejlődést képviselik a Délkelet-Dunántúl területén.⁷⁵

Az állat alakú mécsesek egyik előzményének tekinthető a *bínai* töredékes lelet. A négylábú figura lapos hátának közepén egy letört edényszerű képződmény vagy egy másik figura maradványai láthatók, előrébb pedig egy 2 cm mély, henger alakú nyílás helyezkedik el. Oldalait bekarcolt meandermintázattal látták el. A 12 cm hosszú figurát a nyugati vonaldíszes kerámia idősebb fokozatába datálta J. Pavúk.⁷⁶

A lengyeli kultúra tárgyalt leleteinek térben és időben legközelebbi vonaldíszes előzményének a *bínai* plasztikát tartjuk. Amennyiben hátrészének közepén valóban egy edényke volt eredetileg felhelyezve – amint azt J. Pavúk feltételezi –, akkor ebben a leletben a korábbi zoomorf edények és a lengyeli állat alakú, mécsesszerű figurák fő szerkezeti elemei ötvöződnek.

A vonaldíszes kerámia nyugatabbi területein előforduló állat alakú edényekről és idoloikról O. Höckmann adott értékelő összefoglalást korábban.⁷⁷ Megemlítendő a *Nieder-Weiselben* talált zoomorf figura, mely egy őrlőkövel együtt sírból került elő.⁷⁸ Az azonban nem világos, hogy a tárgy zárt vagy nyitott testű plasztika volt-e eredetileg.⁷⁹

A *Halle-Trotha*-i négylábú zoomorf vonaldíszes kerámiás mécsestöredék hátán ellenben megtalálható a kerek, henger alakú nyílás.⁸⁰ Ehhez hasonló formát mutat a *Groß-Örner*-i töredék is, de erről sem tudott, hogy volt-e nyílás a hátrészén.⁸¹

A vonaldíszes kerámia párhuzamként kezelhető leletei közül nem hagyható figyelmen kívül az *endorfi* állat alakú edény, melyet megtalálása, 1909 óta többféleképpen is interpretáltak.⁸² Az oldalain bekarcolt meandermintákkal ellátott és

⁷³ Novotný, B., Luziansky skupina a pociatky malovanej keramiky na Slovensku. Bratislava 1962., m 1–2. képek.

^{73a} Kalicz N. 1985, 74. kép.

⁷⁴ Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Bp.–Bonn, 1960, T. LX. 2–6.

⁷⁵ Zalai-Gaál, J., JPMÉ 25 (1980), 101–110.

⁷⁶ Pavúk, J., SIA XXVIII, 1980, 31. Abb. 14, 2a–b; 1981, 65., 109. 60. kép.

⁷⁷ Höckmann, O., In: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár 1972, 187–209.

⁷⁸ Ankel, C.–Meier-Arendt, W., Germania 43, 1965, 1., Abb. 1., Taf. 1.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Behrens, H., Die Jungsteinzeit im Mittelebe-Saale-Gebiet. Berlin 1973, 223., Abb. 90. c.

⁸¹ I. m. 223., Abb. 90. c.1.

⁸² Kaufmann, D., Ausgrabungen und Funde 21, 1976, Heft 5, 226–228., 226.

a késői vonaldíszes kerámiába datált figurát elsőként azonban D. Kaufmann hozta összefüggésbe a neolitikus kultusszal.⁸³ Ő ugyancsak részletebben foglalkozott ennek a leletfajtának a kérdéseivel. Ugy véli, hogy az állat alakú edények, mint az említett endorfi is, a nyugati vonaldíszes kerámiában meglévő üreges zoomorf plasztikák továbbfejlődéseit jelentik, akárcsak a *kerkheimi*⁸⁴ példány. Ezeket a leleteket a vonaldíszes kerámia fejlődésének középső szakaszába datálják; annyira valószínű ábrázolások – ellentétben a későbbi lengyeli időszak figuráival –, hogy az állatfajta minden példány esetében megállapítható.⁸⁵

A lengyeli kultúrát részben megelőző, részben pedig vele egykorú tűzdelt szalagdíszes edények kultúrájából mindenekelőtt a *zauschwitzi*⁸⁶ és *litomericei*⁸⁷ állat alakú edényeket kell megemlíteni.

A lehetséges előzményeket vizsgálva nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a lengyeli kultúrát közvetlenül megelőző vonaldíszes és protolengyel fejlődésből ismert leletek a lengyeli kultúra tárgyalt leletfajtáinak helyi előzményeit jelentik.

IV.2. Délkelet-európai előzmények és párhuzamok

O. Menghin a cseh- és morvaországi, illetve alsó-ausztriai vonaldíszes és a tűzdelt szalagdíszes kerámia zoomorf ábrázolásainak megjelenését délkeleti hatások eredményének tartotta,⁸⁸ míg B. Novotný a helyi tradíciók szerepét hangsúlyozta.⁸⁹ Amint a fentiekben láttuk, tárgyalt késő neolitikus-kora rézkori leletfajtáink kialakulásában elsősorban a helyi vonaldíszes alapoknak volt döntő jelentősége. A lengyeli kultúra keletkezésénél a helyi alapok mellett azonban ugyanilyen fontosak voltak a Vinča-kultúra hatásai is, melyek közvetve vagy közvetlenül, elsősorban a Sopot-kultúrán keresztül érvényesültek.⁹⁰

Makkay János az őskori állatplasztikák, köztük az állat alakú edények délkeleti összefüggéseit elemezve már korábban feltételezte, hogy ezeknek a leletfajtának a viszonylag gyors kelet- és közép-európai elterjedése mögött dél felől érkező hatásokat kell keresni.⁹¹ Arra a következtetésre jutott, hogy a balkáni, délkelet-európai állat alakú edények zöme egy jól körülhatárolható időszakba, az ottani neolitikum második felére és az aeneolitikumra keltezhető.⁹² Tárgyalt lelet típusaink közül elsősorban az állat alakú mécsesek vagy oltárok Délkelet-Európában már a legkorábbi neolitikumtól kezdve előfordulnak. A lengyeli leletek szempontjából elsősorban a Vinča-kultúrában fellelhető analógiák a leglényegesebbek.

Magáról a *Vinča-tellről* is sok, párhuzamként értékelhető leletet ismerünk. A zoomorf példányok között megemlítendő egy négylábú figura töredéke 7,8 m mélységből. A hátán kerek, henger alakú nyílás volt, ennek mentén tört ketté a tárgy.⁹³ Ennél régebbi az az állatfigura, melynek hátán hengerszerű üreges nyílás van. A viszonylag nagyméretű példányt 6,1 m mélységben találták meg.⁹⁴

Az agyagoltároknak ebben a korszakban szinte egész Délkelet-Európára jellemző három- vagy négylábú és három- vagy négyszögű példányainak megfelelőit is megtaláljuk a tellen,⁹⁵ akárcsak *Pločnikban*.⁹⁶ A tárgyalt leletfajták többsége ezen a lelőhelyen a Vinča-B₂-C-időszakba tartozik, így nem tekinthetők a lengyeli plasztikák előzményeinek.

A Vinča-kultúra *tordosi* anyagát is nagy számban jellemzik ezek a változatos formájú leletek. Több négylábú zoomorf agyagidol, állat alakú edény jó párhuzama lehet a mórággyi figuráknak.⁹⁷ A három- és négyszögű agyagoltárok itt sem hiányoznak a leletanyagból.⁹⁸

A lengyeli kultúra zoomorf mécseseinek talán legközelebbi Vinča-párhuzamait *Ecsedy István* publikációjából ismerjük.⁹⁹ A két töredék

⁸³ Uo.

⁸⁴ Dehn, W., Germania 28, 1944–1950, 1–5., Abb. 1–2., Kaufmann, D., i. m. 1976, 228.

⁸⁵ Kaufmann, D., i. m. 1976, 228.

⁸⁶ Coblenz, W., Ausgrabungen und Funde 6, 1961, 58., Abb. 1.

⁸⁷ Kern, J., Sudeta 7, 1931., 7., Abb. 1 és 3., Ankel, C.–Meier-Arendt, W., i. m. 5.

⁸⁸ Menghin, O., Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens. Anstalt Sudetend. Heimatforsch. Vorgesch. Abt. 1 (Reichenberg 1926).

⁸⁹ Novotný, B., Jordansky skupina... 171., 205.

⁹⁰ Kalicz, N.–Makkay, J., ArchÉrt 99, 1972, 3–14; SomMK 2, 1975, 253–258.

⁹¹ Makkay, J., ArchÉrt 86, 1959, 123–138., 131.

⁹² Uo.

⁹³ Vasić, M., Praistoriska Vinča I. Beograd 1936., T. XXVII. 114 a–b.

⁹⁴ I. m. 66., T. XXVI. 113 a–b.

⁹⁵ Vasić, M., Praistoriska Vinča II. Beograd 1936. T. XX. 41 a–c: a lelet 6,3 m mélységben került felszínre, Korošec, J., Glasnik...Sarajevo 54, 1942, 64; Stanković, A., The altars and prosomorphic idols from Vinča. Beograd 1986.

⁹⁶ Uo.; Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. III/3. München 1974., T. 153, 8–9.

⁹⁷ Roska M., A Torma Zsófia-gyűjtemény. Kolozsvár 1941., 239., T. XCVII, 18; Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. II. München 1968., T. 180.24; 181.49.

⁹⁸ Roska M., Kolozsvár 1941., 240., T. XCVIII, 15.; 1927, 146., 78. kép 1–10.

⁹⁹ Ecsedy I., FA XXVI, 1975, 9–18., 11–12.

egyikének oldalait bekarcolt meanderminta borítja,¹⁰⁰ a másikon is bekarcolt mintázatot láthatunk.¹⁰¹ A Vinča-kultúra példányain gyakran megfigyelhető bekarcolt mintázat a lengyeli kultúra példányai közül csak a mórágý-tűzkődombi 3. lelet nyakán fordul elő, illetve megtalálható egyes korábbi, vonaldíszes példányok oldalán is, amint azt a fentiekben láttuk. A lengyeli kultúrával részben rokon Cucuteni–Tripolje-kultúra lelőhelyein ugyancsak nagyszámú zoomorf agyagplasztika került felszínre,¹⁰² és az állat alakú nagyméretű edények sem hiányoznak a leletanyagból.¹⁰³ A lengyeli állat alakú mécsesek egyik legközelebbi párhuzama *Erősd*ről származik: a négylábú figura hátán kerek vagy ovális bemélyedés látható.¹⁰⁴

A balkáni fejlődésben sem hiányoznak a tárgyalta témakörbe tartozó leletek, de itt csak a legkiemelkedőbb példányokat emelhetjük ki. A bulgáriai Marica-kultúra leletei közül említésre méltó párhuzam egy *Jaša tepe*-i háromszögletű, háromlábú „agyagoltár”, egyik sarkán sematikus állatfejjel, mely kecskét ábrázolhat.¹⁰⁵ A késő neolitikum három- vagy négyszögletes testű, oldalukon bekarcolt díszítéssel ellátott agyagoltárai továbbra is jellemzők az egész délkelet-európai késő neolitikus–kora rézkori fejlődésben.¹⁰⁶

Az említett *Jaša tepe*-i lelőhely figyelemre méltó lelete egy zoomorf „agyaglampa”: a figura négylábú, hátán kerek nyílás található.¹⁰⁷ N. Petkov *Okola-Glava mogiláról* közölte egy állat alakú edény töredékét, mely szintén a mécsesszerű figurák körébe tartozik.¹⁰⁸

A lengyeli kultúra „kocka alakú” és zoomorf mécses típusai közötti formai átmenetnek tarthatók a *gradešnicai* leletek, melyek négylábú, tömör, kockaszerű plasztikák, felül sekélyebb vagy mélyebb nyílással, sarkaikon felfelé álló, rövid

nyúlványokkal.¹⁰⁹ Ezek párhuzamának tekinthető a *Junaticéből* közölt figura.¹¹⁰

Az említett balkáni neolitikus leletfajtáknak a különféle változatait megtaláljuk az aeneolitikus Gumelnita-kultúra leletanyagában is. Különösen *Dramában*, a legszisztematikusabban és legmodernebb módszerekkel kutató balkáni neolitikus és rézkori tellen kerültek elő ilyen leletek nagy számban. Egy miniatűr négylábú zoomorf agyagfigurán érdekes módon emberi arcot ábrázoltak, hátát pedig edényszerűen alakították ki. Hasán bekarcolt mintázat látható.¹¹¹ A másik említésre méltó lelet egy négylábú agyagoltár, melynek felső részén két csészeszerű nyílást képeztek ki egymás mellett.¹¹² A négylábú, négyszögletes „miniatűr oltárkák” sem hiányoznak a leletfajták közül.¹¹³

Goljamo Delčevo aeneolitikus lelőhelyén továbbá lelet típusokkal találkozhatunk a tárgyalta témakörben, így a zoomorf mécseseknek és edényeknek,¹¹⁴ a három- és négyszögű oltároknak vannak meg a párhuzamai.¹¹⁵ A lengyeli típusú „kocka alakú” mécsesek pontos megfelelőit is erről a lelőhelyről ismerjük.¹¹⁶ Az egyik példány oldalait bekarcolt mintázat díszíti.¹¹⁷ A leletek többsége a Varna-kultúrába tartozik.¹¹⁸

A Gumelnita-kultúra egy, még közöletlen, „kis lámpának” meghatározott lelete *Hotnicából* szintén figyelemre méltó: a négylábú, négyszögletes testű tárgy tetején egy kb. 3 cm széles nyílást képeztek ki.¹¹⁹

Az *ovčarovói* kultikus leletegyüttes ismert négyszögletes, négylábú, miniatűr asztalszerű oltárkái a többi hasonló típusú leletpéldány rendeltetésére is magyarázatot jelenthetnek.¹²⁰

A Gumelnita-kultúra egyik legismertebb romániai zoomorf lelete a *sematicus fejjel ellátott Calomfrestei* négylábú edény.¹²¹ Nem hagyható

¹⁰⁰ I. m. fig. 4.4a–b.

¹⁰¹ I. m. fig. 3.2a–c.

¹⁰² Dumitrescu, V., L'Art de la culture Cucuteni. Revue Roumaine XXXVIII, 1984, 36–64., Schmidt, R. R., Cucuteni in der oberen Moldau. 1932.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Roska, M., Az ősrégészet kézikönyve. Kolozsvár 1927, 275., 168. kép.

¹⁰⁵ Detev, P., Godišnik na Plovdivskija Arheologičeski muzej, II., 1950 (Plovdiv), 1–23., 16., obr. 30. Todorova, H., The Eneolithic in Bulgaria. B. A. R. International Series 49. Oxford 1978, Pl. I:1., Jungsteinzeit in Bulgarien. (red. R. Busch), Wolfenbüttel (Sofia) 1981., 115., Abb. 132.

¹⁰⁶ Todorova, H., i. m. 1978, T. I. 6., Nikolov, B., Gradešnica. Sofia 1974, 20. kép.

¹⁰⁷ Detev, P., Godišnik na Plovdivskija Arheologičeski muzej IV, 1960 (Plovdiv), 5–59., 28., obr. 28.

¹⁰⁸ Petkov, N., Godišnik na Narodnija Arheologičeski muzej V, 1926–1931 (Sofia), 115–222., Obr. 48.

¹⁰⁹ Nikolov, B., Gradešnica. Sofia 1974., 105. kép 1–2.

¹¹⁰ Mikov, I., 1940., obr. 9.

¹¹¹ Bertemes, F.–Krăstev, I., Die bulgarisch–deutsche Ausgrabung in Drama, Bez. Burgas – Katalog. In: Macht, Herrschaft, Gold (Hgg. Fol, A.–Lichardus, J.). Saarbrücken 1988, 241–266., Abb. 195; Fol, A.–Katinčarov, R.–Lichardus, J., BRGK 70, 1989, 5–127., 70., Taf. 16.1.

¹¹² Fol, A.–Katinčarov, R.–Lichardus, J., BRGK 70, 1988, 5–127. Taf. 12.9.

¹¹³ Fol, A.–Katinčarov, R.–Lichardus, J., Die bulgarisch–deutschen Ausgrabungen in Drama. In: Saarbrücken 1988, 151–180., 168., Abb. 100. 1–2; BRGK 70, 1989., T. 12.11.

¹¹⁴ Todorova, H., Selištnata mogila pri Goljamo Delcevo. Sofia 1975, 190., T. 76.25; 71.1; 72.1.

¹¹⁵ I. m. T. 67.21; 68.19; 67.23–24; 68.20–21; 58.12.13; 83.19.

¹¹⁶ I. m. T. 24.11; 25.6; 24.13; 25.2.

¹¹⁷ I. m. T. 24.13; 25.2.

¹¹⁸ I. m. 112.

¹¹⁹ Jungsteinzeit in Bulgarien. Wolfenbüttel 1981, 175., Abb. 197.

¹²⁰ Todorova, H., Ovčarovo. Sofia 1976.

¹²¹ Marinescu, S., SCIV 12, 1961, 345.; Müller-Karpe, H., 1968/II., T.179.E.

figyelmen kívül a korábbi Vadastra-kultúra egy leletpéldánya, melyet V. Christescu a lengyeli kultúrával hozott összefüggésbe,¹²² ellenben M. Grbić a korai Vinča-kultúrával kötötte össze.¹²³

A Balkánról felsorolt késő neolitikus és ae-neolitikus, párhuzamnak tartható leletek természetesen nem lehetnek a közép-európai lengyeli kultúra tárgyalt leletfajtáinak előzményei, hiszen többségükben a lengyeli kultúrával többé-kevésbé egyidősek vagy későbbiek annál. A lengyeli és az említett délkelet-európai kultúrákban meglévő, feltehetően hasonló rendeltetésű és változatos lelettípusok keletkezésében minden esetben a helyi alapoknak és kívülről jövő idegen impulzusoknak a hatásai érvényesülhettek. A külső hatások összefüggthettek a Vinča-kultúra keletkezésével, megjelenésével is.¹²⁴

Mind a délkelet-európai, mind pedig a közép-európai késő neolitikus-kora rézkori leletek esetében még korábbra kell visszamenni az előzmények keresésében.

Rendkívül sok adat bizonyítja azt, hogy a kisméretű „agyagoltárok” különféle fajtáit már a délkelet-európai kora neolitikum idején használták kultikus célokra. Ekkor még jobbára a három és négyszögletes formájú típusok voltak a jellemzők Thesszáliában és a Balkánon, de a Kárpát-medencében is. A Sesklo-¹²⁵ Karanovo I-II-¹²⁶ Čavdar-Kremikovci-¹²⁷ kultúrákban általánosak ezek a típusok, de vannak kivételek is: a bulgáriai *Muldava* lelőhelyről ismert a szarvas alakú, festett edény, melynek hátára rövid, henger alakú peremet erősítettek.¹²⁸ M. Čohadziev ásatásának lelete egy, még közöletlen zoomorf négylábú agyagoltár, melynek hátán egy kónusos edényt helyeztek el. A tárgy a Čavdar-Kremikovci-kultúrába tartozik.¹²⁹

A fent említett kora neolitikus kultúráknak elsősorban a délkelet-európai középső neolitikum kialakításában volt szerepe, míg a Kárpát-

medence, majd Közép-Európa esetében a Starčevo- és a Körös-kultúra volt ugyanilyen jelentőségű.

Kutzián Ida nemcsak a Körös-kultúra agyagmécseivel foglalkozott részletetekbe menően, hanem tárgyalta az akkor ismert délkelet-európai párhuzamokat is.¹³⁰ A Délkeleten előforduló három- és négyszögű agyagoltárok változatos típusai a Körös-kultúrában is a legjellemzőbb leletek közé tartoznak,¹³¹ de találunk állat alakú, mécsesszerű példányokat is közöttük.¹³²

A kora neolitikus „standard mécséstípusok” a Starčevo-kultúrából sem hiányoznak. A Vinčattellen 9,1 m mélységben előkerült háromszögű oltár sarkain egy-egy állatfej van.¹³³ A Dunántúl esetében a *lánycsói* gödörleletet, a négylábú oltárt kell megemlíteni, melynek sarkain ugyancsak egy-egy állatfej volt elhelyezve; a közepén kerek lyukkal áttört oltárról a stilizálás ellenére feltételezte Kalicz Nándor, hogy női ábrázolásról lehet szó.¹³⁴ A lelet legközelebbi párhuzamának a *porodini* leletet tartja, melynek sarkain szintén állatfejek voltak, középen ezt is átlukasztották.¹³⁵

Mindezekkel összefüggésben megemlítendő, hogy a délkelet-európai kora neolitikus zoomorf és más alakú mécsesek, mécsesszerű leletek előzményeit a korábbi kutatások is a Közel-Keleten, Elő-Ázsiában keresték,¹³⁶ ezek részletes taglalása azonban már meghaladná munkánk jelenlegi kereteit.

A délkelet-dunántúli késő neolitikus, ún. „agyagmécse”- vagy „agyagoltár”-leletek leírását, bemutatását, a lengyeli körben előforduló párhuzamokkal való összevetésüket és értékelésüket, illetve a lehetséges előzményként kezelhető leletek taglalását követően a tárgyalt leletek feltételezhető rendeltetésével, készítésük céljával összefüggő kérdések, problémák vizsgálata sem maradhat ki munkánkból.

¹²² Christescu, V., Dacia 3–4 (1927–1932), 199., 45. kép 3, 5.

¹²³ Grbić, M., AJA 61 (1957), 138., Makkay J., I. m. 131

¹²⁴ Lichardus, J.–Lichardus-Iten, M., Starinar XL–XLI (1989–1990), 43–49.

¹²⁵ Neolithic Greece (red. D.R. Theodoridis). Athen 1974, 214. kép a–c, 215. kép a–b., Kalicz, N., JPMÉ 22 (1977) 1978, 137–156., 140. A lánycsói leletet az achilleioni oltárral hozta kapcsolatba Kalicz Nándor., Gimbutas, M., Achilleion. A Neolithic Mound in Thessaly. Preliminary Report on 1973 at 1974 Excavations. Journal of Field Archaeology 1, Abb. 26.

¹²⁶ Kanchev, M., Praistoriceski i antični materiali v muzeja Nova Zagora. Nova Zagora 1973., 10. kép: Georgiev, G., AAU 42 (1976), 90–144., 101.

¹²⁷ Georgiev, G., Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. In: Cultures préhistoriques en Bulgarie. Sofia 1981, 63–109., 102., 53. kép a–c.

¹²⁸ Detev, P., Godišnik na Plovdivskaja Arheologiceski muzej VI (1968), 32., 25. kép.

¹²⁹ Jungsteinzeit in Bulgarien 70. kép.

¹³⁰ Kutzián I., A Körös kultúra. Bp. 1944.

¹³¹ Banner J., Dolg. Szeged XI (1935), XVIII. t. 22 és 28; VI-II. (1932), XVII. t. 4 és 5; Kutzián I., I. m. II., I. t. 4–5; VI. t. 1–8; XVI. t. 5–6; XXXIV. t. 14–16; XXXV. t. 1–22; XXXI. t. 1–12.

¹³² Kutzián I., I. m. II., XLVII. t. 13–16., 18–19.

¹³³ Dumitrescu, V., (1969), I. 19.5 a–c.

¹³⁴ Kalicz N., 1977 (1978).

¹³⁵ Grbić, M., Eine spätneolithische Ansiedlung auf der tumba bei Bitolj. (Bitolj) 1960. XXVIII. t. 1–4.

¹³⁶ Makkay J., I. M. 133., Milojević, V., ABSA 44 (London), 1949, 295..

V. A késő neolitikus agyagmécsek rendeltetési lehetőségei

Amint láttuk, a különböző tárgyalat leletcsoportok és -típusok közös jellegzetessége a hátukon bemélyedő, többnyire kerek nyílás, lyuk, mely vagy henger alakú, vagy pedig lefelé, zsák-szerűen kiszélesedik.

Az ilyen nyílással ellátott leleteknek többféle csoportját és a csoportokon belüli típusát lehetett elkülöníteni. Ezek közül leginkább az A₁, A₂ és A₃ négylábú zoomorf lelettípusok, a B₁ és B₂ négylábú nem állat alakú („oltárkák”) és a C₁-típus többnyire „kocka alakú” példányai érdemeinek figyelmet, hiszen ezek kerültek elő legnagyobb mennyiségben a lengyel kultúra elterjedési területén, így több lehetőség nyílik az összehasonlító és értékelő elemzésekre is.

Az említett leletcsoportok közötti legnagyobb eltérés, a lábak hiánya vagy megléte, valószínűleg összefügghet ezeknek a tárgyaknak a rendeltetésével, ugyanakkor nem zárható ki a hasonlóság vagy egyezés a rendeltetést illetően.

A két fő tárgycsoportra ma is érvényesnek tartható *Makkay* János korábbi (1959) megállapítása: „Ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy ezek az állatszobrok mécsesként szolgáltak, akkor ez is bizonyítja, ..., hogy ti. a típus eredete a Körös-kultúra mécses formájában keresendő. Csupán annyi történt, hogy az állat hátán lévő lapos tálcakát (égő anyag terét) besülyesztik az állat testébe.”¹³⁷ A délkelet-európai kora neolitikumban előforduló szögletes testű, három- vagy négylábú, sarkain stilizált állatfejjel ellátott, ugyancsak mécsesnek tekintett formákban látja a későbbi neolitikumban gyakori, szögletes testű, állatfejjel ellátott agyagtárgyak előzményeit is.¹³⁸

A kora neolitikus agyagmécsek rendeltetését illetően már korábban megindult a vita. *M. Vasić* oltároknak, italáldozathoz kötődő edényeknek tartotta őket,¹³⁹ hasonló véleményét képviselt *H. Fewkes*,¹⁴⁰ és *J. Korošec* is.¹⁴¹ *Kisléghi Nagy Gyula* is úgy vélte, hogy nem profán, hanem kultikus, a termékenység kultusszal kapcsolatos célra készültek.¹⁴² *Banner* János azonban tagadta a kultikus rendeltetést, „mert ezek a tárgyak nagy számban fordulnak elő, és kizárólag

hulladékgödrök leletei”.¹⁴³ *Banner* feltételezését, mely szerint mécsesként használták őket, *Kutzián* Ida is elfogadta, hozzátéve, hogy kultikus célt szolgáltak és a tűz tiszteletének jelei vagy füstölők lehettek.¹⁴⁴

A késő neolitikus előzmények után vizsgáljuk meg ugyanezeket a kérdéseket késő neolitikus-kora rézkori leleteinkkel kapcsolatban is.

E. Sangmeister megállapítása közel állhat a valósághoz: „Ich könnte mir gut vorstellen, daß von den Tiergefäßen die vier Füße auf andere Formen übertragen wurden, daß etwa Gefäße auf vier Füßen ohne Tierkopf die gleiche Funktion erfüllten und mit dem gleichen Sinn besetzt wurden wie die Tiergefäße selbst.”¹⁴⁵

Tárgyalat lelettípusaink morvaországi párhuzamait *V. Podborský* a „különleges kerámiaformák” csoportjában helyezte el kerámia tipológiai rendszerén belül: mind a „prizmatikus lámpáknak”, mind pedig az az anthropomorf és állat alakú „mécseseknek” (*Leuchter*) kultikus jelentőséget tulajdonított azzal, hogy rendeltetési céljuk még tisztázatlan.¹⁴⁶

Az állat és kocka alakú mécseseket egy egy- ségbe foglalva taglalta *Chr. Neugebauer-Maresch* is, aki szintén egy véleményen van *V. Podborský* megállapításával a rendeltetést illetően.¹⁴⁷ *Chr. Neugebauer-Maresch* feltételezte, hogy a tárgyalat példányok mind ugyanabból a célból készültek, és elképzelhetőnek tartja, hogy „függőmécsesként” (*Hängelampen*) használták őket.¹⁴⁸ Csak a horákovi példány okoz problémát ezzel a feltevessel kapcsolatban, azon ugyanis két lyuk, kerek nyílás helyezkedik el egymás mellett¹⁴⁹ (azóta találtuk meg a mórágyműködombi hasonló leleteket is). „Nehezen képzelhető el, hogy két láng égett egymás mellett” a szerző szerint.¹⁵⁰ A problémát a következőképpen „oldja fel”: „Statt der Möglichkeit, zwei Lichter nebeneinander brennen zu haben, liegt hier der Gedanke näher, daß in den zwei Löchern Dinge gleichen Verwendungszweckes aufbewahrt wurden, die aber untereinander wieder verschieden sind: also zum Beispiel zwei verschiedene Farben.”¹⁵¹ Ezzel a megállapítással már közelít valamilyen elfogadható megoldás irányába *Chr. Neugebauer-Maresch*.

¹³⁷ I. m. 132.

¹³⁸ I. m. 133.

¹³⁹ *Vasić, M.*, *Preistorijska Vinča. I.* (Beograd 1932); *Starinar* 13 (1938), 4–5.

¹⁴⁰ *Fewkes, H.*,

¹⁴¹ *Korošec, J.*,

¹⁴² *Kisléghi Nagy Gy.*,

¹⁴³ *Banner J.*,

¹⁴⁴ *Kutzián I.*, i. m. 65.

¹⁴⁵ *Sangmeister, E.*,

¹⁴⁶ *Podborský, V.*–*Vildomec, Pravěk Znojemska.* (Brno) 1972. 273.

¹⁴⁷ *Neugebauer-Maresch, Chr.*, I. m. 19.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ *Schránl, J.*, I. m. VII. t. 12.

¹⁵⁰ *Neugebauer-Maresch, Chr.*, I. m. 19.

¹⁵¹ Uo.

A C-típológiai csoportunkba sorolt leletek („kocka alakú mécsesek”) rendeltetésével kapcsolatos első vélemény magától *Wosinsky* Mórától származik, aki a lengyeli sáncon talált ilyen típusú példányt (17. sz.) „négy fonálon hordozható tömör edénynek” határozta meg.¹⁵² A „jól égetett agyag koczka” csekély úrtartalmából és hordozhatóságából arra következtetett, hogy nyílhegyek mérgezésére szánt méregtartó is lehetett ez a tárgy.¹⁵³

A lengyeli kultúra eddig legnagyobb számú sírját feltáró *Dombay* János szerint lakóhelyiségekben használták világításra leleteinket.¹⁵⁴ *R. Pittioni* úgy vélte, hogy az átfúrással ezeknek a – szerinte – „festéktartónak” (Farbtiegel) vagy „mécsesnek” (Lampe) használt tárgyaknak a felüggesztésére szolgáltak.¹⁵⁵

V. Podborský „függőmécseseknek” (Hängenlampen) határozta meg ezeket a leleteket, melyek elsősorban az MBK I. fokozatát jellemzik,¹⁵⁶ míg *E. Ruttkay* a „kocka alakú függőedény” (würfelförmiges Hängegefäß) elnevezést használja a lengyeli kultúra ausztriai kerámiaformáit elemző munkájában,¹⁵⁷ igazolva *O. Menghin* korábbi feltevését, mely szerint a leletek csak a lengyeli kultúra keletkezési területén vannak jelen.¹⁵⁸ Tény, hogy ezek a tárgyak minden esetben a korai lengyeli fejlődést jellemzik, ugyanakkor az MBK területét nem sorolhatjuk a lengyeli kultúra keletkezési területei közé.

Az A-csoportba, a zoomorf mécsesek körébe tartozó típusok leleteivel kapcsolatban is elhangzott az a vélemény, mely szerint valamilyen kultikus céllal készültek, de rendeltetésük nem határozható meg.¹⁵⁹ *Makkay* János említett munkájában egyetért *K. Willvonseder*,¹⁶⁰ illetve *O. Menghin*¹⁶¹ véleményével (leginkább a korábban ismertté vált stillfiredi és kromežizi leletekből kiindulva), azzal, hogy az ilyen típusú tárgyakat mécsesként használta a lengyeli kultúra népessége.¹⁶²

A kultikus rendeltetést tartja valószínűnek állat alakú mécseseink esetében *V. Podborský* is, és kapcsolatba hozza őket mind az élet során folytatott szakrális tevékenységekkel, mind pedig

a halotti kultusszal.¹⁶³ „Auch die Funktion einer rituellen Leuchte ist nicht ganz ausgeschlossen, selbst wenn dies wenig wahrscheinlich ist... Der Grabfund eines Tiergefäßes symbolisiert die Vergänglichkeit des irdischen Daseins, zugleich aber auch dessen Fortbestehen im transzendenten Jenseits.”¹⁶⁴ Későbbi véleménye már szinte minden lehetséges feltételezést megenged a zoomorf mécsesek rendeltetését illetően is: „Ebenfalls anthropomorphe und zoomorphe Gefäße dürften bei großen Fruchtbarkeits- und Ernteriten verwendet worden sein, am ehesten als Behälter von Opfern und auch als Attribut der Magie der Fülle.”¹⁶⁵ Funkciójukat, rendeltetésüket több szempontból is megvizsgálta, de biztosan érvényes következtetéseket ő sem tudott levonni. Vagyis, az ilyen tárgyak készülhettek mindennap használatos célból (etetőedények, játékszerek, lámpák, díszítőtárgyak), és szolgálhattak kultikus célt is (sírban vagy áldozati gödörben, kultikus ceremóniák során világítóeszközként vagy füstölőként stb.).¹⁶⁶

A közép-európai neolitikus-kora rézkori, kultikusnak vélt leletek és jelenségek eredetének elemzése során általában addig a megállapításig jutott el a régészet az eddigiek során, hogy az ilyen leletek (és jelenségek) az agrárkultuszok eredményeként jöttek létre a Közel-Keleten is és Közép-Európában is.¹⁶⁷ Elsődleges keletkezési és kiindulási területként Elő-Ázsia jöhet számításba: az állat alakú edények és mécsesek is, más jelenségekkel együtt onnan, a Balkánon keresztül érkeztek a Kárpát-medencébe, majd Közép-Európa más területeire is.

A közép-európai neolitikutatásban a „délkeleti” és elő-ázsiai szemlélet uralkodott és uralkodik ma is, nemcsak a „lelettipológiai” vonatkozásokat tekintve. A helyi eredetű előzményeknek főként a „kultikus-szakrális” jellegű, rendkívül változatos jelenségek esetében tulajdonított a kutatás nagy jelentőséget, jelen esetben a lengyeli kultúra és az azt megelőző kultúrák viszonyának. Ez alól egyetlen kivételt a kerámiatipológiai összefüggések jelentettek. Nemcsak a leletek, hanem a „jelenségek” összefüggéseit is csak

¹⁵² *Wosinsky M.*, Leletek a lengyeli őskori telepről. I–II. (Bp. 1885 és 1890), 5.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ *Dombay J.*, I. m. 220.

¹⁵⁵ *Pittioni R.*, I. m. 154.

¹⁵⁶ *Podborský V.*, SIA XVIII (1970), 235–311., 284.

¹⁵⁷ *Ruttkay E.*, FÖ 15 (1976) 1977, 141–148.

¹⁵⁸ *Hoernes M.–Menghin O.*, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien (1925), 780.; *Ruttkay E.*, Das Neolithikum in Österreich. Wien 1985, 23.

¹⁵⁹ *Marešová K.*, Casopis Moravského Musea 56 (1971), 53–78., 78.

¹⁶⁰ *Willvonseder K.*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit 12, 1936, 184.

¹⁶¹ *Menghin O.*, Jüngere Steinzeit und Bronzezeit. In: Handbuch der Archäologie. II. 1. München (1950), 5–176., 22.

¹⁶² *Makkay J.*, I. m. 132.

¹⁶³ *Podborský J.*, SPFFBU E 27 (1982), 9–64., 63.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ *Podborský* 1989, 175–191 (In: Religion und Kult)

¹⁶⁶ I. m.

¹⁶⁷ I. m.

úgy vizsgálhatjuk eredményesebben, ha az adott téma lehetőleg összes ismert leletét a lehető legnagyobb területről összegyűjtve egységes tipológiai rendszerben elhelyezve elemezzük megfelelő analitikai szemlélet és programok segítségével.

VI. Összefoglalás

1. A késő neolitikus–kora rézkori lengyeli kultúra viszonylag nagy felületen megásott Mórág-tűzkődombi lelőhelyén, a B₁-sírcsoport 43. temetkezéséből, a csontváz mellett került elő az a különleges zoomorf agyagidol, melynek fő jellegzetessége a hátán bemélyedő henger alakú nyílás. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ez a sír mellékleteinek összetételével és jellegével is a B₁-sírcsoport kisszámú különlegesnek tartható temetkezései közé tartozik. Munkánk kiindulópontját ez, a szakirodalomban többnyire „agyagmécsest” vagy „agyagoltárnak” nevezett tárgy jelentette.

2. A lengyeli kultúra magyarországi, szlovákiai, morvaországi és ausztriai lelőhelyein, ha nem is nagy számban, de előkerültek olyan leletek, melyek a mórági példánnyal tipológiai (formai és/vagy szerkezeti) rokonságban állnak. Kiválasztott és fontosnak vélt jellegek (prekonceptió) alapján állítottunk fel egy olyan hierarchikus felépítésű tipológiai rendszert, melyben a tárgyalta késő neolitikus–kora rézkori leleteket elhelyeztük. Ennek nyomán állapítottuk meg a fő leletcsoportokat, ezeken belül pedig a típusokat. Az összehasonlító és szeriációs elemzéseket a típusok szintjén végeztük el.

Az elemzésekbe bevont leletpéldányok mennyisége kevésnek tűnhet a megállapított tipológiai egységek számához képest. Azonban olyan hierarchikus felépítésű tipológiai rendszerről van szó, ahol minden lényeges formai és/vagy szerkezeti eltérést figyelembe kell venni. Ez a rendszer ugyanakkor alkalmas lehet arra is, hogy a későbbiekben előkerülő leleteket a megfelelő helyen elhelyezzük benne, vagy azokkal bővítsük, kiegészítsük.

3. Tárgyalta leleteink analitikai feldolgozásához a zárt leletgyűttesekből származó leletpéldányoknak lenne döntő szerepe, azonban csak kevés agyagmécsest vagy -idolt találtak meg sírokban. A gödörleletek többségénél nem bizonyítható a leletgyűttes zárt volta (ilyenek például az áldozati gödrök), legfeljebb feltételezhető néhány esetben, hogy a gödörben elhelyezett leletek egy időben, egyszerre kerültek megtalálási helyükre. Zárt leletgyűttesként ezenkívül még a házomladékok alatt megtalált tárgyakat kezelhetjük.

4. Leleteinknek csak kis része volt bizonyíthatóan sírlelet, ami azonban már önmagában is alátámasztja azt a feltevést, mely szerint ezeknek a tárgytipusoknak a halotti rítusban is volt szerepe, jelentősége. A többi, többnyire szórványként megtalált lelet egy része is származhat bolygatott, szétszántott sírokból, de ugyanúgy az egykori lakóházak „kultikus sarkában” is elhelyezhették őket.

5. Egyes típusok példányai majdnem minden esetben átfűrtak, mégpedig függőlegesen, teljes hosszukban, ritkán sarkukon keresztül ferdén is. Gyakran az oldalukra rátett büttyöket is átfűrték. Ezekben az esetekben feltételezték, hogy az átfűrészek a tárgyak zsínóron való felfüggesztésre szolgáltak. A zoomorf agyagmécsesteket oldalain elhelyezkedő büttyöket a legtöbb esetben ugyancsak átfűrték.

De felmerül a kérdés, hogy miért kellett volna ezeket a tárgyakat felfüggeszteni, ha mind a „kocka alakú”, mind pedig a négy lábú, állat alakú típusok álló helyzetben is stabilan elhelyezhették. A többi leletcsoportba sorolt és a katalógusban „különleges típusokként” felvett leleteket pedig át sem fűrték. A sírokban talált, büttyöken keresztül átfűrt példányok esetében pedig gyakorlatilag teljesen szükségtelen volt a felfüggesztés, már amennyiben kizárólag a temetkezési rítus céljára készítették őket.

6. Gyakorlatilag is megvizsgáltam azt a feltevést, hogy használhatták-e világításra ezeket a „kocka alakú” vagy zoomorf tárgyakat. A régebben felszínre került példányokat már többszörösen tisztították, restaurálták, így ma már nem találhatunk nyílásukban égethető anyagot (olajat, zsíradékot, gyantát stb.). Ugyanakkor az újonnan megtalált leletek, így a nagyszámú Mórág-tűzkődombi mécses esetében sem figyeltük meg a nyílásban esetleg tárolt anyag maradványait, és a lengyeli kultúra többi elterjedési területéről sem említenek ilyeneket a szakirodalomban. Nemcsak a világításra vagy elégetésre szolgáló anyagok maradványai hiányoznak a tárgyak háti nyílásából, hanem az égésnyomok is, aminek döntő jelentősége lenne a kérdés megválaszolásában.

7. Fenti kérdéssel összefüggésben megismételjük az egyes szerzők véleményeit, feltételezéseit ezeknek a tárgyaknak a rendeltetéséről.

Wosinsky Mór szerint a hordozható, kocka alakú példányok (a többi típus leleteit ő még nem ismerhette) nyílásaiban nyílhegyek mérgezésére szolgáló mérget helyeztek el;

Kalicz Nándor szerint nem valószínű, már méretük miatt sem, hogy mindennapi használatra készültek a kocka alakú típusokba sorolt tárgyak;

Ch. *Neugebauer-Maresch* a „zoomorpher Behälter” elnevezést használja az állat alakú példányok esetében, tehát ő is feltételezi, hogy valamilyen anyagot tartottak a figurák nyílásában;

Makkay János égő anyag terének tartja a hátrészen megtalálható nyílást;

M. Vasić, H. Fewkes és J. Korošec szerint a kora neolitikus példányok oltárként, italáldozat céljára készültek;

Kisléghi Nagy Gyula úgy véli, hogy a kora neolitikus agyagmécseseknek a termékenységi kultusz végzése során volt jelentőségük;

Banner János szerint a kora neolitikus oltárokat mécsesként használták;

Kutzián Ida is elfogadja ezt a véleményt, de szerinte kultikus célra készültek ezek a tárgyak;

E. Sangmeister szerint a későbbi állat alakú példányoknak ugyanaz volt a szerepe, mint a négy lábbal ellátott edényeknek. A kérdés csupán az marad ezután, hogy a négy lábú edényeknek mi volt a rendeltetése;

V. Podborský mind a kocka alakú, mind pedig az állat alakú mécseseknek kultikus jelentőséget tulajdonít azzal, hogy rendeltetési céljuk még ismeretlen. A tárgyalta leleteket mind az élet során végzett kultikus tevékenységgel, mind a halotti kultusszal összefüggésbe hozza. Ezen felül ő sem tud biztos következtetéseket levonni a rendeltetést illetően: éppúgy szolgálhattak akár profán, akár kultikus célra, világításra vagy füstölőként is;

Chr. Neugebauer-Maresch egyetért *V. Podborský* megállapításaival a rendeltetést illetően, és feltételezte, hogy mind a kocka alakú, mind pedig a zoomorf formájú példányok ugyanarra a célra készültek. Elképzelhetőnek tartja, hogy „függőmécsesként” használták őket. A kétlyukú

példányok esetében úgy véli – amint a fentiekben már láttuk –, hogy nyílásaikban például két különböző festékanyagot tarthattak. A tárgyalta leletek esetében a „zoomorpher Behälter” elnevezést használja;

Dombay János szerint tárgyainkat lakóházak helyiségeiben használhatták világításra;

R. Pittioni véleménye szerint ezeket a tárgyakat felfüggesztett helyzetben festéktartóként vagy mécsesként használhatták;

K. Willvonseder, O. Menghin és Makkay János úgy vélik, hogy a zoomorf példányok mécsesként szolgáltak.

A fenti véleményeket, lehetőségeket figyelembe véve összefoglalóan feltételezhetjük, hogy az állat alakú mécseseknek több vagy talán más szerepe is lehetett a szakrális tevékenységek során, mint a kocka alakú példányoknak. Megemlítenők az egyes példányok oldalán előforduló bekarcolt, többnyire meandroid mintázatok, illetve néhány figura nyakán a bekarcolt „díszítések”, esetleg jelek, melyeknek ugyancsak külön szerepe lehetett a késő neolitikus–kora rézkori kultuszban.

Akárcsak a szerzők többsége, feltételezzük, hogy elsősorban az állat alakú mécsesek, de a kocka alakúak nagyobb részét a lengyeli kultúra kultikus-szakrális ceremóniái és a halotti rítus végzése során használhatták világításra, vagy valamilyen anyag tárolására akár a kultikus, akár a mindennapi életben. Tárgyalta leletpéldányaink rendeltetésének (rendeltetéseinek) biztosabb megállapításához újabb, zárt leletegyüttesekből származó agyagmécsesekre, agyagoltárookra lenne szükség.

Zalai-Gaál István

DIE TONLÄMPCHEN DER LENGYEL-KULTUR

Auszug

Während den Freilegungen von prähistorischen Siedlungen und Gräberfeldern kommen oft Funde oder archäologische Erscheinungen zum Vorschein, deren Funktion problematisch oder sogar fast unmöglich bestimmt werden kann. In den meisten Fällen wird vom Archäologen die schwer definierbare „kultische Bestimmung” festgestellt, nachdem er versucht hat, die anhand der typologischen und chronologischen Analysen der behandelten Fundtypen gewonnenen Ergebnisse mit den Angaben der frühesten in schriftlichen Quellen und/oder ethnologischen Parallelen zu vergleichen.

Diese Methode wurde auch vom Autor bei der Untersuchung der im Laufe der Ausgrabungen des spätneolithisch-frühkupferzeitlichen Gräberfeldes von Mórág-Tűzkődomb (SO-Transdanubien) entdeckten, für „kultisch” gehaltenen Funde und Befunde in ihren breitesten Zusammenhängen angewandt. Es handelt sich in erster Linie um die Schädel-, Gefäß- und Hundbestattungen und um die Probleme der anthropomorphen Idolplastik der Lengyel-Kultur im südöstlichen Transdanubien¹. In den Fundstellen der Lengyel-Kultur in Ungarn, in der Slowakei, in Österreich und Mähren kommen Funde verhältnismäßig oft vor, die in der Fachliteratur als *neolithische „Tonlämpchen”* oder *„Tonaltärenchen”* benannt werden. Mehrere Typen von diesen Funden sind auch in Mórág-Tűzkődomb bekannt, unter denen mit einem besonders bedeutendswerten Exemplar, das aus einem *geschlossenen Fundkomplex*, aus dem Grab 43 stammt. In dieser Studie handelt es sich in erster Reihe um die Beschreibung, Charakterisierung bzw. um die typologisch-chronologische Analyse der Tonlämpchen aus dem SO-transdanubischen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur, es wird ferner auch die Frage ihrer Funktion erörtert.

Im Grab 43 der Grabgruppe B₁ von Mórág-Tüzködomb wurde ein Mädchen Inf. II (Geschlechtsbestimmung von I. Lengyel, das Lebensalter bestimmte Zs. Zoffmann in 9–11 Jahren) in Hockerlage bestattet (Abb. 1). Die wichtigsten von ihren Beigaben 6 Tongefäße (Abb. 1–2), zwei Silexklingen, ein Spondylusarmband, eine Halskette aus 8 Dentallen- und 19 korrodierten scheibenförmigen Kupferperlen, sowie ein Gürtel aus 63 zylindrischen Spondylusmuscheln von verschiedener Größe) ist eine vierfüßige zoomorphe Tonfigur, die vor dem Ellbogen des Skelettes, damit in gleicher Richtung lag. Ihre Beine sind säulenartig, der längliche viereckige Körper ist leicht gedrückt. Der Kopf wurde absichtlich abgebrochen. In der Mitte des Rückenteiles befindet sich ein zylindrisch eingetieftes Loch. Auf dem Körper des Idols sind mehrere, horizontal durchbohrte Buckel. Die Figur braungrülicher Farbe wurde aus feingeschlammtem, mit winzigen Körnchen gemagertem Ton hergestellt, auf ihrer Oberfläche mit den Spuren von nach dem Brand aufgetragener roter Bemalung. L.: 10,46 cm, D.: 2,10 cm, Inv.Nr.: Ö/87.110.1 (Abb. 4, 1–2). Außer diesem Grabfund sind auch mehrere Objekte ähnlichen Typs von Mórág-Tüzködomb bekannt, sie stammen aber aus keinen, vom Autor freigelegten *geschlossenen Fundkomplexen*, sondern aus den Kulturschichten der Schnitte oder sie sind als Streufunde vorgekommen. Vom SO-transdanubischen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur konnten insgesamt 27 Fundstücke in die Kataloge aufgenommen werden, die miteinander mehr oder weniger anhand ihres Charakters in eine typologische Verbindung gebracht werden können. Es ist anzunehmen, daß sie für die gleiche (oder ähnliche) Funktion hergestellt wurden. Als ihr wichtigstes Hauptmerkmal soll man das runde, senkrecht eingetieftes Loch auf ihrem Rückteil erwähnen.

Die besprochenen Funde – eine Figur von Kaposvár ausgenommen – vertreten das Fundmaterial der SO-transdanubischen Gruppe der spätneolithisch-frühkupferzeitlichen Lengyel-Kultur. Die meisten davon, 16 Stücke sind selbst aus Mórág-Tüzködomb zum Vorschein gekommen. Obwohl das zoomorphe Gefäß von Zengővárkony nicht ausgesprochen zum Kreis der lämpchenartigen zoomorphen Figuren gehört, wird es wegen seinen Fundzusammenhängen doch in diesem Themenkreis behandelt.

Die Fundumstände sind mit voller Sicherheit bloß im Falle der Funde von Mórág-Tüzködomb, Grab 43 und Zengővárkony, Grab 214 bekannt: beide Gräber gehören zu den mit Beigaben und Trachtgegenständen am reichsten versehenen Bestattungen der erwähnten Gräberfelder, bzw. Grabgruppen.

Unter den aufgeführten Exemplaren kommen keine vor, die miteinander in allen ihrer typologischen Merkmale vollkommen übereinstimmen wären. Um sie systematisieren zu können braucht man eine gewisse Präkonzeption: im Falle von Funden in beträchtlicher Anzahl sollten alle charakteristischen, untersuchbaren Merkmale in die Analyse einbezogen werden. In diesem Fall läßt der Autor aber alle sich auf die Farbe, Materialstruktur, Brandtechnik, und Behandlung der Oberfläche usw. beziehenden Angaben aus der Hierarchie der Merkmale außer acht, und er hebt nur die von ihm für am wichtigsten gehaltenen strukturellen und formalen Merkmale hervor: auf diesem Grund konnten Fundgruppen bzw. Fundtypen festgestellt werden.

Gruppe A – *Lämpchen oder Altärchen von zoomorphem Charakter*. 10 Exemplare vertreten diese Gruppe, es sind drei Typen zu unterscheiden (A₁, A₂, A₃).

Gruppe B – *Vierfüßige Lämpchen mit flachem Körper*.

Gruppe C – *Tonlämpchen mit massivem viereckigen oder runden Körper*.

C₁ – Viereckige Exemplare (Typen C_{1a}, C_{1b}, C_{1c}, C_{1d}).

C₂ – Massive rundliche Lämpchen.

Gruppe D – *Sonderformen*. (Nr. 9, 11, 12 von Mórág-Tüzködomb).

Gruppe E – *Zoomorphe Gefäße*.

Die Anzahl der untersuchten SO-transdanubischen Funde ermöglicht nur eine beschränkte Analyse. Der Autor ist mit der Meinung von K. Goldman einverstanden, nach der erste Schritt die Bestimmung der typologischen Einheiten sein sollte²⁰. Mit dieser Methode können die Analysen mit chronologisch bestimmten, voneinander unabhängigen Quellen, d.h. mit in hierarchisch aufgebautes typologisches System eingeordneten Einheiten auf einem höheren Niveau fortgeführt werden.

Nach der eingehenden Betrachtung der in Mórág-Tüzködomb zum Vorschein gekommenen, bzw. der vom südöstlichen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur schon früher publizierten Funde wurden auch die in der Slowakei, in Mähren und in Österreich bekannt gewordenen analogen Stücke untersucht. Der zusammenfassende Katalog umfasst 62 „lämpchenartige“ Gegenstände von 30 Fundorten. Die Verteilung der Funde nach Fundorten, nach geographischen und typologischen Einheiten stellt die *Tabelle 1* dar. Es ist auffallend, daß die Mehrzahl der im Lengyel-Kreis bekannten Exemplare, 45 Stücke (72,58%), aus dem östlichen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur, meistens von auf größeren Flächen freigelegten Fundstellen stammt. Die genaue Fundumstände, Kontexte dieser Funde sind meistens unbekannt. Nur bei einigen Exemplaren ist es klar, daß sie ursprünglich in Gräbern (Mórág-Tüzködomb, Grab 43, Santovka S13), oder in eventuellen Opfergruben (Zengővárkony 21, Bratislava S5, Brodzany S16, Wetzleinsdorf N4) beigebracht wurden. Auf Grund der auf dem östlichen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur vorgekommenen, bestimmt aus Gräbern stammenden Funden kann mit Recht angenommen werden, daß diese lämpchenartigen Gegenstände auch im Bestattungsritus eine bedeutende Rolle gespielt haben konnten.

Die Fundstelle Mórág-Tüzködomb ist sowohl in der Zahl, als auch in der Vielfältigkeit der behandelten Typen hervorragend: 25,81% (16) aller besprochenen Fundstücke stammen von dieser Fundstelle, weitere 43,55% (27) vertreten die SO-transdanubische Gruppe der Lengyel-Kultur. Auch die Verteilung der Funde nach Typen zeigt kein einheitliches Bild: (*Tabelle 2*). Fünf der festgestellten 13 Typen sind nur von je einem Exemplar vertreten. Auch alle der in die Gruppe D (Sonderformen) eingereihten Plastiken sind alleinstehend. Am häufigsten kommen die „würfelförmigen Tonlämpchen“ (C_{1a} – 24,19%, 15) und die Typen A₂ (19,35%, 12) bzw. A₁ (16,13%, 10) der zoomorphen Exemplaren vor.

Das Vorkommen der typologischen Einheiten in den verschiedenen territorialen Gruppen der Lengyel-Kultur wird in der *Tabelle 3* vorgestellt. Die Untersuchung dieser Zusammenhänge ist in Folge der spärlichen Funde, besonders in Österreich schwer. So viel läßt sich doch feststellen, daß die zoomorphen Figuren vom Typ A₁ in allen vier Verbreitungsgebieten der Kultur vorhanden sind; in der Ostgruppe treten sie häufig auf, im MBK-MOG-Fundmaterial kommen sie aber nur sporadisch vor. Die zoomorphen Figuren A₂ sind außer dem heutigen Österreich in allen territorialen Gruppen der Lengyel-Kultur zu finden. Die in den Typ B₁ eingeordneten vierfüßigen, aber nicht zoomorphen Exemplare sind nur für Mórág-Tüzködomb charakteristisch.

Auch die „würfelförmigen Lämpchen“ sind für alle vier territoriale Gruppen typisch.

Die Tabelle 4 (Grundmatrix) stellt das Vorkommen der behandelten 12 Fundgruppen und Typen – mit Ausnahme der Sonderformen und der Einzelfunde – nach Fundorten dar. Die in den Matrixtabellen dargestellten Fundortzahlen stimmen mit den, in der Tabelle 1 vorgeführten Fundortzahlen überein. Man kann mehrere Zusammenhänge in den uns zur Verfügung stehenden Angaben feststellen, wenn auch die Auswertung anhand der Grundmatrix, durch Seriation vorgeführt wird.

Die durch die automatische Seriation gewonnenen, in ein hierarchisch-typologisches System eingeordneten Fundtypen (Tabelle 5) weisen auf engere Kontakte unter den Fundorten von der südöstlichen Slowakei (Velké Kostoľany, Santovka, Komjatice usw.) und vom südöstlichen Transdanubien (Mórágý-Tűzkődomb, Zengővárkony usw.) hin. Das gleiche Resultat kann auch durch eine, sich bloß auf einer typologischen Einheit basierende Seriation erreicht werden (Tabelle 6). Auf diese Weise können auch diejenige Fundorte eingereiht werden, wo nur die Exemplare eines einzigen Typs vorhanden sind.

In der Arbeit werden auch die möglichen Prämissen der Tonlämpchen der Lengyel-Kultur untersucht. Es handelt sich in erster Linie um die Funde der westlichen Linienbandkeramik, die als formale und funktionale Parallelen zu betrachten sind. Vorher soll man aber die tierförmigen Gefäße aus Abraham erwähnen, die für die in die Zeitspanne zwischen der linienbandkeramischen und der lengyelzeitlichen Entwicklungsphase datierbaren Protolengyel-Entwicklung charakteristisch sind⁷³. Sie können als etwas ältere Parallelen der in Zengővárkony, im Grab 214 und in Aszód gefundenen zoomorphen Gefäßen betrachtet werden. Im Grab von Zengővárkony befanden sich auch weitere Gefäße, die – anhand den bisherigen Keramikanalysen – auf dem Gebiet Südosttransdanubiens die älteste Phase der lengyelzeitlichen Entwicklung repräsentieren. Die möglichen Vorgänge [Bíňa,⁷⁶ Nieder-Weisel,⁷⁸ Halle-Trotha,⁸⁰ Endorf,⁸² Herkheim⁸⁴ (LBK), Zauschwitz⁸⁶ und Litomerice⁸⁷ (SBK)] in Betracht genommen, kann man mit großer Wahrscheinlichkeit annehmen, daß die aus den, der Lengyel-Kultur unmittelbar vorangehenden linienbandkeramischen und Protolengyel-Phasen bekannten Funde die örtlichen Vorgänge der behandelten Fundtypen der spätneolithisch-frühkupferzeitlichen Lengyel-Kultur vorstellen.

O. Menghin war der Meinung, daß das Auftreten der linienbandkeramischen und stichbandkeramischen zoomorphen Darstellungen Folge von südöstlichen Wirkungen sind.⁸⁸ B. Novotny hat eher die Rolle der örtlichen Traditionen betont.⁸⁹ Wie gesehen, es haben in der Entfaltung der betrachteten spätneolithisch-frühkupferzeitlichen Fundtypen die örtlichen linienbandkeramischen Grundlagen die größte Bedeutung. In der Entstehung der Lengyel-Kultur waren aber auch die Wirkungen der Vinča-Kultur ebenso bedeutsam, die in erster Linie, mittelbar oder unmittelbar

durch die Sopot-Kultur zur Geltung kamen.⁹⁰ Die zoomorphen Lämpchen oder Altärchen waren in SO-Europa schon im frühesten Neolithikum vorhanden. Bezüglich der Lengyeller-Funde sind die Analogien von der Vinča-Kultur am wichtigsten. In der Entstehung der in der Lengyel-, und in den verschiedenen südosteuropäischen Kulturen vorhandenen vielfältigen Fundtypen von vermutlich ähnlicher Funktion konnten sowohl die örtlichen Grundlagen als auch die fremden Impulse eine grundlegende Rolle gespielt haben.

Es wird von äußerst vielen Daten bewiesen, daß die verschiedenen Arten der kleinen "Tonaltärchen" schon im südosteuropäischen Neolithikum zum kultischen Zweck verwendet wurden. In Thessalien und auf dem Balkan (in der Seszlo,¹²⁵ Karanovo I-II-¹²⁶ und Čavdar-Keramikovci-Kultur¹²⁷) waren zu dieser Zeit eher noch die drei- und viereckigen Typen charakteristisch.

Die oben erwähnten frühneolithischen Kulturen spielten in erster Reihe in der Entstehung des südosteuropäischen mittleren Neolithikums eine wichtige Rolle. Im Karpatenbecken und in Mitteleuropa waren die Starcevo- und Körös-Kultur von ähnlicher Bedeutung. Die frühneolithischen standarden Typen der Tonlämpchen oder -altärchen fehlen nicht einmal aus der Starčevo- und Körös-Kultur.¹³⁰⁻¹³²

In Zusammenhang damit soll erwähnt werden, daß die Prämissen der südosteuropäischen frühneolithischen zoomorphen und sonstigen Lämpchen, sowie "lämpchenartigen Funde" früher im Nahen Osten und in Vorderasien gesucht wurden,¹³⁶ es ausführlich zu erörtern gehört aber nicht zum Thema dieser Studie.

Wie gesehen, ist das wichtigste gemeinsame Merkmal der behandelten Fundtypen die in ihren Rücken eingedrückte runde Öffnung, die meistens zylindrisch ist, oder sich sackartig ausbreitet. Der größte Unterschied unter den erwähnten Gegenständen besteht im Mangel oder Vorhandensein von Beinen und Füßen: das kann natürlich auch durch die Bestimmung der Objekte bedingt sein. Die Funktion und Bestimmung betreffend kann aber auch die Ähnlichkeit oder Übereinstimmung unter diesen Funden nicht ausgeschlossen werden. Die Diskussion über die Bestimmung der neolithischen Tonlämpchen begann schon früher, die Frage wurde aber noch nicht endgültig beantwortet. Anhand der Analyse der neolithisch-frühkupferzeitlichen Funde und Befunde in Mitteleuropa kam die Archäologie bisher zur Folgerung, daß sie sowohl im Nahen Osten, als auch in Mitteleuropa als Ergebnisse der Agrarkulturen entstanden sind.¹⁶⁷ Als primäres Entstehungs- und Ausgangsgebiet kann Vorderasien in Betracht gezogen werden: die tierförmigen Gefäße und Lämpchen, mit anderen Erscheinungen zusammen sind von dort, den Balkan hinüber in den Karpatenbecken, und dann in andere Bereiche Mitteleuropas gelangt.

I. Zalai-Gaál

A BRIGETIÓI FALFESTMÉNY

Az 1960-ban Szőnyben feltárt falfestmény restaurálása befejezés előtt áll, s így indokolt, hogy a teljes feldolgozás előtt egy kisebb jelentésben a falfestmény felépítését és mitológiai jeleneteit ismertessük.¹

Az összeállításnál nagy nehézségeket okozott, hogy az épület alapfalait nem találtuk meg, mert a közeli műút és a házak akadályozták a szélesebb kutatást. A canabae területén fekvő festményekkel díszített épület a markomann háborúk alatt elpusztult. A háború utáni városrendezésnél végleg lebontatták, és a falfestmény-töredékeket kisebb-nagyobb mélyedések kiegyenlítésére használták. Ennek következtében az egymáshoz tartozó töredékeket többször egymástól 10–15 méterre találtuk meg.

A feltárásnál már nyilvánvalóvá vált, hogy egy vályogfalú épület mitológiai jelenetekkel díszített falfestményének több ezer töredéke került felszínre, amelynek nagy része egy helyiség dekorációjához tartozik. Már kezdetben azzal a kérdéssel álltam szemben, hogy a töredékekből csak az érdekesebb részleteket mutassam be vagy megkísérlem a teljes rekonstrukciót. Mivel a töredékek nagyon jó állapotban voltak, a törési felületek nem koptak el, megkísérrelhető volt egy olyan összeállítás – az analógiák felhasználásával – amely egy terem díszítését összefüggéseiben mutatja be. Végeredményben ez a rekonstrukció többéves kísérlet után sikerrel járt. A falfestmény felépítését sikerült megállapítani a méretekkkel együtt, csak a sárga és vörös mezők pontos szélessége bizonytalan, de itt is csak néhány centiméter eltérés lehet az eredeti mérettől.

Az oldalfalak díszítése a következő részekből áll. A körbefutó márványt utánzó lábazati rész (M: 410 mm) felett váltakozó sárga és vörös mezőkben (M: 1810 mm) táblaképeket utánzó mitológiai jeleneteket látunk. A mezőket gyöngysoros stukkó zárja le. A töredékek bizonyították, hogy a hosszanti falakon a sárga és vörös mezők váltakoztak, míg a keskeny falakon két sárga, illetve két vörös mező volt.

A rekonstrukciónál a terem hosszának megállapítása okozott nehézséget. A terem szélessége a mennyezet ívéből és díszítéséből megállapítható volt.

Ha a mezők váltakozó színeit vesszük figyelembe, akkor a rendszer szerint a vörös mezős keskeny oldalához sárga mező, míg a sárga keskeny oldalfalhoz vörös mező csatlakozhatott a hosszanti falaknál.

Mivel a hosszanti falakon öt sárga mezővel már eleve rendelkezünk, azt a lehetőséget, hogy a helyiség hosszában négy-négy mező, vagyis két vörös és két sárga volt mindkét oldalon, el kellett vetni. Ezért határoztam úgy, hogy a hosszanti falat hat-hat mezőre tervezem. A terem hosszának kialakításával kapcsolatos elvek közlését azért tartom fontosnak, mert mérete viszonylag nagy (H: 1135 cm, Sz: 450 cm), bár ez a méret itáliai lakóházaknál és pannóniai villáknál megtalálható. A mezőket, választó sávok (250 mm) különítették el egymástól, amelyeken fekete alapon illuzionista jeleneteket (szobor, gyümölcs, növények, sas stb.) ábrázoltak.

Ezekből a választó sávokból nyolcat sikerült többé-kevésbé összeállítani.

A stukkó felett frízor (390 mm) fut körbe. Ezen fekete alapon ugyancsak mitológiai jelenetek láthatók.

A frízt egy újabb stukkó sor zárja le. Ez azonban festett. Váltakozó vörös és kék mezőkben fehér festésű ámorok és nőalakok láthatók.

Ezt a díszítést a keskeny oldalakon a mennyezet ívéhez alkalmazkodva egy-egy lunetta bővíti ki. A lunettákat fekete alapon levél- és virágdísz tölti ki, középen egy-egy ékszeres ládikával, amelyek mellett az egyik oldalon galambok, míg a másik oldalon ámorok helyezkednek el. A lunetták felső ívét a kék-vörös stukkó zárja le.

A hosszanti és keskeny falon egy-egy ajtót sikerült rögzíteni. Az ajtó felső részére a gyöngysoros stukkót festéssel imitálták. Az egyik sárga mezőben ablak volt, de elhelyezése nem bizonyítható. Természetesen egy másik ablak is elképzelhető, de erre a töredékek nem adnak utalást. Az egyik lunetta magasságában eredetileg egy szellőző nyílás is volt. Ezt nyilván a légvezet miatt még az épület funkcionálása alatt befedték és a vakolatot helyi festőkkel meglehetősen primitív virágmintával díszítették.

Az oldalfalakon tíz mitológiai jelenetet sikerült érthetően összeállítani. A töredékek azt mutatják, hogy legalább még két-három jelenettel számoltunk a teremben, de a hiányos töredékek azonban

¹ A falfestmény néhány pannóniai vonatkozásáról írtam. Megjelenés alatt; Bíró E., Komárom-Esztergom megyei Múzeumok Évkönyve 3 (1992).

nem adtak módot értelmes megjelenítésre. Az összeállítás eredményei alapján, a restaurálás alatt, az egyik hosszanti falon egy ajtót és hat mitológiai jelenetet helyeztünk el, míg a szemben levő falat csak jeleztük egy jelenet és az ablak bemutatásával.

A keskeny falak egyikét teljesen helyreállítottuk a szellőzőnyílással és két mitológiai jelenettel, míg a másikon csak egy jelenet látható és az ajtó. Az oldalfalakat íves mennyezet fedte, amely vízszintes sávban (Sz: 750 mm) csatlakozott a hosszanti falakhoz. A mennyezet alapszíne fehér. A vízszintes sávokat stilizált levelek díszítik, melyeket sárga, fekete, kék körök (Átm: 200 mm) szakítják meg madárábrázolással (?). A széleken stukkót utánzó tojássort festettek.

Az íves mennyezetet szabályos négyzetekre (átm: 370 mm) osztott hálódíszítés uralja. A négyzetekben koszorúban váltakozva szakállas férfifej, repülő madár és két különböző stilizált virágmotívum látható. A hálós rendszert a hosszanti oldalon három-három embléma (Átm: 720 mm) szakítja meg, amelyekben kék alapon egy-egy ruhátlan álló ifjút láthatunk. A mennyezet közepén két nagyobb medalion van (Átm: 920 mm), melyekben szintén kék alapon mitológiai jeleneteket ábrázolnak. Ezekből csak az egyiket sikerült érthetően összeállítani.

Külön kiemelhető a számos mitológiai jelenet, amely szoros kapcsolatot tart a korszak itáliai művészetével is. Az oldalfalakon lévő mitológiai jeleneteket jelentős részben sikerült biztonsággal értelmezni.² Egyes jelenetek kapcsolatot mutatnak a pannóniai mitológiai domborművekkel is.³

A mitológiai jelenetek közül legfigyelemremélőbbek a vörös és sárga mezőkben lévő ábrázolások. Ezeknél az eredeti sorrendet természetesen nem lehetett megállapítani, csak a mezők színei voltak azonosíthatók.

1. Mars és Ilia (Rhea Silvia) találkozása (1. kép).⁴ (Sz: 540 mm, M: 480 mm).

A római eredetmonda ismert jelenete, amikor a Tiberis partján alvó Iliát az alászálló Mars meglátogatja. A művész a kép jobb szélén ábrázolja a találkozás következményeit, Romulust és Remust, amint az ikreket a nöstényfarkas szoptatja (2. kép).

A jelenetet értelmezi a MARS ILIA felirat.

2. Prometheus agyagból megformálja az embert (férfit) (Sz: 600 mm, M: 490 mm).

Az ülő Prometheus szobrásszával formálja a figurákat, a másik kezével a szobrászathoz szükséges agyaggyölköket veszi fel. Felirata (Pr)OMETEUS (7. kép).

3. Hercules megszabadítja Hesioné trójai királylányt⁵ (Sz: 600 mm, M: 490 mm). A megköltözött Hesioné előtt (6. kép) a nyílvevőkkel megölt tengeri szörny. A kép jobb oldalán a diadalmas Hercules (5. kép).

4. Danaé és Perseus megtalálása (Sz: 580 mm, M: 490 mm).

A ládába zárt és tengerbe dobott Danaét és gyermekét, Perseust a halászok hálójukkal kifogják, és megszabadítják a haláltól.

5. Paris ítélete (Sz: 530 mm, M: 510 mm). A bárányt karjaiban tartó Paris dönt az aranyalma odaítéléséről. A három istennő (Minerva, Venus, Juno) előtt a Parisszal beszélő Mercurius. Felirata: IUDICIUM PARI(dis) (3–4. kép).

6. Venus és Adonis (Sz: 600 mm, M: 580 mm). Az ülő istennőt és Adonist ámorok veszik körül.

7. Apolló és Daphne (Sz: 580 mm, M: 480 mm). A kép azt a pillanatot ábrázolja, amikor a menekülő nimfa babérfává változik. Mellette áll íjával Apolló.

8. Jelenet a trójai háborúból (?) (Sz: 600 mm, 500 mm). Várfalat látunk kihajló alakokkal, az előtérben egy fegyveres férfi és egy nőalak. Mivel már találkoztunk Trójával kapcsolatos jelenetekkel a falfestményen (Hesione, Ganymedes, Paris), feltételezhetjük, hogy az Iliásból is ismert történettel állunk szemben. Feltehetőleg Hector és Andromaché búcsújával.

9. Liber, Ceres, Libera (Sz: 600 mm, M: 520 mm). A római hitvilágból ismert istenek. A FRUGIFER felirat Liber jelzőjeként értelmezhető.

10. Daedalus és Icarus (Sz: 560 mm, M: 510 mm). A jelenet igen töredékes. Icarust a karjára erősített szárnyról lehet azonosítani. A tenger felett repülő apát és fiát ábrázolták a szerencsétlenség előtt.

A keskeny oldalfalak frízén Neptunus feleségének, Amphitritének mozgalmas tengeri menete tritonokkal, delfinekkal és mitikus tengeri szörnyekkel (8. kép).

A hosszanti oldalfalak fríze problematikus. Összefüggésében csak az ajtó mellett lehetne talán egy jelenetet rekonstruálni. Biztonsággal csak a vadkan és a tigris ismerhető fel, de a megtámadott lehet ló, vagy kentaur is. A töredék alapján ez egyértelműen nem dönthető el (9. kép). Több kisebb jel is arra utal azonban, hogy ezen a frízen esetleg kentaurküzdelem lehetett. Elképzelhető, hogy az egyik oldalon kentaurok és vadállatok viadala volt, míg a másikon kentaurok és lapithák harca.

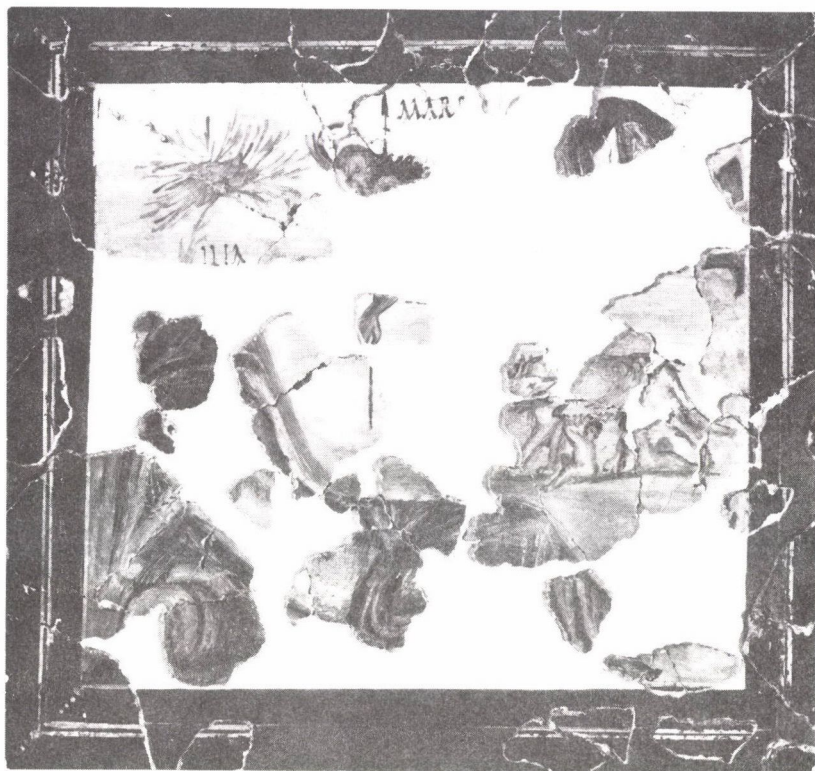
² A mitológiai jelenetek feloldásához figyelembe vettem többek között: Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. I–VII. (Leipzig 1884–1937); Reinach, S.; Repertoire des reliefs grecques et romaines. I–IV. (Paris 1909–1912); Graves, R., A görög mítoszok. I–II (Bp 1970); Kerényi K., Gö-

rög mitológia. (Bp. 1977); Kerényi K., Halhatatlanság és Apollón-vallás (Bp. 1984).

³ Bíró E. i. m.

⁴ Bíró E. i. m.

⁵ Bíró E. i. m.

1. kép. Brigetio. Mars és Ilia
Abb. 1. Brigetio. Mars und Ilia

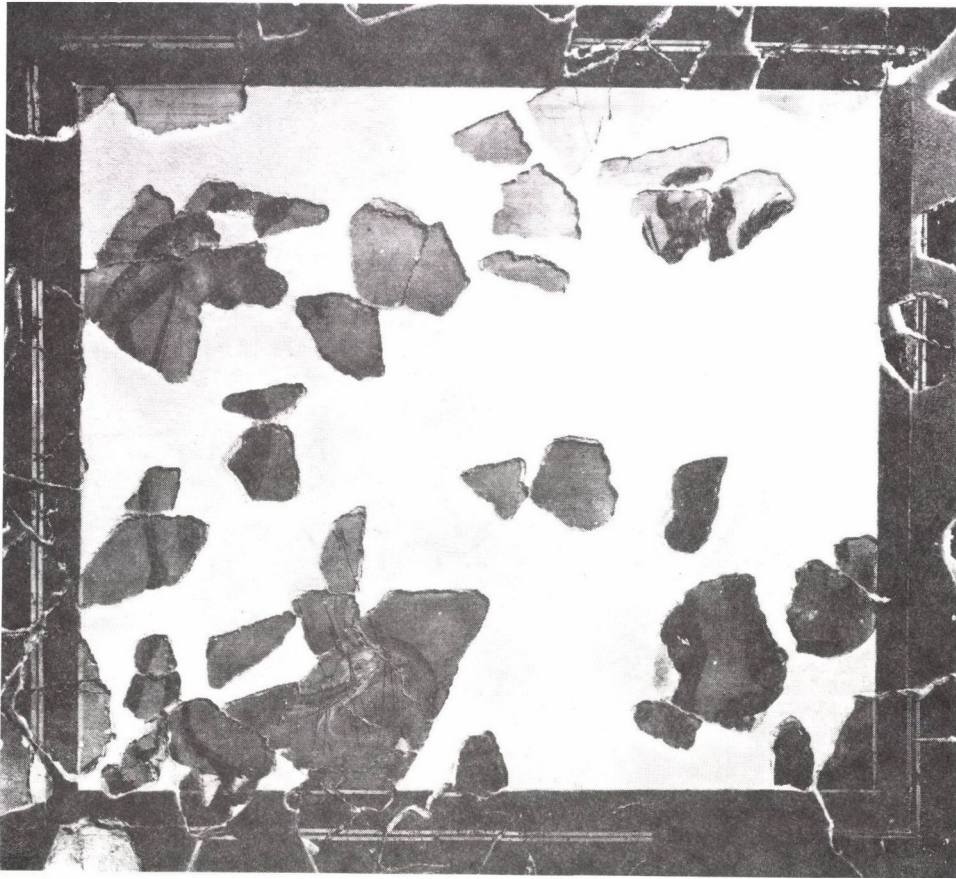
2. kép. Brigetio. Romulus és Remus (részlet)
Abb. 2. Brigetio. Romulus und Remus (Detail)

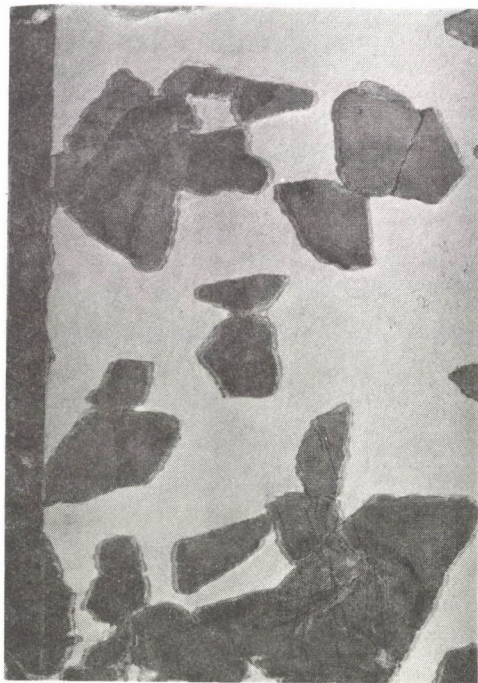
3. kép Brigetio. Paris ítélete
Abb. 3. Brigetio. Das Parisurteil

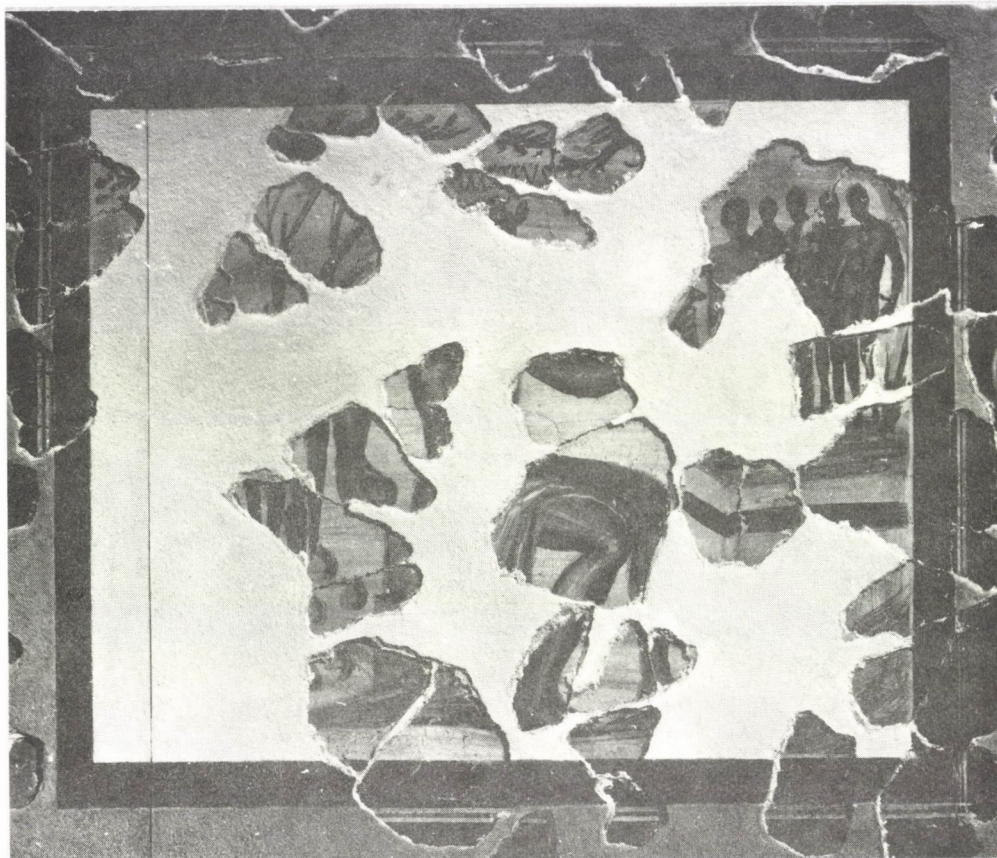
4. kép. Brigetio. Minerva, Venus, Juno, Nercurius (részlet)
Abb. 4. Brigetio. Minerva, Venus Juno, Mercurius (Detail)

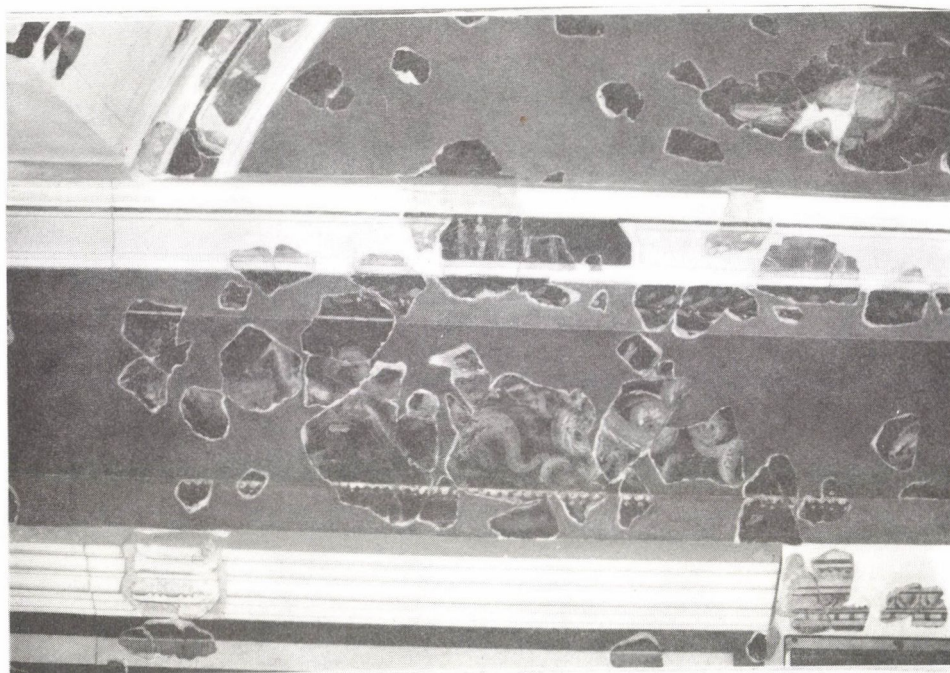
5. kép. Brigetio. Hercules és Hesioné
Abb. 5. Brigetio. Hercules und Hesione

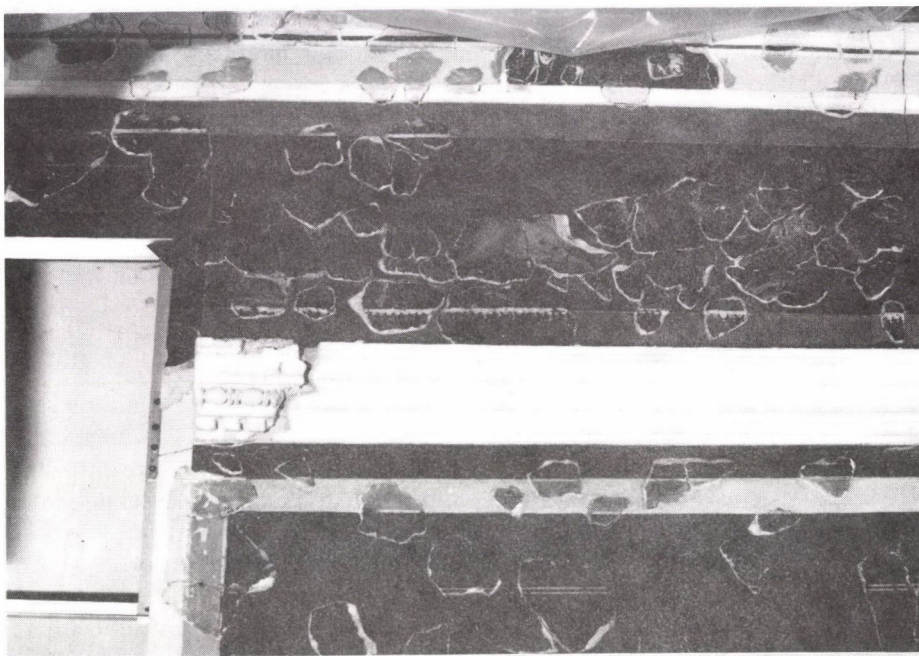
6. kép. Brigetio. Hesioné (részlet)
Abb. 6. Brigetio. Hesione (Detail)

7. kép Brigetio. Prometheus megformálja az embert
Abb. 7. Brigetio. Prometheus formt den Menschen

8. kép. Brigetio. Amphitrité tengeri menete (fríz)
Abb. 8. Brigetio. Der Seeafzug von Amphitrite (Fries)

9. kép. Brigetio. Állatküzdelem (fríz)
Abb. 9. Brigetio Tierkampf (Fries)

10. kép. Brigetio. A mennyezet beépítés közben
Abb. 10. Brigetio. Die Decke während dem Einbau

A mennyezetet az egyik középső medalionban Ganymedes elrablása látható. A trójai királyfit köpenyénél fogva ragadja el a kiterjesztett szárnyú sas.

Az ábrázolások között nem lehet közvetlen összefüggést megállapítani. A jelenetek többsége a görög mitológiában gyökerezik. A római mítoszokhoz köthető elsősorban Mars és Ilia, de Liber, Ceres, Libera kultusza is római vetületben ismertebb.

Azt mondhatjuk, hogy Brigetióban azokat a mitológiai jeleneteket látjuk többségben, amelyek a II. században a képzőművészetből és az irodalomból általánosan ismertek voltak. A képzőművészetben egyes jelenetek inkább kedveltek (Paris), míg másokkal ritkán találkozunk (Prometheus, Liber). A munkát minden bizonnyal itáliai művészek készíthették mintakönyvek alapján secco- és freskótechnika alkalmazásával. A megrendelő a város vezető rétegéhez tartozhatott.

Az oldalfalak díszítésével a pompeji III. stílus kissé leegyszerűsített változatával találkozunk, amely a II. században mind Itáliában, mind a provinciákban tovább élt. A mennyezet már inkább megfelel a II. században Hadrianus alatt meginduló új irányzatoknak, amely a III. században is még kedvelt volt.⁶

A mitológiai ábrázolások a II. században jelentős mértékben elterjedtek Pannóniában is. A falfestményen kívül erre utal számos mitológiai dombormű. A festett domborművek és a falfestmények közös itáliai

művészeti gyökerekből eredtek, amelyeket az azonos vagy hasonló mintakönyvek is erősítettek.

A markomann háborúk választóvonalat jelentenek nemcsak Pannónia társadalmi és gazdasági életében, hanem művészetében is. Kiváltképpen mondható ez az északi limesre, ezen belül Brigetióra és környékére, ahol a pusztítás és a lakosság cseréje igen jelentős volt.

A háborúban elpusztult falfestmény készítését Hadrianus alatt meginduló gazdasági és kulturális fellendüléshez kapcsolhatjuk, közelebbről Antonius Pius uralkodásához.⁷ Antoninus Pius jelentős építkezéseket végzett ezen a limes-szakaszon. A canabae bővítése és az újabb építkezések egy része is az ő idejében történhetett. Ezekhez az építkezésekhez kapcsolható az a nagyméretű magánház, melyet a korszak művészeti irányzatának figyelembevételével dekoráltak az itáliai művészek.

A falfestmény oldalfalainak restaurálása már elkészült, és a mennyezet⁸ is befejezés előtt áll (10. kép). A töredékeket fémvázaz, szétszedhető és hordozható panelekbe építették a restaurátorok, olyan kötőanyaggal, amely a töredékekről sérülésmentesen letisztítható, a törési felületet nem rongálja, mint például a gipsz.

A vakolat lesorvasztását elvetettük, mivel ebben az eljárásban semmi előnyt nem látunk.

Bíró Endre

DIE WANDMALEREI VON BRIGITIO

Auszug

An den Seitenwänden der Wandmalerei von Brigito wird das Weiterleben des III. Pompejanischen Stils im 2. Jahrhundert widerspiegelt. Die Decke wurde nach der sich in der Zeit von Hadrianus schon entfalten und auch im 3. Jahrhundert bekannten künstlerischen Auffassung ausgestaltet. Brigito als Legionslager hatte die nördliche Limesstrecke Pannoniens und zugleich des Reiches von den markomanisch-quadischen Einfällen zu beschützen. Es ist also kein Zufall, daß die Entwicklung der Canabae im 2. Jahrhundert, in der Nähe des Lagers viel dynamischer, als die der ferner liegenden Zivilstadt war.

Auch das bekanntgegebene Wandgemälde ist hier ans Tageslicht gekommen. Wegen den Bebauungen (Gebäude, Verkehrsstraße) konnte keine größere Forschungstätigkeit nach den Grundmauern durchgeführt werden. Das Wandgemälde wurde vermutlich unter Antoninus Pius gemalt, das dazugehörige Gebäude wurde während den Markomannenkriegen zerstört. Im Laufe des Wiederaufbaus wurde das Gebäude abgerissen, und die Fragmente der Wandmalerei

wurden zur Auffüllung des Terrains benutzt. Trotzdem gelang es, nach der Zusammenstellung der Fragmente fast den ganzen Innenraum des Saales zu rekonstruieren.

Das Wandgemälde wurde vermutlich von italischen Wandkünstlern gefertigt, der Auftraggeber sollte einer der bedeutenderen Beamten der Stadt gewesen sein.

Die Länge des Saales beträgt 11,35 m, seine Breite war 4,50 m. Die Seitenwände waren von einem Marmor imitierenden Sockel umgeben. Darüber, in abwechselnden roten und gelben Feldern waren mythologische Szenen zu sehen, die voneinander durch verzierten Streifen auf schwarzem Grund getrennt waren. Zehn der mythologischen Szenen konnten wir zusammenstellen, es sollten sich aber im Saal noch sicherlich zwei bis drei befinden können.

1. Das Treffen von Mars und Ilia. Romulus und Remus mit dem Wolf.
2. Prometheus formt den Menschen.
3. Hesione wird von Hercules befreit.

⁶ Drack, W., Die römische Wandmalerei der Schweiz. (Basel. 1950) 29–; Wirth, F., Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis Hadrian MDAI 44 (1929); Reusch, W. Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete. 29 (1966) 207–; Defente, D. Kölner Jahrbuch 24 (1991) 239–; Schliermacher, M. Kölner Jahrbuch 24 (1991) 213–.

⁷ Bíró E. i. m.

⁸ Az oldalfalak restaurálását Móri Miklós végezte, a mennyezet beépítésén ifj. Bóna István dolgozik.

4. Danae und Perseus werden von den Fischern gefunden.
5. Der Parisurteil.
6. Venus und Adonis.
7. Daphne und Apollo.
8. Szene aus dem Trojanischen Krieg.
9. Liber, Ceres, Libera.
10. Daedalus und Icarus.

Die farbigen Felder waren von einer Stuckreihe abgeschlossen, mit einem herumlaufenden Fries darüber, der den Seeaufzug von Amphitrite sowie eine Tierkampfszene, vielleicht den Kampf der Kentauren gegen die Lapithen darstellt. Der Fries ist wiederum von einer Stuckverzierung mit der Darstellung einer weißen Gestalt in blauen-roten Feldern abgeschlossen. Die schmalen Seitenwände schließen sich in Lunetten an die Bogendecke an. In den Lunetten sind

pflanzliche Motive und je ein Schmuckkästchen mit Tauben und Amorfigürchen auf schwarzem Grund gemalt. Die bogenförmige Decke schließt sich in waagerechter Streife an die länglichen Seitenwände an. Die Streifen sind von stilisierten Blattmotiven und farbigen Kreisen geschmückt. Die Bogendecke ist von einer regelmäßigen Netzaufteilung auf weißen Grund verziert. Das Netzsystem wurde mit einander wechselnden Männerköpfen, Vögeln und Blumenmotiven in Kränzen dekoriert. An der länglichen Rändern sind zwei größere Medaillons mit mythologischen Szenen, eine der beiden kann erklärt werden: es stellt den Raub von Ganymedes dar.

Im Raum waren zwei Türen. Wir haben auch das Fragment eines Fensters und ein Lüftungsloch, das später eingemauert wurde, gefunden. An der Wandmalerei haben die Maler die Secco- und Freskotechnik verwendet.

E. Bíró

AZ OROSLÁNOSI MONOSTOR OROSLÁNJA*

Az Árpád-kori Magyarország délkeleti szegletének, a Temesköznek – újkori nevén Bánságnak vagy Bánátnak – volt az egyik legrégebbi egyházi intézménye az oroslánosi görögkeleti rítusú monostor.¹ Ez azonban nem az újkori Oroszlános (szerbül: Banatsko Arandjelovo), hanem a vele szomszédos Majdán vagy másik nevén Magyarmajdán (szerbül: Majdan) nevű falu katolikus temetőjének a helyén állt.² A mo-

nostor története a rá vonatkozó írott adatok csekély száma³ miatt csak nagy vonalakban rekonstruálható. Szent Gellért Nagyobbik legendája⁴ szerint Csanád alapította Ajtony feletti győzelme után. E csata keletzése azonban máig megoldatlan – a különböző időrendi elképzelések szerint vagy 1003⁵ vagy 1008⁶ táján, vagy 1018-ban,⁷ vagy pedig – ami talán a legvalószínűbb – csak 1025 és 1030 között⁸ került erre sor.

* E dolgozat első, rövid változatát 1991. november 12-én és 14-én olvastam fel Debrecenben, illetve Budapesten a Fehér Géza születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett két emlékülésen. Köszönettel tartozom Bálint Csanádnak és Marosi Ernőnek hasznos észrevételeikért.

¹ A monostor vonatkozó írott adatokat a századforduló történelemznanomozók gyűjtötte össze első ízben. *N. N.*, Béba(Ó). Történelmi adattár Csanád egyházmegye hajdانا s jelenéhez. Szerk.: *Ortvmayer (= Ortvmay) T.*–*Szenikldray J.*, 1. Temesvár (1871) 259–261.; Karácsonyi J., *TörtRégÉrt* (Temesvár) 10 (1884) 1. rész, 5–6.; *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1. köt. (Bp. 1890) 700., 715.; *Ortvmay T.*, Századok 25 (1891) 265., 268., 273.; Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Szerk.: *Ortvmay T.*, 2. köt. (Bp. 1892) 807.; *Borovszky S.*, Csanád vármegye története 1715-ig. 2. köt. (Bp. 1897) 459–463.; *Szenikldray J.*, A Csanád-egyházmegyei plébániák története. 1. köt. (Temesvár 1898) 315–319.; *uő.*, Krassó vármegye őshajdانا. (Bp. 1900) 87., 137., 138–140.; *Reiszig E.*, Torontál vármegye községek. In: Magyarország vármegyéi és városai (sor.) Torontál vármegye. Szerk.: *Borovszky S.*, (Bp. é. n.) 14–140., 73–74.; *Pesty F.*–*Ortvmay T.*, Temes vármegye és Temesvár város története a legrégebbi időkől a jelenkorig. 1. köt. 2. könyv. Régebbi középkor. (Bp. 1914) 214–217. A fenti adatokat a helyi topográfia pontos ismeretében közli újra: *Tömörkény L.*, ArchÉrt 24 (1904) 264. A századforduló történelemznanomozók adatait ismétli: *Juhász K.*, Hajdانا monostorok a csanádi egyházmegyében. (Bp. 1926) 44–47.; *uő.*, A Gellért-legenda. Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai. I. oszt. 2. (Cluj-Kolozsvár 1929) 11.; továbbá *uő.*, A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030–1242). (Makó 1930) 39–40. Csaknem három évtizeddel ezelőtt gyűjtötte össze és értelmezte a monostorra vonatkozó írott feljegyzéseket Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. köt. (Bp. 1963) 865–866. További topográfiai fogódzópontokat igyekezett fellelni: Dávid K., Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájáa. Művtörtfűz 7. (Bp. 1974) 18–19., 57. Néprajzi jellegű vizsgálattal közelíti meg a falu mai, magyar lakosait: Bálint S., MFMÉ 1974–75/2. Szeged 1976. 204. Ő azonban tévesen utalt arra, hogy a monostor romjai ma is állnak. A régebbi szakirodalmat összefoglalta és számos topográfiai részlettel ki is egészítette: *Kalapis Z.*, Kilátó (a „Magyar szó” melléklete) 1989. január 28., 16.

² Elsőként utalt erre Bárány Á., Torontál vármegye’ hajdانا. (Buda 1845) 115.

³ E források teljes listáját közli: Györffy Gy., Az Árpád-kori... 865–866.

⁴ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum.* (...) Szerk.: Szentpétery, E., 2. köt. (Bp. 1938) 490–492.; Gombos, A. F., *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* 3. köt. (Bp. 1938)

2425–2426.; Árpád-kori legendák és intelmek. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Érszegi G., Bp (1983) 81–83.

⁵ *Pesty F.*–*Ortvmay T.*, Temes vármegye és Temesvár ... 220. Felsorolja a korai keletkezés múlt század végi híveit. E keletkezés mellett újabb érvelő szakemberek névsorát összeállította: Györffy Gy., István király és műve. (Bp. 1977) 553. A csata koraisága mellett foglalt állást a két világháború közötti kutatásban: Váczy P., Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünneplésére. Szerk.: *Kumorovitz L. B.*–*Szilágyi L.*, (Bp. 1938) 502.; korábbi érvelését ismétli *uő.*, Századok 92 (1958), 333. Az újabb szakirodalomban elfogadja e keletkezést *Bónis György*, István király. (Bp. 1956) 45–47.; *Kulcsár P.*, ActaHistSzeg, 3 (1958) 30–31.; *Hermann E.*, A katolikus egyház története Magyarországon. Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I. (München 1973) 19–20.; *Bogvay T.*, Stephanus rex. (Bp. 1988) 51.; *Borosy A.*, Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete, I. köt. Szerk.: Liptay E., (Bp. 1984) 30..

⁶ E keletkezésnek hosszú ideig a magyar szakirodalomban nem volt visszhangja. Csak Györffy Gy., István király ... 173, 768. érvelt első ízben mellette. Elfogadja okfejtését: Szánó K., A katolikus egyház története I. (Bp. 1987²) 314.; valamint *Makkai L.*, Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: Erdély története. 1. köt. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Makkai L.*–*Mócsy A.* (Bp. 1987) 284., 591–593.

⁷ Ezen időpont mellett tudomásom szerint eddig csak egy magyarországi kutató érvelt: *Bakay K.*, A magyar államalapítás. Magyar história (sor.) (Bp. 1978) 54.

⁸ *Pesty F.*–*Ortvmay T.*, Temes vármegye és Temesvár ... 219–220. Felsorolja a kései keletkezés múlt századi híveit. Az újabb szakirodalomban leginkább Kristó Gyula és tanítványai érveltek emellett. *Kristó Gy.* gondolatmenetének első összefoglalása: ActaHistSzeg 18 (1965) 10–18. A későbbiekben ezen okfejtést számos további munkájában megismétli változatlan formában: *uő.*, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak (sor.) (Bp. 1980) 485–486.; *uő.*, Magyarország története 895–1301. (Bp. 1984) 65.; és *uő.*, Az Árpád-kor háborúi. (Bp. 1986) 52.; *uő.*, I. István. In: *Kristó Gy.*–*Makk F.*, Az Árpád-házi urakodók. IPM könyvtár (sor.) (Bp. 1988) 48.; *uő.*, A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet (sor.) (Bp. 1988) 459–460.; *uő.*, Aetas 1991/3–4. 10. Valamint: *Szegfű L.*, ActaHistSzeg 40 (1972) 26.; *uő.*, Ajtony leverése. In: Szeged története. 1. köt. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Kristó Gy.*, (Szeged 1983) 276–277.; *Makk F.*, Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: *Glatz F.*–*Kardos J.*, (Bp. 1988) 85.; és végezetül *Petrovics I.*, Szent István államszervezése. In: Az államalapító. Szerk.: *Kristó Gy.*, (Bp. 1988) 80–82.

Bizonyos viszont, hogy Oroszlánoson volt a 13. században már ágakra bomlott Csanád-nem közös temetkezőhelye,⁹ a magyar történetírásban elterjedt, kissé pontatlan fogalommal élve „nemzeti monostora”.¹⁰ Igencsak valószínű ezen felül, hogy e monostor még a 13. század végén – talán az 1280-as kun lázadás harcai során – megsemmisült.¹¹ Jelentősen eltérnek ezzel szemben a nézetek arról, vajon e monostor a megszűnéséig orthodox rítusú maradt-e, vagy fennállása későbbi szakaszában katolizálták-e.¹² A 13. századi magyar egyházpolitika¹³ ismeretében az utóbbi tűnik valószínűbbnek – az írott források hallgatása ellenére is. A monostor mellett kialakult falu is összezsugorodott a 14–15. században.¹⁴ Ebben azonban az egyházi intézmény megszűnésén túl a korabeli Magyarországon igencsak elterjedt pusztasodás¹⁵ folyamata is közrejátszott. A falu történetének nem túl szerencsés alakulása ellenére is éppen itt épített fel az 1530-as években egy erősített kúriát,¹⁶ korabeli szóhasználat szerint kastélyt¹⁷ a Csanád-

nemből származó Thelegdy család.¹⁸ Régészeti ásatások hiányában egyelőre még nem dönthető el, felhasználták-e építőanyagként a monostor romjait. A kis erődítmény 1550 és 1552 közötti török háborúkban háromszor is gazdát cserélt,¹⁹ és ennek során annyira megsérülhetett, hogy a török katonaság a terület tartós megszállása után sem lakott benne.²⁰ A falu is elnéptelenedett a 16. század végéig.²¹ A 17. században betelepedett szerbek pedig már egy oszmán-török kölcsönzóval „Majdan”-nak, azaz bányának, kőbányának nevezték el a helyet,²² ami az épületek sorsát is jól jelzi. A védművek maradványai ennek ellenére is túléltek a 17. század végi–18. század eleji felszabadító harcokat. Sajnos azonban az 1770-es években egy Karnitzky nevű uradalmi tisztartó földig romboltatta őket, és az így nyert anyagból a szomszédos Óbébán (románul: Beba Veche) templomot, kocsmát és hét házat építettek.²³

A monostor nevét Szent Gellért Nagyobbik Legendája alapításának történetéből vezeti le. Az ide

⁹ Elsőként utalt a monostor ilyen jellegére *Karácsonyi J.*, *Tört. RégÉrt* (Temesvár) 10 (1884) 1. rész 6. Érvelését megismétli: *uő.*, *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. 1. köt. (Bp. 1900) 345., 365.

¹⁰ E fogalmat bírálta: *Fügedi E.*, *Századok* 125 (1991) 35–66.

¹¹ *Karácsonyi J.*, *Tört. RégÉrt* (Temesvár) 10 (1884) 2. rész 121. Még elképzelhetőnek tartotta, hogy a monostor – mivel a tatárjárást túlélte – a 14. század közepén is létezett. Kijelentésének alapja feltehetően a Csanád-nem különböző ágainak 1256-os osztálylevele: *Wenzel G.*, *Árpád-kori új okmánytár* 7. köt. MHH 1. oszt., 12. köt. (Pest 1869) 429. Ebben ugyanis az oroszlánosi monostort is megosztották. Mivel azonban a monostort az 1330-as években összeállított pápai tizedjegyzékek már nem említik (Magyarország egyházi földleírása ... 807.), az 1890-es évektől elég általánossá vált azon elgondolás, hogy az a 13. század végén szűnt meg. Újabbban érvelt emellett *Györffy Gy.*, *Az Árpád-kori ... 865–866.*; valamint ön-magát cáfolva ellene is (*uő.*, *MűvtörtÉrt* 33 (1974) 334.), az utóbbi esetben arra hivatkozva, hogy egy-egy nemzeti monostor olyan vagyontárgy volt, amelyet megszűnése után is fel kellett osztani. Megismétli a 13. század végi megszűnésre utaló érveket: *Dávid K.*, *MűÉ* 23 (1974), 338.

¹² Csak a katolizálás tényét hangsúlyozza, időpont meghatározása nélkül *Borovszky S.*, *Csanád vármegye ... 2. köt.* 463.; illetve *Szentkláray J.*, *A Csanád-egyházmegyei ... 316.* E nézetet veszi át összefoglaló művében *Juhász K.*, is: *Hajdani ... 46.* valamint rá hivatkozva *Moravcsik Gy.*, *Görög nyelvű monostorok Szent István korában*. SzIE 1. köt. 405. Egy népszerűsítő munkájában viszont már maga *Juhász K.* is a tatárjárást utáni időkre keltezi Oroszlános feltételezhető katolizálását: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 6 (1929) 1–2, 19. Hasonlóan vélekedik erről: *Kristó Gy.*, *A korai feudalizmus (1116–1242)*. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 1/2. köt. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: *Székely Gy.*, szerk.: *Bartha A.* (Bp. 1984) 1168., aki szerint az orthodox szerzetesek megérték a tatárjárást is. E nézetet fogadja el továbbá *Szegfi L.*, *Acta-HistSzeg* 40 (1972) 21. Ezzel szemben a 13. század eleji katolizálás mellett érvel, igaz, óvatos formában *Dávid K.*, *Az Árpád-kori ... 18.*

¹³ *Stadtmüller, G.*, *Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert*. In: *Überlieferung und Auftrag*. Festschrift für Michael Ferdinand zum sechzigsten Geburtstag 5. Oktober 1972. (Wiesbaden 1972) 603–610.; *Szántó K.*, i. m. 399–400.; *Kristó Gy.*, *A korai ... 1260–1263.*

¹⁴ A századforduló történészeinek nagyobb része még nem figyelt fel a falu 14–15. századi történetének jelenségére: *Csánki D.*, i. m. 700.; *Borovszky S.*, *Csanád vármegye ... 2. köt.* 459.; *Szentkláray J.*, *A Csanád-egyházmegyei ... 316–317.*; *Reiszig E.*, *Torontál vármegye községei ... 74.* Elsőként hangsúlyozza az elnéptelenedést: *Karác-*

sonyi J., *Magyar nemzetségek ... 365.* és nyomtatékosan kiemelte ugyanezt a közelmúltban: *Dávid K.*, *Az Árpád-kori ... 18.* Vélekedésük alapja egy 1337-es osztályoslevél: *Anjou-kori okmánytár*, 3. köt. (1333–1339). Szerk.: *Nagy I.*, MHH 1. oszt., *Okmánytárak*. (Bp. 1883) 367.

¹⁵ Szabó I., *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. (Bp. 1966) 139–188.

¹⁶ Várként említi *Oláh M.*, *Hungaria*. Az előszót és a jegyzeteket írta *Szigethy G.*, fordította *Németh B.* Gondolkodó magyarok (sor.) (Bp. 1985) 68.

¹⁷ E terminológiát tisztázza *Koppány T.*, *MűvtörtÉrt* 23 (1974), 285–299. Érveinek új összefoglalása: *uő.*, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban. Szerk.: *Cabello, J.*, (Bp. 1992) 77–93.

¹⁸ E családról lásd az alábbi összefoglalásokat: *Nagy I.*, *Magyarország családjai*. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 11. köt. (Pest 1865; reprint: Bp. 1987) 143.; *Karácsonyi J.*, *Tört. RégÉrt* (Temesvár) 10 (1884) 1. rész 6–25.; *Csánki D.*, i. m. 715.; *Pesty F.-Ortvay T.*, *Temes vármegye és Temesvár ... 211–212.* 2. j.

¹⁹ Az 1550–52-es hadjáratok történetéhez l. *Szántó I.*, *Századok* 105 (1971), 50–54.; valamint *Bartha G.*, *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: *Erdély története I. ... 342–434.*; *uő.*, *Vajon kié az ország?* Labirintus (sor.) (Gyomaendrőd, 1988) 65–73. Századéka szerint szenttelenül, eredményeiben mégis kissé pozitív kicsengéssel ír a Maros-menti várak 1550-es lerombolásáról: *Popovic. D. J.*, *Vojvodina u tursko doba*. In: *Vojvodina. 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Szerk.: *uő.*, (Novi Sad 1939) 217.; *uő.*, *Srbi u Vojvodini I. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699.* (Novi Sad 1957) 162.

²⁰ Nem említik ugyanis a török várkatonaság ellátmányait rögzítő források: *Zirojevic, O.*, *Matica srpska, zbornik za istoriju* 14 (1976) 122–128.

²¹ *Borovszky S.*, *Csanád vármegye ... 2. köt.* 462.; *Szentkláray J.*, *A Csanád-egyházmegyei ... 318.*; *Reiszig E.*, *Torontál vármegye községei ... 74.*

²² *N. N.*, *Béba(Ó) ... 260–261.*, majd pedig *Reiszig E.*, *Torontál vármegye községei ... 74.*; *Borovszky S.*, *Csanád vármegye ... 2. köt.* 462., valamint a közelmúltban: *Kalapis Z.*, *Kilátó (a „Magyar szó” melléklete)* 1989. január 21., 15. A helynevet mind tévesen piacként értelmezték. A „majdan” névszó jelentéséről l. *Budmani, P.-Marešić, T.*, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 6. köt. (Zagreb 1904–1910) 386.; *Skok, P.*, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 2. köt. (Zagreb 1972) 357.

²³ *Borovszky S.*, *Csanád vármegye ... 2. köt.* 462.; *Szentkláray J.*, *A Csanád-egyházmegyei ... 319.*

vonatközo²⁴ részt Szabó Flóris fordításában²⁵ idézem:

„...Miután a Tiszán átkeltek (ti. Csanád és serege – T. M.) megütköztek Ajtonnyal és seregével. (...) Végül Csanád serege futásnak eredt, és meghúzódtott a kökényéri bokrok között és Szőregen meg egész Kanizsán a Tiszáig.

Csanád pedig arra az éjszakára tábornokot ültetett egy hegynél, amelyet aztán Oroszlánosnak nevezett el. Ajtony meg a Nagyösznek (románul Tomnatic – T. M.) mondott mezőn vert tábornok. (...) Csanád pedig álmotlanul töltve az éjszakát, Szent György vértanúhoz könyörgött, hogy esdje ki számára az ég Urának segítségét. Fogadalmat is tett, hogy ha ellenségén győzelmet arat, az imádság helyén – ahol a földön térdelt – monostort emel a tiszteletére. És mikor a felette nagy megerőltetéstől és fáradtságtól elnyomta az álom, álmában egy oroszlán alakja jelent meg neki; megállt a lábánál, és szól hozzá: »Ember, mit alszol! Kelj fel, tüstént fújd meg kürtödet, menj, kezdj ütközetet és legyőzd ellenségedet.« És mikor felébredt, úgy tűnt neki, mintha két ember erejét kapta volna meg. Aztán összegyűjtötte seregét, elbeszélte nekik az álmot, amelyet látott, és így szólt: »Imádságom után, amelyet leborulva sokáig végeztem az Úr és Szent György vér-

tanú előtt az éjjel, álom nyomott el, mintha oroszlánt láttam volna amint ott állt a lábamnál, körmeivel rázott és azt mondta: „Kelj föl ember, mit alszol! Seregedet szedd össze, menj az ellenségedre, most éppen alszik, győzd le!”« Ennek hallatára dicsőítették Istent, mondván (görögül – T. M.) »Uram irgalmazz! Krisztus kegyelmezz! Uram irgalmazz! Miatyánk!«

„Késedelem nélkül harcra szálltak hát, és Szent György vértanú érdemeiért, aki őket oroszlán alakjában látogatásra méltatta, várták az ég segítségét. És nemsokára egymásra rontottak; Ajtony serege, mely a síkságon táborozott, hátat fordítva futásnak eredt.”

A legenda ezután több bekezdésen át szól arról, hogyan foglalta el és kapta adományba Csanád Ajtony várát és tartományát. Majd pedig ismét visszanyarodik Oroszlánoshoz, és negyedszer is megemlíti Csanád álmát és fogadalmát:

„Ezek után Csanád elment arra a helyre, ahol az oroszlánt látta álmában, ott Szent György tiszteletére monostort épített, és oda telepítette Keresztelő Szent János monostorából (ti. Marosvárról – T. M.) az említett görög szerzeteseket apátjukkal együtt.”

A csata – és ezáltal a monostoralapítás legenda-beli ábrázolásának hiteleségével szemben már a századfordulón komoly aggályok merültek fel, első-

²⁴ Gombos, A. F., i. m. 2425–2426.; SRH, 2. köt. 490–492.: „...egressi sunt omnes in proelium. Cumque transissent Ticiam, inierunt certamen contra Achtum et exercitum eius. (...) Unde exercitus Chanadini fugam iniens latuit in vepribus Kwkyner et in Zewreg, et omni Canysa usque ad Tyciam.

Chanadinus autem eadem nocte castrametatus est ad quendam montem, quem postea Orozlanus muncupavit. Achtum autem posuit castra sua in campo nomine Nageuz. (...) Igitur Chanadinus noctem illam ducens insomnem, orabat ad Sanctum Georgium martirem, ut sibi a Domino celi auxilium impetraret. Votumque vovit, ut si adversarii victor existeret, in loco orationis, quo genua flexerat in terra, in honore eius moasterium edificaret. Cumque pre nimio labore et fatigatione ipsum sopor invasset, apparuit ei in sompnis forma leonis stans ad pedes eius dicensque ei: „O homo, quid dormis? Surge velociter, cane tuba, egredere in proelium et superabis tuum inimicum”. Cumque evigilasset, videbatur sibi, ac si duorum virorum vires recepisset. Unde convocato exercitu, sompni-

um quod viderat, enarravit eis, dicens: „Post orationem, quam prostratus coram Domino et Sancto Georgio martire effundi in hac nocte, invasit me sopor, vidique ad pedes meos quasi leonem statum trahentemque me unguis et dicens: »Surge homo, quid dormis? Congrega exercituum tuum, egredere in hostem tuum, qui nunc dormit et vincet eum.« Quo adito, laudaverunt Deum, dicentes: »Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster.«

Egressi sunt ergo in proelium sine mora, expectantes per merita beati Georgii martiris auxilium de celo, qui eos in forma leonis dignatus est visitare. Et eadem nocte mox exercitus Achtum, qui iacebat in campo, alter ad alterum irruerunt. Qui terga vertens in fugam. (...)”

„ (...) Chanadinus assumens abbatem dicti monasterii cum aliquibus fratribus, venit ad locum, in quo ei leo apparuerat, ubi fecit signum, quatenus votum, quod sancto Georgio voverat, adimplet.”

²⁵ Árpád-kori legendák i. m., 81–83.

sorban a leírás mondai elemei miatt.²⁶ A legenda e részével szembeni bizalmatlanság egyik korabeli jelének tekinthető az is, hogy Borovszky Samu és Reiszig Ede az 1890-es években különösebb indoklás nélkül is személynévi eredetűnek minősítette a monostor nevét.²⁷ Vagyis szerintük Oroszlános monostora alapítójáról, egy az írott forrásokban nem szereplő – Csanád nembeli Oroszlán vagy Oroszlános nevű főemberről kaphatta nevét. Manapság már egészen általános a szkeptikus magatartás az Ajtony elleni háborúnak azon eseménysorával szemben, amelyet a Nagyobbik Gellért-legenda rögzített. A kételkedés elsődleges alapja egy cáfolhatatlan, topográfiai jellegű érv: Magyarmajdán és Nagyösz – azaz az álomlátás és

a csata színhelye – mintegy 40 kilométerre fekszik egymástól.²⁸ Köztük pedig a középkorban még hajózható Haragod – újkori nevén Aranka – folyik.²⁹

Új oldalról igyekezett megközelíteni e névadás problematikáját Györffy György,³⁰ aki – talán Madzsar Imre egy rövid megjegyzésére³¹ is támaszkodva – érvelt amellett, hogy Oroszlános neve egy névmagyarázó népetimológia eredménye. Azaz, Györffy György szerint ezen helynév kialakulását az itteni monostor kapuját díszítő oroszlánok válthatták ki. Rövid dolgozatomban építészettörténeti érvekkel kísérlem meg e szellemes elgondolás ellenőrzését. Elemzésem elé kell bocsátanom, hogy terjedelmi okok miatt nem térek ki arra, hogyan használtak fel

²⁶ A legenda által leírt álomlátás egyik első, modern elemzője a múlt század közepén *Ipolyi A.*, Magyar mithológia. (Pest 1854; reprint: [Bp.] 1987) 168., 226. Ő az álomlátás hitelessége mellett érvnek tekintette azt, hogy Csanád álmában „a keresztény mázt” illetve a magyar ősvallás kategóriáiban gondolkodik. Ki kell azonban emelni, hogy a keleti kereszténységben van néhány, igaz későbbi, 12–13. századi példája annak, hogy az oroszlán a katonaszentek, és köztük Szt. György pajzsdíszeként tűnik fel. Ilyen pajzsa van például a *Jurjev-Poljskoj-i* (Oroszország) templom egyik reliefjén ábrázolt Szt. Györgynek: *Kirpichnikov, A. N.–Medvedev, A. F.*, Vooruzhenie. In: *Drevnjaja Rus. Gorod, zamok, selo. Szerk., Kolcin, B. A.* Arheologija SSSR (sor.) (Moskva 1985) 143. t.; továbbá Szt. Demeternak a *sassoferatói*, 14. század eleji mozaikikonon: *Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J.*, Byzanz und der christliche Osten. Propyläen Kunstgeschichte. 3. köt. (Berlin 1968) 13. t.; valamint a *sopočani* (Szerbia) templom egyik freskóján ábrázolt katonaszentnek: *Djuric, V. J.*, Sopočani. (Beograd–Priština 1991) 91. ábra. Ipolyi Arnoldnak a hitelesség mellett alapállását magyarázhatja műve keletkezésének kora is. A múlt század közepén ugyanis még egészen általános volt a Gellért-legendákat abszolút hitelességű forrásként kezelni. L. Például: *Bárány Á.*, i. m. 13. A századfordulón alakult ki három irányzat nagyörszi csata hitelességének értékelésében. A kutatók jó része továbbra is pozitívan értékelte a Nagyobbik Gellért-legenda 10. fejezetét. Ilyen szellemben nyilatkozott például a millenáris történelmi összefoglaló írója is: *Marczali H.*, Szent István királysága. In: A magyar nemzet története. 1. köt. Szerk.: *Szilágyi S.*, (Bp. 1895) 277–279. Igen nagy hatása volt továbbá annak, hogy hitelesnek tekintette a legenda csataleírását több munkájában is *Karácsonyi J.*, Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. (Bp. 1887) 93–110.; *uő.*, Magyar nemzetségek ... 344–345.; *uő.*, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. (Bp. 1906; reprint: Bp. 1985) 7. Egy sajátos kettősség jellemezte az e tárgykörben a helytörténeteket. Egy részük híven követi a legenda által vázolt eseménysort. L. például az alábbi műveket: *N. N.*, Csanád. II. rész. Csanád az Árpádok alatt. Történelmi adattár Csanád egyházmegye ... 3. (Temesvár 1873) 65–67.; *Orvay T.*, Századok 25 (1891) 265.; *Pesty F.–Orvay T.*, Temes vármegye és Temesvár ... 216–217.; valamint *Reiszig E.*, Torontál vármegye története 1790-ig. In: Magyarország vármegyéi ... 331–518. 341. A helytörténeti körökben megfogalmazódnak már ezen időszakban igen óvatos kételyek is: *Borovszky S.*, Csanád vármegye ... 1. köt. 37.; *Szeniklár J.*, A Csanád-egyházmegyei ... 315–319. A Nagyobbik Gellért-legenda hitelességével szembeni fenntartásait a századforduló irodalomtörténészei és folkloristái fogalmazták meg a legélesebb formában. Fő érvként pedig a Nagyobbik legenda számos olyan epizódjára hivatkoztak, amelyek cselekménye irodalmi vándormotívumokon alapult. L. például: *Sebestyén Gy.*, A magyar honfoglalás mondái. 2. köt. Bp. 1905. 194–220.; *Heller B.*, Ethn 27 (1916) 161–168.; és a Nagyobbik Gellért-legenda hitelességének leghevesebb bírálója *Madzsar I.*, Századok 47 (1913) 502–503.; valamint *uő.*, Praefacio. Legenda Sancti Gerhardi Episcopi. In: SRH. 2. köt., 463–470.

²⁷ *Borovszky S.*, Csanád vármegye ... 1. köt. 37.; *Reiszig E.*, Torontál vármegye községei ... 73–74.

²⁸ *Kristó Gy.*, ActaHistSzeg 18 (1965) 10–18; *uő.*, Magyarország ... 65.; *uő.*, Az Árpád-kor ... 53.; *Györffy Gy.*, István király ... 175.; *Petrovics I.*, i. m. 80–82. Radikálisan igyekezett szakítani a Nagyobbik Gellért-legenda által leírt eseménysorral *Szegfű L.*, ActaHistSzeg 40 (1972) 15–23. Megismétli érvelését: *uő.*, Ajtony leverése ... 276–277. E nagyvívó, de igencsak regényes koncepció gyengéje, hogy talán túlzott mértékben is alapoz Mahmud Terdzsüman munkájára. Ennek meszerű részletei ugyanis egészen fantasztikus, a történettudomány érvrendszerén mindenképpen kívül eső következtetéseket is megengednek. Erre példa néhány, közel-múltban megjelent, sci-fi jellegű munka: *Grandpierre K. E.*, Kortárs XXIII. évf. 12. (1979. december) 1952–1969; *uő.*, Forrás XIII. évf. 11. (1981. november) 67–89.; valamint összefoglalóan *uő.*, Aranyeső hullott a Hargitára. Magyar titkok (sor.) (Bp. 1990). Mind Szegfű László, mind Grandpierre K. Endre érvelésére jellemző, hogy radikálisan szembe akartak fordulni a századforduló történetésznevezékének azon elutasításával, amellyel az oszmán-török történetírás egészét, és ezen belül Tarih-i Üngürüst is kezelte. (E negatív vélekedéseket összefoglalta: *Vass E.*, az oszmán-török történetírók és Magyarország. In: *Blaskovics J.–Vass E.*, A magyarok története. Tarih-i Üngürüst. Mandzsar Tarih. Magyar Hírmondó (sor.) (Bp. 1982) 22–23. Érdemes azonban alaposan megfontolni azt, hogy e török forrás kezelésében nagyfokú óvatosságot javasolt két mértékadó, kortárs turkológus is: *Hazay, G.*, ActaOrHung 13 (1961) 73.; valamint *Blaskovics J.*, Tarih-i Üngürüsről. In: *Blaskovics J.–Vass E.*, A magyarok története i. m. 381–383. Határozott formában elvetette Ajtony leverésének Szegfű László-féle koncepcióját: *Györffy Gy.*, István király 554.; *uő.*, Államszervezés. In: Magyarország története tíz kötetben ... 1953. Ezzel szemben óvatos formában, de mégis számol vele: *Kristó Gy.*, Az Árpád-kor ... 53.; *Petrovics I.* i. m. 80–82.

²⁹ L. erről: *Orvay T.*, Magyarország régi vízrajza a XVIII-dik század végéig. 1. köt. (Bp. 1882) 365–366. A Tisza és a Maros szabályozás előtti, rekonstruált vízrajzában térképét közli: *Bálint, Cs.*, Súdungrán im 10. Jahrhundert. StudArch 11. (Bp. 1991) 3. térkép.

³⁰ *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori ... 865–866. lapján jelent meg első ízben e feltevés. „A legenda szerint (...) Csanád vezérnek, amidőn itt táborozott, álmában oroszlán jelent meg; innen lenne a hely neve. Valószínűbb, hogy Oroszlánosmonostora olyan román stílusú monostorépület volt, melynek bejáratát oroszlánok díszítették.” Majdnem szó szerint azonos megfogalmazásban ismétli meg még kétszer az itt leírottakat: *uő.*, István király ... 175.: „A Kanizsa melletti Oroszlánosmonostort ugyan az Árpád-korban tényleg a Csanád-nem birtokolta, de ez nem valami álom után kaphatta az Oroszlános nevét, hanem azért mert kapubejáratát kőoroszlánok díszítették.” Valamint *uő.*, Államszervezés ... 768.: „A Csanád-nem birtokolta az Árpád-korban a Kanizsa melletti Oroszlánosmonostort, ez azonban nem valami álom után kapta nevét, hanem azért mert kapubejáratát kőoroszlánok díszítették.” Ismereteim szerint csak két kutató fogadta el e feltevést: *Kiss L.*, Földrajzi nevek etimológiai szótára. (Bp. 1988⁴) 286.; *Tóth E.*, Szent György. In: *Tóth E.–Nagy K.*, Szent György, a lovasság védőszentje. (H. n. 1992) 29.

³¹ *Madzsar I.*, Századok 47 (1913) 502.

1. kép. Bale (Horv.) – Sv. Marija szentélyrekesztő töredéke
(Marusic, B. nyomán)

Fig. 1. Bale (Croatia) – Fragment of the Sv. Marija sanctuary cover (After B. Marusic).

3. kép. Cattaro (Kotor Jug.) – Sv. Tripun: keresztelőlmedence
(11. sz.) (Maksimovic J. nyomán)

Fig. 3. Cattaro (Kotor, Yugoslavia) – The bestiary basin of Sv. Tripun (11th century) (After J. Maksimovic).

2. kép. Zára (Zadar, Horv.) Gergely proconsul ciboriuma (1030 körül) (Domijan M., Petricoli I Vezic P. nyomán)

Fig. 2. Zára (Zadar, Croatia) – The ciborium of Proconsul Gregor (around 1030) (After M. Domijan, I. Petricoli, P. Vezic).

4. kép. Cattaro (Kotor Jug.) – Sv. Tripun: ciborium (11. sz.)
(Maksimovic J. nyomán)

Fig. 4. Cattaro (Kotor, Yugoslavia) – The ciborium of Sv. Tripun (11th century) (After J. Maksimovic).

5. kép. Skripu (Görögország): a szentély külső falsíkját díszítő fríz részlete (Grabar, A. *Sculptures...* 40. t. 1. nyomán)
Fig. 5. Skripu (Greece) – Detail of the frieze decorating the sanctuary's outer wall plane (After A. Grabar: *Sculptures...* Plate 40/1).

6. kép. Stara Zagora (Bulgária): szentélyrekesztő: (Fehér G. nyomán)
Fig. 6. Stara Zagora (Bulgária) – Sanctuary cover (After G. Fehér).

épületdíszként oroszlánábrázolásokat a középkor előtti vagy utáni korszakok építészetében.³² A kora középkori oroszlánalakos kőfaragványokról pedig általánosságban csak annyit jegyeznek meg, hogy nézetem szerint ezek – illetve más reális vagy fantasztikus állatalakok formakincsét és stílusát is – csak a textíliákon, fémtárgyakon, fa- vagy elefántcsont-faragványokon és kerámián feltűnő párhuzamaikkal³³ együtt érdemes vizsgálni. Szintén terjedelmi okok miatt nem kívánok foglalkozni az oroszlán alakjához kapcsolódó szimbolikus értelmezésekkel sem, mert ezek mind eredetükben, mind pedig jelentéstartalmukban olyan sokrétűek, hogy részletes elemzésük jelentősen túlnőné dolgozatom kereteit. Arra szeretnék csak utalni, hogy a középkori képzőművészetekben az oroszlán alakja pozitív és negatív szimbolumként is feltűnik.³⁴

Az Oroszlánossal kapcsolatos építészettörténeti összefüggések tisztázásához meg kell próbálni minél pontosabban meghatározni a névadás időpontját. Mivel Oroszlánost első ízben Szent Gellért Nagyobb Le-

³² Az oroszlán képzőművészeti és építészeti díszelemként való felhasználását összefoglalta a Művészettörténeti ABC. Szerk.: Molnár A.–Németh L.–Voit P. (Bp. 1961) 319.

³³ Túlzás nélkül állítható, hogy a kora középkori „iparművészetek” alkotásain szereplő oroszlánábrázolások elemzésével könyvtári könyv foglalkozik. Ennek áttekintése természetesen nem lehet e vitacikk feladata. Így csak néhány fontos, könnyen elérhető összefoglalásra szeretnék hivatkozni, valamint olyan művekre, amelyek az emléanyagot szép, éles fényképeken mutatják be. Bank A. V.: *Bi-zánci művészet szovjet múzeumokban.* (Leningrád–Bp. 1978) 5., 13–14., 29., 30. stb. ábra; uő., *Quelques monuments de l'art appliqué byzantin du IX–XII. ss. provenant des fouilles sur le territoire de l'URSS durant dernières dizaines d'années.* In: *Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines III.* Szerk.: Ostrogorsky, G., (Beograd 1964) 2., 3. ábra; Beckwith, J., *Early Christian and Byzantine Art. The Pelican History of Art* (sor.) (Harmondsworth–New York–Victoria–Ontario–Oakland, 1979²) 144., 146., 184. ábra; Effenberger, A.–Severin, H.–G., *Das Museum für spätantike und byzantinische Kunst* (katalógus). Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz (Mainz 1992) 162., 183., 191.; Hetherington, P.–Forman, W., *Byzanz. Stadt des Goldes, Welt des Glaubens.* Atlantis – alte Kulturen (sor.) (Luzern–Herrsching 1981) 82.; Roth, H., *Kunst der Völkerwanderungszeit. Propyläen Kunstscheite.* Suppl. 4. köt. (Frankfurt am Main–Berlin–Wien 1979) 15., 45.a, 62.a, c, 95., 99., 151. stb. ábra; Schnyder, R., *Kunst und Kunsthandwerk.* In: *Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz.* 6. köt. Das Frühmittelalter. Szerk.: Drack, W. (Basel 1966–70) 181.42. ábra; Talbot Rice, D., *Art of the Byzantine Era.* (London 1963) 24., 58., 59., ábra; Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J., i. m. 64., 66., 67.a, 71.b stb. ábra.

³⁴ Annyit szeretnék csak megjegyezni, hogy e változatosság elősorban azonban azon alapult, hogy a Szentírásban az oroszlán alakja igen sokrétű szimbólumként jelenik meg. Csak néhányra hivatkoznék a Biblia szimbolikáját elemző nagyszámú műből: Charbonneau-Lessey, L., *Le bestiaire du Christ.* (Milano 1940) 35–53.; Grabar, A., *Christian Iconography. A Study of Its origins.* (London 1969) 167. (tárgymutató); A keresztény művészet lexikona. Szerk. Seibert, J., (Bp. 1986) 250–252.; Sachs, H.–Badsübner, E.–Neumann, H., *Christliche Ikonographie in Stichworten.* (Leipzig 1989) 243–244.; Vanyó L., *Az ókeresztény művészet szimbólumai.* (Bp. 1988) 354. (tárgymutató). Nagy hatással volt még a szimbólumrendszer kialakulására a *Physiologus*, egy középkori „természettrajzi – morálizáló” mű. Mohay A. (ford.), *Physiologus.* (Bp. 1986) 5–6.

gendája említi,³⁵ e mű keletkezésének időpontját kell tüzetesebben szemügyre venni. Már több mint egy évszázada folyik a magyar középkorkutatók közt a vita³⁶ Szent Gellért Kisebb és Nagyobb Legendájának keletkezési időpontjáról, illetve e két írásmű egymáshoz viszonyított időrendi viszonyáról. Az álláspontok azonban alig közeledtek egymáshoz, annak ellenére, hogy az egyes történészek az utóbbi időben már korántsem szegeznek oly hevességgel egymásnak érveiket, mint a századfordulón. Manapság már a kutatók elég nagy többsége elfogadja azt, hogy a Nagyobbik Legenda számos részlete nagyjából egykorú lehet Gellért szentté avatásával, azaz hogy e fejezeteket első változatban 1083 körül vagy legkésőbb a 12. század első felében jegyezheték le.³⁷ Ilyen epizódnak szokás tekinteni többek között Csanád álmát és a nagyőrszi csata leírását is. Csak a 11. századi latin krónikairódlomban van ugyanis párhuzama a görög nyelven felhangzó „Uram irtalmazz!” fohásznak,³⁸ amellyel a legenda szerint Csanád katonái az álom ismertetését fogadták. Oroszlános neve tehát minden valószínűség szerint már létezett a 11. század második felében.

Györffy György sajnos nem fogalmazott meg pontos építészeti leírást elgondolásának közléseiben, így – az Árpád-kori Magyarország építészete alapján – vélekedése két kapuzattípusra is vonatkoztatható.³⁹ Az első, az egyszerűbbik forma esetében a bejárat feletti ívmezőt díszítik oroszlánt vagy oroszlánokat ábrázoló reliefek. A másik, jóval díszesebb típus pedig az ún. oroszlános kapuzat. Ennél a fal síkja elé ugró, timpanonszerű baldachint két oszlop támasztja alá, amelyek lábazat gyanánt egy-egy oroszlán hátán nyugszanak. Továbbá az oroszlános kapuzattípus egyik változatának tekinthető az a megoldás, amikor a bejárat rész mellett kiugró oszlopok oszlopfői felett vagy esetleg már csak ott tűnnek fel a későbbi faragott oroszlánalakok. Az első, egyszerűbb kaputípus az Árpád-kori Magyarország két egymástól távol eső részén fordul elő: a Dunántúl délnyugati, illetve nyugati szélén, valamint Erdély központi részein. Ezen ívmező-faragványok közös jellegzetessége, hogy mind falusi környezetből származnak. Életfát övező két-két oroszlán díszíti az erdélyi Vurpod (románul: Vurpăr)⁴⁰ és Vízakna (románul: Ocna Sibiului, németül Salzburg)⁴¹ templombejáratának ívmezejét. Valamint ugyanilyen kompozíció látható a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, feltehetően erdélyi származású⁴² lunettáján is. Az újabb kutatások⁴³ is alátámasztották Gerevich Tibor logikus érvelését,⁴⁴ amely szerint az oroszlánalakokkal díszített ívmező-domborművek erdélyi csoportja a 12. század második felére keltezendő. A fenti domborművekhez hasonlóan két, egymással szembenéző oroszlán díszítette a nagycenki templom bejárata feletti 13. századi ívmezőt is. Ezen állatalakok azonban nem egy életfát, hanem egy kerek alakzatot (napkorongot?) fogtak

³⁵ SRH, 2. köt., 490–492.; *Gombos, A. F.*, i. m. 2425–2426.; Árpád-kori legendák ... i. m., 81–83. Az írott említések jegyzékét összeállította Györffy Gy., *Az Árpád-kori ...* 865–866.

³⁶ A két, egymást nem egyeztethető álláspont közelmúltból származó megfogalmazása: *Csóka J. L.*, Szent Gellért Kisebb és Nagyobb legendájának keletkezéstörténete. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Szerk.: *Horváth J. – Székely Gy.*, *MemSaeclun* 1. (Bp. 1974) 137–145; valamint *Horváth J.*, A Gellért legendák keletkezése és kora. In: *Középkori kútfőink ...* 147–163. A keletkezés e két egymástól markánsan eltérő felfogása visszavezethető a századfordulóra. A különböző érvrendszereket jól szemlélteti az egyik oldalón: *Karácsonyi J.*, Szent Gellért ... 260–302; és *Müller F.*, Századok 47 (1913) 355–374.; 419–446.; Századok 49 (1915) 387–411.; a másikon pedig: *Madzsar I.*, Századok 47 (1913) 502–503., 513. Részletesen áttekintette e vitát az 1920-as évekig: *Juhász K.*: A Gellért-legenda ... 5–7. A szakirodalom értékeléséhez még *ifj. Horváth J.*, MTAK (II) 13 (1958) 21–26. A legújabb szakirodalomban rövid útmutatót nyújt még például: *Szefű L.*, *ActaHistSzeg* 66 (1979) 19. 3. jegyzet; valamint *uő.*, *ActaHistSzeg* 82 (1985) 19.

³⁷ A Gellért-legendák kutatásának ilyen alakulására igen nagy hatással voltak *ifj. Horváth J.* elemzései: MTAK (II) 13 (1958) 21–82.; *uő.*, A Gellért legendák ... 147–163. Nem hallgathatom el azon-

ban azt sem, hogy több neves szakember is e felfogással ellentétes módon nyilatkozott: például *Csóka J. L.*, i. m. 137–145.; valamint maga *Györffy Gy.* is MűÉ 33 (1974) 334.; ezen érvelés valamivel részletesebben: *uő.*, *István király ...* 296–297.

³⁸ Elsőként fogalmazta meg ezen érvet: *Karácsonyi J.*, Magyarország egyháztörténete ... 270.

³⁹ A közelmúltban áttekintette a magyarországi, román kori kapuzattípusokat: *Levárdy F.*, A litéri román kapuzat. In: *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968.* Szerk.: *Dercsényi D. – Entz G. et alia.* (Bp. 1970) 269–282.

⁴⁰ *Gerevich T.*, Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) 157, 93. t. 1. újabban elemezte: *Kaposy V.*, MűÉ 5 (1956) 122–124.; *Wehli T.*, *ArsHung* 8 (1980) 12.

⁴¹ *Gerevich T.*, i. m. 157., 93. t. 2. újabban elemezte: *Kádár Z.*, KMK 1 (1968) 152., 11. kép; *Szenpétery T. – Kéry T.*, Az Oltól a Küllőig. Erdélyi szász erődtemplomok. (Bp. 1990) 116. Túl későre, a 13. század elejére keltezi a vízaknai reliefet: *Vałasianu, V.*, *Istoria artei feudale în țările Române.* 1. köt. (București 1959) 152.; a 12. század negyedik negyede mellett hozott fel újabb érveket: *Wehli T.*, i. m. 12.

⁴² Említi e faragványt: *Wehli T.*, i. m. 12.

⁴³ *Wehli T.*, i. m. 12.

⁴⁴ *Gerevich T.*, i. m. 157.

közre.⁴⁵ Szintén a 13. században készült az őrségi Domokosfa (szlovénül: Domanjševci)⁴⁶ és Zalaháshágy⁴⁷ templomkapujának timpanonja. Ezeken egy lépő oroszlán reliefsével helyettesítették a megszkott Agnus Dei ábrázolást.⁴⁸ (Áttekintésből nem véletlenül maradt ki a somogyi apátság egyik igen érdekes faragványa: a „Szent Egyed miséjét” ábrázoló dombormű hátoldalát díszítő oroszlánpár.⁴⁹ Az újabb kutatások szerint ugyanis e kő nem a monostor egyik kapuját díszítette, hanem egy oltárrekesztő darabja lehetett.⁵⁰)

Az ún. oroszlános kapuzat magyarországi elterjedését és időrendjét a közelmúltban Marosi Ernő elemezte nagy precizitással.⁵¹ Meggyőző érvelése szerint e kapuzattípus legkorábbi magyarországi példája az esztergomi Szt. Adalbert székesegyház nyugati kapuzata, az ún. Porta Speciosa.⁵² E kapu építésének első fázisa sem keltezhető azonban a 12. század legvége elé. A többi kapuszlop-hordozó oroszlán pedig nem korábbi a 13. századnál, sem a székesegyházakon – például Gyulafehérváron (románul: Alba Iulia, németül: Karlsburg),⁵³ sem a nemzeti monostorokon – pl. Jákon,⁵⁴ Sopronhorpácson⁵⁵ –, sem a társaskápta-

lani templomokon – például Szepeshelyen (szlovákul: Spišska Kapitula)⁵⁶ – sem pedig a falusi plébánia-templomokon – például Litéren⁵⁷ vagy Bercsén.⁵⁸ A 13. századra keltezhető ezen felül a karcsai⁵⁹ templom kapuzata is, amelynél a tömszerűen előreugró bejárat rész széleit díszítik vállmagasságban gyámkővön álló oroszlánok. Marosi Ernő nyomtatékkal utalt⁶⁰ arra is, hogy az oroszlános kapuzat korábbi előfordulása a magyarországi romanikában nem is várható, hiszen e kapuzattípust szülőhazájában, Lombardiában is csak Benedetto Antelami és köre „találta fel” az 1180-as években. Ezen érvelés ellen ugyan felhozható két érv, ezek azonban megítélésem szerint mind túl gyengék e szilárd gondolatsor megingatásához. Mert igaz ugyan, hogy az oroszlánt ábrázoló lábazatokon nyugvó oszlopokkal tagolt kapuzatnak Dél-Itáliában 11. század végi⁶¹ Provence-ban pedig 12. század közepi⁶² példája is van, ezek azonban egyrészt már mind későbbiek az Oroszlános helynév kikövetkeztethető kialakulásától, másrészt pedig Dél-Itália és Provence földrajzi értelemben is távol esik azon vidékektől, amelyek Magyarország korabeli építészete, épületplasztikájára intenzívebben hatot-

⁴⁵ Csátsai E.–Dercsényi D. et alia: Sopron és környéke műemlékei. Magyarország műemléki topográfiája 2. köt. (Bp. 1956²) 560., 589. ábra.

⁴⁶ Bogay T., Technika 1941/6. 4–5.; uő., Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 5–6 (1959), 147–176. Hála köszönettel tartozom Bogay Tamás professzor úrnak, hogy e nehezen beszerezhető folyóiratszámából cikke különnyomatát számomra elküldte. Bogay Tamás a közelmúltban ismét visszatért a domokosfai templom elemzéséhez, elsőként Ivan Zelko megalapozatlan elméletének cáfolata érdekében: uő., Domanjševci Domokosfa. Eigenkirche eines slawischen Herrn oder Gotteshaus „westlicher Szekler”? In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Studia Hungarica 31. Szerk.: Benda, K.–Bogay, T. et alia., (München 1987) 225–240. A domokosfai templomról l. még: Dercsényi D., A román kor művészete. In: A magyarországi művészet története. Főszerk.: Fülep L., (Bp. 1970³) 81. (szövegekötet); 56. 130. ábra (képkötet). E témakörben a szlovén művészettörténészek is jól használható elemzéseket tettek közzé: Zadnikar, M., Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture. (Ljubljana 1982) 207.; e kapuzat restaurálás közbeni állapotának a képe; 208–210.; a timpanon elemzése. A kapuzatról egy igen szép színes fényképet közölt: Prelog, M., Romantika. Umjetnost na tlu Jugoslavije (sor.) (Beograd–Zagreb–Mostar 1984) 26. kép.

⁴⁷ Dercsényi D., A román kor ... 81.

⁴⁸ Ezen ábrázolásváltás hátterét részletesen elemezte: Bogay T., Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 5–6 (1959) 147–176. Egy további értelmezés lehetőségét vetette fel Wehli T., i. m. 11–12.

⁴⁹ Levárdy F., MűE 17 (1968) 1/a ábra; Tóth M., A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk.: Magyar K., (Kaposvár 1992) 221–250.

⁵⁰ Marosi E., Árpád-kori kőfaragványok – Árpád-kori építészeti fejlődés. In: Árpád-kori kőfaragványok – katalógus. Szerk.: Marosi E.–Tóth M. (Bp.–Székesfehérvár 1978) 22.; elfogadja érvelését Bakay K., Feltárul a múlt? A múlt jövője. (Bp. 1989) 133–134.

⁵¹ Marosi E., Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts. (Bp. 1984) 32–33., 60. A kapuzatra vonatkozó szakirodalom összefoglalásához l. uő., Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához. In: Esztergomi tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy., MemSaec-Hun 4. (Bp. 1984) 341–356.

⁵² Marosi E., Die Anfänge ... 32–33.

⁵³ Gerevich T., i. m. 13. 190. t.; Entz G., A gyulafehérvári székesegyház. (Bp. 1958) 96., 97. kép.

⁵⁴ Gerevich T., i. m. 59–60. t.; Bogay T., A jáki apátság templom és Szent Jakab-kápolna. (Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez). (Szombathely 1943) 44.

⁵⁵ Gerevich T., i. m. 32. t.

⁵⁶ Gerevich T., i. m. 190. t.

⁵⁷ E kapuról jó leírást és fényképet közölt a közelmúltban: Levárdy F., A litéri ... 269–282.; és Marosi E.: Magyar falusi templomok. Építészeti hagyományok (sor.) (Bp. 1975²) 34. és 16. ábra.

⁵⁸ Móser Z., Via regia Hungariae. Középkori utakon. (Bp. 1989) 42. t.

⁵⁹ Gerevich T., i. m. 44. t. K. Nagypál J., Karcsa román kori templomának helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. Szerk.: Dercsényi D.–Entz G. et al. (Bp. 1974) 119. 95. kép.

⁶⁰ Marosi E., Die Anfänge ... 60.

⁶¹ Salerno – székesegyház: Nersessian, S. d., The Later Byzantine Empire. In: Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art. Főszerk.: Huyghe, R. (London–New York–Sidney–Toronto 1983³) 154., 305. ábra; Brindisi–S. Benedetto: Decker, H., Italia Romanica. Die hohe Kunst der romanischen Epoche in Italien. (Wien–München 1958) 177. ábra.

⁶² Arles–Saint-Trophime, nyugati kapuzat és Uo.–Saint-Gilles. Toulouse – Saint-Semin. Porte des Comes. Moissac – Saint-Pierre, déli kapuzat: Zádor M., Román építészet. In: Cs. Tompos E.–Zádor M.–Sódor A., Az építészet története. Középkor. (Bp. 1975²) 283–285. 329., 359. ábra. Az e kapuzatokkal foglalkozó, könyvtárai külföldi szakirodalomra sem térek ki részletesen, csak egy jó értékelésre utalnék, valamint egy olyan munkára is, amelyben igen szép fotók jelentek meg: Möbius, H., Französische Baukunst um 1100, Form und Funktion im geschichtlichen Prozeß. In: Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Szerk.: Möbius, F.–Schubert, E., (Weimar 1987) 45. 1. ábra; valamint Ruprecht, B., Romani-sche Skulptur in Frankreich. (München 1975) 16., 32–34., 264–268. t. Provence-ból terjedt el e kapuzattípus Spanyolországba: pl. Ripollba vagy Compostelába: Zádor M., i. m. 352–354., 422., 424. ábra; valamint Tompos E., Spanyolország építésze 2. Az építészet világa (sor.) (Bp. 1980) 98., 21. kép. 111. A spanyolországi kapuzatokkal kapcsolatosan is a külföldi, könyvtárai szakirodalomból csak egy, szép fényképekkel ellátott könyvre utalnék: Palol, P. d.–Hirmer, M., Early Medieval Art in Spain. (London 1967) 104. t.

tak.⁶³ Továbbá hivatkozni lehet Levárdy Ferenc nyomán⁶⁴ arra is, hogy Szent István a székesfehérvári templom előcsarnokában, a kapuépítmény oroszlánjai között ítélkezett. E művészettörténeti rekonstrukció értékét azonban elég erősen csökkenti az, hogy egyrészt a hivatkozott párhuzam, a ravennai S. Giovanni Evangelista nyugati homlokzata rekonstruált,⁶⁵ másrészt pedig alapos utánjárás után sem sikerült meglegyen azon korábbi írott forrást, amelyre Levárdy Ferenc kijelentését alapozta.⁶⁶ E szkeptikusnak tűnő okfejtéssel természetesen nem igyekeztem kétségbe vonni az oroszlánábrázolások fontosságát az Árpád-házi királyok uralmi szimbolikájában.⁶⁷ Ennek szemléltetésére elegendő három, méltán híres műalkotásra: a magyar királyi jogar Fatimida eredetű kristálygömbjére,⁶⁸ az esztergomi palotakápolna oroszlános freskójára⁶⁹ valamint Imre király nagypécsettjére⁷⁰ hivatkozni. Továbbá a magyar királyi udvarban is feltűnnek olyan oroszlánábrázolások, amelyek talán valamivel közelebb állnak a Levárdy Ferenc által „megálmodott” székesfehérvári átriumhoz. Ki kell azonban emelnem, hogy ezek sem portál-oroszlánok, hanem egy olyan trónszék darabjai, amelynek karfái oroszlánfejekben végződnek.⁷¹ Az

oroszlánfejes trónszékkarfa kialakulásának alapja maga a Szentírás lelhetett, amelynek leírása szerint Salamon király trónszéke volt ilyen.⁷² Az ilyen ülőalkalmatosságok középkori elterjedésére az is erősen hathatott, hogy ez a kora bizánci császárok reprezentációjának is részévé vált.⁷³ A bizánci udvarban alkalmazható ki egy olyan jelentéstartalom is, amely szerint az oroszlános trónszék már a császári hatalom jelképe.⁷⁴ Ismerték ezen ülőalkalmatosságot a frank királyi majd császári udvarban is. Ennek tanújele egyrészt az ún. Dagobert-szék,⁷⁵ másrészt pedig az, hogy több karoling uralkodót is ilyen trónszéken ülve ábrázoltak az általuk adományozott egyházi könyvekben⁷⁶ vagy egy esetben még bronzkapun is.⁷⁷ Magyarországon azonban, úgy tűnik, nem Szent István, hanem csak III. Béla korában terjedhetett el az uralkodói reprezentáció eme eszköze, mivel az oroszlánfejes karfa egyetlen magyarországi példája, az óbudai oroszlános töredék nem a 11. századra keltezhető, hanem a 12–13. század fordulójára.⁷⁸ E kelteztést erősíti, hogy a magyarországi jogi írásbeliségben is a 13. században jelenik meg a birodalmi trónus fogalma.⁷⁹ Továbbá nem kérdőjelezi meg a kelteztést nézetem szerint a gyulafehérvári székesegyház déli kapuzatát

⁶³ Ennek bizonyítására néhány olyan újabb összefoglalásra utalnék, amely az Árpád-kor építészetének egészét átfogja: Gerevich T., i. m.; Dercsényi D., A román kor ...; Marosi E., Árpád-kori kőfaragványok ... 15–28.; uő., Romanika. In: *Aradi N.–F. Tóth R. et alia.* A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig. (Bp. 1983) 21–32.; Tóth M. Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: Árpád-kori kőfaragványok – katalógus ... 29–51.

⁶⁴ Levárdy F., Magyar templomok művészete. Bp. 1982. 51. „Aligha véletlen, hogy Szent István székesfehérvári templomához éppen a régi ravennai (V. századi) Szent János-templonban találjuk meg a legközelebbi párhuzamot. Ez az analógia is erősítheti művészettörténezeinknek azt a feltételezését, hogy a templom nyugati homlokzata előtt oszlopos udvar (átrium) állt, amelyben a törvénylátó napok panaszos serege összegyűlekezett, amikor István király a templomkapu »oroszlánjai közt ülve« igazságot szolgáltatott számukra.”

⁶⁵ Krautheimer, R., Early Christian and Byzantine Architecture. The Pelican History of Art (sor.) (Harmondsworth–New York–Victoria–Ontario–Oakland, 1986) 185.; Effenberger, A. Frühkristliche Kunst und Kultur. Von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert. (Leipzig 1986) 241.; alaprajz. Ki kell még emelnem azt is, hogy a székesfehérvári bazilika nyugati részeinek értelmezésében az újabb kutatás egy része megkérdőjelezi azon régebbi feltételezést, hogy itt az itáliai előképekhez hasonló átrium állott volna. Marosi E., Romanika ... 16.; uő., Megjegyzések a középkori magyar művészet liturgiai vonatkozásaihoz. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Tüskés G., (Bp. 1986) 94.; Tóth M., A művészet Szent István korában. In: Szent István és kora ... 129–130. Ezzel szemben a nyugati előcsarnok mellett foglalt állást a közelmúltban a már szó szerint idézett Levárdy F., i. m. 51.; és ennél óvatosabb formában Kozák K., A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építési korszaka. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky A., (Székesfehérvár 1967) 144.

⁶⁶ Hálás köszönettel tartozom Szovák Kornélnak az írott források áttekintésében nyújtott segítségéért.

⁶⁷ L. erről: Fejérpataky L., Az Árpádok címerei. In: Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerk.: Csánki D., (Bp. 1907) 347.; Györffy Gy., Századok 92 (1958) 16–17.; Vajay Sz., Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfontok ... 371–372.

⁶⁸ A jogart elemző könyvtárnyi szakirodalomból is csak egy olyan munkára utalok, amelynek fotói kiemelkedő szépségűek: Kovács É.–Lovag Zs., A magyar koronázási jelvények. (Bp. 1980) 84–85.

⁶⁹ Kádár Z., KMK 1 (1968) 132–154.; Tóth M., Árpád-kori falfestészet. Művészettörténeti Füzetek 9. (Bp. 1974) 48–49.

⁷⁰ Fejérpataky L., i. m. 347.; Donázy F., Az Árpádok címerei. (Bp. 1937) 38.; Vajay Sz., Az Árpád-kor ... 372.

⁷¹ Gerevich T., i. m. 191. t.; Gerevich L., The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. (Bp. 1971) 23.

⁷² „A trónnak hat lépcsője volt. Hátul a trón fölött meg bika-fejek voltak. A szék mindkét oldalára karfát tettek. A karfák mellett pedig két oroszlán állt.” 1. Kir. 10., 19 (fordította dr. Kosztolányi István).

⁷³ Ilyen trónszék látható például az 517-ből származó Anastasios-diptichonon: Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J., i. m. 89. t.

⁷⁴ A közelmúltban érkezett erről a magyarországi kutatásban: Kádár Z., KMK 1 (1968) 140.

⁷⁵ E szintén igen nagy irodalommal rendelkező műtárgy esetében is csak néhány olyan műre hivatkozom, amelyek fényképei igen jól sikerültek. Lasko, P., Ars Sacra: 800–1200. The Pelican History of Art (sor.) (Harmondsworth 1972) 16. ábra; Roth, H., i. m. 243. ábra.

⁷⁶ Ilyen például Kopasz Károly bibliája (851), valamint III. Ottó evangeliáriuma (1000 körül). Igen szép színes reprodukciókat közölt ezekről: Grierson, Ph., The Great King. Charlemagne and the Carolingian Achievement. In: The Dark Ages. The Making of European Civilization. Szerk.: Talbot Rice, D. (London 1969) 281., 305. Magyar nyelven elemzi III. Ottó evangeliáriumát: Marosi E., A román kor művészete. (Bp. 1972) 45., 19. ábra.

⁷⁷ A gnieznói bronzkapu egyik jelenetén a Szt. Adalbertet a prágai püspöki hivatalba beiktató II. Ottó ül olyan faldistóriumon, amelynek lábai oroszlánlábakat formáznak, karfái pedig oroszlánfejekben végződnek. Jó minőségű fényképet közöl e kapuról: Lasko, P., i. m. 232. ábra; Swiechowski, Z., Sztuka romanska w Polsce. (Warszawa, 1982) 209. ábra. Az invazitúra problémakörének illusztrálására közli ezen ábrázolást, a lelőhely megjelölése nélkül: Szántó K. i. m. 337.

⁷⁸ Gerevich T., i. m. 191. t.; Gerevich L. i. m. 23.

⁷⁹ Gerics J., Levéltári Szemle 25 (1985) 45–48.

díszítő ívmező régebbi, 11. századi faragványa⁸⁰ sem, amelyen egy elég sematikus megfaragott, de mégis jól kivehető oroszlános trónszék tűnik fel. A kőfaragó ugyanis e székben nem egy magyar vagy más, evilági királyt ábrázolt, hanem a világmindenség felett uralkodó Krisztust.

E kis kitérő után dolgozatom témájához visszatérve: nagy biztonsággal kimondható, hogy a 11. század első vagy középső harmadában Magyarországon nem volt szokás tempomkapukat kőoroszlánokkal díszíteni. Erre Európa-szerte sincs korabeli példa.⁸¹ Ezen időszakban, kontinensnyi távlatban is, kapudíszként leginkább csak egy ponton fordulhat elő oroszlánábrázolás: a 9–11. századi bronzkapuk kopogtatóján.⁸² Igencsak valószínűtlen azonban, hogy Oroszlánoson bronz díszkapu lett volna. Ilyet ugyanis – a megmaradt példák⁸³ tanúsága szerint – csak Bizáncban, és a Német-Római Birodalom területén öntöttek. Így az anyag, illetve az öntés költségei sokszorosan meghaladhatták a korabeli Magyarország viszonylatában elég kicsinek számító Oroszlános⁸⁴ anyagi erejét. Végezetül, a teljesség kedvéért: egy ochridai (Ohrid, Macedónia), 10–11. századi, peremén faragott oroszlánokkal díszített fa kapuzat⁸⁵ alapján felmerülhet azon feltevés, amely szerint egy ilyen műtárgyban kellene keresni az Oroszlános helynév eredetét. Természetesen e lehetőség sem zárható ki teljes biztonsággal. De ismét csak nem kerülhető meg egy, a bronzkapuk esetében már vázolt körül-

mény, amely e felvetés esélyeit is a minimálisra csökkenti. A kapuszárnyakat alkotó fakazetták dom-borműveinek kifaragása és a kész darabok összeillesztése ugyanis olyan magas szintű iparművészeti feladat, amelyre mestert az oroszlánosi monostor nem tudhatott biztosítani.

E rövid építészettörténeti elemzés tehát negatív eredménnyel zárható. Ez azonban önmagában még nem jelenti azt, hogy Györfy György elgondolását további elemzés nélkül el kellene vetnünk. Hiszen oroszlánt vagy oroszlánokat ábrázoló díszítés egy román kori templom számos más részletén is előfordulhat. Ismét csak az Árpád-kori Magyarországról véve példát: egy-egy korabeli templomban oroszlánalakokkal díszítették a szentélyrekesztő lapját,⁸⁶ oszlopfőket,⁸⁷ gyámköveket,⁸⁸ frízeket,⁸⁹ népoltár baldachinjának lábazatát,⁹⁰ padlóburkoló kőlapokat,⁹¹ sőt szenteltvíztartó medencét⁹² is. E példákban azonban a kapudíszhez hasonló a szépséghibájuk: nagy többségük legalább fél – háromnegyed évszázaddal későbbi Oroszlános helynév keletkezésének kikövetkeztethető időpontjától. A három korai, a 11. századtól származó kivétel: egy zalavári padlóburkoló kőlap,⁹³ egy tarnaszentmáriai gyámkő⁹⁴ és egy, még közvetlen, töredékes dombói (Novi Rakovac, Jug.) szentélyrekesztő.⁹⁵

Az Árpád-kori Magyarország területén kívül azonban mind a nyugati, mind keleti kereszténység területein, főként azonban a Földközi-tenger térségé-

⁸⁰ Entz G., A gyulafehérvári ... 7., 91. kép

⁸¹ Marosi E., A román kor ... 28–88.

⁸² Ilyen kopogtatók szinte minden korabeli bronzkapun megtalálhatók. Lasko, P., i. m. 15–16., 20–21., 117–120., 208–210.; 15., 16., 111., 113., 231–233. ábra.

⁸³ Ilyen például az *aacheni, hildesheimi, veronai, salemói, gneznoi* és a plocki származású *novgorodi* bronzkapu. Ez esetben is csak néhány összefoglalásra utalok a könyvtári szakirodalomból, valamint olyan munkákra, amelyek szép fényképeket tartalmaznak: Lasko, P., i. m. 15–16., 20–21., 117–120., 208–210.; 15., 16., 111., 113., 231–233. ábra; *Musek, H.-J.*, Romanik. (Leipzig 1972) 20., 209., 233. ábra; *Nersessian, S. d.*, i. m. 154., 305. ábra; *Marosi E.*, A román kor – 24. ábra; *Swiechowski, Z.*, i. m. 189. és 198. ábra; *Nickel, H. L.*, Osteuropäische Baukunst des Mittelalters. (Leipzig 1981) 136.

⁸⁴ Megbízhatóan jelzi ezt az írott adatok csekély száma is: Györfy Gy., Az Árpád-kori ... 865–866., amit nem lehet csak az iratanyag nagyméretű megsemmisülésével magyarázni.

⁸⁵ *Tschilingirov, A.*, Christliche Kunst in Bulgarien. Von der Spätantike bis zum Ausgang des Mittelalters. (Berlin 1978) 59. ábra.

⁸⁶ *Somogyvár*: szentélyrekesztőként értelmezi az egyik oldalán oroszlánpárt a másikon pedig „Szent Egyed miséjét” ábrázoló követ: Marosi E., Árpád-kori kőfaragványok ... 22. E kő mindkét oldalának fényképét közli: *Levárdy F.*, MűÉ 17 (1968) 1/a ábra; *Tóth M.*, A somogyvári ... 8. kép 1.

⁸⁷ *Esztergom*: Gerevich T., i. m. 111. t. 3.; *Dömös*: Gerevich T., i. m. 126. t. 2.; *Marosi E.*, Romanika ... 23. Talán oroszlánt ábrázol két további román oszlopfő. A *zalamindszent*i templom barokk oltármensájában kibontott román kő: *Valter I.*, Zalai Gyűjtemény 6

(1976) 186–192.; valamint egy vésztő-mágori oszlopfő: *T. Juhász I.*, BÉMK 2 (1973) 7–9. kép. E publikáció képaláírásai szerint az oszlopfőn ábrázolt állat kutya. Az igen sematikus megfaragott négylábú állatnak azonban bojtos a farka, ami talán inkább oroszlánra utalhat.

⁸⁸ *Kozák K.*, EgriMÉ 25–26 (1989–1990) 4. kép.

⁸⁹ Ilyen például a *somogyvári*, ún. tövishúzó relief: *Gerevich T.*, i. m. 185. t.; egy *kalocsai* eredetű, figurális kő szegélye: *Gerevich T.*, i. m. 186. t.; a tatai Esterházy-kastély parkjában őrzött, valószínűleg *Vértesszentkeresztről* származó faragványok: *Gerevich T.*, i. m. 131. t.; továbbá az ún. *csatárkai* állatküzdelmi jelenet: *Gerevich L.*, i. m. 18., VIII/19. ábra; illetve a *szászújfalusi* (németül: Neudorf, románul: Nou) erődtemplom északi homlokzatán levő oroszlános (?) faragvány: *(Szentpétery T.–Kerny T.)*, i. m. 98.; és végezetül a még közvetlen *somogyvári* fríz: *Wehli T.*, i. m. 8.

⁹⁰ *Pécs* – székesegyház, Szt. Kereszt-oltár (népoltár): *Gerevich T.*, i. m. 152. t.; Ezen összefoglalás fényképeitől jóval élesebb fotókat közölt: *Tóth M.*, Die Umbauung des Heiligenkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: Skulptur des Mittelalters ... 91., 93.

⁹¹ *Zalavár* – Vársziget: *Entz G.*, BMHB 24 (1964) 21. 29–30., 32–34., 42.; *Tóth S.*, Zalai Múzeum 2 (1990) 165., 20. kép.

⁹² Pannonhalma: *Gerevich T.*, i. m. 219. t.

⁹³ *Tóth S.*, Zalai Múzeum 2 (1990) 165., 20. kép.

⁹⁴ *Kozák K.*, EgriMÉ 25–26 (1989–1990) 4. kép.

⁹⁵ E kő az újvidéki Vajdasági Múzeum (Vojvodjanski Muzej, Novi Sad, Jug.) 1990-ben megnyílt kiállításán látható. A dombói feltárásokról lásd: Nagy Sándor: Dombó, középkori monostor és erőd. (Újvidék 1987).

ben⁹⁶ vannak az oroszánabrázolásos reliefnek 10–11. századi vagy még korábbi példái. E kövek nagyobb része a templombelsőt díszítette: általában az oltársátor vagy a szentélyrekesztő korlát faragványaként. De több példája van ezen felül a külső falakat borító, oroszánt vagy oroszánt is ábrázoló reliefeknek. Különösen a bizánci párhuzamok⁹⁷ tűnhetnek fontosnak, Oroszlános földrajzi fekvése, illetve a monostort benépesítő bazilita szerzetesek miatt. A bizánci művészetet elemző számos szakember⁹⁸ megfogalmazta már, hogy a 10–11. században a bizánci művelődés határterületein olyan templomokat építettek, amelyek igen gyakori a laposrelief. Példaként általában Örményországra és ezen belül az achtamari templomra⁹⁹ szoktak hivatkozni, joggal. Hiszen ennek külső falait elborítja a relief: emberi alakok, növénymotívu-

mok, reális és fantasztikus állatalakok, köztük több oroszán is.

Vannak azonban az oroszánabrázolásnak földrajzi értelemben sokkal közelebbi példái is: a Balkán-félszigeten, mégpedig annak mind a keleti, mind pedig a nyugati kereszténységhez tartozó részein (1–6. kép). Így példák hozhatók Isztriából (1. kép)¹⁰⁰ és Dalmáciából – azaz a korabeli Horvát Királyság területéről¹⁰¹ illetve a bizánci fennhatóság alatt levő Adria-parti városokból (2–4. kép).¹⁰² Szép számmal sorolhatók továbbá oroszánabrázolásos reliefek az egykori Diokliából (szerbül: Duklja),¹⁰³ amely a középkori szerb állam egyik előzményének tekinthető. Az itteni párhuzamok fontosságát növelheti az is, hogy e területi egység, későbbi történelmével ellentétben ekkor még – lazán bár, mégis jól kitapintható-

⁹⁶ Nem lehet e rövid dolgozat feladata az alábbi felsorolandó faragványok könyvtárnyi szakirodalmának részletes áttekintése. Ez esetben is csak olyan, újabb publikációkra utalok, amelyek az ábrázolásokat jó, részletgazdag és lehetőség szerint színes fényképeken mutatják be. A Balkán-félszigeti párhuzamokra e jegyzet keretében nem térek ki, mivel alább részletesen tárgyalom őket, Oroszlános ábrázolásos szép számmal vannak *Itáliában: Cividale-dóm: cibórium* (712–743 között), és az ún. Siegwald-szentélyrekesztő (8. század 3. negyede); *Backes, M.–Dölling, R.*, Die Geburt Europas. Kunst im Bild (sor.) (Baden-Baden, (1969) 66., 67.; *Cividale-templeto, Calixtus keresztelődmedencéje* (762 előtt); *Roth, H.* i. m. 83.; *Aquileia – székesegyház: szentélyrekesztő lapja* (11. sz.); *Backes, M.–Dölling, R.*, i. m. 65.; *Marosi E.*, A román kor ... 45. ábra; *Torcello – székesegyház: szentélyrekesztő lapja: Tóth M.*, Építés – Építészettudomány 12 (1980), 433. 9. kép; *Civate – S. Pietro, oltárrekesztő* (10–11. század); *Kapossy V.*, i. m. 3. ábra; *Lago d'Orta–S. Giulio, szószeák* (11. század eleje); *Gropina – S. Pietro, szószeák* (11. század eleje); *Decker, H.*, Italia Romania, i. m. 28., 69. t.; *Pavia, Museo Civico, oltárrekesztő: Grabar, A.*, Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe–Xe siècle). (Paris 1963) 69/a t.; *Pavia, Teodota-szarkofág* (8. század 2. negyede); *Capua – S. Giovanni in Corte, szentélyrekesztő lapja* (9. század); *Arcamone, M. G.–Arslan, E. A. C. et alia*, Magistra Barbaritas. I Barbari in Italia. (h. é. n.) 8. t. 6. kat. sz. 235; *Sorrento – székesegyház: szentélyrekesztő lapja* (11. század); *Cavallo, G.–Falkenhause, V. V. et alia*, I Bizantini in Italia. (Milano 1982) 256., kat. sz. 80. Az oroszánabrázolásnak vannak továbbá párhuzamai Svájcban: *Chur: szentélyrekesztő lapja* (8. század); *Schnyder, R.*, i. m. 8. ábra; *Dél-Franciaországban: Saint-Benoit-sur-Loire, átrium oszlopfője* (1040–1050); *Ruprecht, B.*, i. m. 6. t.; *Spanyolország: San Pedro de la Nave, oszlopfő* (691 körül); *Oviedo – Sancta Maria de Naranco, oszlopfő* (9. század közepe); *Oviedo – San Miguel de Lino, oszlopfő* (9. század közepe); *Palol, P. d.–Hirner, M.*, i. m. 5–7., 30., 33. t.; *Silos – S. Domingo, kerengő oroszános oszlopfője: Muir Whitehill, W.*, Spanish Romanesque Architecture of the Eleventh Century. (Oxford University Press 1968²) 65. f. 67. a, 73. f ábra; *Besalú: Durlat, M.*, Art Catalan. (Paris–Grenoble. 1963) 56. ábra. Megtalálható továbbá az oroszánmotívum az Ibériai-félsziget mórok által elfoglalt részein is: *Granada – Alhambra, medenceoldal* (11. század); *Brett, M.*, A mórok. Az iszlám nyugaton. (Bp. 1985) 83. Az oroszános kőfaragványok spanyolországi iszlám környezetben való feltűnése semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hiszen vannak ilyen faragványok a Mediterráneum déli vagy délkeleti részein, az iszlám legkorábbi elterjedési területének kora középkori művészetében is. L. például a mai Jordániában fekvő *msattai* palotarom homlokzatát (8. század közepe); *Cs. Tompos E.*, Bizánc és az iszlám építészete. In: *Cs. Tompos E.–Zádor M.–Sódoz A.*, i. m. 102. 129. ábra; *Grabar, O.*, Die Entstehung der islamischen Kunst. DuMont Dokumente (sor.) (Köln 1977) 123. ábra. A keleti párhuzamok fontosságát az is növeli, hogy az oroszánabrázolásos kőfaragványok egy részéről joggal feltételezhető, hogy azok a keleti textiliák mintakincsét másolják. A magyar művészettörténészek leginkább az esztergomi palotáká-

polna oroszános fereskőival kapcsolatosan szokták nyomatékosan hangsúlyozni az ilyen átvétel tényét. L. például: *Káddár Z.*, KMK 1 (1968) 134.; valamint *Tóth M.*, Árpád-kori ... 48–49.; A 11–12. századi kőfaragás vonatkozásában utalt a textiliák mintakincsének el-
őkép-jellegére: *Káddár Z.*, ArchÉrt 77 (1950) 128–129.

⁹⁷ Két korai példája két kora bizánci oszlopfő: a *Nea-Anchialos-i: Krautheimer, R.*, i. m. 77. ábra; és a *kairói (bawiti?)*, illetve több, 6. századi, kopt relief: a *Medina al-Fayum-i, bawiti: Effenberger, A.–Severin, H.–G.*, i. m. 159., 175., 178. Néhány korban közelebbi példa: *Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J.*, i. m. 173. t.; *Hetherington, P.–Forman, W.*, i. m. 55. 83. *Hausig, H. W.*, Kulturgeschichte von Byzanz. (Stuttgart 1966²) 91. ábra (három, ismeretlen lelőhelyű, görögországi relief); *Elbistani, thasosi, skripui Thessaloniki – Szt. Méndés templomi, Athos-hegyi relief: Grabar, A.*, Sculptures ... 22. t. 3.; 23. t. 1–2.; 40. t. 1–2.; 41. t. 5–6.; 45. t. 5–6.; 45. t. 3.; 62. t. 5.; *Krautheimer, R.*, i. m. 280. ábra.

⁹⁸ *Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J.*, i. m. 106. 338–339. Megemlítenéd, hogy a Bizánci Birodalom fő központjaiban e reliefek csak később, keleti hatásra terjedtek el. A magyar szakirodalomban értekezett erről: *Káddár Z.*, Bizánci művészet. (Bp. 1987) 142.

⁹⁹ *Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J.*, i. m. 106.; *Mango, C.*, Byzanz. Weltgeschichte der Architektur (sor.) (Stuttgart 1986) 135., 187. ábra. Az Achtamar reliefjeit közül számos tanulmány közül az alábbira jó képanyaga miatt külön is szeretnék utalni: *Mnazakanjan, S.*, Plastik. In: *Brentjes, B.–Mnazakanjan, S.–Noua, S.*, Kunst des Mittelalters in Armenien. (Berlin 1981) 228–229.

¹⁰⁰ *Bale–Sv. Marija*, oroszánreliefes szentélyrekesztő: *Marušić, B.*, SHP, Serija III. 13 (1983). 11. t.

¹⁰¹ *Pridraga*, oroszánreliefes szentélyrekesztő: *Petricoli, I.*, Tragom srednjevekonih umjetnika. (Zagreb 1983) 53. *Nona (horvátul: Nin)*, oroszán(?) ábrázolásos szentélyrekesztő: *Jelovina, D.*, Starohrvatsko kulturno blago. (Zagreb 1986) 58–59.

¹⁰² *Zára (horvátul: Zadar)*, Gergely proconsul cibóriuma (1030 körül): *Domijan, M.–Petricoli I.–Vezic, P.*: Sjaž zadržarskih riznica. Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća. (kiállítási katalógus) (Zagreb 1990) 147. *Komolac* (Raguza (horvátul: Dubrovnik) mellett): kapuzat (11. század): *Maksimović, J.*, Srpska srednjovekovna skulptura. (Novi Sad 1971) 31. t.; *Cattaro (szerbül: Kotor) – Sv. Tripun székesegyház, ciborium, keresztelődmedence* (11. század): *Maksimović, J.*, Srpska ... 5. 14. ábra: *Ulcinj, cibórium* (9. század): *Maksimović, J.*, Srpska ... 12. ábra: *Djurić, V. J.*, Počeci umetnosti kod Srba. In: *Vinski, Z.–Marasović, T. et al.* Rani srednji vijek. Umjetnost na tlu Jugoslavije (sor.) (Beograd–Zagreb–Mostar 1986) 106. ábra.

¹⁰³ *Kuti*, szentélyrekesztő (11. század): *Maksimović, J.*, Srpska ... 1. t.; *Prevlaka*, szentélyrekesztő: *Maksimović, J.*, Srpska ... 13. ábra; *Kovačević, J.*, Od dolaska Slovena do kraja XII. vijeka. In: *Istorijska Crne Gore*. 1. köt. Od najstarijih vremena do kraja XII. vijeka. A szerk. biz. elnöke: *Djurović, M.*, (Titograd 1967) 51. ábra; e kő színes, sajnos azonban elég életlen fényképét közli: *Djurić, V. J.*, i. m. 110. ábra.

an – a nyugati kereszténységhez kapcsolódott.¹⁰⁴ Mivel a nyugati egyházi igazodással ellentétben a felsorolt kőfaragványok inkább a keleti keresztény területek formakincséből eredeztethetők, ezen emléktárgyak egy sajátos, kettős kötődés tanúbizonysága. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a faragványok nem közvetlenül Bizáncból, hanem sokkal inkább a bizánci kulturális befolyás alatt álló Északkelet- vagy Dél-Itáliából vezethetők le.¹⁰⁵ A keleti hatások fő közvetítője a bizánci kézen levő Velence, illetve az Adria keleti partjain fekvő több kisebb kereskedőváros lehetett.

A Balkán keleti kereszténységhez tartozó részen oroszlánábrázolásos reliefek megtalálhatók az újkori értelemben vett Görögországban (6. kép),¹⁰⁶ Bulgáriában (5. kép),¹⁰⁷ Macedóniában¹⁰⁸ és Albániában¹⁰⁹ is. Mivel az utóbbi három terület a 9–10. században mind beletartozott az első bolgár császárságba, felvetődhet egy olyan gondolat, hogy a faragványok a bolgár–török uralmi szimbolikával is kapcsolatban állhatnak. E gondolatmenet mellett szóló érvnek tűnhet, hogy az oroszlánnak igen nagy szerepe volt a különböző török népek uralmi szimbolikájában,¹¹⁰ valamint az is, hogy a korabeli bulgáriai fémművességben,¹¹¹ is gyakori az ilyen állatábrázolás. E nézetet sugallta Fehér Géza, a bulgáriai oroszlánábrázolásos reliefek egyik első magyar feldolgozója is.¹¹² A fenti érvelés azonban csak részben vezet pontos eredményhez, még hozzá időrendi okok miatt. Hiszen a fentebb hivatkozott reliefek nagy többsége a bolgár császárság bukása utánról, a bizánci visszafog-

lalás időszakából származik. (A kivételként említendő három korai ábrázolás: egy preslavi, szárnyas oroszlánt ábrázoló kőlap,¹¹³ egy másik, szintén preslavi kő, az ún. avradakai 1. templom vízköpője,¹¹⁴ valamint a Car Krum-i Omurtag aul oroszlánszobra.¹¹⁵) Azaz a faragványok többsége 11–12. századi, és vannak köztük 13. századiak is. Helyesebbnek tűnik tehát a reliefeket is a késő bizánci kőfaragás stílusrendenciái közé illesztve elemezni.¹¹⁶

Fejtegetéseimet összefoglalva: építészettörténeti szempontból igencsak valószínűtlennek tűnik eredeti formájában Györffy György azon feltevése, amely szerint az oroszlánosi monostor a kapuzatát díszítő kőoroszlánokról kapta volna nevét. Ha viszont a feltételezett oroszlánábrázolást nem egy lombard minta alapján a kapuzatra képzeljük, hanem az északkelet-italiai, isztriai, dalmáciai, bulgáriai vagy örmény példák alapján a belső berendezésre vagy a homlokzatot borító lapokra, az időrendi ellentmondás megszűnik. E névmagyarázó etimológia feltételezését tehát kizárólag építészettörténeti érvek alapján cáfolni nem lehet. Viszont ugyanígy nem ajánlatos a pozitív előjelű állítások megfogalmazása sem, tehát feltétlenül szükség lenne újabb forrásanyag bevonására.

E kijelentés természetszerűleg az újabb régészeti leletek előkerülését sürgetné. Ezek hiányában azonban két 19. századi feljegyzés is nyújthat némi támpontot. Fuchs Mihály óbébai uradalmi tisztartó és dilettáns régész – az oroszlánosi monostor első és ez idáig egyetlen ásatója – az alábbiakat is lejegyezte a Pesty Frigyes kérdőívére 1866. január 29-én írott vá-

¹⁰⁴ Kállay, Béni: A szerbek története 1780–1815. 1. köt. (Bp. 1877) 35–36.; Jireček, Constantin: Die Geschichte der Serben I. (bis 1371). Geschichte der europäischen Staaten (sor.) (Gotha 1911) 160–182.; Kovačević, J., i. m. 381–410. Ezen igazodás egyházművészeti bizonyítéka az egyik legkorábbi szerb redakciójú egyházi szláv evangéliumfordítás, az ún. Miroszlav-evangélium (szerbül: Miroszlavovo jevanđelje) Itáliához kapcsolódó terminológiája és miniatúrái: Maksimović, J., ZNM, 6 (1964), 201–216.; uő., Matica srpska, zbornik za likovne umetnosti 6 (1971) 3–11.

¹⁰⁵ Cividale – tempietto, Calixtus keresztelőmedencéje (762 előtt): Roth, H., i. m. 83.; Aquileia – székesegyház: 11. századi mellvéd lapja: Marosi E., A román kor ... 45. ábra; Torcello – székesegyház, szentélyrekesztő lapja: Tóth M., Építés-Építészettudomány 12 (1980) 433. 9. kép. Az északkelet-italiai építészet dalmáciai hatásról összefoglalóan: Karman, Lj., SHP, sorja III. 6 (1958) 61–74.; a helyi hagyományokra hivatkozva igyekszik minimalizálni a hatást: Maksimović, J., Srpska ... 12–14., 27.

¹⁰⁶ Adapazari, elbistani, thasosi, skripui, Thesszalóniki – Szt. Ménász templomi, Athos-hegyi relief: Effenberger, A.–Severin, H.-G., i. m. 235.; Grabar, A., Sculptures ... 22. t. 3., 23. t. 1–2., 40. t. 1–2., 41. t. 5–6., 45. t. 3., 62. t. 5.; Krautheimer, R., i. m. 280. ábra; három, ismeretlen lelőhelyű, görögországi relief: Volbach, W. F.–Lafontaine-Donsogne, J., i. m. 173. t.; Hetherington, P.–Forman, W., i. m. 55., 83.; Haussig H. W., i. m. 91. ábra.

¹⁰⁷ Preslav – Avradaka, vízköpő (?): Vaklinov, S., Vtorata b'lgarskata stolica Preslav. In: Istorija na B'lgarija. 2. köt. Prva d'ržava. Főszerk.: Kosev, D., (Sofia 1983) 306., 3. ábra; Preslav, homlokzatot díszítő kőlap, Stara Zagora, szentélyrekesztő: Fehér G., A bolgár–török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. AH 7. (Bp. 1931) 109., 64. kép; 115., 72. kép; Tschilingirov, A.,

i. m. 72. ábra; Drenovo, fríz: Fehér G., i. m. 112., 69. kép; Tschilingirov, A., i. m. 70. ábra; Ismeretlen thrákiai lelőhelyű kőlap: Tschilingirov, A., i. m. 67. ábra. (A publikációban szereplő 10. század végi keltezés túl korai!)

¹⁰⁸ Nerezi – Sv. Pantelejmon, freskót keretelő stukkódísz: Tasić, D., Srednjeevokovno zidno slikarstvo i arhitektura Srbije i Makedonije. In: Umetničko blago Jugoslavije. (Beograd 1974²) 183.

¹⁰⁹ Mesopotami – Sv. Nikola, kapuzat feletti ívmező: Vasilev, A., Kameni reliefi. (Sofija 1959) 35.

¹¹⁰ Fehér G., i. m. 106–109. Részletesen értekezett e témáról még: László Gy., Adatok a koronázási jog régészeti megvilágításához. SzIE 3. köt. (Bp. 1938) 553–558.; Györffy Gy., István király ... 29–30.

¹¹¹ I. Akrabova–Žandova, Zlatna aplikacija s izobraženie na l'v ot Preslav. In: Sbornik v pamet na prof. Stančo Vaklinov. Felelős szerk.: V. Gjuselev. Sofja 1984. 173–180.; Wülfjanow, St., ActaArch-Hung 42 (1990), 195–204.

¹¹² Fehér G., i. m. 109–117.

¹¹³ Fehér G., i. m. 115., 72. kép.

¹¹⁴ Vaklinov, S., Vtorata ... 306., 3. ábra.

¹¹⁵ Stančev, S., L'architecture militaire et civile de Plaiska et de Preslav a la lumiere de nouvelles données. In: Actes du XIIe Congrès ... 8. ábra.

¹¹⁶ Így elemzi őket például Grabar, A., Sculptures ... 62. t. 5.; valamint uő., Sculptures byzantines du moyen age (XIe–XIVe siècle). Paris 1976; Volbach, W. F.–Lafontaine-Donsogne, J., i. m. 115.; Krautheimer, R., i. m. 280., 336., 350. ábrán is csak részben emeli ki a bolgár fejedelmi udvar fontosságát, utalva emellett a szilárdan bizánci kézen maradt Görögország építészetének stílusrendenciáira is.

laszában:¹¹⁷ „...ennek előtte vagy negyven évvel majdáni öreg emberektől hallottam, (...) hogy e vár (ti. az oroszlánosi erődített kúria – T. M.) romjai, amíg fennállottak, nagyon messze ellátszottak, s hogy e vár kapuja felett két lábon álló oroszlán volt címerül kivésve.” Az oroszlánosi monostor kutatói közül e tudósításra többen is felfigyettek, így több alkalommal is újraközölték e levél részletét.¹¹⁸ Ezzel szemben egyáltalán nem vált közismertté Szentkláray Jenő leírása,¹¹⁹ pedig ő Riesz Gábor óbébai esperesplébános adatai alapján több ponton is kiegészítette Fuchs Mihály híradását. Megfogalmazása szerint Oroszlános „...négyszögletes várának romjai a régi majdáni temető telkén 1770-ben nemcsak láthatóak, de még oly magasak, hogy ki megmászta, messzire ellátott. A váracsközépen kút, a bástyatorony kapuja felett márványtáblán vésett oroszláncímer volt befalazva. (...) A várat a monostortól egy kocsiút választja el – itt Fuchs M. ásatott.”

A második, részletesebb leírásból egyértelműen kiderül, hogy a „váracsk”, azaz az erődített kúria nem a korábbi monostor helyén, hanem közvetlenül mellette létesült. Így arra sem számíthatunk, hogy a néhai monostortemplom kapuját alakították volna kastélykapuvá. A két kapunak egyébként is igen eltérő kellett legyen a kiképzése – már csak a két épület igen eltérő rendeltetése miatt is. Az erődített kúria kapuja feletti, Fuchs Mihály által „címerül kivésott oroszlán”-ként, Riesz Gábor által pedig „márványtáblán vésett oroszláncímer”-ként leírt relief ennek ellenére is további következtetésekre csábít. Előjáróban meg kell jegyezni, hogy a helybeliek által címernek tartott ábrázolás oroszlánként való értelmezésére a falunév nem hathatott a 19. század közepén. Azaz a Győrffy György által felvetett népi etimologizálás fordított irányban az újkorban már nem folyhatott le. Ekkor már ugyanis – mint fentebb utaltam rá – a rom melletti települést Majdánának hívták.

Az ábrázolás értelmezésében elsőként arra lenne logikus gondolni, hogy a 16. század eleji építető, a

Thelegdy család helyeztette saját címerét a kapu fölé. Erre ugyanis a 16–17. századi Magyarország számos kastélyán kínálkozik párhuzam.¹²⁰ A Thelegdy család címerét azonban egy sisak fölött marakodó két holló díszítette, a mezőtelegdi (románul: Tileagd) templomban megmaradt sírköveik tanúsága szerint.¹²¹ Továbbá a Csanád-nemnek – amelyből a Thelegdy család származott – szintén nem az oroszlán, hanem a holló volt a címerállata.¹²² Felvetődhet még ezen felül egy olyan magyarázat lehetősége is, hogy a két feljegyzésben említett oroszlánábrázolás a 16. század elején kifaragott címer címertartó állata is lehetett. Hiszen erre is van, igaz valamivel későbbi, 17. század eleji példa¹²³ a középkori Magyarország területén. Nem lehet azonban teljesen kizárni annak a lehetőségét sem, hogy egy spolium volt az oroszlánt ábrázoló márványtábla a majdáni kastélyrom kapujának maradványai felett. Vagyis, hogy az a 11. században épült oroszlánosi monostor romjai közül is átkerülhetett új helyére.

* * *

Egy kissé érzelminek tűnő gondolattal szeretném rövid tanulmányomat zárni. Az olvasóban felmerülhet, van-e értelme egy már nem létező monostortemplom szintén nem létező részletéről a szakirodalomban fellelhető, a legkedvezőbb osztályozás szerint is csak másodlagosnak minősíthető forrásanyag alapján írni. Rendes körülmények közt erre, úgy vélem, egyértelműen nemmel kellene válaszolnom. Oroszlános esetében azonban annyira kicsi az építészettörténetileg is értékelhető újabb adatok előkerülésének a valószínűsége, hogy ez talán igazolhatja eljárásomat. Az első világháború után Magyarajdán falu és vele az egykori monostor helye is a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba, a későbbi Jugoszláviába került, a román határtól néhány száz méterre.¹²⁴ Ezen új, igencsak határszéli helyzete is indokolhatja azt, hogy a vajdasági műemlékvédelem

¹¹⁷ E levél első közlője: Borovszky S., Csanád vármegye ... 2. köt. 462.

¹¹⁸ Első kivonatolt közlése: N. N., Béba(Ó) 260–261.; szintén kivonatolva ismertetve a forrást Tömörkény I., i. m. 264. Fuchs M. leírását a közelmúltban közölte újra: Dávid K., Az Árpád-kori ... 57. és Kalapis Z., Kilátó (a „Magyar szó” melléklete) 1989. január 28., 16.

¹¹⁹ Szentkláray J., A Csanád-egyházmegyei ... 318.

¹²⁰ Ilyen például a pácini (1581-es) építési felirat, valamint a sárvári (1615-ös) vagy a sárospataki Vöröstorony (keltezetlen) címere: Koppány T.–Dercsényi B.–Órsi K.: Magyar kastélyok. (Bp. 1990) 90., 107. Szép számmal szaporíthatók e példák a felvidéki (mai nevén: szlovákiai) kastélyok alapján: kisbiccsei (szlovákul:

Bytča) 1571–74-es, a vöröskői (szlovákul: Červený Kamen) 1590-es, valamint a trencséni (szlovákul: Trenčín) 1609-es építési felirat: Križanová, E.–Kusák, D., Slovenské hrady, zámky a kaštiele. (Martin, 1987) 83., 86., 172.

¹²¹ Nagy I., i. m. 143.

¹²² Győrffy Gy., Századok 92 (1958) 15.

¹²³ Kézsmárk (szlov.: Kežmarok) 1628-as építési felirat: Križanová, E.–Kusák, D., i. m. 108.

¹²⁴ A falu határmeghúzás utáni kataszteri térképét közli: Milošavljević, M., Kolonizacija Banatskog Arandjelova, Malog Sigeta i Podlokanja. In: Prilozi za proučavanje naselja i stanovništva Vojvodine. Szerk. biz. elnöke: Gačša, N., (Novi Sad 1974) 48. 1. ábra.

szemhatárából is teljesen kikerült.¹²⁵ Pedig a monostor alapfalait a szőlőművelés, az erődített kúria maradványait viszont a rátelepült temető sírgödreire rombolják (1. kép).¹²⁶ Egy 1991-es szerbiai intézkedés nyomán pedig a lelőhely területe ismét határvézzé vált, így csak külön engedéllyel látogatható.

Ilyen körülmények közt pedig megítélésem szerint, fokozott mértékben kell munkálkodni azon, hogy e vidék egyik legkorábbi egyházi intézményének, az oroszánosi bazilita monostornak az emlékét végleg el ne borítsa a feledés homálya.

Takács Miklós

THE LION OF THE OROSLÁNOS MONASTERY

Summary

This study discusses the very small find material from the Oroszlános eastern orthodox monastery, one of the oldest religious institutions known from Hungary. of the Arpadian Age. The large-scale destruction of the Medieval settlement network in the Temesköz region (today called the Banat) explains why the foundations of this monastery were found in the Catholic cemetery of the village of Majdán also known as Magyarmajdán (Yugoslavia), instead of the nearby village of Oroszlános (Banatsko Arandjelovo, Yugoslavia). The Oroszlános monastery was established by bailiff Csanád. He triumphed at the battle against Ajtony following the commands of St. István, the king of Hungary. Ajtony was the early 11th century Hungarian warlord who then ruled in the Temesköz region. According to the scarce relevant written sources, this monastery had been destroyed by the end of the 13th century. The Thelegdy manor, built close to its ruins during the 15th century was destroyed during the period of the Ottoman Turkish conquest at the very beginning of the 1550's. Serbian settlers, who arrived during the period of Turkish occupation, used the Ottoman-Turkish loanword „Majdan” to denote this settlement. The meaning of this term is mine of quarry which clearly characterized the fate of earlier buildings at the site. In spite of this destruction, remains of the fortification survived liberation wars led against the Turks during the end of the 17th and beginning of the 18th centuries. Unfortunately, however, its remaining parts were completely ruined during the 1770's on the orders of Karnitzky, steward of the estate. The raw material thus recovered was reused in the construction of several buildings in the neighboring village of Óbébe (Beba Veche, Rumania).

The name of this monastery was given after the village of Oroszlános. Since „oroszlános” means leonine, the „Greater Legend of Bishop St. Gerhard” (Legenda maior S. Gerhardi Episcopi) links the name of this monastery with the story of its foundation. According to this legend, on the second night of a two days long battle against Ajtony, Csanád swore that if victory came to him, he would erect a monastery in honor of St. George. Following this offer, St George appe-

ared in his dream in the form of a lion and encouraged him to keep on fighting. Indeed, Csanád regained his strength from the vision and was victorious that same night. Soon he fulfilled his promise as well. He settled the Greek monks, who had resided in the monastery of St. John the Baptist located at the seat of Ajtony, under his own supervision in the newly founded monastery.

The credibility of the battle's legend, and thus the story of establishment, have been seriously questioned by Hungarian historians since the turn of the 19th and 20th centuries. It was the legendary elements of this story that raised doubts. Today, general skepticism surrounds this version of the foundation. The primary basis of doubts is an unquestionable geographical fact. A 40 km distance separates Magyarmajdán and Nagyösz (Tomatic, Rumania), that is the scenes of the vision and the second battle respectively. The Aranka creek flows between these two locations, which is identical which is identical with the Medieval river of Harangod, still of a navigable breadth at that time.

A new approach to the problem of naming was suggested by György Györffy, who suggested that the „Oroszlános” adjective applied to this monastery was simply inspired by the stone lions that decorated its entrance. This short study is an attempt to test the validity of this original hypothesis on the basis of evidence provided by architectural history.

The analysis of the time of naming is an indispensable component in clarifying relationships between the elements of architectural history. The term Oroszlános, as the name of a locality, was first mentioned in a source with a dubious chronological status. This is the previously mentioned „Greater Legend of St. Gerhard”. In spite of this fact, the majority of researchers accept that many details of the „Greater Legend...”, including the description of Csanád's dream, may be largely coeval with Gerhard's elevation to sainthood. That is, the first version of these chapters may have been recorded around 1083, but certainly by the first half of the 12th century at the very latest. Therefore, in all probability, the name of

¹²⁵ L. például: Kašanin, M.–Petrović, V., Srpska umetnost u Vojvodini. Od doba despota do ujedinjenja. (Novi Sad 1927). Erdeljanović, J., Srbi u Banatu. Naselje i stanovništvo. (Novi Sad. 1992²) 261.; Popović, D. J., Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka – Istorijska naselja i stanovništvo. SAN Posebna izdanja knj. 232., Etnografski institut knj. 6. (Beograd 1955) 137. A szerb szakirodalomban csak egyetlen egy olyan történeti ill. műemlékvédelmi művet találtam, amelyben legalább az oroszánosi monostor neve szerepel: Grujić R., Duhovni život. In: Vojvodina. 1. ... 332. E hiánynak feltehetően az az oka, hogy a monostor nem illik bele azon történeti prekonceptióba, amely – az újkori viszonyokat visszavetítve – automatikusan szerbnek tekinti a korabeli Dél-Magyarország minden orthodox egyházi intézményét vagy épületét. R. Grujić fentebb idézett műve mellett e szemlélet két további „klasszikus” példája: Zeremski, I., Srpski manastiri u Banatu. (Sremski Karlovci 1907).

Popović D. J.: Srbi u Vojvodini 1. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. (Novi Sad 1957) 37–56., 71–109. A teljesség kedvéért kell megjegyezni azt is, hogy a 19. századi cseh történetírásban felbukkant egy olyan nézet is, amely az oroszánosi monostort „szlovák műemlék”-nek minősítette. Ezt azonban már Pesty F.–Ortvay T., Temes vármegye és Temesvár ... 206., 2. jegyzetben alapos bírálatban résziesítette.

¹²⁶ E sorok szerzője 1990. április 12-én, dr. Szekeres László, dr. Kovács László, dr. Jankovich B. Dénes és dr. Benkő Elek társaságában tekintette meg a monostor helyét. Mindannyian arra a véleményre jutottunk, hogy a monostor alapjai fokozott pusztulásnak vannak kitéve, így mihamarabbi feltárásukra lenne szükség. Az azóta eltelt időszakban tudomásom szerint nem történt olyan intézkedés, amely a műemlék megőrzését szolgálta volna.

Oroszlános already existed by the second half of the 11th century.

The idea of György Györffy may be applied to two types of gates known in the architecture of the Árpadian Age of Hungary. In the case of the first, simpler type, reliefs depicting one or several lions decorate the arch above the entrance. The second, significantly more ornamental type, is the so-called „leonine gate”. This type is characterized by two columns which support a tympanum-like baldachin jutting out from the plane of the facade. In this type, the bottom of both columns rests on the backs of stone lions which served as bases. The first type occurs exclusively in rural environments in two distant regions of Árpád Period Hungary. The first of these is the western and southwestern part of Transdanubia in Western Hungary. The second distribution area is in the central part of Transylvania. Such a so-called *lunetta* decorates the gates of the Transylvanian churches in Vurpod (Vurpar, Rumania) and Vizakna (Ocna Sibiului or Salzburg, Rumania) and the Transdanubian churches in Nagycenk, Domokosfa (Domanjševci, Slovenia) and Zalaháshágy. The Transylvanian examples listed here, however, do not predate the 12th century. Occurrences in Transdanubia are even later, dating to the 13th century. The geographical distribution and chronology of leonine gates in Hungary have recently been analyzed with great precision by Ernő Marosi. According to his convincing argument, this type of gate originates from Lombardy and its earliest occurrence in Hungary may be identified as the late 12th century western gate of the St. Adalbert Cathedral in Esztergom, the so-called *Porta speciosa*. This observation means that stone lions bearing the gate structures of the Gyulafehérvár (Alba Julia, Rumania), Ják, Sorponhorpács, Szepeshely (Spišska Kapitula, Slovakia), Litér and Berce churches cannot be dated earlier than the 13th century. In addition to these occurrences, the gate structure of the Karcza church, decorated with stone lions standing on stone supports of the entrance jutting forward, may also be dated to the 13th century. It may be stated with great certainty, therefore, that it was not a custom to decorate church gates with stone lions in Hungary during the first and second third of the 11th century. This observation, however, does not mean the full refutation of the proposition put forward by György Györffy since depictions of lions or stone carvings of lions may have been used to decorate a number of other parts of the church. A few examples of Árpád Period architecture from Hungary include the covering stones of sanctuaries, column capitals, keystones, friezes, pedestals of the baldachin for popular altars, stone slabs used for covering the floor and even the basin holding consecrated water. With the exception of a stone plate from Zalavár, a keystone from Tarnaszentmária and a fragmented cover of a sanctuary from Dombó (Novi Rakovac, Yugoslavia), however, all these lion representations predate the estimated time when Oroszlános was first used as a geographical name. The significance

of these three stone finds is enhanced by the fact that a number of lion representations are known from other countries dating to the 10th century or even earlier. The Mediterranean is an especially interesting area from this point of view. Of the parallels listed in this study, the presentations of stone lions from the Byzantium and the Balkan Peninsula are the most detailed. This falls in line with the geographical position of Oroszlános and the fact that the monastery was populated by Basilian monks. A 19th century written source may further facilitate the analysis. The author of this note was Mihály Fuchs, steward of the Óbéba manor, who also worked as an amateur archaeologist. He was the first and, until now, only excavator of the Oroszlános monastery. Referring to local oral tradition, he mentions that preceding the destruction in 1770, the relief of a standing lion decorating the arch above the gate was found among the ruins of the „burgess” which had been turned into a manor during the 16th century. Even if this document seems to be unreliable, it is very tempting to draw further conclusions from it. Namely, the possibility cannot be entirely ruled out that this relief was one of the stone carvings that decorated the monastery built during the 11th century. This hypothesis seems to be supported by the fact that the coat of arms of the Thelegdy family, the builders and user of the early 16th century manor, was certainly not decorated with lions but two fighting ravens above a helmet.

Finally, the author emphasizes that it is clear to him as well that under ordinary circumstances it would not be worth discussing a very dubious architectural detail from a long perished church on the basis of notes in the old literature that may, at best, be considered secondary sources. In the case of Oroszlános, however, the probability of recovering now data of any relevance to architectural history is so small that this expected paucity of additional information may justify the analytical procedure. Following the First World War, the village of Magyarmajdán as well as the location of the former monastery fell within the borders of Yugoslavia, separated by only a few hundred meters from the Rumanian border. Perhaps it was this newly created borderline position which marginalized the remains of this monastery from the viewpoint of local ancient monuments management as well. The foundation walls of the monastery have been continuously damaged by vineyard cultivation in the area while the ruins of the fortified manor have been further disturbed by subsequent burials in the cemetery that opened in the area. Following a 1991 arrangement with Serbia, the area of this archaeological site has again become a border zone so that it may be visited only with a special entry permit. Under these circumstances, according to the author, special efforts must be made to guarantee that the traces of this significant monument will not disappear and be forever forgotten.

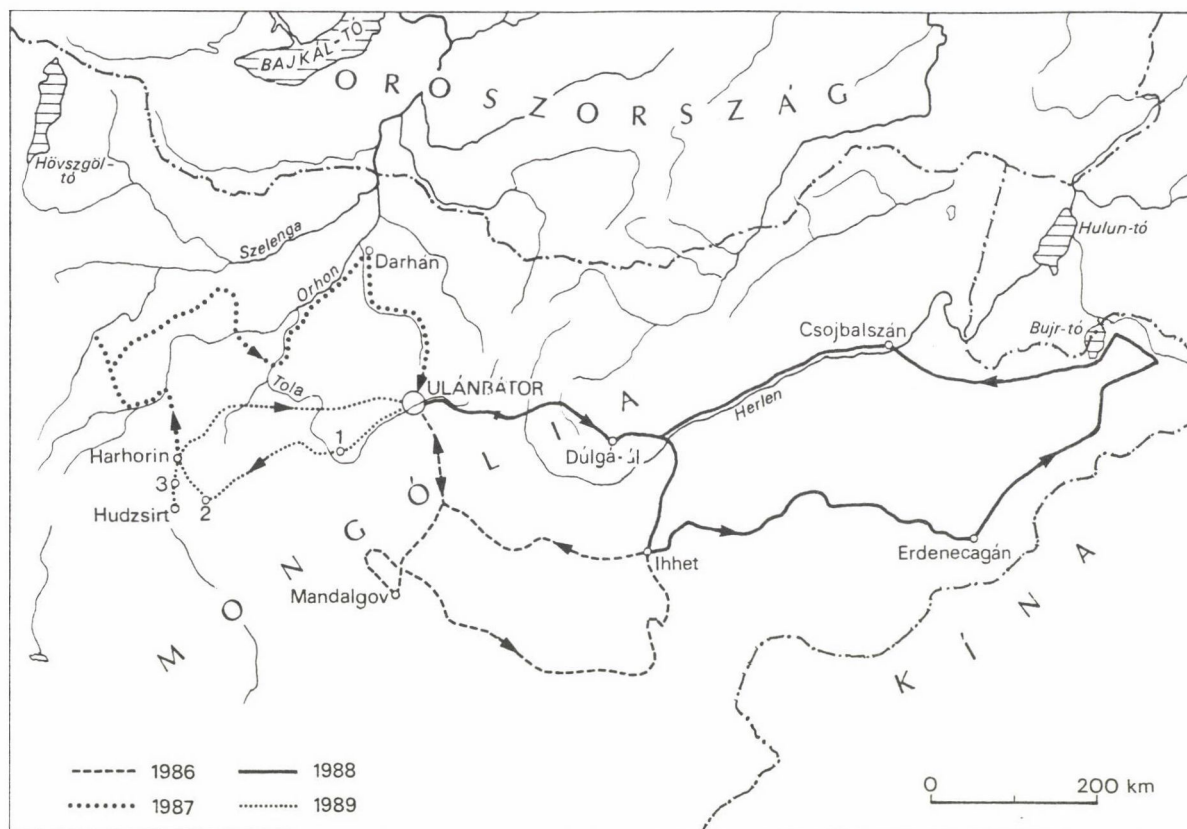
M. Takács

A MONGOL-MAGYAR KÖZÖS RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

(1986–1989)

Hosszabb szünet után 1986-ban indultak meg újra közös régészeti kutatásaink Mongóliában.¹ Abban az évben még csupán tájékozódó jellegű munka folyt, a Góbi sivatagot kerestük fel neolitikus emlékek és ázsiai hun (hiung-nu) temetők felkutatása volt a célunk. Ulánbátorból indulva el terepjárónkon, a megyeszékhelyen, Dzunmodon át térünk el déli irányba, majd Bajancagant érintve haladunk tovább. Megérkezve Közép-Góbi megyébe (Ajmakba), ott megtekinthettük a múzeumot (1. kép).

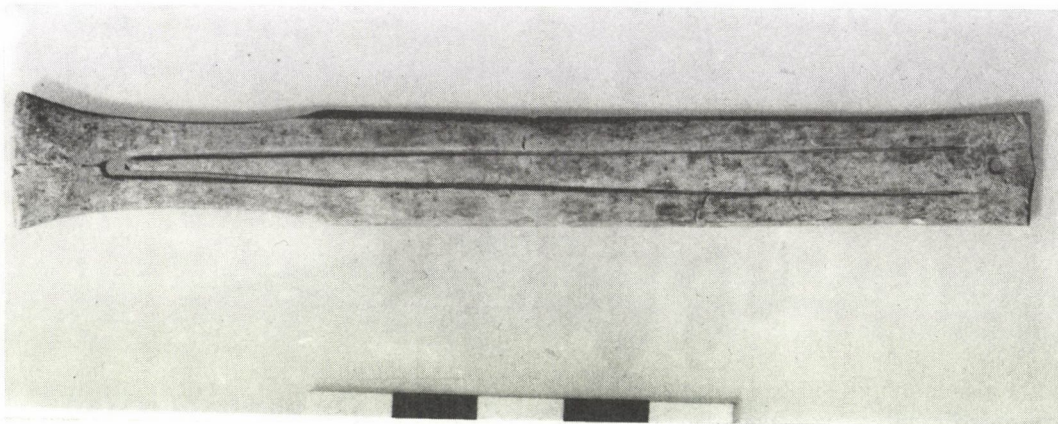
Ezek után terepen az első feladatunk a Bag Gazarin nevű hegység peremeinek az átkutatása volt, ahonnan D. Naván, mongol kollégánk már jelzett egy 1983-ban általa látott ázsiai hun temetőt. Ezt sikerült is megtalálnunk a *Bajan-bulag* nevű mezőgazdasági brigádszállás körzetében. A temető jellegzetes alacsony, kerek köves kurgánjai kilenc csoportban helyezkednek a földút hosszában, a számuk összesen 68. A tekintélyes nagyságú és amellett eléggé lakatlan és víztelen vidéken lévő objektum feltárásába nem kezd-

1. kép A közös terepmunkálatok útvonalai és a főbb lelőhelyek (rajz: Ősi Sándor) 1. Szalbi-úl, 2. Távragantaj, 3. Husin-Hötöl
Fig. 1. The routes of joint field trips and the major sites found in their vicinity (Drawing: Sándor Ősi)

¹ Megelőzően 1974-ben nyílt alkalom közös ásatások lefolytatására, amiről már beszámoltunk: ArchÉrt 106 (1979) 112–120

hettünk bele és távlatilag sem gondolhatunk erre. Innen Gurvan-szajhan járási központ felé haladtunk, útközben nagyméretű, kőlapos síros temetőt, kultikus emlékeket pl. menhir-szerű, kővekből kirakott külön-

2. kép. Csontlemezből kifaragott doromb. Lelőhely: Morin tolgoj, 1. sír. (fotó: Sugár Lajos)
Fig. 2. Jew's harp made from a bone plate. Site: Morin tolgoj, Provenience: Grave 1. (Photo: Lajos Sugár)

böző alakzatokat láttunk. Az említett járási székhelytől Öndörsilen át mentünk tovább és a Jarh nevű, kialudt régi vulkánhoz érkeztünk, melynek tövében paleolitikus település nyomait észleltük a felszínen. Ezután Szajnsand megyeközpontban a Megyei Tájékozódási múzeum kiállítását és raktárát tekinthettük meg. Itt figyeltünk fel egy ázsiai hun kori, a híres szibériai aranylemezek, illetve bizonyos ordos-bronzok stílusában készült övveretre (övkapocs felére), amely öntött bronzból készült, rajta szarvas nyakába harapó medvét ábrázoltak. Sajnos a lelet maga szórvány, a megye területéről, egyik vége pedig törött is. (2. kép)²

Ettől a várostól, Urgun és Altansiret érintésével érkeztünk meg *Ih-hetbe*, egy járási központba. A település előtt, az úttól balra a Höson-uhá nevű kis dombon hét sírből álló, lapos kövekből rakott, igen alacsony sírhalmokat találtunk. Egyikükön felirat nélküli, 146 cm magas kőoszlop áll. Itt a későbbiekben terveztünk csak ásatást, amit 1988-ban sikerült is elvégeznünk. Eredményeinkről lejjebb fogunk beszámolni. Most csupán azt említjük meg, hogy a dombtetőn igen sok mikrolitikus kőeszközt, valamint magköveket találtunk a szélről kifújó talajú felszínen.

Ih-het közelében megtekintettük a *Heszeg* nevű, valószínűleg kitaj-kori, kisméretű, négyzet alakú, kövekből rakott erődítmény maradványait. A romok mellett egy igen megrongált állapotú, kőből faragott teknősbéka sztélé-aljzat fekszik. A település melletti másik igen érdekes lelőhelyen ülő férfialakot ábrázoló szobrot találtunk. Közel életnagyságú faragvány, feje letörött már. Neve *Gelin csulú*. Közvetlenül mellette lapos sírhalom (?) van. A szobron ábrázolt viseleti tárgyak határozottan a mongol középkorra utalnak.

További útvonalunk Dzuleg, Hadzsulán, Bor-nudur érintésével a Dalanturu nevű üdülőhelyre vezetett. Megszeméltük a közvetlen környék régészeti emlékeit. Ezek nagyméretű kherekzurok csoportjai, mellettük két, felirat nélküli, négyszögletes, alacsony kőkeretbe állított sztélel. Kőes halomsírokat az üdülő épülete melletti mongol téli szállás területén is találtunk. Innen kezdve már visszafelé vettük utunkat Ulánbátor irányába. Érintettük a *Csojr* nevű, a harmincas évek derekán feldúlt és elpusztított lámakolostor helyét, majd pedig Szumber és Bajancagán útbajtásával megérkeztünk a fővárosba. Szemleltünk összesen tizenkét napon át tartott.

1987-ben hathetes kiküldetés során, ásatásokat is sikerült már végeznünk három lelőhelyen. Ulánbátorból gépkocsinkon először Harhorinba (Karakorum) mentünk. Ott megtekintettük a város feletti dombon álló egykori, kisméretű újgur erődítményt melynek maradványainál egy kőből faragott, egykor sztélel tartó, teknősbékaszor fekszik (hossza 212 cm). Onnan Batcengelbe mentünk, ahol megtekintettük a ma már nem funkcionáló, még a 16. században épült Lugun nevű kolostor romos épületeit. A településsel szemben, a folyón túl két ázsiai hun temetőt kerestünk fel. Közülük a *Hudgin-am* nevű völgyben lévő választottuk ki első ásatási helyünknek, az Adun-csulú hegy alatt. Ezen a helyen 1981-ben D. Naván már feltárt négy kőes kurgánt, de eredményeit nem tette közzé.³ A temető sírjai kisebb csoportokban helyezkednek el. Az első feltárandó sírt a temető déli részén jelöltük ki. Az alacsony kőhalom alatt, a felszíntől kb. 130–140 cm-re birkacsontok mutatkoztak. Két m mélyen, a kövek között, melyek a sírgödörben is folytatódtak, a nyugati részen kormos kövekre is akadunk. 290 cm mélységben volt az egy-

² Erdélyi I., Régészeti kutatóúton a Góbi sivatagban. Keletkutatás 1988 ősz, 74–77.

³ D. Naván leletei: aranyozott vas övveret, agyagedények töredékei. Ettől a lelőhelytől néhány kilométerre, a Dzavhan felé vezető

út déli oldalán, D. Naván 1981-ben egy kb. 70 sírből álló ázsiai hun temetőt fedezett fel és öt sírt fel is tárt. A lelőhely neve Édzgitin hudzsir. Leletei közöletlenek.

kor nagy, durva kőlapokból összerakott sírkamra, melynek alján nem feküdtek kőlapok. Ebben volt a durván lenagyolt deszkából összeácsolt koporsó, amit azonban a sírablók már régebben feldúltak, és így a még ott talált leletek teljes rendetlenségben feküdtek benne: vasból készült lószerszám-tartozékok, íj fogórészének széles csontlemezei, keskeny ívjég-csontok, két szürke színű, korongolt agyagedényből származó töredék három vas ár, lakkcsésze darabkái, vas tör, vaskés (?) és egy marhaállkapocs-darab. Az emberi koponya a keleti sírvégeknél feküdt.

A második kurgánban szintén „köládás” sírszerkezetet sikerült megfigyelnünk, melyben még kivehető volt az ácsolt deszkázat nyomai. A szintén kirabolt sírban birkacsontok, korongolt, szürke színű agyagedény töredékei, marha lábsont stb. feküdtek teljes összevisszaságban. Két szürke színű agyafazék még in situ állt az északi síroldal közepe táján. Még egy agyagedényt találtunk a nyugati sírvégnél, benne birkacsontokkal. Az emberi koponya a keleti sírvégnél volt. Sírmélység 227 cm. Egyéb leletek: a jobb láb-szárnál vaskés, a balnál lapos agyagorsógomb. A bal váll tájékán, kéregdobozkában kínai bronztükrő feküdt.⁴ Átm.: 9,9 cm V: 4 mm.

Elhagyva ezt a lelőhelyet, a Tamir-folyó teraszán a Szalbi-ül nevű hegyhez érkeztünk, ahol egy 134 halomsírból álló ázsiai hun temető van.⁵ További sírok a szomszédos kis dombvonulaton és azon túl helyezkednek el. Mi ebben a kisebb sírszámú temető részben, annak északnyugati részén választottuk ki az első feltárandó sírt. A sírok száma ebben a csoportban körülbelül 50.

Az első kurgánban a sírgödör északnyugat-déleleti tájolású volt. A kirablás miatt ép emberi csontokat már nem találtunk benne. A sírfének közepe táján, hat db „verdefényes” kínai bronzpénz került elő (3. kép), amelyek sodrott cérnaszállal voltak össze- és felerősítve egy vékony papálcikára, azaz orsóra, annak nehezékeként.⁶ A sírfenéken deszka volt, ami ácsolt fakoporsóra utal, több más famaradvánnyal együtt. A sírmélység 305 cm.

A 2. sírban, 25–30 cm mélyen a kövek között kecskeszarv került elő, lejjebb edénytöredékek, valamint vaskarika, fakorhadék jeleztek a kirablást. Egyéb leletek: vaskés a combcsontok között, a jobb váll tájékán, összeroppant, durva agyafazék, a bal váll felett kerek, sárgás színű folt (fémtükrő oxidja?), amit egy kis lapos kövön észleltünk. Sírmélység 172 cm.

Elhagyva ezt a lelőhelyet, a már többször is ásatás alá vont⁷ *Najmaa tolgoy* nevű határrészbe utaztunk át, a Huni-folyó völgyébe, amelyen a Corgo nevű

mezőgazdasági brigádszállásnál keltünk át. Ezen a helyen a 11. számú halomsír feltáráshoz fogtunk hozzá. A kövek alatt, már 30, majd 40 cm mélységben marha- és lócsontok mutatkoztak, azaz ezt is kirabolták. 235 cm mélységben agyagedény töredékei, kisebb lakkarabok bukkanak elő. Végül kiderült, hogy a sírba eredetileg egy férfit és egy nőt temettek el, 4 m mélységben. Leletek: vaslemezdarabok, selyemdarabok, marhalábsont bronzpatina nyomával (tehát üstben volt), vaszabla töredéke, agyagedény darabkái, kevés fakorhadék deszkából a két hosszanti sírszégelyen.

A 12. sírban, 40 cm mélyen égett birkacsontok voltak, majd 90 cm mélységben előkerült az emberi koponya, másodlagos helyzetben. Kb. 1 m mélyen agyagedény töredékei, marhacsontok, facsésze peremvasalása, ez utóbbi a csontváz deréktájáról. Has-tájékán összeroppant agyafazék feküdt. Sírmélység 195 cm.

A 13. sírban, az emberi koponya 190 cm mélyen feküdt a déli sírvégnél, de a csontváz mélyebben, 250 cm mélységben volt. Mellékletek: vasból készült lószerszám darabjai, ólom orsógomb, vaskés, szarvasagancs díszbot (?), agancs-oldaltagos vaszabla, vascsat, vas övkapocs-lemez. A bal váll felett ép agyagedény. Ebben a sírban is volt ácsolt koporsó, vagy legalábbis deszkákkal volt kibélelve. Sírmélység 250 cm.

A 14. sírban szintén feldúlt emberi csontvázat találtunk. Leletek: ép agyafazék, birkacsontokkal. A sírban ácsolt fakoporsó lehetett, benne és mellette ép agyagedény. Az emberi koponya a sír déli részén volt, nem egészen eredeti helyzetben. Sírmélység 175 cm.

A 15. sírban feldúlt emberi csontváz, birkacsontok, lapos kövekkel körülrakott koporsóácsolat volt. Csupán egy töredékes agyagedényt találtunk meg benne a leletek közül. Sírmélység 175 cm.

A 16. sírban, melyet szintén feldúltak a sírablók, csupán egy töredékes agyagedény volt, néhány emberi csonton kívül. Sírmélység 150 cm.

A 17. sírban az emberi koponya sem volt meg a feldúlás következtében. Mellékleteket sem találtunk. Nemi koporsódeszka-töredék volt csak észlelhető.

A 18. sírban, amely szintén erősen feldúlt volt már, három agyagedény került elő. Sírmélység 190 cm.

A 19. sírban ismét találtunk egy nagyméretű szarvasagancsot, hosszú 31,5 cm, amely a sírgödör D-i végében feküdt, 190 cm mélységben. A sírföldben edénytöredékek voltak, a bal mellkas alatti részen még megmaradt a koporsódeszka korhadéka. Sír-

⁴ A tükrő párhuzamait egészen a 3. század elejéig megtaláljuk. Verses felirata alapján az ún. Er-tükrők csoportjába sorolják.

⁵ D. Naván itt is feltárt már régebben három sírt. Leletei: aranyozott vas övveret, lócsontok (?), kínai lakkcsésze és agyagedények töredékei.

⁶ Vang Mang pénzei az i. sz. 1. századból.

⁷ 1963-tól kezdve.

mélység 240 cm. A többi melléklet közül csak két íjvégecsont került elő, az egyik át van fúrva.

A 20. sírban a dúlás ellenére megfigyelhető volt, hogy az emberi váz fejfelé ÉNy-i irányban feküdt. Tarlója mögött három darabba törött vaskés (?) volt. A sírgödör földjéből alacsony, szürke színű, kihajló peremű agyagedény töredékei kerültek elő és ott volt az állkapocs is. Egyéb mellékletek: feliratos kínai bronz-tükör-töredék, csavart 8-as alakú arany drótból készült fülbevaló (33,2 mm), 72 db üveggyöngy – mindezek a sírföldből. A jobboldali medencelapát alól kisebb agyagedény került elő, rajta nagy lakkdarabokkal. Sírmélység 200 cm.

A 21. sírból ismét nagy agancsvég-eszköz került elő, 105 cm mélységből. Ezen kívül még egy sötétszürke színű, legömbölyített peremű, díszítetlen agyagfazék volt a sírban.

1988-ban az 1971-ben általunk ismételtlen megkezdett (előtűntünk D. Navan ásatott már itt) *Dulgá-úl-i* temetőásatást folytattuk.⁸ Mivel időközben az irkutszki D. Szvinyin és maga D. Navan is ásatottak, ezért az abban az évben feltárt sírok számozását 11-gyel kezdtük. Ez is feldúlt sírnak bizonyult. Fakorhadékok és vasalások töredékei utaltak koporsóra, ez utóbbiakon sok volt a selyemfoszlány. A sír ÉNy-i sarkánál durva kőlapok állottak még a helyükön. A női (?) csontváz tájolása DK-i. Sírmélység 225 cm.

A 12. sírban vasalt fakoporsó volt, négy, alig 10 cm magas lábbal. Ez a sír is kőládás szerkezetű.

A 13. sírban eredetileg a fakoporsót szintén kőlapokkal fedték le, de a sírrablók ezeket természetesen elmozdították. Az emberi váz tájolása DK-i lehetett. A sír közepén ismét nagy szarvasagancs-ág feküdt; egy szürke színű korongolt agyagedény a fejnél volt.

A 14. sírban a kirablás folytán már a második ásonyomban mutatkoztak edénytöredékek, az emberi váz pedig teljesen feldúlt volt. Sírmélység 130 cm.

A 15. sírban 40 cm mélységben jelentkezték az első agyagedénytöredékek. Az idős egyén koponyája a sírgödör DK-i részén feküdt, a csontváz fel volt dülve. Eredetileg ácsolt fakoporsóban volt. A koponya mögött négy agyagedényt és egy öntött bronzüstöt találtunk. A legnagyobb agyagedényben és a bronzüstben állatcsontok voltak, közöttük néhány kisebb, vörös színű lakkdarabka. Egyéb leletek: kisméretű, öntött bronz amulett bőrszíjon és egy kis vaskarika.

Vége ugyanebben az évben hozzáláthattunk az említett, 1986-ban, a Góbi sivatag északkeleti csücskében, *Ih-het* járási központ mellett felfedezett temető ásatásához, a *Hösön-uhá* nevű dombon. A

felszínen összesen hét, lapos kövekből kirakott, kerek felület látható, az egyik közepén sima kösztélével.

A kurgánnak alig nevezhető 1. sz. sírban, 85 cm mélyen, hengeres nyírfakéreg-tegez két töredékét találtuk meg, hosszuk együttesen 28 cm. A sírgödörben emberi csontváz nem volt, csupán 17 db emberi fog, valamint birka gerinc- és combcsontok. 95 cm mélyen a fakoporsó korhadékai jelentkeztek. A sírgödör közepe táján, nehéz, nagykarikás vaszabla és némi szíjmaradványokon, aranyozott bronzlemezekből készült kantárdíszek feküdtek. Felületük díszítetlen. Sírmélység 195 cm.

A 2. sírként feltételezett köves objektum valójában kultuszépület maradványának bizonyult. Lapos kövekből rakott, 7x8 m-es fundamentumot találtunk, amely felett a nyeregtetőt két vastag faoszlop tarthatta, ezek nyomai is megvoltak még, gödör, illetve fakorhadék alakjában. Az épület fala vékony deszka, vagy tapasztott felületű rácsos faszerkezet lehetett. Az épület közepén élére állított lapos kövekből kis oltárt képeztek ki, mellette sok birkacsont feküdt, rajta két kínai bronztükör, valamint egy bronzharang nyele feküdt. Az alapozás mellett került napvilágra egy kerek, összehajlított bronzlemez, rajta a szojombo-jel korai változata vehető ki. Az alapozás külső oldalán keskeny és sekély árok fut végig.

Egyedülálló jellegű emlék ez Mongóliában, az alapozás technikája azonban azzal az épület-fundamentummal egyezik, ahol a hagyomány szerint Dzsingiszit nagykánná választották, a mai Dzsargalthán közelében.

Kutatóútunk végén, amely összesen kb. 3600 km hosszú volt, még több érdekes lelőhelyet látogattunk végig. Közülük megemlíthjük a *Herlen-barsz* nevű, 11. századi kitaj város romjait, valamint egy türk kőszobros sírt a Kerülen-folyó völgyéből, Dzsargalthán járási központ mellől. Ez utóbbi szobron igen érdekes veretes öv látható, amelyen a késői avar övgarnitúrában gyakori rejtélyes szerepű, ún. propeller alakú veretet is ábrázolták.

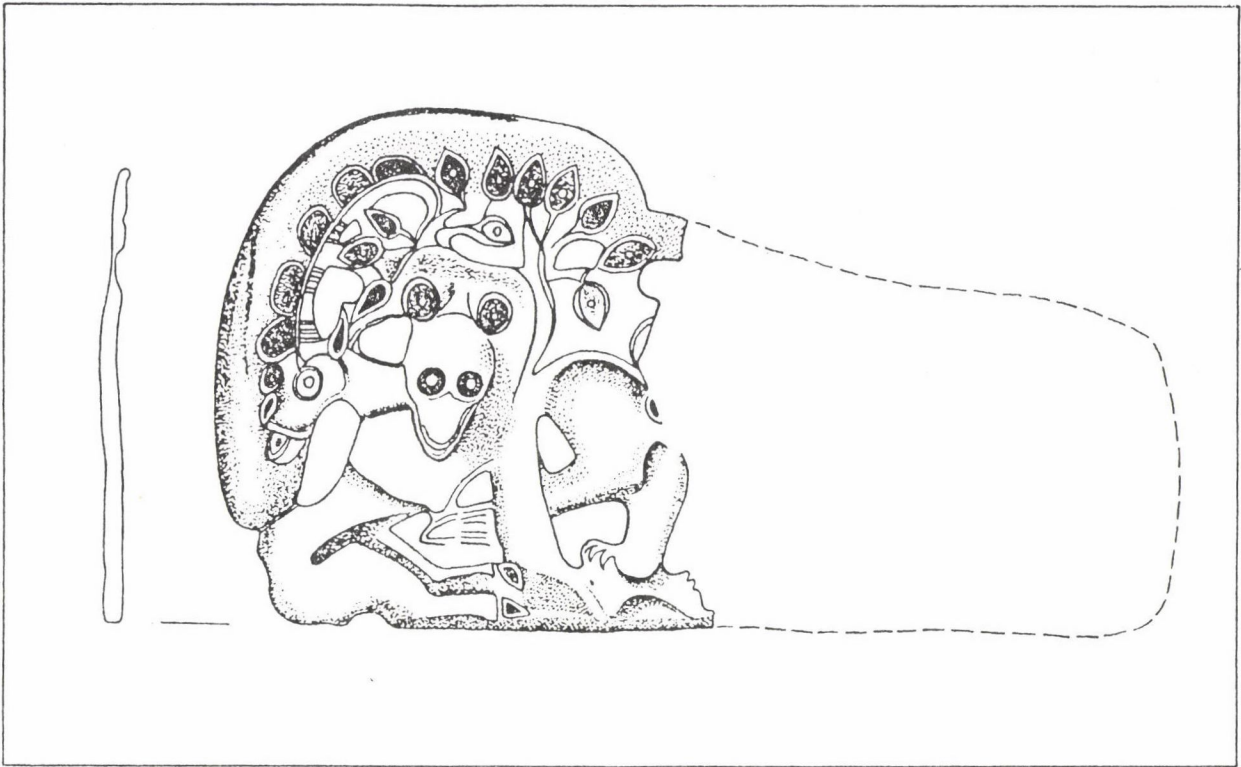
1989-ben ismét ázsiai hun sírok feltárását vettük tervbe, akkor a *Tola*-folyó balpartján, a *Tariat* nevű termelőszövetkezeti brigád területén, a *Morin-tolgoj*-hegy lábánál kezdtünk az első feltáráshoz, ahol már korábban is folyt ásatás. Ott egy 23 köves kurgánból álló temető fekszik.⁹

Az 1. sz. köves kurgánban durva kőlapokból kialakított kőláda már a bolygatott volt, felette fakorhadék mutatkozott. Az É-ÉK-i tájolású férficsontváz mellett, az ÉNy-i sírsarokban birkakoponya, mellette szürke színű korongolt agyagedény volt, a deréktájon

⁸ Magyar résztvevők: Erdélyi István, Sugár Lajos, Benkő Mihály és Erdélyi Péter egy hallg.

⁹ V. Szvinyin docens dolgozott itt 1975-ben, aki a kb. 120 sír közül hat ún. kőlapos sírt tárt fel az ázsiai hun sírok közvetlen közepén.

lében. A kőlapos sírokba temetkezők a korábbi, „szarvasos kövek népe” emlékeit összetörte és kőanyagként használta fel. – 1983-ban D. Naván és A. P. Kononov (Ulan-Ude) ásatott még itt, V. Szvinyin társaságában.

3. kép. Ázsiai hun övkapocs töredéke a Gobi-sivatagból. Öntött br., szörványlelet. (rajz Szathmáry Géznéné)
Fig. 3. Fragment of an Asiatic Hun belt buckle from the Gobi Desert. Cast bronze. Stray find (Drawing: Ida G. Szathmáry)

pedig bőrrel bevont fadobozka (?). A bal kézfej alatt egy unikális lelet: 12,2 x 1,4 cm-es, vékony csontlemezéből kifaragott doromb.¹⁰ Sírmélység 220 cm (3. kép).

A 2. sírt, közvetlenül az első mellett tártuk fel. Sajnos ez is ki volt rabolva, amit szétszórt birka- és emberi csontok jeleztek. A sírban női csontváz feküdt É-ÉK-i tájolásban. A sírgödör keleti és nyugati széléin kisebb lapos kövek voltak. Mellékletek: deréktájon díszítetlen agyagfazék, a sír jobb oldalán birkakoponya, a bal vállnál marhaállkapocsok. Sírmélység 200 cm.

A 3. sírban sok fakorhadék jelentkezett a kövek alatt. A déli sírvégénél nagy, lapos kődarab állott. Igen idős nő csontváza feküdt a sírban. Leletek: 1 db, átfűrt, tűzfűráshoz használt marha-astragalos, kisméretű fadoboz darabjai, egy világoskék színű, fehér szemes, egy négyzetes keresztmetszetű, hasábalakú, világoszöld színű üveggyöngy, vascsipesz (?), vaskés töredéke, valamint marhaállkapocs fele. Sírmélység 260 cm.

A 4. sírban állatcsonttöredékek jelezték a kiraboltságot. Mellékletek: kissé lapított kocka- és egy lapított, kettős csonkakúp alakú, világosbarna színű

üveggyöngy, tűzfűró nyomócsontja marhabokacsontból, vaskés töredéke. Sírmélység 260 cm.

Erről a lelőhelyről délnyugati irányba folytattuk az utunkat, az épülő műút mellett. Egy, a műútra keresztirányú kis völgyben, kiszáradt patak jobb oldalán találtunk rá a két részből álló ázsiai hun temetőre. A hely neve *Taravgantaj*. Az első részben 36 köves halomsírt számláltunk össze.

Az 1. sz. általunk feltárt sír kirabolt volt. Az idős férfi koponyáját két méter mélyen találtuk meg másodlagos helyzetben. Közéleben birkacsontok, agyagedény-töredékek, kissé lejjebb pedig fa evőpálcikák darabjai. A fakoporsóját eredetileg négyszirmú, vasból kovácsolt veretek díszítették, melyekből 60 db maradt meg, hátoldalukon textilnyomokkal. A fejresznél kialakított kamrából nagyméretű tárolóedény alja került elő, in situ. Mellette volt, szintén eredeti fekvésben, a lókoponya vaszablával, valamint a négy lólábsont a patákkal, az egyik lábsonton valamilyen vékony bronzveret porladt el. Egyéb leletek: vaskarika, vaskés törerdékei, íjvég csontlemeze, 2 db kisméretű, tüskés vasnyílhegy, 1 db lapos vasnyílhegy és még egy letörött nyéltüske, igen vékony aranylemez darabkája, amely selyemmel behúzott fadobozkát díszíthetett (széle háromszögekkel fogazott), kisméretű ezüstgömböcske, már kivehetetlen domborított díszszel (összeroppanva) és egy füleccsel ellátott ezüstlemez-töredék. Sírmélység 315 cm.

¹⁰ Vö. D. Cevëndordzs tanulmányával: Acta OrHung. 1992. 4 (sajtó alatt)

A 2. sz. sírban, az előző sír mellett, elkorhadtt falkoporsóban gyermekcsontokat találtunk (8-9 éves gyermekéi), ezenkívül csupán még egy lópata volt a sírban. Sírmélység 188 cm.

A fokozódó esőzés és hideg miatt áttelepültünk a Hüdzsirt üdülőhely közelében lévő Husin hőtől nevet viselő lelőhelyre, a közeli hágó melletti kis völgybe. Ezen a helyen 22 köves halomsír van, melyek közül D. Naván 1984-ben egyet már feltárt.¹¹ Ettől függetlenül az általunk feltárt sír az 1. számot kapta. Feldúltságát már az első ásónyomban lófog és lócsontok jelezték, melyek lejjebb is folytatódtak, majd 200, illetve 240 cm mélyen fakorhadék és vaspánt töredéke bukkant elő. Az emberi csontváz is bolygatott volt (idős férfi). Egyéb leletek: íjvégsont, 12 db vas övveret, vaskarika töredéke, vaskés, rézből készült kisszíjvég, nagyméretű, lapos vastárgy (tarsoly ?) a jobb váll tájékáról, birkacsontok, vaszabla, vaskengyel talptöredéke (alul gerinccel), facsat bőrdarabkával, az északi sírvégnél töredékes agyagedény.

Ettől a temetőtől D felé, kb. 6 km-re, a hágón túl is van egy 19 sírt tartalmazó ázsiai hun temető, felette a dombtetőn pedig kőlapos sírok, de azokkal már nem volt időnk foglalkozni.

Az 1986-89. évi kutatási eredményekből támpontokat kaptunk az ázsiai hunok mongóliai uralma (kb. i. e. 3. század eleje-i. sz. 2. század dereka) régé-

szeti emlékeinek belső időrendje kidolgozásához. Wang Mang „trónbitorló” verdefényes pénzei csak néhány évig voltak forgalomban Kínában, az i. sz. 1. század elején. Az ún. *Er* tükrök kategóriájába tartozó najmatolgoji feliratos tükördarab, illetve a Hudgin-am-i temető 2. sírjában talált ép tükör mint divatcikk az i. sz. 1. századtól egészen a 3. század elejéig keltezhető. Korábban ilyen típusú tükröket Mongóliában nem találtak. Ami a Hösön-uhá nevű lelőhelyen előkerült két tükröt illeti, azokat belső-mongóliai párhuzamok alapján a 11. századra lehet keltezni.¹²

Az ázsiai hunok kultúrája vonatkozásában még más, értékes leletekkel is szolgálhattunk, ilyen például a taravgantajai 1. sz. sírban előkerült részleges lovastemetkezés (maguk a lócsontok bolygatatlanul feküdtek !). Nem kevésbé fontos a Husin-hőtől-i 1. sz. sírból előkerült, bordás vas kengyeltalp, amely az általunk 1971-ben Dulgá-ulban feltárt első vaskengyeltöredékhez nyújt párhuzamot. Kínából a legkorábbi kengyelt az i. sz. 3. század legelejéről ismerjük.¹³

Végül kiemelkedőnek tartjuk még a Szalbi-ül-i temetőből előkerült, mesterségesen torzított koponyát, amely az első a maga nemében a mongóliai ázsiai hunok embertani anyagában.

Erdélyi István-D. Cevéndordzs

THE LATEST RESULTS FROM MONGOLIAN-HUNGARIAN JOINT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (1986-1989)

Summary

Thanks to the joint Mongolian-Hungarian field projects in Mongolia, archaeology has been enriched by several rare finds during the past few years, especially in topics concerning the Asiatic Huns, Turks and early Mongolian Middle Ages. The chief focus of this joint research project was the study of Asiatic Hun cemeteries.

In 1986, field work was organized in the Gobi Desert with the participation of János Makkay, a prehistoric archaeologist. A new Asiatic Hun and an Early Medieval Mongolian cemetery were discovered during this survey. This latter burial ground was excavated in 1988. A cenotaphium and remains of a cultic building were recovered during the course of this work. The name of this site is Hösön-uhá. It is located near Ih-het, a provincial center. Two bronze mirrors of Chinese origin were also found within the cultic building.

Asiatic Hun cemeteries were excavated in 1987. Two stone kurgans were opened at a site called Hudgin-am, near the provincial center of Batcengel. One of these contained a Chinese bronze mirror with inscriptions. Work continued somewhat farther away, on the terraces of the Tamir river at the site of Salbi-ul where two additional stone kurgans were

excavated. A bronze coin issued by Wang Mang, a Chinese ruler, was found in the first kurgan which was used as spindle whorl. Within the same year we also visited the site of Naymaa tolgoy located in the Huni river valley. We had carried out excavations at this site three times previously. An additional eleven stone kurgans were excavated here. Of the finds, antler beam and tine fragments from huge racks are worthy of mention. Similar finds were also recovered during earlier field seasons at this site (e. g. Grave 19). An earring bent into an 8-form, made from gold wire (Grave 20), also belongs to the assemblage of special finds. The same burial contained a fragment of special finds. The same burial contained a fragment of a Chinese bronze mirror with inscriptions as well.

During 1988, field work continued at the site of Dulga-ul (Kenti aymak), where excavations of an Asiatic Hun cemetery had started in 1971. Five more burials were opened at this site. An intact silver kettle was recovered from Grave 15 together with four clay vessels. Grave 13 also contained an antler beam, similar to the pieces found at the cemetery of Naymatolgoi. In addition to the excavations, field surveys

¹¹ Eredményei közölletlenek.

¹² Párhuzama a Dzsung hosuni Csen fandzséből került elő (mongolul a helynév Csen Umin), Bao-tou várostól kb. 100 km-re É-ra, közölletlen.

¹³ Kan-szu tartományból. Az 5. század elején, 415-ben elhunyt Fung-szu-fu sírjában is találtak vaskengyelt, a lelőhely neve Ljao-

were also carried out along the three and a half kilometers long route in Eastern Mongolia.

Three Asiatic Hun cemeteries were excavated during 1989. The first of these is located in the Tola river valley at the site of Morin-tolgoy, near the workers brigade living quarters called Tariat. Five stone kurgans were excavated there. Grave 1 contained a musical instrument carved from a bone plate, similar to a jew's harp. Rare finds came to light from Grave 4 which also contained two glass beads. The next cemetery investigated may located in the Taravgantay valley, in the central-southwestern part of the country. Only two buri-

als were excavated at that site, one of these, however, was a grave that also contained parts of a horse skeleton. Finally, two burials from the small Asiatic Hun cemetery that contained only 22 graves, were excavated near the resort of Hüdjirt located near the Hushin-hötöl pass. The first of the two graves contained only a single fragment of an iron stirrup.

The previously mentioned coin find as well as the Chinese bronze mirrors with inscriptions help refine the internal chronology of Asiatic Hun cemeteries.

I. Erdélyi-D. Tsevendorj

A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZENT ANNA-KÁPOLNA KÖRNYÉKÉN FOLYTATOTT RÉGÉSZETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

1. *A Szt. Péter utca környékének 14–15. századi helyszínrajza*

Az Arany János utca elején 1986-ban két helyütt is folytattunk leletmentést: a Szt. Anna-kápolna előtti téren, a Városi Tanács épülete mellett és ezzel szemközt, az Arany J. u. 3. számú házban. Az 1980 óta a környéken folytatott leletmentések adataiból tudjuk, hogy itt terült el a korai királyi vár és palota.¹

A korai királyi vár belső falai mentén kifelé kb. 2 m-es szintkülönbséget figyeltünk meg. Ezt a szintkülönbséget a Kossuth L. u. és a Szabadság tér felé lépcsőkkel hidalták át. A szintkülönbség ma is jól látható az Arany J. u. nyomvonalán és az Arany J. u. 1.–Csók I. (Megyeház-) u. 2. telken.

A Szent Anna-kápolna előtti téren egy a korai királyi várhoz tartozó torony kb. 260 cm széles falmaradványára, illetve annak kiszedett helyére bukkantunk. A torony vagy a falak mentén önállóan állott, vagy talán kaputorony lehetett.² Közéleben két nagyobb méretű verem, illetve veremrészlet került elő. Egy a torony északi oldala mellett, egy az Arany J. u. 3. keleti szobája alatt. Ez utóbbi száz átmérője meghaladta a 3 métert.³ Mélysége 2,5 m volt. A két vermet a 13–14. század fordulóján temették be a leletanyag tanúsága szerint. Ugyanekkor bontották le a fent említett tornyot. A bontási, terepegyengetési munkák, a latinok a korai királyi vár területére történt betelepítése (1249)⁴ utáni időszakot követő építkezésekkel hozhatók összefüggésbe. Az egyik verem és a torony helyére egy középkori ház épült, melynek falait és emésztőgödrtét tártuk fel. Az Arany J. u. 3. te-

ületén (ahol szintén találtunk vermet) nem épült középkori ház.

Az ásatási eredmények,⁵ a ma is álló középkori objektumok⁶ és a későbbi ismertetett történeti adatok, valamint történelmi városlaprajzok,⁷ elsősorban La Vergne kapitány 1689-ben készült felvételi rajza alapján egyértelmű, hogy a korai királyi vár területének 13. század végét követő beépítettsége eltért a maitól. A Csók I. (Megyeház-) utca (középkori nevét sajnos nem ismerjük) vonalvezetése a ma is álló középkori részletek alapján bizonyos, hogy nagyjából megegyezett a maival. (Csók I. u. 17., 20., István tér 13. előtt talált falmaradvány, illetve az útburkolat alatt talált középkori-törökkori kövezett út).

A Csók I. (Megyeház-) u. 17. északi fala meghatározza a mai Megyeházköz középkori nyomvonalát is. Kralovánszky Alán említett és jómagam 1980 óta folytatott leletmentése alapján igazolható az 1601-es német tollrajz és az 1689-es, 1691-es városlaprajzok információja: a IV. Béla kori Szt. Péter-templom a mai útburkolat fölött, a négykaréjos templom nyugati faláig húzódott. A templom déli oldalához építették a plébánia épületét.⁸ Ennek déli, valamint a középkori szentély keleti oldalán utca húzódott, mely a mai székesegyház szentélye mellett keletre fordulva a Kossuth L. utcába (Vicus Teutonicus) torkollott. A Szt. Péter-templom északi oldalán egy 1478-as oklevél szerint temető volt.⁹ A temetőt 1688–90 között megemlíti levelében Martinus Lajos plébános.¹⁰ Leírása alapján tudjuk, hogy a törökök által is használt temetőben török mausóleum állott és hogy az utca felől kerítés épült a plébános idejében. A szóban forgó te-

¹ Siklósi Gy., A középkori Székesfehérvár. A legutóbbi tíz év ásatási eredményei (Bp. 1987) 26.; Székesfehérvár. Középkori műemlékek I. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 348. (Bp. 1989) 16.; A Székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Gyöngyös 1990. 104–111.

² Streich, G., Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters I–II. (Sigmaringen 1984) 724. L.: Kesterburg, illetve Wimpfen: 611.

³ Boldizsár P., Régészeti kutatás a Székesfehérvár, Arany J. u. 3. területén. (Kézirat, 1990)

⁴ Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. (Bp. 1987) 646. 369.;

⁵ 1972: a négykaréjos Szt. Péter-templom, majd lebontását követően a keleti toronypáros templom s annak északi oldalán a

Hentel-kápolna. Kralovánszky A.: The earliest church of Alba Civitas. A Regia XX. (Székesfehérvár 1983) 35–89.

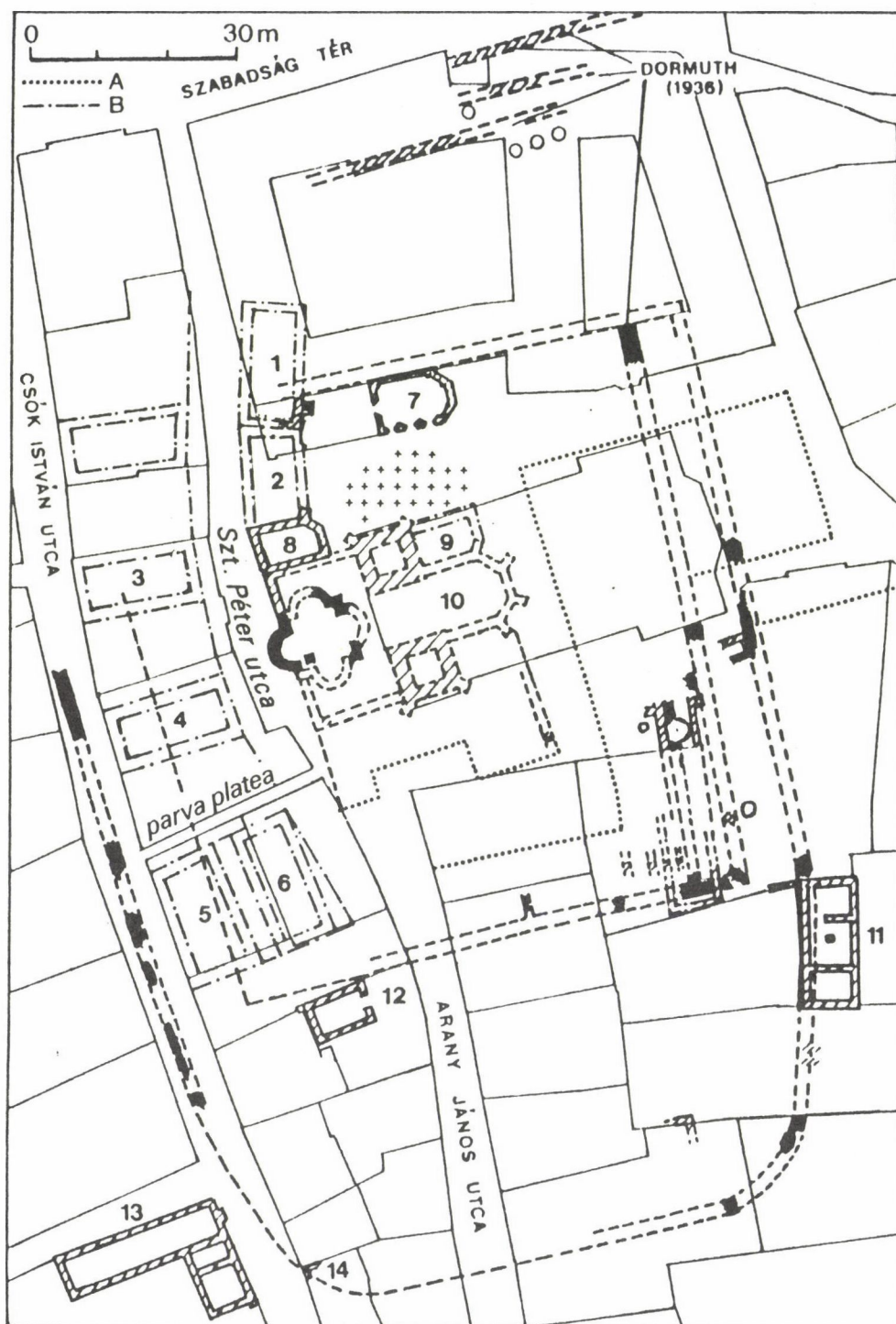
⁶ Ma is áll: Szent Anna-kápolna, mely korábban pálos templom lehetett (Siklósi Gy.; 1989) és az Arany J. u. 13. sz. ház középkori pincéje.

⁷ Siklósi Gy., Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrisse und Karten über die Stadt. Acta Arch Hung 40. 1–4. (1988) 221–251. (lásd: 1689-es és 1691-es) városlaprajz. 1980–1985 között ezen a területen középkori pince részleteit és plébánia kútját tártuk fel.

⁸ Móra M., Források Fejér megye törökkori történetéhez. Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. (1972) 211–226. 213–217.

⁹ Károly J., Fejér vármegye története. I–V. (Székesfehérvár, 1896–1904) II. 671. XXXI.

¹⁰ Móra M., 213–217.

1. kép A középkori Szt. Péter utca és környéke A= 1689-es telekhatárok. B= rekonstruált házalaprajzok, telekhatárok. 1,2. az 1478-ban lebontott két kanonoki ház helye – 3. Somody Péter féle ház (Arany J. u. 5.) – 4. Csere Bálint féle ház, később Kálmáncsehy Domonkos unokaöccsége (Arany J. u. 7.) – 5. Egyed, kanonok háza (Csók I. u. 10.) – 6. Tóth Péter kanonok háza (Arany J. u. 9.) – 7. Szt. Anna kápolna – 8. A Szt. Péter t. gótikus mellékkápolnája (Hentel káp.) – 9. A sekrestye feltételezhető helye – 10. A Szt. Péter t. gótikus szentélye 11. Kossuth u. 9. – kkori ház – 12. Arany J. u. 13. – kkori pince – 13. Csók I. u. 17. – kkori ház – (Felvétel, rajz: Egyed Endre)

Abb. 1. Die mittelalterliche St. Peter Straße und ihre Umgebung. A= Grundstücksgrenzen von 1689 B= rekonstruierte Hausgrundrisse, Grundstücksgrenzen – 1, 2. Die Plätze der 1478 abgerissenen zwei Domherrnhäuser – 3. Haus von Péter Somody (Arany J. Str. 5) – 4. Haus von Bálint Csere, später vom Neffen von Domonkos Kálmáncsehy (Arany J. Str. 7) – 5. Haus vom Domherrn Egyed (Csók I. Str. 10) – 6. Haus vom Domherrn Péter Tóth (Arany J. Str. 9) – 7. St. Anna-Kapelle – 8. Gotische Seitenkapelle der St. Peterskirche (Hentel-Kapelle) – 9. Vermutliche Stelle der Sakristei – 10. Gotische Sakristei der St. Peterskirche – 11. Kossuth Str. 9 – mittelalterliches Haus – 12. Arany J. Str. 13 – mittelalterlicher Keller – 13. Csók I. Str. 17. – mittelalterliches Haus

rületről 1826-ban, 1864-ben, 1896-ban, 1922-ben¹¹ és 1986-ban emberi csontok láttak napvilágot. A Vicus Teutonicalistól kb. a mai Kossuth L. u. 3. homlokzatának vonalában zsákutca vezetett a püspöki székes-egyház sekrestyéjéig.

Fehérvár középkori háztípusainak méretei, a telekméretek lassan felismerhetők ásatási-, falkutatási eredményeink nyomán.¹² A Zalka M. u. 6., 10., a Rózsa u. 4., a Jókai u. 10., a Csók I. (Megyeház-) u. 17., a Liszt F. u. 1., a Kossuth u. 9., 11., 16., a Tancsics M. u. 4., az Arany J. u. 13. ház- és telekméretei alapján, az ásatási eredmények birtokában felvázolhatók a középkori Szt. Péter (Arany J. u.) telekviszonyai (1. kép).

A Szent Anna-kápolna előtt folytatott leletmenetkor talált középkori (14–15. századi) házsarok és emésztőgödör alapján rekonstruálható ház, a Szt. Péter-templom ásatással igazolt nyugati homlokzata és az Arany J. u. 13. területén talált középkori homlokzat jelzi, hogy a középkori Vicus Sancti Petri némileg eltér az Arany J. u. vonalától. Megállapításunkat a rekonstruált ház és telekméretek is alátámasztják.

Az utca a 13. és a 14. század fordulóján alakult ki, első említése azonban csak 1381-ből való.¹³ Nevét 1446-ban, 1471-ben, 1478-ban és 1511-ben is említik az oklevelek.¹⁴ Az utcában 1546 március 3-án 17 házat (ebből hat egyházi emberét) árvereztek el.¹⁵ Egy 1471 nov. 2-i és egy 1477 jan. 7-i oklevél említi a „parva platea”-t, mely a Szt. Péter utcát és a mai Csók I. utcát kötötte össze.¹⁶ Az utca valószínűleg része volt annak a Kis utca városrésznek nevezett háztömbnek (mahalle), melyben 1546 márc. 3-án Tót Tamás és Szalai György házat (éppen két házat!) Khalil bég 200 akcséért adta el Prémös Mihálynak.¹⁷

A Szt. Péter utca nyugati oldalán, a mai Szabadság tér és Géza Nagyfejedelem tér között, ma és a középkorban egyaránt öt telkes ház állott. Valószínű azonban, hogy a középkori telekosztások némileg eltértek a maitól. Az utca keleti oldalán, a Szabadság tér déli vonalában már az 1691-es városlapra „das Rathaus” néven megjelölt épületet ábrázol. Írásos adat bizonyítja, hogy már 1329-ben oklevelet adott ki Márkus fehérvári bíró, majd Tylmann János bíró tette ugyanezt 1388-ban.¹⁸ Fehérvár város tanácsa pedig 1471-ben és 1478-ban (kétszer is) adott ki oklevelet.¹⁹ A városi tanács épületét (domus consistorialis civi-

um) 1478-ben²⁰ és 1530 jan. 2-án²¹ említik a források. Az azonban nem bizonyítható, hogy az írásos adatok a mai tanácsháza épületére vonatkoznak, hiszen annak egyetlen középkori részlete sem ismert.

A városháza (?) telkétől délre állott az a ház, melynek részletét a Szent Anna-kápolna előtti téren feltártuk. Az itt álló két kanonoki házat a már említett 1478. jan. 7-i oklevél tanúsága szerint lebontották, mivel a Szent Péter-templom északi oldalához épülő Hentel-féle kápolna és a sekrestye által szűkült a temető területe, s azt a két ház rovására bővítették. A második (feltáratlan) kanonoki ház a Hentel-kápolnától északra húzódott a telekméretek nagysága alapján. Az első ház építésének korát (14. század vége) és lebontási idejét (15. század vége) az ásatások eredményei igazolják. A Szent Péter-templom közelében Dlugoss leírása alapján egy piac is volt egykoron,²² ám Fügedi Erik jogos feltételezése az, hogy a piac a Szabadság téren kapott helyet.²³ Volt azonban a Szent Péter-templom ÉK-i részén is piac, melyet 1407-ben említettek először, de tudjuk, hogy mészárszékek, húspiac itteni létezését még 17. század végi adatok is bizonyítják.²⁴

A Szent Péter utca nyugati oldalának 4. és 5. középkori házhelyéről, a Kis utca déli oldalán fekvő két házról több történeti adatunk van. Ezek az adatok bizonyítják korábbi megállapításunkat, miszerint a Szent Péter utca vonala a Szent Péter templom előtt nyugatra fordult, és a Csók István u. felé a háztömb ezáltal összeszűkült. Ezen a szakaszon a két utca között csak egy-egy ház, illetve telek kapott helyet, míg az utca többi részén kettő. Az 1471-es és 1477-es adat szerint a mai 5. sz. házhelyen lehetett Somody Péter háza. Ettől délre feküdt az a kőház, amelyet (Arany János u. 7.) Csere Bálint és neje, Margit 1471 november 2-án örök áron eladott Kálmáncsehy Domonkos unokaöccsének, Jánosnak. Kálmáncsehy János öt év múlva, 1477. január 7-én már túladdott a házon, mely Nagylucsei Dóczi Orbán birtokába került 400 aranyért. 1478. január 7-én a két említett kanonoki ház lebontásának engedélyezéséért cserébe Dóczi Orbán házat minden adó alól fölmentették. A ház déli részén futó Kis utca másik oldalán az 1471-es oklevél két (!) házat említ, tehát ettől délre a két utca közötti háztömb ismét két házsorból állott. Az egyik ház birtokosa Egyed, a nagykáptalan kanonokja, a másiké Tóth

¹¹ Károly J., 189.

¹² Lővey P., Lakóházak kutatása Székesfehérvár belvárosában. Műemlékvédelem, XXXIII. 13. (1989) 165–171.

¹³ Fügedi E., Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtudományi közlemények 20. (1967) 44.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Velics A.–Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek I–II. (Bp. 1886) 1890. I. 51–52.

¹⁶ Károly J., 630–632.

¹⁷ Velics A.–Kammerer E., II. 53.

¹⁸ OL. DI 40563; 42381.

¹⁹ OL. DI 17267; 18022; 18023.

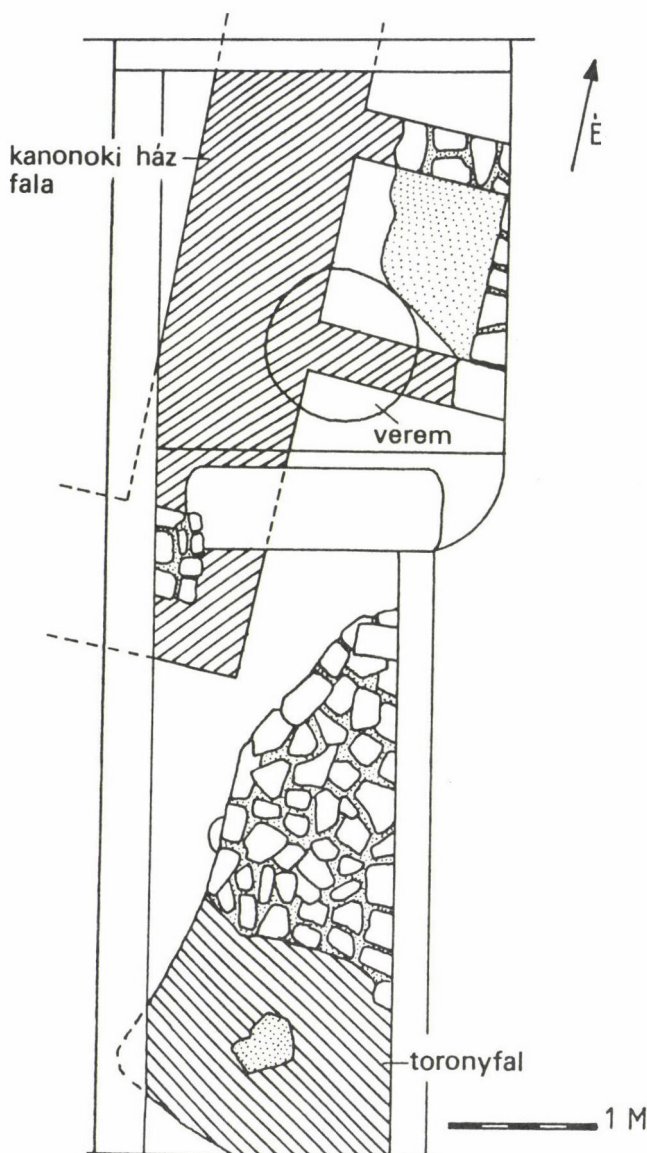
²⁰ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. (Bp. 1897) 696. 309.

²¹ Érszegi G., Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent levéltárában, 1193–1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. (1971) 177–263. 256.

²² Györffy Gy., 363.

²³ Fügedi E., 34.

²⁴ Nagy L., Székesfehérvár későközépkori topográfiája. Székesfehérvár Évszázadai 2. (1972) 199–214. 207.

2–3. kép A Szt. Anna kápolna előtti téren húzott kutatóárok alaprajza és keleti metszefala az emésztőgödör és a verem, illetve a korábbi torony maradványaival. (Rajz: Boldizsár Péter)
Abb. 2–3. Grundriß und O-Vertikalprofil des Suchgrabens auf dem Platz von der St. Anna Kapelle mit den Spuren der Senkgrube und der Miete sowie mit den Überresten des früheren Turmes.

(Thot) Péter, a Szent Miklós-templom kanonokja volt. A Szent Péter utcában állott egy 1546. március 3-i adat szerint Kis prépost háza is, melyet sajnos adatok hiányában nem azonosíthatunk.²⁵

2. A Szent Anna-kápolna előtti és az Arany J. u. 3. sz. alatti leletmentések leletei

A korai királyi vár bontásával egy időben végzett terepgegyengetési munkálatok során tömték be a környező vermeket, melyek hasonló korú leletanyaga több esetben együvé tartozott. A vermek betöltésére a 14. század végén kerülhetett sor, a kanonoki ház építése idején. Az ekkor felépült, majd 1478-ban lebontott ház pusztulásra ítélt emésztőgödrében ugyanekkor kidobott leletegyüttest találtunk. Az emésztőgödör falai átvágták a korábbi verem falát és 14. századi betöltését (2–3. kép). A verem és az emésztőgödör leletanyagában töredékek, restaurálható, kiegészíthető kerámia és ép edények egyaránt előfordultak. A verem és a falazott emésztőgödör anyaga jól elkülöníthető. Az árok felső 100–150 cm-ében szürke feltöltési réteget találtunk (11. századi réteg). Ebben késő bronzkori (ltsz.: 86.265., 266., 87.49.) és 12–20. századig vegyes középkori, illetve újkori leletanyag volt.²⁶

A kanonoki házak bontási törmelékében kiegészíthető 15. századi töredékek, köztük egy „Siegburgi” típusú²⁷ pohár darabjai, valamint az Árpád-kortól a 15. századig több cserép került elő. (5., 13. rétegek)²⁸ Az árok 15. századi feltöltési rétegeiből (14. és 16. réteg) is vegyes középkori leletanyag került elő, melyben több 15. századi ép vagy kiegészíthető edény volt.²⁹ A kanonoki házak bontási törmelékében egy kisebb, nyolcszögletű fölfelé szűkülő homokkő faragványt (86.437.) és egy kemény mészkőből készített kőmozsár felét (86.438.) találtuk meg. Késő bronzkori leletanyag volt az árok legalsó rétegsorában (86.384–385.). Az árok É-i oldalán találtuk meg a kanonoki ház DK-sarkát és falazott emésztőgödörét. A kb. 140 x 120 cm belméretű emésztőgödör alja a mai felszín alatt kb. 200 cm mélyen volt. Az emésztőgödör építéskor egy korábbi vermet semmisített meg, melynek 14. századi anyaga elkülönül a többségében 15. századi leletanyagtól. Sajnos a feltárás közben az árok ÉK-i oldala beomlott. A bomlott földből 15. századi és 17–18. századi kerámia anyagot szedtünk össze.³⁰ Az emésztőgödör belsejéből előkerült lelet-

²⁵ Velics A.–Kammerer E., II. 52.

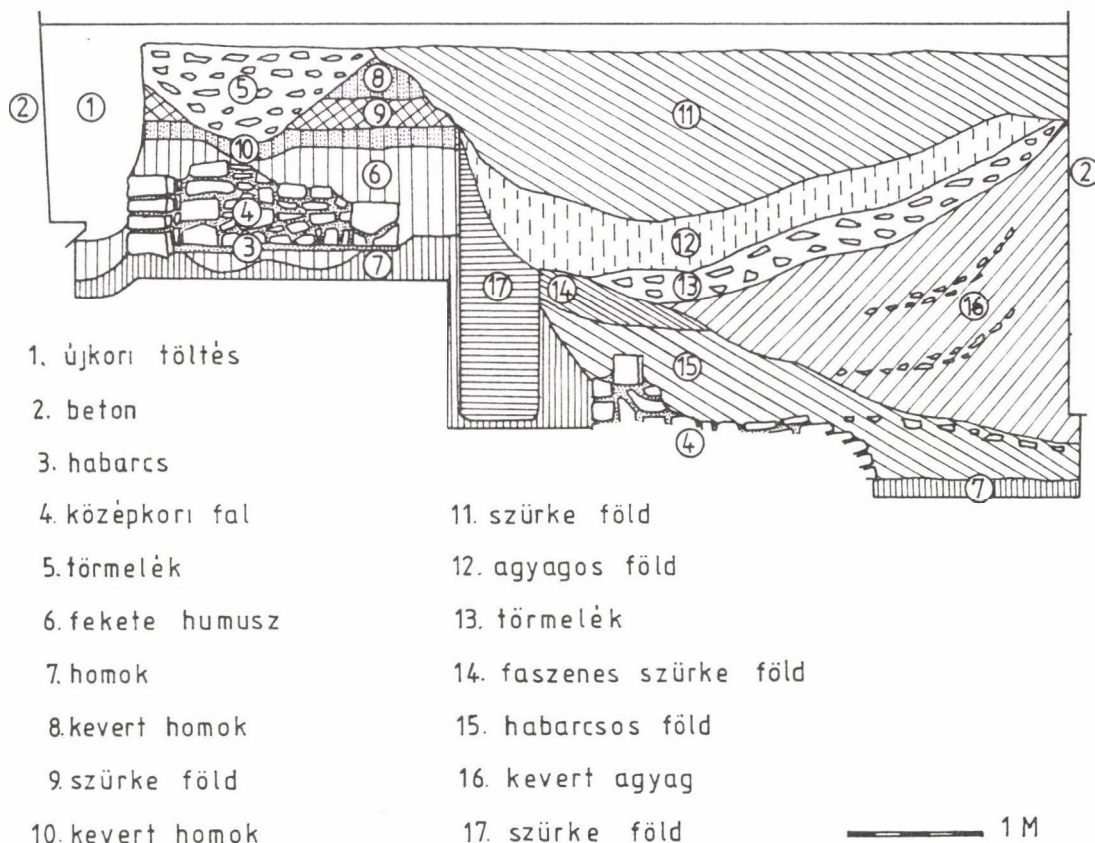
²⁶ 86.256.–262., 272.–273., 275.–286., 87.38.–42., 47., 62.–79., 82.–120.

²⁷ Holl I., *Ausländische Keramikfunde in Ungarn Acta Arch.* 42/1–3, 1990.

²⁸ 86.287.–329.

²⁹ 86.330.–361., 379.–383., 87.56.–58.

³⁰ 86.267.–271., 87.60.–61.

2-3. kép A Szt. Anna kápolna előtti téren húzott kutatóárok alaprajza és keleti metszettel az emésztőgödör és a verem, illetve a korábbi torony maradványaival. (Rajz: Boldizsár Péter)

Abb. 2-3. Grundriß und O-Vertikalprofil des Suchgrabens auf dem Platz von der St. Anna Kapelle mit den Spuren der Senkgrube und der Miete sowie mit den Überresten des früheren Turmes.

anyaggal korban, típusban szorosan egyeznek az árok 15. század végi elterítési rétegében talált töredékek és ép – vagy kiegészíthető edények. Köztük néhány korábbi, 11-12. századi töredék is előkerült.³¹ Az emésztőgödör belsejéből előkerült leletanyagban néhány töredék mellett több ép vagy kiegészíthető poharat, fazekat, bögrét és fedőt találtunk.³² Az emésztőgödör aljáról több üvegedény töredéke mellett fazék, bögre, persely és poharak kerültek elő. Az üvegedények java része is kiegészíthető, ám a kerámiatárgyak a feltört persely kivételével épek voltak.³³ Az emésztőgödör leletanyagához több összetartozó töredéket találtunk, melyek az árok más részén 14-15. századi elterítési rétegben voltak.³⁴ Több esetben előfordult, hogy az emésztőgödör lelet-

anyagához az Arany J. u. 3. területéről – elterítési rétegből – találtunk összeillő töredékeket.³⁵

3. A kanonoki ház leletanyaga

A leletanyagban előkerült néhány használati tárgy: 15. század végén használatos hagyma alakú, valamint egy hasonló bordázott persely, (86.262., 86.426.) korábbi, illetve hasonló korú tányér alakú, kiöntő vájatos mécsesek (86.315., 86.316., 86.357.) és a kályacsempé-töredék, melyhez hasonló példányok a nyéki műhelyből kerültek Budára³⁶ (négykaréjos foglalatban ívnégyszög, bimbó- és pontmotívumokkal, stilizált virágmotívumokkal, illetve rovátkolt ke-

³¹86.362.-378., 87.50.-55.

³²86.386.-389., 392.-394., 395.-400., 403., 406., 408., 410.-411., 413., 415., 417.-419. 87.43.-46., 87.298.

³³86.420.-433.

³⁴86.389.-86.337.-86.390., 86.391.-86.369.-86.414., 86.394.-86.409.-86.393.-86.341., 86.395.-86.402.-86.404.-86.405., 86.398.-86.283., 86.401.-86.336., 86.407.-86.297., 86.412.-86.364., 86.339.-86.340., 86.342.-86.296., 86.416.-86.367., 86.370.-87.91.

³⁵86.356.-86.449., 87.56.-86.453.

³⁶Holl I., Középkori kályacsempék Magyarországon II. BpR 22 (1971) 114. kép (ez a típus a cseh oroszlánt fordított nézetben mutatja! uő., Dunántúli kályacsempék. VMMK 17 (1984) 214-215., 8. ábra. (A csempé mintája hasonló a későbbi II. csop. 12. típusához, esetleg annak előzménye); uő., Kályacsempék IV. ArchÉrt 1989. 2. sz. sajtó alatt (hasonló rozettás Zsigmond-kori kályahaszem). Itt köszönöm meg Holl Imrének a kályacsempék meghatározásában nyújtott szíves segítségét.

reteléssel díszített zöld mázas kályhacsempe, (22x22,5 cm) ugyancsak zöld mázas, virág- és mérmű mintás kályhaszem, (d= 15,2 cm) valamint a cseh oroszlánt ábrázoló sárga mázas kályhacsempe töredékei. A Budán előkerült töredékeket és ép darabokat legkésőbb 1437-re datálhatjuk,³⁷ tehát a fehérvári – a budaitól némileg eltérő – csempék kora Zsigmond uralkodási idejére tehető. Néhány példány azonban 14., illetve 15. századi³⁸ (9. kép)

Az említettek mellett konyhai és asztali edények egyaránt előkerültek (4–9. kép). A konyhai edényeket a különféle fazekak alkották, az asztali készlethez kerámia – és üvegpoarak tartoztak. A kanonoki ház pusztulási anyagának elterítésében és az emésztőgödör feltöltésében egyaránt a 15. század 2. feléből származó anyagot találtunk, közöttük csupán két példány készülhetett a többinél viszonylag korábban (86.283. és 413.), azonban ezeken is találunk olyan jegyeket, melyek későbbi készítésükre utalnak. A 17 értékelhető ép edény között úrtartalmuk alapján hozzávetőleg 10 méret szerint csoportot különítettünk el:³⁹

1.	7100–7000 cm ³	1 db
2.	6500–6000 cm ³	1 db
3.	4800–4700 cm ³	1 db
4.	(3700–4100)–(3600–4000) cm ³	3 db
5.	3500–3450 cm ³	1 db
6.	(2400–2500)–(2200–2400) cm ³	2 db
7.	(2000–2200)–(1800–2100) cm ³	4 db
8.	1500–1450 cm ³	1 db
9.	(1000–1200)–(900–1100) cm ³	2 db
10.	700–650 cm ³	1 db

Az ép vagy csaknem ép 25 fazék anyagának színe eltérő a Fehérváron más helyütt előkerülő leletanyag színétől. Ebben az anyagban dominál a világossárga, a sárgásfehér és a fehér színű kerámia. A leletegyüttesben 8 db sárga, 8 db sárgásfehér és 3 db fehér fazék volt. Mellettük elenyésző a megszokott helyi anyag: ezek közül csupán 2 db sárgászöld, 2 db barna és 2 db szürke fazekat találtunk.

A fazekak alakja hosszúkás, megnyújtott. Talpuk viszonylag keskeny, szájuk széles. Szájuk méretét csak az edények válltmérője haladja meg valamivel. Az edények hasa viszonylag kicsiny, a fazekak kevésbé öblösek. Formájuk ezért első benyomásra fölfelé növekszik.

A fazekak anyaga durva, többségük könnyű kézi korongon készülhetett. A töredékek és ép példányok között 15 durva anyagú darabot, köztük négy kavics-csal soványított példányt találtunk. Az előkekrült pél-

dányok közül mindössze hat finom anyagú, jobban korongolt fazék volt. Ennek ellentmondani látszik az edénytálpak vizsgálata: kilenc korongról leemelt és 11 korongról levágott példányt találtunk. A finom falú, jól korongolt fazekak közül kettőt emeltek le és hármát vágtak le a korongról. A durva anyagúak közül hetet emeltek le és nyolcat vágtak le a korongról.

A fazekak díszítése hasonló, mindössze három díszítéstípus variációit találjuk meg a leletegyüttes példányain. A díztés a has és a perem közötti edényfelületet borította, a hastól lefelé az edény díztetlen maradt. A díztés elhelyezkedése szerint öt csoport különíthető el. Ezekben belül variálódtak a díztéstípusok. A csak a váll fölött, az edény nyakán elhelyezkedő díztések esetén vagy egyetlen bekarcolt vonal (1 db fazék), vagy egy körbefutó élborda (2 db), vagy két élborda (5 db) helyezkedett el. Ha a díztés csak a vállon futott körbe, akkor enyhe élbordákat (1 db) vagy bordákat találtunk. A nyaktól a vállig húzódó díztések esetén az egy körbefutó élborda és az enyhe bordázott felület kombinációja képezte a felület mustráját (1 db). Amennyiben a nyaktól a hasig terjedő területet díztették, úgy öt variációt különíthetünk el: egy bekarcolt vonal és bordázott felület (1 db); egy élborda és bordázott felület (1 db); élbordázott felület (1 db); enyhén élbordázott felület (1 db); bordázott felület (6 db). Egyetlen olyan példány került elő, melynek hasát öt bekarcolt vonal díszítette.

A fazekak pereme változatos. Az egyszerű, kihajló levágott perem mellett megtaláljuk a hasonló, felfelé húzott, élben végződő peremet. Hasonló típusú a kihajló, elkerekített perem, mely egy másik példányon enyhén, egy újabban erősebben elvastagodik. Az elvastagodott peremek profilját többféleképpen alakították ki. Többnyire alul élben végződtek, néhányuk fölül is. Vannak kerekdedebbek és szögletesebbek. A fazekak közül több példány köthető a budai és a kőszegi 15. század 2. feléből származó leletanyaghoz, perem- és díztéstípusok alapján. Színben eltérőek.⁴⁰

A lelőhely poharait két nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az egyik csoport a kanonoki ház elterítéséből, és az emésztőgödörből, a másik az emésztőgödör által szétromcsolt verem aljáról került elő.

Az első csoport a 15. század 2. feléből származó leletanyagot tartalmaz. Jellemük, jellemzőik alapján egyértelműen a kőszegi és a budai hasonló korú leletekhez köthetők.⁴¹ A poharak színe sárgásfehér, anyaguk finoman iszapolt, edényfaluk vékony. Díztésük nyakon és hason vagy csak a hason fut. Felületükön finom bekarcolt vonalakat, illetve finom

³⁷ Holl I., 1971, 172.

³⁸ Holl I., 1961, 214.

³⁹ Elő a színültig töltött edény úrtartalma, majd valószínűsített úrtartalom szerepel cm³-ben

⁴⁰ Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából BpR 20 (1963) 335–394. – A kőszegi vár (monográfia, kézirat). – Itt köszönöm meg Holl Imrének, hogy a fehérvári leletegyüttesre vonatkozó adatokat közölte az anyagaiból rendelkezésemre bocsátotta.

⁴¹ Holl I., 335–394.

élbordákat találunk. Űrtartalmuk eltérő, elképzelhető, hogy egy egyszemélyes készlet darabjai. Készítőjük hármat leemelt, egyet levágott a korongról.

A poharak mellett néhány, a 14. század végi, a 15. század 70-es éveiben még használatos üvegedény töredéke is előkerült⁴² (9. kép). Ezek között kettős kónikus palackok töredékei (86.427., 431., 432.), két cseppes díszű pohárka [egyik alacsony peremmel (86.428), másik magas peremmel (86.430)]⁴³ és kék fonaldíszítésű, szűknyakú palack került elő. Valamennyi megtalálható az egykorú budai anyagban. A lelőhelyen előkerült 16–17. századi ún. „Waldglas” típusú zöld üvegek (86.429.) már a kanonoki ház pusztulása után kerülhettek a feltöltési réteg anyagába.

Az emésztőgödör alatt előkerült verem aljában, az emésztőgödörben és a szelvény alsóbb rétegeiben

durva, kavicsos soványított, fehér színű, 14. századra datálható talpas poharakat találtunk. A poharakat (5 db) leemelték a korongról. Díszítésük a nyakon és hason körbefutó nagyméretű, durva élborda (86.376., 86.395., 86.423., 86.424.). [Az egyik pohár finom, vékony falú (86.386).] Űrtartalmuk alapján négy csoportba sorolhatók: 400–406 cm³, 357 cm³ és 150 cm³, illetve 181 cm³ (teljes űrtartalom). A poharak jellegükben, peremtípusaik alapján, anyagukban és díszítésükben az egykorú budai anyaghoz köthetők.⁴⁴

A lelőhelyen előkerült két Alsó-Rajna-vidékről származó pohár a 15. század elején készült.⁴⁵

Siklósi Gyula

ERGEBNISSE DER IN DER UMGEBUNG DER ST. ANNA-KAPELLE VON SZÉKESFEHÉRVÁR DURCHGEFÜHRTEN ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

Auszug

1. Situationsplan über die Umgebung der St. Peter Straße im 14–15. Jh.

Beim Eingang der Arany János Straße haben wir im Jahre 1986 an zwei Stellen Rettungsgrabungen durchgeführt: auf dem Platz von der St. Anna Kapelle, neben dem Gebäude des Stadtrates und dem gegenüber, im Haus Arany János Str. Nr. 3. Es ist auf Grund der Angaben der seit 1980 in dieser Umgebung gemachten Notgrabungen gewußt, daß sich die frühe königliche Burg und königliches Palast hier befindet hatte.

Anhand unserer Grabungsergebnisse und historischen Daten zeichnet sich der Lageplan des frühen Burgbereichs von Fehérvár im 14–15. Jh. immer mehr ab. An der Stelle der äußeren Burgmauer der frühen königlichen Burg, teilweise in der Zone zwischen beiden Mauern wurde die spätere Csók I.- (heute wieder Megyeház /Komitatshaus/-) Str. ausgestaltet. Die Linienführung der St. Peter- (heute Arany J.-) Str. breitete sich wegen der W-Fassade der St. Peterskirche westlicher als heute aus. Die Linie der heutigen Kossuth L.-Str. (Vicus Teutonicus) wich dem sich an den Mauern der frühen königlichen Burg entlangziehenden späteren Fleischmarkt aus. An der N-Seite der St. Peterskirche befanden sich die Hentel-Kapelle und die Sakristei, an der S-Seite stand das Pfarrhaus. Nördlich der Kirche haben sich der Friedhof, zwei Domherrnhäuser und eine gotische Kapelle (die heutige St. Anna-Kapelle) befindet. Östlich der SW-Ecke der Kirche, an der Stelle oder in der Umgebung einer heutigen Gasse sollte sich die mittelalterliche „parva platea” hinziehen. Auf dem Platz vor der St. Anna-Kapelle sind wir auf cca. 260 cm breite Überreste, bzw. auf die ausgesetzte Stelle der Mauer eines, zur frühen königlichen Burg gehörenden Turmes gestoßen. Entweder sollte es ein alleinstehender Turm den Mauern entlang oder ein Torturm gewesen sein. In seiner Nähe kamen zwei größere Mieten bzw. ihre Details vor. Eine der Mieten

befand sich neben der N-Seite des Turmes, die andere lag unter dem östlichen Zimmer des Hauses Arany J.-Str. Nr. 3. Laut dem Fundmaterial wurden beide Mieten an der Wende des 13–14. Jahrhunderts aufgefüllt. Zur selben Zeit wurde auch der oben erwähnte Turm abgerissen. Die Abbruchs- und Planierungsarbeiten sind mit den Bauarbeiten in der Zeitspanne nach der Ansiedelung der Lateiner auf das Areal der frühen königlichen Burg (1249) in Zusammenhang zu bringen. Auf die Stelle einer der Mieten und des Turmes wurde ein mittelalterliches Haus gebaut, dessen Mauern und Senkgrube freigelegt worden sind. Auf die Fläche von Arany J.-Str. Nr. 3 (auch hier wurde eine Miete gefunden) wurde im Mittelalter kein Haus gebaut.

2. Funde der Rettungsgrabungen vor der St. Anna-Kapelle und unter dem Haus Arany J.-Str. Nr. 3.

Im Laufe der gleichzeitig mit dem Abriss der frühen königlichen Burg durchgeführten Planierungsarbeiten wurden die umliegenden Mieten aufgefüllt. Ihr gleichzeitiges Fundmaterial war in mehreren Fällen zusammengehörend. Zur Einfüllung der Mieten kam es vermutlich am Ende des 14. Jahrhunderts, in der Bauzeit des Domherrnhauses. In der zerstörten Senkgrube des damals aufgebauten, und 1478 abgerissenen Hauses stoßen wir auf einen, zur selben Zeit ausgeworfenen Fundkomplex. Die Wände der Senkgrube schnitten die Wand und die Einfüllung aus dem 14. Jh. der früheren Miete durch. Im Fundmaterial der Miete und der Senkgrube kamen Bruchstücke, restaurier- und ergänzbare Keramik sowie unversehrte Gefäße gleichermaßen vor.

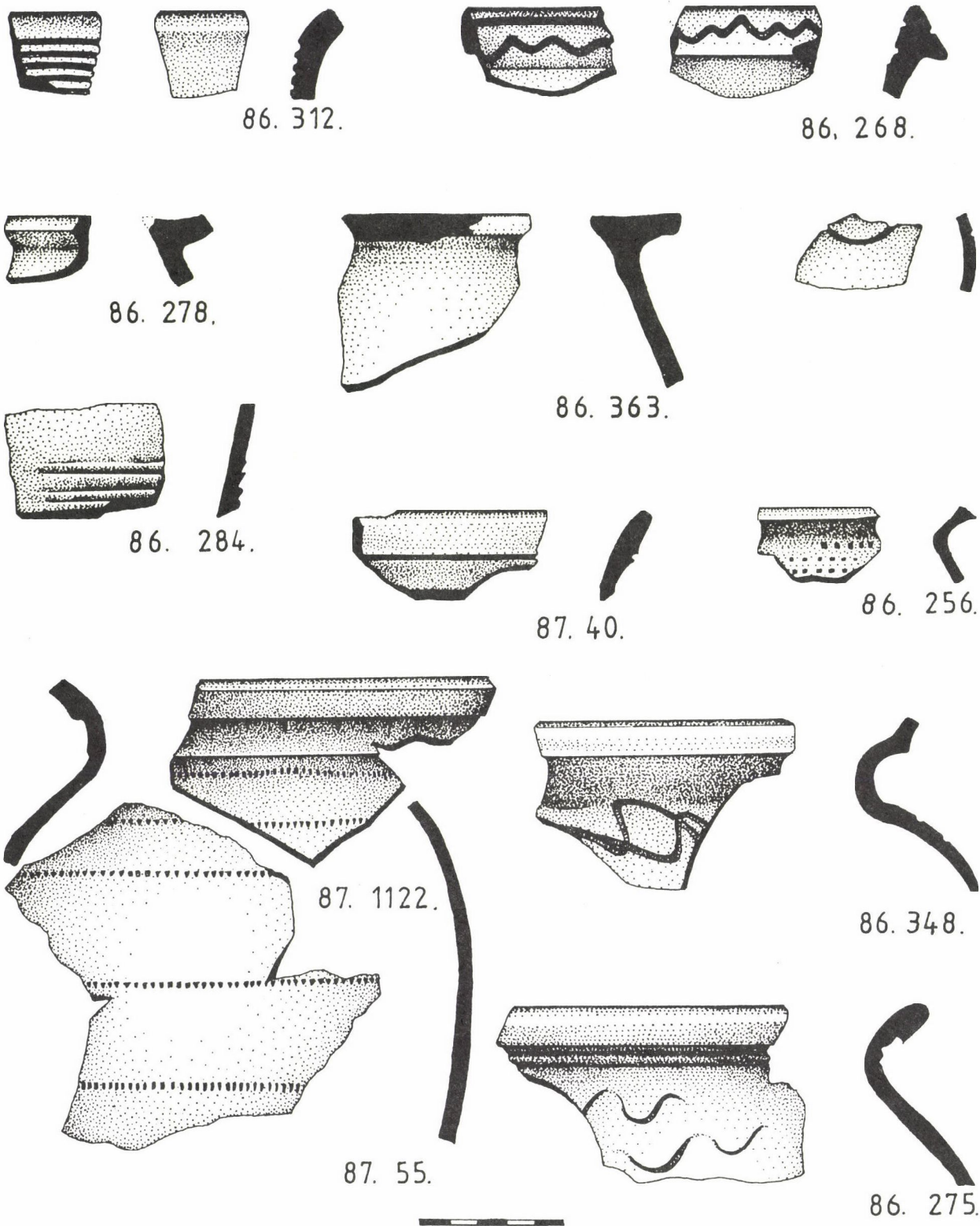
Das Material der Miete und der gemauerten Senkgrube sind voneinander gut abzusondern. Im Abbruchschutt der Domherrnhäuser waren ergänzbare Bruchstücke aus dem 15. Jh., darunter Stücke eines Bechers vom Typ „Siegburg”,

⁴² Köszönöm H. Gyürky Katalinnak szíves segítségét az üvegek meghatározásában.

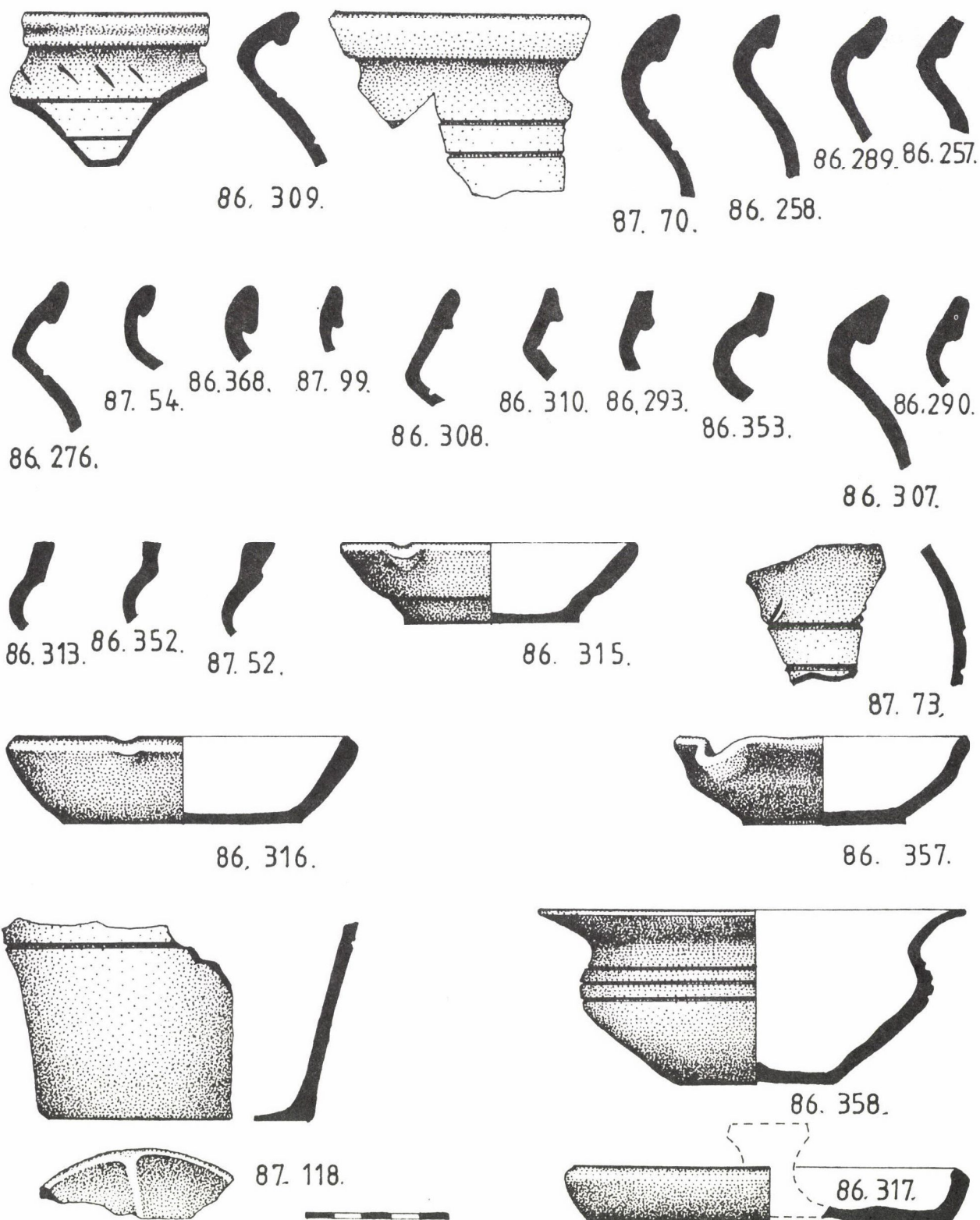
⁴³ H. Gyürky K., Az üveg. Katalógus. Monumenta Hist. Budapestiensia V. X. tábla; 56–57.; 43–44, XV. tábla.

⁴⁴ Holl I., 1963.

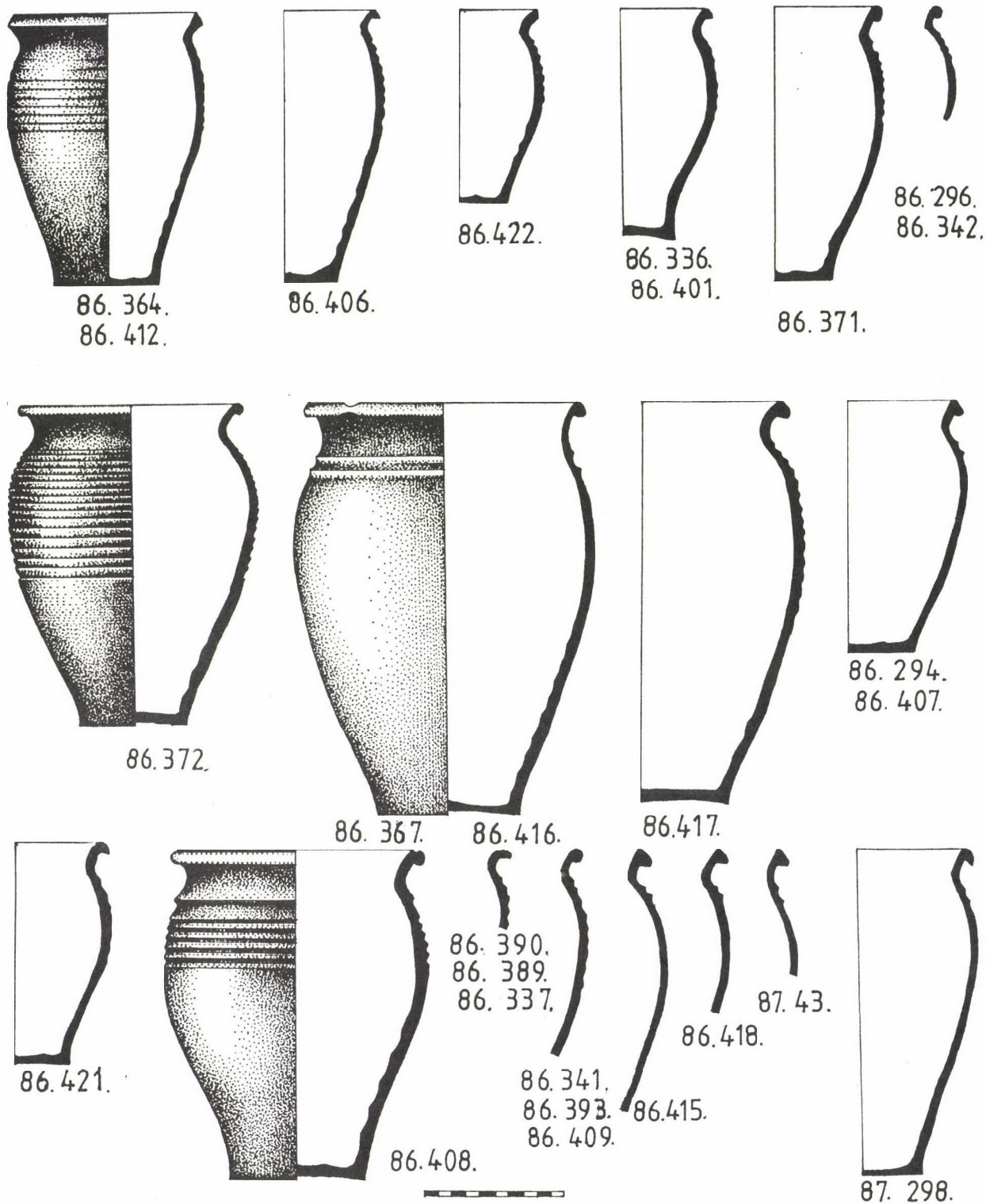
⁴⁵ Holl I., 1990.

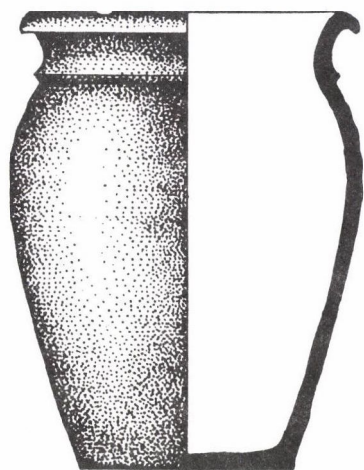
4. kép. Leletanyag a kanonoki házból (Rajz Boldizsár Péter)
 Abb. 4. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus (Zeichnung von Péter Boldizsár)

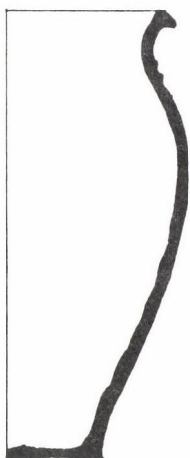
5. kép. Leletanyag a kanonoki házból
Abb. 5. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus

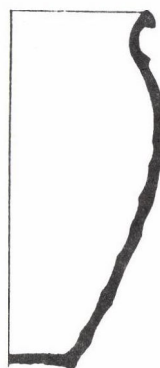
6. kép. Leletanyag a kanonoki házból
Abb. 6. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus

86. 420.

86. 411.

86. 414.

86. 386.

86. 374.

86. 306.

86. 400.

86. 375.

86. 373.

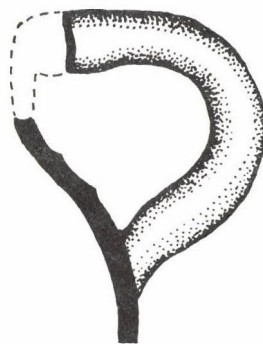
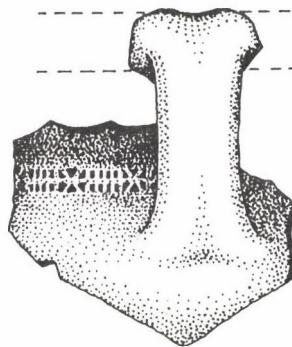
86. 425.

86. 388.

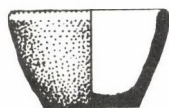
86. 426.

86. 370.
87. 91.

86. 356.

86. 267.

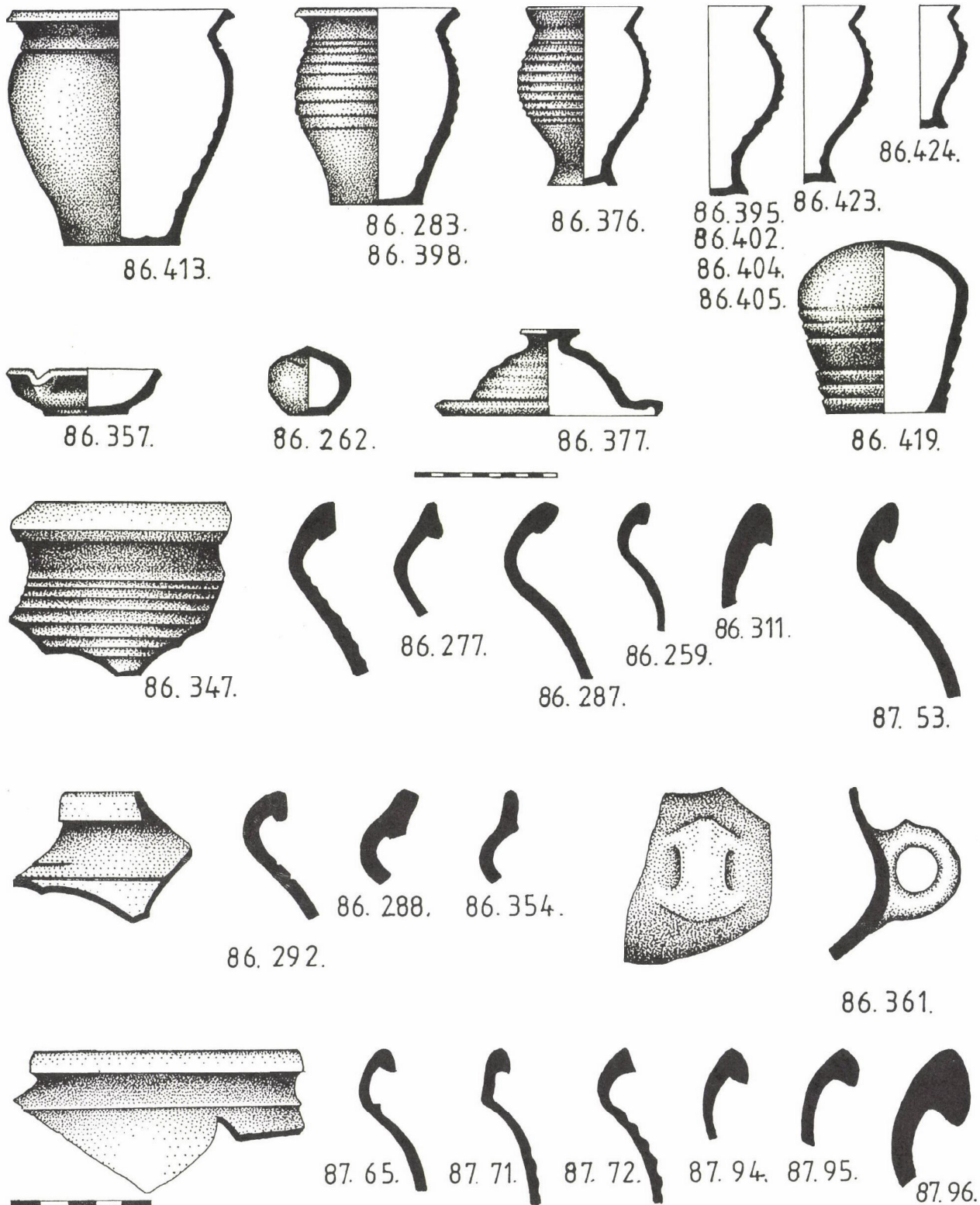

86. 449.

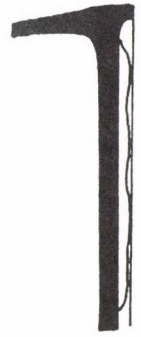
86. 387.

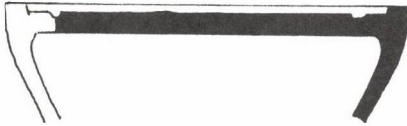
7. kép. Leletanyag a kanonoki házból
Abb. 7. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus

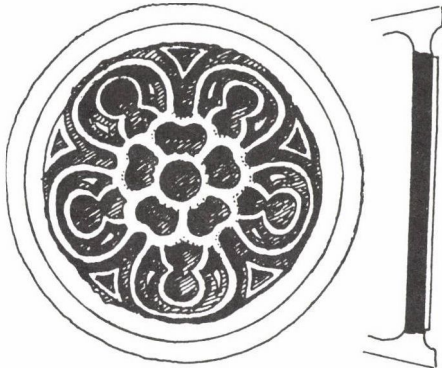
8. kép. Leletanyag a kanonoki házból
Abb. 8. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus

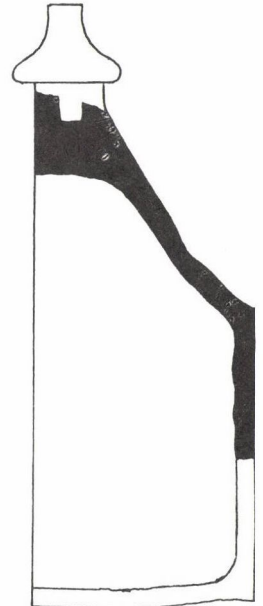
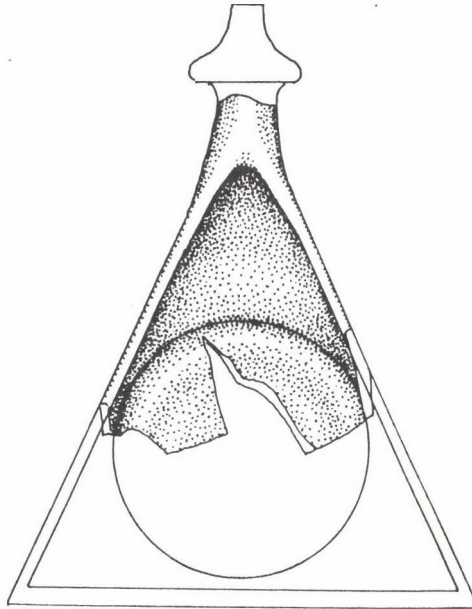
87. 100.

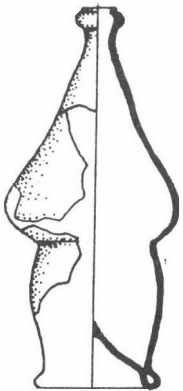
86. 273.

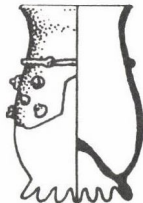
86. 360.

87. 59.

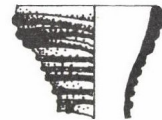
86. 431.

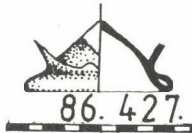
86. 430.

86. 428.

86. 433.

86. 427.

86. 429.

9. kép. Leletanyag a kanonoki házból
Abb. 9. Fundmaterial aus dem Domherrn-Haus

sowie mehrere Scherben von der Arpadenzeit bis zum 16. Jh. vorhanden. Im Fundmaterial vom Inneren der Senkgrube wurden samt einiger Bruchstücken mehrere intakte und ergänzbare Becher, Töpfe, Näpfe und Deckel gefunden.

Vom Boden der Senkgrube sind neben Bruchstücken von mehreren Glasgefäßen in Topf, ein Napf, eine Büchse und mehrere Becher vorgekommen. Auch ein großer Teil der Glasgefäße kann ergänzt werden, die Keramikgegenstände waren mit Ausnahme der aufgebrochenen Büchse, unversehrt. Wir fanden mehrere, mit dem Fundmaterial der Senkgrube zusammengehörende Bruchstücke in anderen Teilen des Grabens, in einer Planierungsschicht vom 14–15. Jahrhundert. Zum Fundmaterial der Senkgrube passende Bruchstücke haben wir in mehreren Fällen auf der Fläche von Arany J.-Str. Nr. 3. – in einer Planierungsschicht – gefunden.

3. Das Fundmaterial des Domherrnhauses

Im Befund treten einige Gebrauchsgegenstände (Büchsen von Ende des 15. Jhs. und frühere bzw. gleichaltrige Lämpchen) und Bruchstück eines Ofenkachels auf, deren analoge Exemplare aus dem Werkstatt von Nyék nach Buda gelangt sind. Die in Buda zum Vorschein gekommene Bruchstücke und intakte Exemplare können spätestens um 1457 datiert werden, die sich von denen von Buda in einigermaßen abweichenden Ofenkacheln von Fehérvár sind also auf die Zeit der Regierung von Sigismund zu setzen. Einige Stücke stammen aber doch aus dem 14. bzw. 15. Jahrhundert.

Außer den erwähnten Funden kamen Küchen- und Tischgefäße gleichermaßen vor (Abb. 2). Die Küchengefäße

bestanden aus verschiedenen Töpfen, zum Tischgerät gehörten Keramik- und Glasbecher. Sowohl aus der Planierungsschicht vom beim Abbruch des Domherrnhauses zerstörten Materials als auch aus der Auffüllung der Senkgrube wurden Funde einheitlich aus der 2. Hälfte des 15. Jhs. ans Tageslicht gebracht, unter denen es bloß zwei Exemplare gab, die verhältnismäßig früher als die anderen hergestellt sein konnten (86.283 und 413), auch diese zeigen aber solche Merkmale auf, die eventuell auf ihre spätere Herstellung hinweisen. Mehrere Stücke der Töpfe können anhand ihrer Rand- und Verzierungstypen an das Material von Buda und Kőszeg aus der 2. Hälfte des 15. Jhs. gebunden sein. In ihrer Farben weichen sie voneinander ab. Die Becher des Fundortes können in zwei Gruppen eingereiht werden. Eine der Gruppen stammt aus der Planierungsschicht des Domherrnhauses und aus der Senkgrube, die Exemplare der anderen sind vom Boden der von der Senkgrube zerstörten Miete vorgekommen. Die erste Gruppe enthält Funde aus der 2. Hälfte des 15. Jhs., die anhand ihrer Charakter und Merkmale eindeutig an die gleichzeitige Funde von Kőszeg und Buda zu binden sind. Außer der Becher kamen noch Bruchstücke von einigen Glasgefäßen von Ende des 14. Jhs. vor, die aber in den 70-er Jahren des 15. Jhs. noch in Gebrauch waren. Im Boden der unter der Senkgrube vorgekommenen Miete, in der Senkgrube, sowie in den unteren Schichten des Blockes stoßen wir auf grobe, mit Schotter gemagerte weiße Fußbecher aus dem 14. Jahrhundert.

Die auf der Fundstelle vorgekommenen zwei nieder-rheinische Becher wurden am Anfang des 15. Jhs. hergestellt.

Gy. Siklósi

LENGYEL IMRE

1934–1992

Szokatlanul tűnhet, ha régészeti folyóiratban orvost búcsúztatunk, de hogy ez mégsem egyedülálló, elég talán jó emlékeztető dr. Jósza András úrra utalnunk.

Dr. Lengyel Imre halálával nemcsak egy kiváló orvost veszítettünk el, de halálával sírba szállt egy mind több lehetőséggel kecsegtető tudományág, a paleoserológia hazai művelése is, pótolhatatlan veszteségére a régészeti és embertani szakterületnek. Kisszámú tanítványa és munkatársa, ha el is tudná talán végezni vizsgálatainak mechanikus részét, az adatok sokirányú értékelésére azonban Lengyel Imre hatalmas szaktudása nélkül aligha van remény.

Életútjának hivatalos állomásai a következők. Orvosi diplomát 1958-ban szerez a budapesti Orvostudományi Egyetemen. 1957–1959 között az egyetem Anatómiai Intézetének laboratóriumában gyakornok. 1960–1964 között az egyetem I. számú Belgyógyászati Klinikájának röntgen osztályán orvos. 1965–1979 között Bp. XVIII. kerületében körzeti orvos, majd a kerületi rendelőintézet laboratóriumának vezető főorvosa. 1980-tól 1992. július 15-én bekövetkezett haláláig a SOTE Ér- és Szívsebészeti Intézetének diagnosztikai laboratóriumát vezeti, előbb adjunktusi, majd docensi, végül egyetemi tanári minőségben. Mint ilyen, tagja az első hazai szívátültetéseket végző orvoscsoportnak.

A laboratóriumi diagnosztika és hisztokémia iránti érdeklődése már első munkahelyén megmutatkozott, s ilyen irányú tudományos tevékenysége is ekkor kezdődött. Laboratóriumi orvosi szakképesítést 1978-ban szerzett, 1976-ban a biológiai tudományok kandidátusa, 1983-ban a biológiai tudományok doktora lett. Oktatással haláláig foglalkozott a SOTE, illetve megszakításokkal a JATE TTK és az ELTE TTK Embertani Tanszékein. Aki csak egyetlen előadását is hallotta, tanúsíthatja, hogy a legbonyolultabb kérdésekről is világosan, áttekinthetően és bárki számára érthetően tudott beszélni. Széles körű nyelvtudása segítségével számos előadást tartott külföldön is.

Hivatalos elfoglaltságán túl szabad idejét életre szóló kapcsolatként a régészeti feltárásokból származó emberi csontmaradványok kémiai-analitikai és szerológiai vizsgálatára fordította. Ez irányú érdeklődése még szigorló orvos korában kezdődött, és első ilyen irányú munkakapcsolata a 60-as évek elején létesült Nemeskéri Jánossal, aki akkor a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának volt igazgatója. Ezt követően tíz éven át volt az MTA Régészeti Intézetének külső munkatársa. Első, e tárgykörben írott tanulmánya 1963-ban jelent meg, amelyet több mint 100 követett. 1975-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában „Palaeoserology” című könyve, amelyben az addigi kutatásait összegezte. Ennek folytatását „Palaeoserology. A personal view about historical population genetics” címen tervezte kiadni, de ennek tragikus autóbalesete véget vetett.

Az általa elemzett csontvázsorozatok száma több mint kétszázra becsülhető, melyek között számos külhoni is volt. Valamennyi periódust vizsgálta, a mezolitikumtól a 19. századig, és ennek során az ország számos régészével és antropológusával állt munkakapcsolatban. A kölcsönös eszmecserék révén terebélyesedett egyre szélesebbre a paleoserológiai adatokból nyerhető következtetések lehetősége, nem tévesztve szem elől – amint azt dr. Lengyel folyamatosan hangoztatta –, hogy azok csak feltevések.

Kutatásai a szivacsos csontállomány szerves anyagának kémiai elemzésére épültek, s ennek különböző jellemzői, illetve ezek kombinációi alapján kísérelt meg becsléseket tenni egy-egy sorozaton belül a relatív időrend meghatározására, az egyének nemére és életkorára, egyes lezajlott betegségeire vonatkozóan, valamint AB0 vércsoportrendszerük és kollagéntípusuk alapján esetleges genetikai kapcsolataikra. Ez utóbbi terület volt élete utolsó éveinek fő kutatási iránya, vagyis egy-egy temető halottai közötti kapcsolatok feltárása, tehát a családok, a generációk rekonstrukciója, melyet újabb és újabb módszerek bevonásával igyekezett megközelíteni.

Dr. Lengyel Imre halálával nemcsak egy kiváló kutatót veszítettünk el, de sokunk lelkiismeretes orvosát is, aki szinte kérdés nélkül nyújtott segítséget a rászorulóknak. Barátunk emlékeit szeretettel őrizzük. Legyen neki könnyű a föld!

Éry Kinga

Entz Gézában a magyar középkori kutatás és a magyar műemlékügy kimagasló egyéniségét tiszteltük már életében és így őrizzük meg emlékét váratlanul bekövetkezett halála után is. A hatalmas életmű, amely 80 éves korában, alkotóereje teljében, befejezetlenül zárult le, ritka példája a képességek, a választott téma és az eszközök maximális koncentrálásának.

Már indulása is kedvező volt: az erdélyi származású Entz család generációkon át számottevő tudósokat adott a hazai kutatásoknak. Dédapja, Entz Ferenc (1805–1877) nevéhez fűződik a magyar kertészeti szakoktatás megindítása; nagyapja, Entz Géza (1842–1910) zoológus, egyetemi tanár; nagybátyjai közül Entz Géza (1875–1943) a Balaton életének hidrobiológiai vizsgálatát, Entz Béla (1877–1959) patológus, egyetemi tanár a tuberkulózis és a szifilisz kórbonctanának kutatását vitte előbbre.

Egyetemi tanulmányait – mint Eötvös-kollégista – 1931–1935 között végezte, történelem–latin–művészettörténet szakokon. Tanárai közül Domanovszky Sándor és különösen Hekler Antal voltak hatással későbbi pályájára, tudományos tevékenységére. Az utóbbinál doktorált 1937-ben *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig* című disszertációjával.

Pályáját a Szépművészeti Múzeumban kezdte, ahol egy évig gyakornokoskodott, a fényképgyűjteményben, majd a grafikai gyűjteményben, amelyeket akkor Balogh Jolán, illetve Hoffmann Edit vezették, a magyar reneszánsz és a középkor kiemelkedő kutatói. A cikksorozat, amely ebből az időből származik és amely a *Magyar Kultúrszemlében* jelent meg, még szokványos művészettörténeti érdeklődésről tanúskodik: magyar szobrászokról írt, Szervátiusz Jenőről, Borberek Kováts Zoltánról, Pátzay Pálról, Ferenczy Béniről, Borsos Miklósról, Andrássy Kurta Jánosról.

Az egész életpályáját módosító és meghatározó fordulat 1941 nyarán következett el, amikor segédorként a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba került. Megbízást kapott,

hogy a *Szolnok-Doboka magyarsága* című kötet számára a műemléki részt írja meg. Gyalogos barangolások korszaka következett, szinte nem volt falu, amelyet fel ne keresett volna, a múlt emlékeit személyesen fel ne mérte volna. Ezek az utak haláláig Erdély műemlékeinek legjobb, legteljesebb ismerőjévé tették. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatban tanulmányok egész sora jelent meg: *A csicsókeresztúri r. k. templom* (1942), *A dési ref. templom* (1942), *Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei* (1943), *A középkori székely művészet kérdései* (1943), 1945 után az *Erdélyi Tudományos Intézet Kiadványai* sorozatban: *Az erdélyi műtörténetírás kérdéseihez* (1945), *Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században* (1946), *A széki református templom* (Sebestyén Józseffel közösen, 1947).

A kimeríthetetlen erdélyi gyűjtések további jelentős publikációkban öltöttek testet azután is, hogy 1950-ben el kellett hagynia a Bolyai Tudományegyetemet, amelyen művészettörténetet tanított és visszatért Budapestre. E munkák sorából kiemelést érdemel *A csarodi templom* (1955), a *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában* (1957), valamint a nagy mű, *A gyulafehérvári székesegyház* (1958). Erdellyel kapcsolatos későbbi összefoglalásai: *Die Baukunst Transsylvanien im 11–13. Jahrhundert* (1968), *Mittelalterliche Edelhöfe in Siebenbürgen* (München, 1988).

Kolozsvárról visszatérve a szerveződő műemlékvédelemben kapott helyet és egyre jelentősebb szerepet. Az 1957-ben az akkor megalakult Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályának élére került. Erdély után közvetlen kapcsolatba került a középkor teljes magyarországi hagyatékával. Ez nemcsak kutatási területének kiszélesedésével járt, de módszerek tekintetében is gazdagodást jelentett. Bár ő maga nem volt régész, osztályának feltáró és restauráló tevékenysége korábban el nem érhető eredményekhez vezetett.

Munkásságának ebben a szakaszában is számos tanulmányt írt egy-egy műemlékről, műhelyről, mint *A kerci cisztercita építőműhely* (1964), *XI. századi kőfaragó műhely Zalaváron* (1964), *A budavári Mária-templom* (1965), *Az ercsi bencés monostor* (1965), *A kalocsai székesegyház faragványai* (1966), de a hangsúly egyre inkább összefoglaló jellegű művekre helyeződött át: *Középkori építészeti munkaszervezésének kérdéséhez* (1952), *Középkori végrendeletek művészettörténeti vonatkozásai* (1953), *Nyugati karzatok román kori építőművészetünkben* (1959), *Die Baukunst in Ungarn um 1500* (1967), *A gótika művészete* (1973), *Gótikus építészet Magyarországon* (1974), *A magyar középkori város kialakulása a műemléki kutatások nyomán* (1974), *A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján* (1976), *Gótikus építészetünk település-átalakító szerepéről* (1979). E sorban a legnagyobb szabású, doktori disszertációja 1977-ben: *A középkori Magyarország gótikus építésze 1242–1390*.

Ami ezt a nagyszerű életpályát valóban nagygyá és maradandó értékűvé teszi, az komplex kutatási módszerének köszönhető. A történeti források, oklevelek következetes és biztos használata a régészeti megfigyelések tudatos alkalmazásával és művészettörténeti elemzésekkel párosul. Kutatásait a magyar román korra, majd pályájának későbbi szakaszában a gótikára koncentrált.

Az, hogy kutatásai ilyen szintet érthettek el, aktív műemléki tevékenysége és kialakult szemlélete nélkül elképzelhetetlen lett volna. A helyreállítások, amelyeket az *Országos Műemléki Felügyelőség* végzett, gondos tudományos előkészítést, régészeti feltárást, falukutatást, konzerválási munká-

kat igényelt – ezek megszervezése és számontartása működésének egyik legjelentősebb területe volt, amelyet tudományos munkája mellett nem hivatali feladatnak, hanem tevékenységének kiemelkedő fontosságú részének tekintett. Gondosan megválogatott munkatársakkal jól működő osztályt hozott létre és azt magas szinten irányította. Amikor 1967-ben a Képzőművészeti Főiskolán önálló restaurátori tanszék felállítására került sor, annak vezetését hetvenéves koráig magára vállalta, de az oktatást ezután sem hagyta abba.

A művészettörténeti kutatásokat nemcsak mint kutató, mint a magyar műemlékügyek egyik irányítója szolgálta, de folyamatosan részt vett és szerepet vállalt a tudományos közéletben is. A *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat*-nak évtizedeken át legaktívabb tagjai közé tartozott, aki nemcsak emlékezetes előadásokkal, konferenciák vezetésével járult hozzá a Társulat tudományos munkájához, hanem hosszú időn át annak vezetésében is meghatározó szerepet vállalt. 1956 és 1964 között a művészettörténeti szakosztály titkári teendőit látta el, majd alelnökként működött 1973-ig, az utolsó időben, Oroszlán Zoltán halála után, az elnöki te-

endőket is ellátta. A következő tíz éven át, a Társulat egyik legjelentősebb korszakában az elnöki feladatokat vállalta magára. Még sokáig emlékezetes marad az a sok nagyszerű vezetés, amelyeket a társulati kirándulásokon, vándorgyűléseken egy-egy középkori templomban, megújított műemlékben tartott. Utolsó társulati előadását az 1992. évi közgyűlésen tartotta *Szász parasztházak, székelvél védelmi vonal* címmel.

Halálával a 20. századi magyar művészettörténeti és műemléki kutatások egyik legnagyobb alakja távozott közülünk. Nemcsak intenzív feldolgozó munkájával hagyott maradandó örökséget, de hosszú időre meghatározta a műemléki kutatások, feltárások és helyreállítások legjobb útját. Ami ezt a nagyszerű és eredményes életutat a kortársak számára különösen vonzóvá tette, az emberi magatartása volt: mindenkor a munkát, a szolgálatot, a valódi eredményeket helyezte előtérbe, érvényesülés, babérok sohasem játszottak szerepet cselekedeteiben. Méltó hazai elismerésben nem is részesült soha. Az 1983-ban kapott Herder-díj fél évszázados munkásságát külföldről ítélte meg.

Fitz Jenő

CS. SÓS ÁGNES 1925–1993

A nemzetközi szláv kutatás kiemelkedő hazai képviselőjének, Pribina és Kocel mosaburg-zalavári központja megállíthatatlan elhivatott kutatójának küzdelmesen nehéz élete véget ért. Hamvait szél vette szárnyára és víz mosta zsenge fűszálak közt az anyaföldbe, lelke pedig talán már Perun és Szentovít túlvilági birodalmába emelkedett.

Cs. Sós Ágnes 1925. június 22-én, Budapesten született, értelmiségi családból. Régészeti tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, itt szerzett 1950-ben muzeológusi diplomát népvándorlás kori régészet főtárgyban, s még ez évben a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa lett. Töretlen karrier elé nézett, amit még teljesebbé tettek magánéletének eseményei: 1952-ben férjhez ment Csemiczky Ödön közgazdászhoz, s hamarosan megszületett fia, Miklós, a ma már neves, Erkel-díjas zeneszerző.

Régészeti kutatásait, érdeklődési körét egész életre szólóan meghatározta pályakezdése. A Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben hézagpótló alapkutatásként megindította a zalavári ásatásokat. A feltárások vezetője Fehér Géza lett, aki munkatársul Cs. Sós Ágnest és B. Mikes Katalint vette maga mellé. Az 1954-ig végzett kutatások eredményeit Fehér Géza 1955. évi halálát követően Cs. Sós Ágnes dolgozta fel mintaszerű gyorsasággal, mégis példás alapossággal és elmélyültséggel: az 1958-ban elkészült kézirat öt év múlva jelent meg (ArchHung 41. 1963).

Ismeretes, hogy az 50-es években a Magyar Nemzeti Múzeumnak még olyan feladatokat is el kellett látnia, melyek elvégzése ma már a megyei múzeumi szervezetekre hárul. Az ország különböző pontjairól befutó jelentésekre gyakran küldte leletmentésre fiatal, nagy munkabírási, energikus munkatársát, Cs. Sós Ágnest is, aki röviddel az ásatások után be is számolt azok eredményeiről: a második avar temetőről Üllőn (ActaArchHung 6 [1955]), az oroszlányi korai avar temetőrészletről, benne a sajátos szláv hajviselethez tartozó trapezoid lemezekkel, melyek párját utóbb Pókaszepekten is megtalálta (FolArch 10 [1958]), a szigetszentmiklós-hárosi kora avar leletekről, egyik női sírjában egy in situ megfigyelt ujjas fibulával (ArchErt 88 [1961]), a dunaszekcsői avar kori temetőről (FolArch 18 [1966/67]) stb.

1959-ben, a gyermekbénulási járvány idején is éppen egy avar temető leletmentését végezte. Itt kínálta meg egyik ásatási munkása almával, melyet előbb kötényében udvariasan megtörölgetett. A kötény azonban nem sokkal előbb még az asszony lázas gyermekének vigasza volt... Hamarosan Cs. Sós Ágnes is hőemelkedéssel, a betegség kezdeti tüneteivel kínlódott, de fontosabbnak tartotta a leletmentő munka befejezését, mint a maga egészségét. Mikor végre vonatra szállt, már merevedtek izmai, s balsorsára az orvosok sem ismerték fel azonnal betegségére valódi jellegét. Hosszú hónapok következtek ezután, elképzelhetetlen kínokkal és szenvedésekkel. Hihetetlen akaraterője, kitartása, élni akarása azonban végül is meghozta gyümölcsét. Ha mankókkal is, de

újra járt, ásatást vezetett, s előadások, publikációk sorával örvendeztette meg a régésztársadalmat.

1961-től hivatalosan is Mosaburg/Zalavár ásatásainak vezetője, egyúttal a Zala-völgy tágabb körzetében a népvándorlás és kora középkori lelőhelyek leletmentője. 1961-ben publikálta a Keszthely-Fenekpuszta, déli erődkapunál 1951–52-ben feltárt temetőrészletet (ActaArchHung 13 [1961]), 1963–71 között tárta fel Pókaszeptek birtuális avar-szláv temetőjét (ArchÉrt 100 [1973]), 1971-ben kisebb leletmentést végzett Balatonmagyaród-Kolonpusztán, jobbra azonban Mosaburg/Zalavár települési agglomerációjának egységein, a szigetek és a partidéklélőhelyein folytatott ásatásokat. A folyamatosan tervezhető munkát az anyagi fedezetért való állandó küzdelem többször jelentősen hátráltatta, 1968–72 között időlegesen meg is vonták ásatásainak pénzügyi támogatását. 1987-től részben a kis-balatoni leletmentés pénzeiből, részben a Soros Alapítvány támogatásával tudott ásató tevékenységet folytatni.

1961–63 között revíziós ásatást végzett a Radnóti Aladár által már kutatott Zalavár-Récsékúti bazilika területén, ennek köszönhetően végre a rétegvizsnyokat is tisztázó, pontos ásatási dokumentáció készült a templomról (ActaArchHung 21 [1969]), lehetővé téve, hogy az építési fázisok interpretálásáról később kisebb szakmai vita kerekedjen (Zalai Gyűjt 6 [1976]). A Vársziget erődrendszerét, az építési technikákat, periódusokat 1963–65 között, de főként 1973-tól kezdődően a sziget szélén több metszetet vágva, szisztematikus munkával, minuciózus alaposággal tisztázta. 1963–67 között lokalizálta a G. Turco által felmért középkori várat, amivel a benne állt templom helyét is sikerült pontosan meghatározni. 1976–78 között igen mostoha körülmények közepette hatalmas területen mentette meg a régészeti emléksanyagot a Várszigetől északra fekvő Kövecses-szigeten: egy jórészt a 9. századra keltezhető nagyobb település számos objektumát, a hozzá tartozó temető részletét, és egy kisméretű templomot talált (RégFüz II/24 [1984]). A szomszédos Rezes-szigeten, melyet a 60-as években szondázó ásatásokkal már megismert, hasonlóan több ezer négyzetméternyi felületet kibontva végzett leletmentést 1981–82-ben, s ugyancsak egy 9. századi települést és a hozzá tartozó temetőt sikerült napvilágra hoznia. 1982 telén egy majd 1 km hosszan húzódó, vörösré égett, É–D irányú sáncot fedezett fel a Zala-hídtól északra, ami talán a Vársziget 9. századi erődrendszerének kiegészítő eleme lehetett. A kis-balatoni tározórendszer kialakítása miatt szükségessé vált leletmentő ásatásokba bekapcsolódva a Zala nyugati partján fekvő Esztergályhorváti-Huszárvár lelőhelyen egy 12. századi templomot és a körülötte fekvő többretegű temetőt ásott ki. Legfontosabb régészeti kutatási eredményeit azonban utolsó éveinek feltárásai hozták: előbb rábukkant a Vársziget „belső” várára, egy palánkfalú erődítésre, majd pedig egy hatalmas, háromhajós bazilikát sikerült feltárnia, ún. Ringkryptával, festett üvegablak-töredékekkel, körülötte pedig nagyobb kiterjedésű temetővel, benne téglasírokkal, nemesfém ékszerekkel. Munkásságára ezeknek az ásatásoknak a feldolgozása tette volna fel a koronát, ezt szándékozta nagydoktori disszertációként benyújtani, utolsó hónapjaiban ennek kéziratán dolgozott.

Tudományos teljesítménye így is tiszteletet parancsoló. 1959-ben doktorált, 1961–64 között függetlenített aspiráns volt. Ezalatt készítette el „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi disszertációját, melyet 1966-ban védett meg. Dolgozatának védeke igazi tudományos szenzáció volt: opponensei, Györfy György és Bóna István elmélyült értékelései, esetenkénti különvéleményei éppen a disszertáció adatokban rendkívül gazdag, az értékelésben számos új eredményt hozó, világosan felépített szerkezetéből táplálkoztak.

hattak (ArchÉrt 95 [1968]). Különösen bátor tett volt az akkori időben Cs. Sós Ágnes részéről, hogy szembezállt Pribina és Kocel pannon-szláv államának pánszláv történészek alkotta téziseivel, vagy a nagymorva birodalomnak a Dráváig és a Tiszaig lenyúló határokat rajzoló térképpalkotóival. Az alapokból kiindulva, a forrásokat szinte tételesen elemezve mutatta ki, hogy Pribina és Kocel nem egyebek, mint frank tisztségviselők, s mint ilyenek feleltek a rájuk bízott területekért. Alapjában helyesen látta az avar-frank háborúk és az avar továbbélés kérdését is, bár annak régészeti indoklásához még elégtelen adatbázissal rendelkezett. Hasonlóképpen jól ismerte fel, hogy Pribina alsó-zalavölgyi megletelepedésének egyik oka az itt élő szláv népesség volt, bár annak időbeli és kulturális (etnikai) kapcsolatairól kialakított képe mára már árnyaltabban rajzolható meg. Munkássága legteljesebb szintézise ez a mű, amely – Bogay Tamás javaslatára és Joachim Werner ajánlásával – a Bajor Tudományos Akadémia könyvsorozatában, a Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. köteteként 1973-ban Münchenben jelent meg, s sokáig alapvető fontosságú kézikönyvként szolgált még a későbbi nemzedékek számára.

Kiemelkedő tudományos eredményeit a külföldi tudományossága is méltó módon ismerte el: 1966-ban a Német Régészeti Intézet levelező tagjává választotta, s ettől az évtől lett tagja a Szláv Nemzetközi Unió állandó tanácsának is. A bolgár állam részéről 1982 és 1987 között többször kitüntetést elismerésben részesült, míg hazájától 1966-ban és 1981-ben Szocialista Kultúráért kitüntetést, 1977-ben a Művelődési Minisztérium nívódíját kapta, kollégái elismerését pedig a Kuzsinszky Emlékérem kétszeri odaítélése jelzi 1975-ben és 1978-ban.

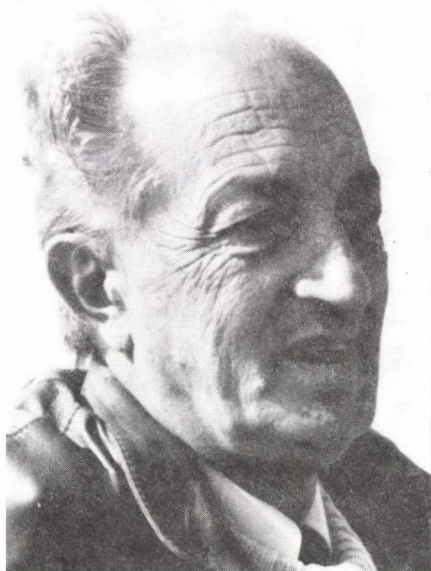
Karoling-kori ásatásai, e témában külföldön és belföldön tartott előadásai, kisebb tanulmányai mellett kéziratban maradt egy nagyobb tanulmánya Mosaburg/Zalavár kialakulásáról és történeti, kulturális kapcsolatairól. Az utóbbi években újra fokozottabban fordult érdeklődése az avar kor kérdései felé. Salamon Ágnessel együtt monografikus formában is feldolgozta a pókaszepteki temetőt, kézírata angolra fordítva az Akadémiai Kiadónál vár megjelenésre, s elvégezte egy másik kulcslelőhely, a hirdi temető feldolgozását is Kovács Valériával közösen.

Cs. Sós Ágnes mintegy húsz éven át tartott az ifjú régészhallgatóknak anyagismereti órákat. Magam is így találkoztam vele először a Nemzeti Múzeum egy raktárhelyiségében, ahol – máig emlékeztető élményem – „ismerkedésként” egy avar kori edényt kellett leírunk. Félve tiszteltük őt, akinek arcvonásait a szenvedések megkeményítették, hangját a dohányszag rekedtesen elmélyítette. Utóbb, végzős hallgatóként pókaszepteki ásatásán vettem részt, s hamarosan megtapasztalhattam, hogy az a csak rá jellemző, angolosan fanyar humor, ami távolságtartóvá tette az emberekkel, kollégáival szemben, egy olyan védőpajzs, amit az életért való, naponta megújuló harc fejlesztett ki nála, s óvta nagyon is érzékeny, sérülékeny bensőjét. Az ásatás felszabadította, nyitotta, sajátosan boldoggá tette, amit ásatási munkái is megérezhettek. Zalavári brigádja szinte már családtagként ragaszkodott hozzá, s ő is évente mint második otthonába tért vissza körükbe.

Cs. Sós Ágnes halálával egy hatalmas forrásismeretű, remek gyakorlati érzékű, jó megfigyelőképeségű, kiváló régész-történész távozott körünkéből. Ha maradtak is utána feldolgozatlan ásatások, életműve teljes egészt alkot, elméleti munkásságával önálló fejezetet írt a Kárpát-medence karoling-kori történetének historiográfiájába.

Szöke Béla Miklós

KRALOVÁNSZKY ALÁN 1929–1993

Budapesti értelmiségi család gyermekeként a budai érseki katolikus főgimnáziumban (Rákócziánium) érettségizett, majd 1948-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott be a művészettörténet-régészet szakra. Tanulmányait azonban megélhetési gondok miatt meg kellett szakítania (szintezőként, nehézgép-kezelőként dolgozott) és csak 1950-ben lett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának muzeológus hallgatója. 1955-ben – László Gyula tanítványaként – szerezte meg diplomáját muzeológiából és középkori régészetből „A Csanytelek – dilitor X–XI. századi temető” c. szakdolgozata alapján.

Régészeti gyakornoki évét a Budapest Történeti Múzeumban töltötte, majd 1955 júliusától a debreceni Déri Múzeumban dolgozott. Politikával sohasem foglalkozott. Mégis, mondvasínált ürüggyel a tatai Kuny Domokos Múzeum igazgatójaként 1957 októberében tartóztatták le és nyolchónapi börtönnre ítélték.

A börtönből szabadultat a szakma felkarolta: 1958 és 1962 között a Természettudományi Múzeum Embertani Tára, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, a székesfehérvári, a keszthelyi, a tatai és a Magyar Nemzeti Múzeum ásatási munkásként vezetett feltárásokat. 1962–64-ben a Mezőgazdasági Múzeumban már régészként dolgozott. 1965 és 1973 között a székesfehérvári István király Múzeumban régész; tudományos titkár, ill. osztályvezetői beosztásban tevékenykedett. 1974 és 1982 között a veszprémi Bakony Múzeumban volt, előbb megyei múzeumigazgató, majd tudományos titkár, s végül főmunkatárs. 1983 és 1993 között a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának lett osztályvezetője. 1993 májusában a miniszterelnök személyes felkérésére benyújtott pályázatával nyerte el a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói stallumát.

A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként az alig több, mint négy hónap alatt – a párhuzamosan végzett székesfehérvári bazilika ásatások mellett – rengeteget dolgozott az intézmény átszervezésén és megújításán. Beteg szíve nem bírta a feszített munkatempót és pár napos betegség után 1993. október 7-én elhunyt.

Kralovánszky Alán tudományos munkássága korán megkezdődött, amikor 1953-ban, III. éves egyetemi hallgatóként már a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban tartott előadást a kerepesi késő középkori díszövről, s az éretti tanulmányt az Archeológiai Értesítő közölte.

Ugyancsak egyetemi hallgató korában kezdte meg – id. Fehér Géza munkacsoportjától függetlenül – az adatgyűjtést „A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei” című, végül 1239 lelőhelyet tartalmazó, hatalmas munkához. Fehér Géza halála után Kralovánszky Alán lett a munka motorja, s a Fehér Géza-féle munkacsoport 8 vidéki múzeumra kiterjedő gyűjtéséhez feleségével, Éry Kingával együtt 39 vidéki és fővárosi múzeum anyagát és reájuk vonatkozó irattári és irodalmi anyagot csatolta. A munka csak 1962-ben jelent meg monográfiaként az Akadémia Kiadónál, de ettől kezdve a korszak mindmáig leg többet használt kézikönyvévé vált.

A Leletkataszter hatalmas adatgyűjtése teremtette meg Kralovánszky Alánban azt a nemcsak tudománytörténeti szempontból, hanem következtetéseiben és következményeiben mindmáig ható tanulmányt („adatok az ún. S végű karika kialakulásához és időrendjéhez”), mely, mint a lavínát elindító hógolyó, a következő évtizedben a kutatást elvezette oda, hogy a Hampel-féle B-csoportba tartozó, s a környező országok régészeti kutatása által Bjelo-brdo kultúrájának nevezett és szlávnak tartott leletcsoportról kiderítette, hogy az a magyar királyság köznépének régészeti kultúrája – melynek zömét a magyar köznép alkotta meg – a Géza fejedelem és Kálmán király kora közötti időszakban.

Az ötvenes évektől a hatvanas évek közepéig a Nemeskéri Jánossal való együttműködés eredményeként Kralovánszky Alán érdeklődését a történeti (régészeti-antropológiai) rekonstrukció módszertana és a paleoszociográfia költötték le. Ennek eredményeként születtek meg sorban az antropológusokkal közösen alkotott elméleti és az egy-egy témakört feldolgozó tanulmányai („Adatok a Gáva-vásártéri XI. századi népesség rekonstrukciójához”, „A székesfehérvár környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfia vizsgálata”, „Székesfehérvár becsült népessége a X–XII. században”, „Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja” stb.). E munkássághoz kapcsolódik 1964-ben doktori disszertációja is: „Embertani adatok és módszerek újabb felhasználási lehetőségei a régészetben” címmel.

Szellemi nyitottságát jelzi, hogy az elsők között ismerte fel: a régészetben is alkalmazni kell az adatgyűjtéshez és az adatok értékeléséhez az új, akkor modern – azóta a komputer miatt már elavult – lyukkártyarendszereket.

A hatvanas évek közepétől – a székesfehérvári évek alatt – érdeklődése először Székesfehérvár kialakulása és településtörténeti kérdései, majd a királyi bazilika felé fordult. A fenti gondolatokról a veszprémi években kibővült a korai várostörténetre is, de a következő negyedszázadban – minden más irányú elfoglaltsága mellett – a fő téma és egyben életcélja a román kori Székesfehérvár és a királyi bazilika kutatása maradt.

Kralovánszky Alán székesfehérvári időszakának egyik kiemelkedő teljesítménye az „Alba Regia történet-szülész” sorozatának (1966–1972) megszervezése, amely a város kezdetétől a XX. századig terjedő időszakra vonatkozóan a témakör legjobb kutatóit állította munkába és gyűjtötte össze hét alkalommal. Az elhangzott előadások – köztük Kralovánszky Alán előadásai is – a „Székesfehérvár

évszázadai – 1–4” c. tanulmánykötetekben az ő szerkesztésében kerültek közlésre.

Az élet abszurditásának „köszönhető”, hogy a székesfehérvári (királyi, Szűz Mária-bazilika, Szt. Péter-templom, Szt. Kereszt-templom), a veszprémi (Gizella-kápolna, Szt. Miklós-templom, várfalkutatás), továbbá az apróbb középkori ásatások részletes feldolgozásai (leszámítva a Szt. Péter templomot) – egyes részletektől (pl. Szent István király sírja), ill. egy nagy összefoglalástól („The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages”, 1990) eltekintve – már nem készülhettek el. Élete utolsó évtizedében idejének jelentős részét a fokozódó hivatali munkák és az ebből fakadó elfoglaltságok, a szakmai közéletben betöltött feladatai, az 1989-es politikai változásokat követő munkák (az Újköztemető 301-es parcellájában majd hetven exhumálás) kötötték le.

Élénk tudománypolitikai érdeklődését és tevékenységét a számos szakmai szervezeten való részvétele, ill. az azokban betöltött vezető szerepe jelzi: 1974-től az Ásatási Bizottság tagja, 1986-tól titkára; 1976-tól az „Union International d’Archeologie Slave, Comité d’Architecture” titkára; 1983-tól a Királysír Bizottság titkára; 1986-tól az MTA Középkori Bizottság titkára; 1990-től az MTA Régészeti Bizottság tagja.

Szakmai/muzeológusi/tudományos tevékenységét a magyar társadalom számos kitüntetéssel honorálta; ezt jelzi a Művelődési Minisztérium nívódíja (1971), az Alba Regia emlékérem (1972), a székesfehérvári Millenniumi emlékérem (1972), a Művelődési Minisztérium kultúráért kitüntetése (1973, 1983), a Kuzsinszky emlékérem (1974), a Székesfehérvárért Emlékplakett (1987, 1993), a Móra Ferenc emlékérem (1989), végül a posztumusz Nagy Imre emléklakett (1993).

Az ifjabb nemzedék magas, szikár, világoskék szemű, örökké cigarettázó, jó humorú emberként ismerte, akinek életeleme a régészet és a szakmai közélet volt. Az 1949 és 1989 közötti magyar világban, viselkedésében, megjelenésében a század első felében nevelkedett, e korszak viselkedési normáival azonosult értelmiségi megtestesítője volt, aki ezekkel a tulajdonságokkal vonzotta vagy éppen taszította környezetét, de aki iránt semlegesnek kevesen maradtak meg.

Szakirodalmi életműve befejezetlen, ill. lezáratlan maradt. Ez különösen akkor igaz, ha a Régészeti Füzetek tanúsága alapján az 1954 és 1993 közötti 40 ásatási szezonban végzett 160 ásatását és azok irodalmi feldolgozását vetjük egybe. Ha viszont arra gondolunk, hogy elsősorban középkori ásatásainak feldolgozatlan eredményeiből a fiatalabb régészgeneráció fog alkotni, akkor munkássága és élete talán elevenebben fog hatni, mint a már irodalommmá vált életművek.

Antall József, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke a Magyar Nemzeti Múzeumnak írott kondoleáló levelében (Múzeumi Hírlevél XIV. 1993. 278. o.) a következőkkel zárta sorait: „Kralovánszky Alán életműve emberségben, magyarságban és a tudomány iránti elkötelezettségben példát mutat a jelenkor és jövő nemzedékeinek.”

Teljes életet élt; többször végigjárta a mélységeket és magasságokat; végigjárta a segédmuzeológustól a főigazgatói székig terjedő múzeumi pályát; sikerült egy életbe szorítania a leletmentő régész és a tudatos kutató, a tudományos ember életét; tudott távlatokat látni és láttatni; tudott lángolni és elégni a régészetért és a múzeumért. A magyar régészet egy kiváló kutatóját, magam a barátomat vesztettem el benne.

Kiss Attila

MEGEMLÉKEZÉS TOMPA FERENCRL SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁN

A budapesti egyetem első régész professzoráról, Tompa Ferencről születésének 90. évfordulója alkalmával egyszer már megemlékeztem.¹ Akkor elsősorban az emberi életútját ismertettem, most, amikor a 100. évfordulóhoz érkezünk el, inkább a szakmai tevékenységével szeretnék foglalkozni.

Munkássága a két világháború közötti időre, mindössze alig 25 évre szorítkozik. Egy kutató számára 25 év nem nagy idő, mégis most, közel 50 év távlatából elfoglaltság nélkül állapíthatjuk meg, hogy ez alatt a rövid idő alatt Tompa az intenzív ásató és rendszerező tevékenységével mind saját magának, mind a magyar ősrégészeti kutatásnak világszerte komoly elismerést váltott ki, és utóbbinak visszaszerezte a múlt században elnyert, de idővel hanyatlásnak indult élvonalbeli rangját.

A 25 év alatt Tompa munkássága három időszakra oszlott. Az első világháborúból bronz és ezüst Signum laudissal, Károly csapateresztől és II. osztályú német vaskeresztrel kitüntetve, tartalékos főhadnyként megtért 25 éves bölcsész-hallgató történésznek készült. Disszertációja is a szabadságharc hadbírósa volt. A Tanácsköztársaság bukása után a szigorlatát letéve a Nemzeti Múzeumban kapott állást, de igazi munkája Szombathelyen indult meg, ahová a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelte ki a háború alatt szétzilálódott Vas vármegyei Múzeum újrendezése végett. Munkásságának ez az első időszaka 1920-tól 1923-ig tartott. A második szakaszt a Nemzeti Múzeumban az őskori gyűjte-

mény kezelőjeként eltöltött 15 év jelentette, míg a harmadik a Pázmány Péter Tudományegyetem újonnan felállított ő-

¹ Patay P., Emlékezés Tompa Ferencre. ArchÉrt 110 (1983) 126–127.

régészeti katedrájára 1938 nyarán történt kinevezésével kezdődött. Ezeken a munkahelyeken és beosztásokon Tómpa egyaránt fejtett ki muzeológiai, ásató és feldolgozó, valamint oktatói tevékenységet.

Muzeológiai tevékenységei közül kettőt emelhetünk ki. Az egyik, amivel – amint említettük – a régészeti munkássága is elindult, a szombathelyi múzeum régészeti anyagának rendezése és újraeltárolása volt, a másik a Nemzeti Múzeum 1937-ben felállított régészeti kiállításában az őskori rész megrendezése. Előbbiről az Archaeológiai Értesítő 1920–22. évi kötetében számolt be, utóbbiról a kiállításnak 1938-ban kiadott vezetékből tájékozódhatunk.

A kiállításokkal kapcsolatos nézeteiről és elgondolásairól a korábbi megemlékezésemben már beszámoltam. Mégis szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a régebbi, a tipológián felépülő, a gyűjtemény birtokában lévő valamennyi tárgyat bemutató kiállításokat „a néma tárgyak temetőjének” ismerte fel. Ehelyett célul az „kulturák”, azok kialakulása, fejlődése, esetleg vándorlása, vagyis egy-egy vidék régmúltja történetének ismertetését tűzte ki. Ezt óhajtotta országos viszonylatban a Nemzeti Múzeum kiállításában is elérni, mindamellett – amint az a „Vezető” soraiból is kitűnik – a hangsúlyt akaratlanul is sokszor az esztétikailag vagy egyéb okból érdekes tárgyak bemutatására helyezte.

A múzeumi munkáinál azonban mind az ő, mind a magyar régészet szempontjából jóval nagyobb jelentőségű volt az, hogy a szombathelyi tartózkodása alatt megismerkedett és szoros barátságba került Miske Kálmánnal. Az ő, a vele mi Szent Vid-hegyen végzett ásatásain 1921-től kezdve több alkalommal részt vevő (utoljára 1930-ban) érdeklődése az őskor és annak kutatása felé fordult. Itt vált régésszé, az „ásó tudományának” művelőjévé. De itt tanulta meg azt is, hogy az őskori kutatás leghitelesebb forrását a szakszerű feltárásból származó leletek, úgyszintén az ásatások során tett megfigyelések képezik. Sőt, az utóbbiakat szinte fontosabbnak vélte az előbbieknél. Különösen lényegesnek tartotta a stratigráfiai jelenségeket, amelyeket a relatív kronológia kidolgozása alapjának tekintett. A tipológiát mint a kutatás egyik formáját sem vetette ugyan el, mindamellett annak öncélú alkalmazását túlhaladottnak tartotta. Célul azt tűzte ki, hogy a leleteken, de még inkább az ásatások során megfigyelt jelenségeken keresztül a kutató visszakövetkeztessen az őskor népeinek gazdálkodására, településmódjára, hitvilágára, mindennapi fizikai és szellemi életére, azaz „kulturájára”. Úgy látta, mindehhez elsősorban a telepek feltárása nyújt lehetőséget, bár a temetőké sem hanyagolható el. A kincseleteknek ebből a szempontból – szerinte – kisebb a jelentősége.

Minderről már a szombathelyi tartózkodása alatt meggyőződhetett. Az ottani múzeumban őrzött anyagnak, bármilyen gazdag is volt az, ami például Velemről származott, az általa helyesnek elfogadott kutatás számára sok jelentősége nem volt. De a Nemzeti Múzeumban sem talált más helyzetet, hiszen stratigráfiai szempontból hiteles anyaggal ölelte vajmi kevésül gyarapodott az ottani gyűjtemény. E hiány pótlása végett szorgalmazta az ásatásokat, és azokhoz a személyes kapcsolatai révén akkor is előteremtette az anyagi fedezetet, amikor a nagy gazdasági világválság következtében a múzeum a saját erejéből nem tudta azt biztosítani.

Ásató tevékenységének zömét a bronzkori teltek kutatása képezte. Alighogy visszakérült Budapestre, bekapcsolódott a tószegi Laposhalom ásatásába; több alkalommal is részt vett azokon (1923, 1927, 1928), sőt 1924-ben maga vezette azt. Ettől kezdve szinte évente folytatott telepfeltárást. Ez ugyan a sarkadi Peckesváron csak szondázó jellegű volt (1925), de a nagyrévi Zsidóhalmon (1925, 1926, 1927), a hatvani Strázsahegyen (1934, 1935), különösen pedig a füze-

sabonyi Öregdombon végzett munkái (1931 két ízben, 1933 két ízben, 1934, 1935 és 1937) a maguk idejében nagy jelentőségűek voltak. Az ezeken szerzett tapasztalatok alapján igyekezett képet alkotni a Kárpát-medence bronzkorának települési viszonyairól.

Nem hanyagolta el Tómpa a bronzkori temetők ásatását sem. Közöttük ugyancsak volt néhány szondázás jellegű (Dömsöd 1928, Bodrogkeresztúr-Vásártér 1929, Aporka 1930, Iváncsa 1934, Meszes 1935), ugyanakkor azonban Meggyaszón (1932, 1933, 1934) és Hernádkakon (1934, 1935), a füzesabonyi kultúra egy-egy temetőjében ha nem is teljes, de gazdag leletanyagot szolgáltatott feltárást végzett.

Még az 1920-as években két ásatás a figyelmét az újkőkorkor felé is felkeltette: 1926-ban Bodrogkeresztúron a Kutya-soron a tiszai, majd 1928-ban Borsodon, a Derékegyháza nevű dombon a bükki kultúra egy-egy telepén végzett feltárást. Az itteni eredmények járultak ahhoz hozzá, hogy hamarosan napvilágot láthasson a hazai neolitikum első rendszerező monográfiája.

Két rézkori temető ásatása is szerepel Tómpa munkái között (Polgár-Basatanya 1929, Tiszakeszi-Pávkert 1936); ezeket idővel a tanítványai ismertették. De meg kell említenünk a lengyeli sánc területén végzett feltárást is, amellyel egy korábbi téves véleményt cáfolt meg. Az ásatás ugyanis fényt derített arra, hogy a sáncnak nincs köze az ott temetkezett újkőkori, vagy az ugyancsak ott megtelepült bronzkori népekhez; azt csak a korai vaskorban emelték.

Ásató tevékenységét az egyetemi katedráról sem hanyagolta el, de a közbejött félháborús és háborús évek már korlátokat szabtak ennek. Így csak két ízben volt módja a tanítványai részvételével feltárást végezni.

Ha mindezek mellett a többi, kisebb szondázó jellegű munkáit is összeszámoljuk, elismeréssel kell adoznunk Tómpa terepmunkássága előtt. Hiszen mindössze 20 év leforgása alatt 31 lelőhelyen összesen 49 alkalommal folytatott feltárást. Ez mindenképpen olyan teljesítmény volt, amelyet előtte, sőt talán még a halála óta eltelt közel fél évszázad alatt sem nyújtott magyar őskoros régész.

Hogy ezeknek a nem kis lélegzetű munkáknak az eredményeit az utókor nem tudta kellőképpen hasznosítani, annak az a sajnálatos körülmény az oka, hogy a Nemzeti Múzeum restaurátori műhelyének szűk kapacitásából kifolyólag a feltárt anyag zömét nem restaurálták a háború előtt, és így nem volt lehetséges annak tüzetes publikálása, viszont az ásatások dokumentációi a Tómpa lakását ért háborús károk következtében csak hézagosan maradtak fenn.

Pedig Tómpa jól tudta, hogy a terepmunkának csak akkor van értelme, ha azok eredményeiről a szakirodalomban is beszámol. Ő azonban nem regisztrál, hanem szintetizáló típus volt. Ha kisebb cikkekben ismertetett is 5, a Nemzeti Múzeum új szerzeményét képező aranyleletet (Angyalföld, Hangospuszt, Felsőzsid, Aggtelek, Békésszentandrás), ha be is számolt néhány ásatásról (Bodrogkeresztúr-Kutyasor, Sátoraljaújhely, Bodrogkeresztúr-Vásártér, Hatvan, Meszes), terepmunkáinak eredményeit arra használta fel, hogy azokból a Kárpát-medence őskorának kronológiai rendszerét igyekezzen felépíteni. Így született meg a 20-as években végzett kutatásai eredményeként a bükki és tiszai kultúráról készült monográfiája. Ez a munkája nemcsak mérőföldkövet jelentett az újkőkornak addig meglehetősen elhanyagolt hazai kutatásában, de nemzetközi viszonylatban is komoly visszhangra talált; vele bejegyezte magát az akkori kutatók élvonalába.

A tell-kutatásai során a bronzkorról, különösen annak kezdetéről kialakult nézeteinek az 1936-ban megtartott akadémiai székfoglalójában adott először hangot, de idővel e témára többször is visszatért.

Tömpa életműve csúcspontján azonban a magyar őskorkutatás 25 éves (a valóságban inkább csak az első világháború utáni) munkásságáról szóló, röviden csak „Bericht”-ként emlegetett, monográfia jellegű műve jelentette. Ebben – figyelembe véve a vidéki kutatók által végzett munkákat is – a saját korábbi kutatási eredményeit jelentősen kibővíve átfogó képet igyekezett adni a magyarországi őskor egészéről. Ennek ellenére a tanulmányban továbbra is az újkőkor, valamint a bronzkornak a telkek által képviselt korai szakaszai megtárgyalása domborodott ki. Azt meg éppen sajnálattal vehetjük tudomásul, hogy személyes jellegű indokokból kifelé a korai vaskorról szóló fejezetben a szűkebb emlékanagyról alig néhány sorban történt csak említés.

Élete utolsó évtizedében Budapest őskorával három tanulmányban is foglalkozott. Bár azokban a feldolgozott leletanyag csak a fővárosra és közvetlen környékére szorítkozik (pl. Nagytétény, Békásmegyér – ami azóta már szintén Budapesthez tartozik), a rajtuk keresztül kialakított szintézis mégis tágabb térségre mutat.

Először foglalkoztatta Tömpát, mi a régészet, közelebbről az ősrégészet helye a tudományok körében. Több cikkében is rámutatott arra (még hozzá – miként Banner János a nekológiában megállapította – hazánkban elsőnek), hogy a kezdetben a természettudományok, később a művészettörténelem keretébe sorolt ősrégészet a valóságban történettudomány. (Hogy mennyire szükséges volt ennek a tudatosítása, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Egyetem 1931–1932. évi tanrendjében Tömpa meghirdetett előadása még a művészettörténetiek közé volt besorolva.) Meggyőződéssel vallotta, hogy a régészet önmagában, azaz írásos források nélkül is alkalmas egy-egy vidék népei történelmének megrajzolására. Nincs tehát „prachistoria”, „történelem előtti kor”, de létezik „őskor” és „őstörténelem”.

Tömpa nem készült régésznek. Egyetemista korában ősrégész-képzés nem is folyt a budapesti egyetemen. Munkája során bizonyára tapasztalhatta is ennek a hiányát. Felismerte tehát, hogy a magyar őskorkutatás csak akkor teljesítheti a kor követelményeinek megfelelően a feladatát, csak úgy tud a nemzetközi élvonalban maradni, ha megfelelő elméleti és gyakorlati képzéssel rendelkező szakemberek végzik mind az ásató, mind a feldolgozó munkát. Hiányolta, hogy míg a külföldi egyetemeken már működnek kifejezetten ősrégészeti tanszékek (Németországban a legtöbb egyetemen, de még az első világháború végeztével újjászülött Lengyelországban is három), addig hazánkban csak a szegedin volt olyan tanszék, amelyen ősrégész-képzés is folyt. De azt is felismerte, hogy ha e téren nem következik be változás, a külföldi, elsősorban a német kutatók végzik el – idézem – „azt a munkát, amely mindenképpen a mi feladatunk volna”.

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1931-ben bekövetkezett magántanári habilitációját Tömpa nem is tartotta csak megítéltető címnek, valamiféle „minősítésnek”, mint sokan mások, hanem lehetőségnek és kötelességnek. Lehetőségnek, hogy rendszeres ősrégész-képzés induljon meg, kötelességnek, hogy ezzel a lehetőséggel élve a magyar kutatás számára jövőt biztosítson. Számos magántanártársától eltérően, akik nem is minden félévben hirdettek előadást, vagy az előadások során a szakterületnek csak egy speciális részletét bocsátottak be, áttekintést óhajtott adni – nyilvános tanár hiányában – mind az európai, mind közelebbről a magyarországi őskor egészéről. Előadásait az 1931–1932. tanév II. félévében „Bevezetés az őskor archaeológiájába” címen kezdte meg, majd a következő félévekben sorra ismertette az őskortól a késő vaskorig az őskor egyes korszakait. Erre mint magántanárnak heti 2 órában volt lehetősége. Az 1933–1934. tanév I. félévétől kezdődően azonban már heti 1 órában ősrégészeti gyakorlatokat, a követke-

ző tanévtől kezdve pedig ezek mellett ugyancsak heti 1 órában még ősrégészeti proszemináriumot is tartott.

Az ősrégészet az Alföldi András vezetése alatt álló „A magyar föld régészete” című tanszék keretébe tartozott. Alföldi azonban az ősrégész-képzés tekintetében – a köztük fennállott példás együttműködés alapján – szabad kezet biztosított Tömpának. Még a doktoranduszok disszertációja témájának kijelölését is őrá bízta, és azok elbírálását illetően is feltétlenül megbízott benne. Így a valóságban az ősrégész-képzés terén Tömpa már mint magántanár is öntevékenyen működhetett.

Alapjában véve ugyanezen elvek szerint folytatta az oktatótevékenységét, amikor 1938-ban elfoglalta mint nyilvános rendkívüli tanár az újonnan felállított ősrégészeti tanszéket. Ugyancsak 8 félév alatt óhajtotta áttekinteni az egész őskort, de most már heti 3, később 4 órás főkollegiumban. Így ha egy hallgató – bármikor kezdte is el a tanulmányait – 8 féléven át felvette az előadásait, az őskor egészéről kapott tájékoztatást. A mellékkollegiumában viszont, amely általában heti 1 órában volt, már részleteket tárgyalt meg, mint például „az őskori kutatás módszerei”, „őskori házak és telepök”, „őskori művészet”, „őskori kereskedelem” stb., valamint „Kréta-mykénei művészet” (amiről egyébként már magántanár korában is beszélt egy féléven keresztül).

Tömpa a hallgatóit nemcsak elméletben óhajtotta a jövő régész-nemzedékévé kiképezni, hanem a gyakorlatban, a terepen is. Az elve ugyanis az volt, hogy „az empirikus tapasztalatokat figyelmen kívül hagyó teoretikus régész-kedés munkássága egyenértékű a kompilációból élő történetírással”. Ennek érdekében „tanácsadásokat” óhajtott szervezni, amit azonban a háborús idők következtében csak két esetben tudott megvalósítani. Saját tapasztalatból azt is tudta, hogy a leletanyagot a legalaposabb publikációból sem lehet jobban megismerni, mint autopszia útján. Sajnos az ezt célzó intézeti tanulmányutakra egy, az Alföldi tanszékeivel közös, 3 hetes görögországi és azt követően egy egyhetes felvidéki út kivételével a fenti okoknál fogva már ugyancsak nem került sor.

Említettük, hogy Tömpa a régészetet történelemtudománynak tekintette, aminek – szerinte – „legfőbb eszköze pedig a módszeres és nem leletgyűjtésre, hanem problémák megoldására irányuló kutatás”. Ezt pedig a Gustav Kossina által kifejlesztett „települési régészet” alapján kívánta elérni. Ennek híveként arra törekedett, hogy az azonos leletanyagot szolgáltató lelőhelyek alapján „kultúrákat”, „kultúrköröket” tudjon meghatározni, ahol a „kultúrák alatt nemcsak a műveltséget, hanem voltaképpen magát a kultúrát hordozó népet” értette. Ennek az „oknyomozó” módszernek az alapját a stratigráfiában, kronológiában és részben a tipológiában látta, aminek segítségével kimutatható a kultúrák autochton fejlődése, vagy „új kultúrák, új országok keletkezése”. E tekintetben azonban túlbecsülte a régészeti kutatás lehetőségeit, ugyanakkor fejlettebb társadalmakra illő fogalmakat vetített az őskorra vissza, amikor őskori népek „országai”-ról, sőt „birodalmi”-ról beszélt. De tárgyilagosan azt meg kell állapítani, hogy bár Kossina kutatási módszerét és eredményeit elismerte és működését nagyra becsülte, abból a harmincas években kifejlesztett és politikai célokra felhasznált túlzásokat nemhogy magáévá nem tette, hanem határozottan állást foglalt ellenük.

Nagy hatással volt rá – különösen, ami a hazai bronzkor relatív kronológiáját illeti – V. G. Childe munkássága is. De őt sem követte kritika nélkül; a saját megfigyelései alapján felülbíráltta azt, például ami a bronzkori kultúránk anatóliai származásának elméletét illeti.

Szermésztesen Tömpa következtetései és megállapításai ma már sok tekintetben túlhaladtak. De a régészet te-

rén ez természetes is, amikor új leletek a korábbi – foghíjas – ismereteket mindjobban kiegészítik és ezzel azokat sokszor meg is változtatják. Tompa működése óta 50–70 év telt el. Ez pedig ugyanannyi idő, mint amennyit a magyar ősrégészeti kutatás az ő felleptét megelőzően átélt. És ha meggondoljuk, hogy az ő szintetizáló munkássága mennyire túlhaladottá tette a nála akár csak 20–30 évvel korábbi eredményeket, úgy akkor tudjuk igazán értékelni a tevékenységét.

Tevékenységének értékét tehát nem csökkenti az, hogy nem egy megállapítását a kutatás idővel módosította (néhányat a saját tanítványai – általa is elismerten – még az életében). Hogy például a Körös-kultúra nem tartozik a szalagdíszesek közé, hogy a badeni kultúra nem neolitikus jellegű stb. Ugyanakkor azonban ő állapította meg, hogy a Körös-kultúra az Alföld legkorábbi neolitikus kultúrája, ő ismerte fel, hogy a badeni kultúra Magyarországon is létezik stb. Amikor tehát ezt a kérdést vizsgáljuk, kortársának, Hillebrand Jenőnek szavait kell szem előtt tartanunk: „...őszintén el kell ismernem, hogy távol áll tőlem magamat csalfa illúzióknak átadni, miszerint a problémalabirintusnak ezt a sokféle, gyakran átjárhatatlan útját napfényre derítettem volna. Sőt ellenkezőleg azon a nézeten vagyunk, hogy e tekintetben egyelőre még a hajnalhasadásnál tartunk. ...Sosem szabad elfelejtenünk, hogy az őstörténet nem axiómákkal működő exakt tudomány... Minden újabb helyesen értelmezett lelet esetleg megdöntheti a régi elméletet ... A fő dolog az, hogy minden elfogultság nélkül igyekezzünk az eszményi célt: az igazságot megközelíteni.”²

Tompa munkásságát mind bel-, mind külföldön még életében elismerték. A Pázmány Péter Tudományegyetem 1931-ben habilitálta magántanárnak. A Magyar Tudományos Akadémia az 1935. május 16-i ülésén levelező tagjának választotta. 1938-ban meghívta az Egyetem az újonnan felállított ősrégészeti tanszékre nyilvános rendkívüli tanárnak, 1940-ben pedig rendes tanárnak léptette elő. A külföldi elismertségéről a Schlesischer Altertumsverein tanácsadó, a Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, a Society of Antiquaries of London és a The Prehistoric Society of Great Britain tiszteletbeli, a Királyi belgrádi Régészeti Társulat, a Wiener Prähistorische Gesellschaft és az Archäologisches Institut des Deutschen Reiches levelező, utóbbinak 1941-től rendes, úgyszintén a Kaiserliche Deutsche Akademie der Naturforscher rendes tagsága tanúsítja. A legnagyobb elismerést azonban azzal nyerte el, hogy a Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques az 1940-re tervezett Budapesten megtartandó III. Kongresszusának elnökének választotta meg.

A tervezett Kongresszust az idő közben kitört háború szele elfújta, Tompa pedig a háború áldozata lett. Nemcsak egy élete derekán, teljes munkaerejében lévő, további sikeres munkára hivatott élet tört ketté, a magyar ősrégészeti kutatás is elvesztette benne vezéralakját, aki a hazai őskor úttörő szintézisével nemzetközi viszonylatban öregbítette régészetünk hírnevét.

Patay Pál

Tompa Ferenc munkássága

a) Ásatások

- Velem, Szentvidhegy. Bronz- és vaskori telep. Részvétel Miske Kálmán ásatásain 1921-től több alkalommal, utoljára 1930-ban.
- Töszeg, Laposhalom. Bronzkori telep. Részvétel Márton Lajos ásatásain, 1923, 1927, 1928, közben saját ásatás 1924.
- Sarkad, Peckesvár. Bronzkori telep. Szondázó ásatás, 1925.
- Bodrogkeresztúr, Kutyasor. Újkőkori telep, 1926.
- Nagyrév, Zsidóhalom. Bronzkori telep, 1926, 1927, 1928.
- Berettyóújfalu, Herpály. Újkőkori és bronzkori telep, 1927.
- Lengyel. Kora vaskori földvár. Földvárkutatás. 1928.
- Dömsöd. Bronzkori urnatemető, 1928.
- Borsod, Derékegyháza. Újkőkori telep, 1928 vagy 1929.
- Sátoraljaújhely, Ronyvapart. Újkőkori leletek. Szondázó ásatás, 1929.
- Bodrogkeresztúr, Vásártér. Bronzkori urnatemető, 1929.
- Kenézlő, Szalay-kúria. Újkőkori telep. Szondázó ásatás, 1929.
- Polgár, Basatanya. Rézkori temető, 1929.
- Aggtelek, Baradla-barlang, Denevérág és Csontház. Újkőkori és bronzkori barlangtelep, 1929.
- Áporka. Bronzkori urnatemető, 1930.
- Kenézlő, Báji homok. Újkőkori telep. Szondázó ásatás, 1930.
- Füzesabony, Öregdomb. Bronzkori telep. 1931 (2 alkalommal), 1933. május és október, 1934, 1935, 1937.
- Budapest, III., Békásmegyér, Pünkösdfürdő. Újkőkori stb. telep. Közös ásatás a Budapesti Fővárosi Múzeummal, 1932.
- Megyaszó. Bronzkori temető, 1932, 1933. május és augusztus, 1934.
- Iváncsa. Bronzkori urnatemető. Szondázó ásatás, 1934.
- Hatvan, Strázsahegy. Bronzkori telep, 1934, 1935.
- Hernádkak. Bronzkori temető, 1934, 1935.
- Szécsény, Benczúrfalva, Majorhegy. Tumulus (?) feltárása, 1935 előtt, közelebből már meg nem határozható évben.
- Meszes. Bronzkori urnatemető. Szondázó ásatás, 1935.
- Szendrő, Ördögáti Csengőbarlang. Újkőkori, bronz- és vaskori barlangtelep. Szondázó ásatás, 1935.
- Martonyi. Újkőkori barlangtelep. Szondázó ásatás, 1935.
- Meszes, Várhegy. Földvárkutatás, 1935.
- Tiszakeszi, Szódadomb. Újkőkori telep és rézkori sírok (?). Szondázó ásatás, 1936.
- Tiszakeszi, Fáykert. Rézkori temető, 1936. április és szeptember.
- Megyaszó, Csákó. Újkőkori telep. Szondázó ásatás, 1937.
- Vaskút. Tumulus átvágása, 1939.
- Bárca. Bronzkori telep, 1941.

² Hillebrand J., A pusztaiavánházi kora rézkori temető. – Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaiavánháza. AH 4 (Bp. 1929) 51., ill. 12. (részben németből fordítva, részben a magyar szövegből).

b) Irodalmi tevékenység

- Hírek a Vas megyei Múzeumból. ArchÉrt 39. (1920–22) 117–118.
- Velemszentvid bronzöntő ipara. – Das Bronzegussgewerbe von Velemszentvid. RTE 2 (1923–26) 41–53., 366.
- Magyarország és Szilézia bronzkori kultúrájának kapcsolatai. – Kulturbeziehungen zwischen Ungarn und Schlesien während der älteren Bronzezeit. ArchÉrt 40 (1923–26) 70–84., 291–293.
- A neolithikum Bodrogkeresztúron. – Das Neolithikum in Bodrogkeresztúr. ArchÉrt 41 (1927) 31–49., 269–277.
- Az őskori kutatás történettudományi feladatai. BSz 210. (1928) 439–455.
- Über einige Denkmäler der prähistorischen Kunst. JPEK 1928. 18–24., 1–2. t.
- Az angyalföldi aranyelet. – Der Goldfund von Angyalföld. ArchÉrt 42 (1928) 54–62., 306–311.
- Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. I. A hangospusztai lelet. II. A felsőzsidai lelet. – Neue Erwerbungen der Prähistorischen Abteilung des Nationalmuseums. I. Der Goldfund von Hangospuszt. II. Der Goldfund von Felső-Zsid. ArchÉrt 42 (1928) 202–207., 344–345.
- A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. A bükki és a tiszai kultúra. – Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker und die Theiss-Kultur. AH 5–6. (Bp. 1929) 66 p., 61 t.
- Az élő múzeum. Napkelet. 7. (1929) 63–67.
- A magyar föld őskori lakói és kultúrájuk. Magyarország Vereckétől napjainkig. (Bp., év nélkül – 1930) 8–20.
- A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó-ásatásai. Őskor I–II. – Die Graf Vigyázó-Ausgrabungen des ungarischen Nationalmuseums. Urzeit I–II. ArchÉrt 44 (1930) 194–196., 298.
- Die Ergebnisse der neolithischen Forschungen in Ungarn. Bericht über die Jahrhundertfeier des Archaeologischen Instituts, 1929 (1930) 305–306.
- O. Menghin: Weltgeschichte der Steinzeit. Dolg 7 (1931) 235–237.
- Régészet. Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. (Bp. 1932) 353–354.
- E. Sprockhoff: Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit. ArchÉrt 46 (1932–33) 185–186.
- E. Sprockhoff: Die germanische Griffzungenschwerter. ArchÉrt 46 (1932–33) 186–187.
- Gustav Kossina. ArchÉrt 46 (1932–33) 193.
- Hubert Schmidt. ArchÉrt 46 (1932–33) 193–194.
- Települési viszonyok az őskori Magyarországon. Em-lékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. (Bp. 1933) 505–511.
- A hatvani bronzkori lakótelep. – Eine bronzezeitliche Ansiedlung in Hatvan. ArchÉrt 47 (1934) 133–134., 206.
- Márton Lajos. ArchÉrt 47 (1934) 183–184.
- Márton Lajos: A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Magyar Művészet. 1934. 94., 95.
- Kulturbeziehungen zwischen Schlesien und Ungarn während der jüngeren Steinzeit. Altschlesien. 5 (1934) 29., 32.
- Die wichtigsten Probleme der ungarischen Urgeschichtsforschung. Proceedings of the first International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, August 1–6. 1932. (London 1934) 245–249.
- Ősrégészet, őstörténet. SZ 69 (1955) 181–192.

- Bronzkori lakótelep Hatvanban. – Eine bronzezeitliche Siedlung in Hatvan. ArchÉrt 48 (1935) 16–34., 241–242.
- A Dunántúl őstörténelme. Pannonia. 1935. 322–331., 1–5. t.
- Budapest őskora. TBM 4 (1936) 1–17., 1–8. t.
- A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. 25–7. (Bp. 1937) 20 p., 4 t.
- Adatok az őskori aranykereskedelemhez. – Beiträge zur Kenntnis des urgeschichtlichen Goldhandels. ArchÉrt 50 (1937) 49–56., 203–204.
- 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25 BRGK, 1934/35. (1937) 27–127., 7–56. t.
- Tonelli S.: Az európai civilizáció kezdetei. SZ 71. (1937) 371–372.
- R. Pittioni: Urgeschichte. SZ 72 (1938) 246–247.
- Őskori gyűjtemény. Vezető a régészeti gyűjteményben. (Bp. 1938) 5–50. (Hillebrand Jenő közreműködésével).
- A Lausitz kultúra Borsodban. – Die Lausitzische Kultur im Komitat Borsod. Fa 1–2 (1939) 29–32.
- Neolithische Kulturen der Draugegend. Serta Hoffil-leriana. (Zagreb 1940) 7–9.
- Hozzászólás Csalog J. „A magyarországi újabb kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja” c. dolgozatához. – Zum Aufsatz über die Chronologie der Bükker und der Theiss-kultur. FA 3–4 (1941) 288–290.
- Őskor. Tompa F.–Alföldi A.–Nagy L.: Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 1–134., 1–24. t.
- Adatok Budapest őskorához. – Materialien der Urgeschichte von Budapest. BpR 13 (1943) 11–31., 487–488.
- Báró Miske Kálmán. DuSz 10 (1943) 257–261.
- Unkarin esiroomalainen. (F. Tompa–A. M. Tallgren) Unkarin esihistoria. Ylipainos Suomen suku teoksesta. (Év nélkül) 429–433.

c) Egyetemi előadások

- 1931–32. II. félév. (Mint magántanár.) Bevezetés az őskor archaeológiájába. Heti 2 óra.
- 1923–33. I. félév. (Mint magántanár.) Az őskor története. Heti 2 óra.
- II. félév. (Mint magántanár.) A fiatalabb kőkor története. Heti 2 óra.
- 1933–34. I. félév. (Mint magántanár.) A fiatalabb kőkor története (folytatás). Heti 2 óra.
- Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 1 óra.
- II. félév. (Mint magántanár.) A kő- és rézkor Európa őstörténetében. Heti 2 óra.
- Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 1 óra.
- 1934–35. I. félév. (Mint magántanár.) A bronzkori kultúrák kialakulása Magyarországon. He-ti 2 óra.
- Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 1 óra.
- Ősrégészeti proszeminárium. Heti 1 óra.
- II. félév. (Mint magántanár, megbízott elő-adó.) Bronzkori kultúrák kialakulása Magyarországon. He-ti 2 óra.
- Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 1 óra.
- Ősrégészeti proszeminárium. Heti 1 óra.
- 1935–36. I. félév. (Mint magántanár, megbízott elő-adó.) Bronzkori kultúrák Európában. Heti 2 óra.
- Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 1 óra.

Bevezetés a praehistóriába. Proszeminárium. Heti 1 óra.

II. félév. (Mint magántanár.)

Bronzkori kultúrák és kultúrkörök Európában. Heti 2 óra.

Bevezetés a praehistóriába. Heti 1 óra.

1936–37. I. félév. (Mint magántanár.)

A korai vaskor Európában. Heti 2 óra.

Ősrégészeti gyakorlatok. Proszeminárium. Heti 1 óra.

II. félév. (Mint magántanár, megbízott előadó.)

A korai vaskor Európában (folytatás). Heti 2 óra.

Ősrégészeti gyakorlatok. Proszeminárium. Heti 1 óra.

1937–38. I. félév. (Mint magántanár.)

Bevezetés a praehistóriába. Proszeminárium. Heti 1 óra.

II. félév. (Mint magántanár.)

Kréta-mykénei kultúra. Heti 2 óra.

Bevezetés a praehistóriába. Proszeminárium. Heti 1 óra.

1938–39. I. félév. (Mint nyilvános rendkívüli tanár.)

Az őskor kultúrái. Heti 2 óra.

Őskori kultúrák kialakulása Ázsiában. Heti 1 óra.

Az őskori kutatás módszerei. Heti 1 óra.

Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 2 óra.

II. félév. (Mint nyilvános rendkívüli tanár.)

A fiatalabb kőkori kultúrák kialakulása Európában. Heti 3 óra.

Magyarország őskori lakossága. Heti 1 óra.

Az őskori kutatás módszerei. Heti 1 óra.

Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 2 óra.

1939–40. I. félév. (Mint nyilvános rendkívüli tanár.)

Fiatalabb kőkori kultúrák Európában. Heti 3 óra.

A települési régészet legújabb eredményei Európában. Heti 1 óra.

Őskori lakóházak és telepek. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

II. félév. (Mint nyilvános rendkívüli tanár.)

Fiatalabb kőkori és rézkori kultúrák. Heti 4 óra.

Őskori kereskedelem. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

1940–41. I. félév. (Mint nyilvános rendkívüli tanár.)

Bronzkori kultúrák kialakulása. Heti 3 óra.

Kultúrák és népek Európa őskorában. Heti 2 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

II. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

Bronzkori kultúrák Európában. Heti 4 óra.

Kultúrák és népek kialakulása Európában. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

1941–42. I. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

A korai vaskor Európában. Heti 4 óra.

Az őskor művészete. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

II. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

A fiatalabb vaskor Európában. Heti 4 óra.

Az őskor művészete. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

1942–43. I. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

Az őskor embere és kultúrája. Heti 4 óra.

Kréta-mykénei művészet. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

1943–44. I. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

Fiatalabb kőkori kultúrák Európában. Heti 4 óra.

Iparágak kialakulása és fejlődése az őskorban. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

II. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

Fiatalabb kőkori kultúrák Európában (folytatás). Heti 4 óra.

Iparágak kialakulása és fejlődése az őskorban. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

1944–45. I. félév. (Mint nyilvános rendes tanár.)

Bronzkori kultúrák kialakulása Európában. Heti 4 óra.

Őskori történetkutatás. Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok. Heti 2 óra.

TOMPA FERENC MUNKÁSSÁGA A MAGYARORSZÁGI ÚJKŐKOR ÉS RÉZKOR KUTATÁSÁBAN

Tómpa Ferenc születésének 100. évfordulóján szerencsés helyzetben van a visszaemlékező szakmai méltató, hiszen olyan személyiségről van szó, aki minden tekintetben mérföldkő volt a magyar őskorkutatás történetében. Így tevékenysége nem csupán a gyakorlati régészet intenzív művelésére terjedt ki, de személyéhez köthető a Pázmány Péter Tudományegyetem speciális ősrégészeti oktatásának megindítása is 1938-tól. Tudományos munkásságának egyik fő köre a hazai újkőkor és rézkor periódusait érintette, s e korszakokra vonatkozóan sikerült maradandót alkotnia mind a múzeumi munkában, mind az elméleti oktatásban. Az őskor e korai szakaszaiban való jártasságát Tómpa Ferenc nem szerezhette meg egyetemi tanulmányai alatt, ugyanis abban az időben Kuzsinszky Bálint és Hekler Antal mellett nem volt őskorral foglalkozó professzor. A helyes tudományos irányvonal kialakításában annál kevésbé lehetett követendő előképe, mert az I. világháborút megelőzően a Nemzeti Múzeumban és az egyetemen is Hampel József a régészet egy leszűkített válfaját, a tárgyátörténetet, tipológiát tekintette súlyponti kérdésnek. A század elejétől azonban az európai régészeti

kutatásokban a régészeti emlékek formai elemzésén túl a rétegtani és objektumon belüli összefüggések vizsgálata vált általános igényszintté. Nem véletlen tehát, hogy ez időtől a szélesebb kontextusokat biztosító módszeres ásatások jelentősége felértékelődött. A hazai telepített ásatások módszertanát Posta Béla vezetésével a „Kolozsvári Iskola” dolgozta ki és vezette be, így Tómpa Ferencnek is ebből a forrásból kellett merítenie, és az ő példájukat követve kellett felismernie a régészeti terepmunka mint forrásfeltáró tevékenység fontosságát. Mindezek mellett ásatási tapasztalatait Miske Kálmán, Bella Lajos, Hillebrand Jenő és Márton Lajos társaságában szerezte meg. A gyakorlati munkával párhuzamosan, a szélesebb régészeti összefüggések elemzése és az egyes leletegyüttesek vizsgálata során szükségszerűen vetődtek fel számára a régészeti kultúra megfogalmazásának, interpretálásának kérdései, s így vált világossá az is, hogy általában az ősrégészet a történettudományi diszciplínák közé tartozik. Ez a tény abban az időben egyáltalán nem volt kézenfekvő a hivatalos megítélésben.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy Tompa Ferenc az őskori régészetben bizonyos mértékig autodidaktának kényszerült lenni, ásatásainak eredményei és egyéni szakirodalmi érdeklődése alakították tudatos ősrégésszé. Ugyanakkor a régészeti elmélet szempontjából szerencsés alkat volt, hiszen kezdetről fogva megvolt benne az az igény, hogy a részinformációkat és az egyes ásatási adatokat szintézisben lássa és láttassa.

Legkorábbi ásatásai a vonaldíszes kerámia, a bükki és a tiszai kultúra problémaköréhez kapcsolódtak; többek között Bodrogkeresztúr, Kenéz, Berettyóújfalú-Herpály, Tiszapolgár-Basatanya lelőhelyeinek stratigráfiai megfigyelései mondták ki vele azt az első komoly megállapítást, hogy a dunántúli Lengyel által képviselt leletanyag nem az első neolitikus kultúra hordozója Magyarországon.¹ Ezzel tulajdonképpen a tudományos érdeklődés súlypontját a Dunántúlról K-re eső területekre helyezte át. Utólag megállapíthatjuk, hogy Tompa Ferenc későbbi régészeti tevékenysége is főként Kelet-Magyarországhoz kötődött, így ebből következően a Dunántúlról és az Alföld ősrégészeti kutatottságában erős aszimmetria alakult ki, s ez a helyzet Banner János Hódmezővásárhely környéki kutatásaival csak még hangsúlyosabbá vált. Az ásatások és adatgyűjtések e sajátos területi megosztottsága éppen az újkőkor és rézkor időszakára vonatkozóan volt igazán jelentős, amely még a II. világháború utáni időszakban is éreztette hatását.

Tompa Ferenc az ArchÉrt 1927-es számában a bodrogkeresztúri ásatásának ismertetése kapcsán foglalkozott először a bükki és a vonaldíszes kerámia kultúráival és tett kísérletet a magyarországi újkőkor belső genetikus, időrendi tagolására; elképzeléseit cikkének végén egy összehasonlító időrendi táblázatban is összefoglalta. Érdeklődése már ekkor kiterjedt a neolitikus kultúrák és a bodrogkeresztúri temető által képviselt rézkori leletkör összefüggéseire és a helyi lezármas kérdéseire.²

Az első ásatásokat és kisebb cikkeket gyorsan, 1929-ben követte az első monografikus szintézis, a „Szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon” címmel megjelent önálló ArchHung kötet.³ Ennek jelentőségét akkor mérhetjük fel valójában, ha figyelembe vesszük, hogy a korábbi hazai újkőkorkutatás, illetve -közlés vagy egy-egy lelőhely ásatási beszámolójára korlátozódott (mint például: Milleker Bódog, Kisléghi Nagy Gyula, Visegrádi János, Krecsmárik Endre, Móra Ferenc, valamint Wosinsky Mór munkái)⁴ vagy pedig általánosságban, a neolitikumot egységes egészként kezelve írtak az időszakról, főként külföldi példák alapján (mint például Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, illetve a Hillebrand Jenő-Bella Lajos szerzőpáros összegzései).⁵ Ugyanakkor az európai őskorkutatókat erősen foglalkoztatták a magyarországi újkőkorral és rézkorral kapcsolatos akkori régészeti eredmények, hiszen Közép- és Délkelet-Európa között mindenkor kulcsfontosságú szerepet

töltött be a Kárpát-medence a kulturális elemek közvetítésében. Az ilyen európai léptékű munkákkal összefüggésben többek között Hubert Schmidt, Josef Palliardi, Carl Schuchhardt, Moritz Hoernes-Oswald Menghin, Sophus Müller, Hermann Schroller, Jon Nestor, Gordon Childe és Wilhelm Jenny nevét kell megemlítenünk.⁶ Tompa 1929-es monográfiája szimbolikusan is az európai őskorkutatás e fenti nevek által fémjelzett szintjére emelte a korábban nehezen hozzáférhető és mozaikszerű magyarországi régészeti eredményeket.⁷

Az újkőkor legkorábbi kultúrájaként a spirálmeander kerámiát határozta meg Tompa Ferenc, amelynek népszerűsége – véleménye szerint – a Szudéta-vidékről vándorolt a Kárpát-medencébe és foglalta el a kő nyersanyagban gazdag hegyvidéki területeket, különösen a Bükk, Hegyalja, Cserehát környékét. Ezen a területen aztán a helyi körülményekhez történő alkalmazkodás eredményeként az egységes európai Bandkeramik-tömbnek egy viszonylag önálló K-i „provinciája” alakult ki. Ebből az alapkultúrából, a cseh-morva tűzdelt szalagdíszes stádiummal azonos ütemben fejlődött ki a bükki kultúra autochton egysége. Ennek régészeti legjobban megfogható ismertetőjegye az igen magas esztétikai nivót elérő kerámiaművessége. Az edények díszítési sajátosságai, az ornamentika szabályszerűen eltérő típusai szolgáltatják az alapot ahhoz, hogy a kultúrában 3 fejlődési fázist lehessen rekonstruálni. Sajnos erre az időrendi felosztásra igen kevés stratigráfiai adatot lehetett felsorakoztatni, mivel a legtöbb leletgyűjtés kevésbé jó megfigyelést biztosító korábbi ásatások nyomán barlangokból (például: Istállóskő, Szeleta, Baradla stb.) vagy nyílt színi, de egyrétegű településekről (például: Sátoraljaújhegy, Hejőcsaba, Borsod stb.) származtak. Nem csoda tehát, ha a bükki kultúra Tompa-féle tagolása hosszú távon nem állhatta ki az idők próbáját, így a legproblematisabbnak az általa Bükk III-ként meghatározott lelettípus bizonyult, amelynek egyébként meghatározó szerepet tulajdonított a dél-alföldi tiszai kultúra kialakulásában.⁸

A bükki kultúra leletanyagában kimutatott festett díszítést – a Baradla-barlangban tett megfigyelésekre hivatkozva – önálló helyi „invenciónak” határozta meg, és a Cucuteni, a Tripolje, sőt a morva típusú festett edényváltozatokban is a bükki kultúra hatását látta megnyilvánulni. Ezen az elméleti alapon elvetette a Menghin és Jenny által megfogalmazott elő-ázsiai és lengyeli származás elméletét az európai újkőkori festett kerámia vonatkozásban, sőt, Európa és a Közel-Kelet viszonylatában a korai időszak egymástól független fejlődésénél mellett érvelt.

A vonaldíszes kerámia és az újkőkor végi festett kerámiacsoportok eredetkérdésével Tompa Ferenc talán észrevétlenül is, de részesévé vált egy általános történeti interpretációt átható, szélesebb összefüggéseket érintő szakmai konfliktusnak, amely bizonyos politikai felhangoktól sem volt

¹ Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bücker- und die Theiss-Kultur. ArchHung 5-6 (Bp. 1929)

² Tompa F., ArchÉrt 41 (1927) 31-49.

³ Tompa, F., Die Bandkeramik...

⁴ Milleker B., ArchÉrt 13 (1893) 300-307.; Kisléghi Nagy Gy., ArchÉrt 29 (1909) 146-154.; uő, ArchÉrt 31 (1911) 147-164.; Visegrádi J., ArchÉrt 27 (1907) 279-287.; uő, ArchÉrt 32 (1912) 244-261.; Krecsmárik E., ArchÉrt 31 (1911) 378-382.; uő, ArchÉrt 32 (1912) 166-168.; uő, ArchÉrt 35 (1915) 11-43.; Móra F., Dolg. 6 (1930) 159-162.; Wosinsky, M., Das Prähistorische Schanzwerk von Lengyel, seine Erbauer und Bewohner I-III. (Bp. 1888-1891); uő, ArchKözl 14 (1885) 1-89.; uő, ArchKözl 16 (1889) 45-211.

⁵ Rómer F., Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra (Bp. 1866) 6-25.; Pulszky F., Magyarország archaeológiája

(Bp. 1897); Hillebrand J.-Bella L. Az őskor embere és kultúrája különös tekintettel hazánkra (Bp. 1921) 103-140.

⁶ Schmidt, H., ZfE (1904) 608-656.; Palliardi, J., WPZ 1 (1914) 257-277.; uő, MPK 4 (1897) 237-264.; Schuchhardt, C., Alt-europa (Berlin 1919); Hoernes, M.-Menghin, O., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa (Wien 1925); Müller, S., Urgeschichte Europas (Strassburg 1905); Schroller, H., Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens VF 8 (Berlin 1933); Nestor, J., BRGK 22 (1933) 11-181.; Childe, G. V., The Danube in Prehistory (Oxford 1929); Jenny, W., MAG 58 (1928) 1-84.

⁷ Tompa, F., Die Bandkeramik...

⁸ E kérdéskört válaszolja: Kalicz, N.-Makay, J., Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. StudArch 7 (1977) Bp. 12.

mentes. Ez alapvetően az indogermán népek eredetének kérdéséből indult ki, de általánosságban Közép-Európa, illetve Elő-Ázsia kulturális prioritásáról szólt. Mindez régészetiileg kapcsolódott az európai őskori kultúrák származásának problémájához, s többek között a vonaldíszes kerámia kultúrájának eredetéhez is. A német kutatás G. Kossina megfogalmazásában elsősorban a civilizáció helyi, európai felemelkedését látta bizonyítottnak, míg a G. Childe nevével fémjelzett angolszász „iskola” Elő-Ázsia civilizációs fejlődésének elsődlegességét és az ottani kulturális elemek, invenciók Európába való terjedését tartotta régészetiileg megalapozottnak.⁹ Tömpe Ferenc korai munkái arról tanúskodnak, hogy általában a Kárpát-medencei őskori kultúrák származásánál Közép-Európát és az északi kiindulástú etnikus vándorlásokat részesítette előnyben. Sok esetben meg éppen a Kárpát-medence elsődlegességét hangsúlyozta, így ez nyilvánul meg a tiszai kultúra kialakulásáról vallott nézetében is: a bükk kultúráról örökölt és a tiszaiával közvetített festett kerámia a Tisza-vidékről terjedt el Erdélybe, s jut a Dunántúlon át Alsó-Ausztriába, továbbá Cseh- és Morvaországba.

A mélyen vésett, meanderdíszű és vörös-fehér-fekete festésű edények leletkörét fő elterjedési területük alapján *tiszai kultúrának* nevezi el.¹⁰ Ezzel módosítja korábbi, 1927-es ArchÉrt-beli álláspontját, amikor ugyanezekre a típuscsoportokra még a *vonaldíszes kerámia* kulturális megjelölést használja.¹¹ Időközben ugyanis be kellett látnia, hogy ha a bükkit megelőző spirálmeander-kerámiát vonaldíszes-szalagdíszes terminológiával illeti, akkor igen zavaró volna ismét a vonaldíszes elnevezéssel megjelölni a bükk kultúrát követő alföldi, dunántúli késő neolitikus leleteket. Néhány szórványos adat (Rakamaz, Buj, Gáva) és két saját stratigráfiai megfigyelés (Kenézli és Bodrogkeresztúr) alapján Tömpe a tiszai kultúra kialakulását a bükk kultúra törzsterületének peremén, a Bükk-III típusú együttesekből magyarázta. Elmélete szerint a mezőgazdálkodást folytató bükk népesség a hegyvidéki területekről a kedvezőbb mezőgazdasági adottságú sík vidékek felé vándorolt, időközben a díszítésben és egyáltalában az edénykészítésben dekadencia, minőségromlás figyelhető meg. A kialakuló és fejlett formában az Alföldön megjelenő tiszai kultúra a bükkhez képest merőben új ízlést valósít meg a meandertípusú díszítőornamentikával, amely mellett a bichrom és monochrom festés a bükk kultúráról örökölt elemként él tovább. A későbbiekben, a tiszai kultúra II. fázisában a karcolt díszítés háttérbe szorulása mellett a festés válik uralkodóvá, s ekkor éri el – a dunántúli Lengyel tanúsága alapján – legnagyobb kiterjedését és kulturális hatásának legintenzívebb fokát, amelyet D-en a Dimini típusú festett kerámia, K-en az Erősd-Cucuten-Tripolje-leletek, míg É-on a jordansmühli anyag bizonyít a szerző szerint.

Tömpe Ferenc a tiszai kultúra végére nézve két, általa fontosnak vélt vertikális stratigráfiára támaszkodva foglalt állást. Bodrogkeresztúr-Kutyasor és Berettyóújfalú-Herpály esetében a tiszai rétegek felett kerültek elő olyan bütykös díszű edénytöredékek, amelyekhez hasonló a Bella L. és Hillebrand J. által feltárt bodrogkeresztúri sírokból voltak ismertek, s amelyeket a rézkori bodrogkeresztúri kultúra elkülönítő jegyeként tartottak számon. Ezek után nyilvánvalónak látszott az a következtetés, hogy az újkőkor végi tiszai kultúrát időben közvetlenül a rézkori bodrogkeresztúri kultúra

követi. Egyébként ma már világos, hogy az említett két lelőhely inkriminált plasztikus díszű kerámiaja, illetve annak kulturális besorolása teljes tévedés volt, s ez a későbbiekben számos félreértés forrásává vált.

A Tömpe-féle rendszerben a lengyeli és a tiszapolgárbasatanyai sírok a bennük talált réz ékszerek, mellékletek miatt ugyan a Tisza-II. fázisba, de már az aeneolithikumba, azaz a kőkor-rézkor átmenetére sorolódtak, így ezek képviselték a bodrogkeresztúri kultúrába való átmenetet. Tömpe Ferenc az elmondottak szerint igen meggyőző képet vázolt fel a magyarországi kőkorral és rézkorral kapcsolatban, s ugyanakkor logikus fejlődési rendszerbe foglalta az általa ismert lelőhelyeket. Elképzelésében a *vonaldíszes kerámia-bükk-tiszai-bodrogkeresztúri kultúrák* egymásutánja reprezentálja a tárgyalt korszakok fő kulturális és időrendi stádiumait. Nem meglepő tehát, hogy másik nagy összefoglalásában, az 1936-ban megjelent Bericht...-jében csupán kis változtatással ismétli meg ArchHung-beli kronológiai rendszerét.¹² Akkori egyik legfontosabb módosítása az volt, hogy az Alföld D-i részén több lelőhelyről ismertté vált csipett díszű kerámia, melyet Banner János tévesen sorolt a tiszai kultúra III. periódusába, a legkorábbi neolitikus leletkörtestesíti meg, tehát megelőzi a tiszai művelődést. Ehhez a megállapításhoz a szerbiai Vinča és Starčevo lelőhelyeken tett megfigyelések nyújtottak alapot. Ilyen előzmények után került bevezetésre – Tömpe és Banner részéről szinte egyszerre – a Körös-kultúra, illetve -csoport az említett leletanyag kulturális megjelölésére. A déli eredetűnek valószínűsített Körös-kultúra ekkor még nem érintette drámaian a Tömpe-féle északi származás kérdését, de a későbbiekben Kutzián Ida doktori disszertációja a Tisza-vidéki és általában a délkelet-európai neolitikum égeikumi eredetét támasztotta alá.¹³ Ha úgy tetszik, ez az elképzelés Tömpe korábbi nézeteinek antitézisére jelentette, s Tömpe Ferenc szakmai, emberi nagysága éppen abban nyilvánult meg, hogy tanítványának a sajátjával helyenként szöges ellentétben álló következtetéseit el tudta fogadni.

A „25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936” c. Bericht... cikk, Márton Lajos összegzését mintegy folytatva, vállalkozott egy újabb ősrégészeti szintézisre. Itt különösen a rézkor és bronzkor tekintetében tudott Tömpe sok új információt felsorakoztatni. Rengeteg vitára adtak okot Csalog József kiskőrösi megfigyelései, amelyek alapján maga Tömpe is elfogadta a badeni kultúra korábbi voltát a bodrogkeresztúrihoz képest.¹⁴ Ez a helytelen besorolás egészen az 1950-es évek végéig tartotta magát, amikor is a helyes – éppen fordított – időbeli viszonyokat Bognárné Kutzián Ida és Kalicz Nándor tudta egyértelműen tisztázni.¹⁵

A precíz stratigráfiai adatok hiányára utal az a tény is, hogy a Berichtben a rézkor kultúrái között került tárgyalásra a Glockenbecher és a Sarvaš-Vučedol-Zók által képviselt egység. Mindezek ellenére Tömpe Ferenc utóbbi összefoglalása nemzetközileg igen széles körben, az európai régészet szintjének megfelelően tette ismertté a hazai őskorkutatás eredményeit, s mindehhez még egy rendszerezett lelőhelykatasztert is mellékel. Ugyanakkor munkájának lábjegyzetei, amelyek sok-sok közöletlen ásatásra utaltak, figyelmeztettek a régészek jövőbeli feladataira, a szisztematikus forrásanyagközlések szükségességére.

⁹ Az említett problémakörrel szélesebb kitekintést nyújt: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (London 1987) 11–19.

¹⁰ Tömpe, F., *Die Bandkeramik...* 40–48.

¹¹ Tömpe, F., ArchÉrt 41 (1927) 46–49.

¹² Tömpe, F., BRGK 24–25 (1934–1935) 27–127.

¹³ Kutzián, I., A Körös-kultúra. DissPan Ser. II., 23 (1944, 1947).

¹⁴ Tömpe, F., i. m. (1934–1935) 47–59.

¹⁵ Kutzián, I., in *Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences*. (Bp. 1955) 69–87.; Kalicz, N., ArchÉrt 85 (1958) 3–6.

Tómpa Ferenc néhány kisebb földrajzi egység történeti-régészeti vizsgálatánál kitüntetett figyelmet szentelt Budapest őskorának, s ezzel a kérdéssel több tanulmánya is foglalkozott. Témánk szempontjaira való tekintettel elsősorban a Békásmegyeren folytatott ásatásait és az arról írt beszámolókat kell itt hangsúlyoznunk.¹⁶

Tómpa újkőkorra vonatkozó elméleteit Gallus S. tályai és nagytétényi ásatásai módosították legelőször.¹⁷ Ezt követően Csalog J. kutatásai, elméleti munkái vetették fel a bükk és a tiszai kultúra egymástól független genezisért, sőt időrendi párhuzamosságát.¹⁸ Sajnos igen sokáig kellett várni, míg több résztanulmány után az alföldi vonaldíszes kerámia újabb monografikus feldolgozása megjelenhetett, és az időközben megfogalmazódott problémák Kalicz N.–Makkay J. új elméleti rendszerében feloldásra kerülhettek.¹⁹

Megemlékezésünkben érintenünk kell Tómpa Ferenc egyetemi oktató-nevelő munkáját, amelyet 1931-től mint a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára, majd 1938-tól mint első ősrégész professzora fejtett ki. A II. világháború forrataga és korai halála megakadályozta, hogy régészeti ismereteit szélesebb hallgatóság előtt, alaposabban tegye közkinccsé. Mégis rövidnek mondható egyetemi munkája idején két doktori disszertáció készült el vezetésével, s mindkettőnek komoly hatása volt a hazai őskorkutatásra. Tómpa Ferenc szelleme tehát tovább élt tanítványaiban és azok munkáiban, s így közvetve máig kihat a hazai ősrégészetre.

Raczky Pál

¹⁶ Tómpa F., TBM 4 (1936) 6–7.; *uő*, i. m. (1934–1935) 30–32., 45.; *uő*, Budapest Története I. (Bp. 1942) 18–25.

¹⁷ Gallus S., ArchÉrt 49 (1936) 70–72.; *uő*, ArchÉrt 49 (1936) 85–86.

¹⁸ Csalog J., FA 3–4 (1941) 1–27.; *uő*, FA 7 (1955) 23–44.

¹⁹ Kalicz, N.–Makkay, J. i. m.

Tómpa Ferenc születésének 100. évfordulóján egy olyan tudósra, őstörténész-professzorra emlékezünk, aki a két világháború közötti időszak magyar őskorkutatásának – így a bronzkorkutatásnak is – egyik legkiválóbbja, meghatározó egyénisége volt. Az általam rajzolandó pályakép természetesen nem mutathatja föl azt a személyes kötődést, amellyel a tanítványok emlékeznek rá.¹ Mi, fiatalabb nemzedékek már csak a tanulmányok, feljegyzések, ásatási naplók tárgyasítói távolságán keresztül látjuk Tómpa Ferenc tudósi nagyságát.

Kutatóink közül ő volt az első, aki az ősrégészetet igazi őstörténelemnek tekintette, s rövid pályája alatt fő céljának a magyar föld őstörténetének megírását tartotta. Több tanulmányában hangsúlyozta, hogy az őskori kutatás forrásául szolgáló, földből kiásott emlékek értéke legalább olyan jelentős, mint az írott forrásoké.² A régész tehát történelmi feladatok megoldására vállalkozik akkor, amikor az előkerült leleteket megfigyeli, értékeli, következtetéseket von le. Tómpa szavait idézve: „... abból a szempontból, hogy a leletet megszólaltassuk, hogy az történelmi dokumentummá váljék, nem elegendő a valódiságnak és annak a szerepnek a megállapítása, melyet környezetében betöltött, ... hanem ismerünk kell e típusnak kezdőformáját, kiindulópontját és idejét, fejlődésének egyes mozzanatait, esetleg vándorlását, átalakulását vagy kipusztulását.”³

A kutatás és feldolgozás alapja a hiteles ásatás. Tómpa már pályájának kezdetén, a szombathelyi múzeumban eltöltött éveit alatt rájött, hogy a szerencsés véletlen folytán előkerült, régiségkereskedők által összegyűjtött leletek csak a typológia számára használhatók, az abból levont kronológiai vagy egyéb következtetések erősen spekulatívak. A települési régészet szilárd híveként mindenekelőtt a szakszerű ásatást – elsősorban a telepásatást – tartotta nélkülözhetetlennek: „... megbízható rétegmetszet települési helyeken kapunk, azért a történelmileg is legfontosabb anyag a lakótelepekről került elő”.⁴ Ezek a feltárások teszik lehetővé a kutató számára a telepjelenségek, települési viszonyok, az életkörülmények, a gazdálkodási módok vizsgálatát, a családi, szellemi élet, törzsi, nemzeti berendezkedés tanulmányozását. Mindezekből bontakozik ki egy-egy régió művelődéstörténeti képe.

Tómpa Ferencnek a fentebb röviden vázolt régészeti felfogása összhangban állt gazdag ásatási tevékenységével. 1923-tól mint az MNM őskori gyűjteményének vezetője 15 éven keresztül több mint 30 feltárást vezetett vagy vett benne részt.⁵ Ezek között számos, a bronzkorkutatást jelentős mértékben meghatározó nagy volumenű ásatása volt. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb bronzkori telepásatai a következők: Nagyrév-Zsidóhalom, Füzesabony-Nagyhalom, Hatvan-Strázsahegy; részt vett 1921-től több alkalommal a velemi, majd 1923-tól a tószegi ásatásokon. Sarkadon és Herpályon egy-egy alkalommal ásott. 1941 őszén, már mint a Pázmány Péter Tudományegyetem ősrégészprofesszora végzett feltárástokat Bárcán. Ez volt egyben az utolsó ásatása. A bronzkori temetőfeltárási közül a legkiemelkedőbb a hernádkaki és megaszói volt. Egy-egy szezonban

több urnasírt tárt fel még Dömsödön, Áporkán, Iváncsán, Meszesen és Bodrogkeresztúron is.

Tómpa számára – mint már említettük – a legtöbb információt a telepásatások szolgáltatták, ezért nagy súlyt fektetett azok hiteles feltárására. A füzesabonyi telepet – mely egyben névadója lett a későbbi bronzkori füzesabonyi kultúrának –, a hazai kutatás a mai napig az egyik legjelentősebb bronzkori lelőhelyként tartja számon.

A füzesabonyi ásatásokat Tómpa 1931 és 1937 között néhány hetes, viszonylag rövid periódusokban végezte. Két év kihagyásával összesen öt éven keresztül kutatott. A bronzkori telepből megközelítőleg 1900 m²-nyi területet tárt fel, a 4000 m² nagyságúra becsült halomnak tehát majdnem a felét. Szinte hihetetlen a mai ásató régész számára, hogy a két, de többnyire csak egyhetes időszakokban mennyi – nem is kisméretű! – „árkot” nyitottak és tártak fel. Ez valószínűleg nemcsak a „gyors ütemű” telepfeltárási módszernek volt köszönhető, hanem az igen nagy létszámú ásatási gárdának is: ezen a lelőhelyen átlag 20 emberrel végezték a feltárást, de 1933-ban Megyaszón Tómpa már 32 emberrel dolgozott.

Mivel a füzesabonyi ásatásokról maradt ránk legkevesebbet Tómpa kéziratos hagyatéka – a ceruzával írott, ma már nehezen olvasható ásatási naplók, a felszín és metszetrajzok, és az ásatási szezonok végén a múzeumnak beküldött hivatalos jelentések –, talán érdemes néhány szót szólnunk ezekről is.⁶ Tómpa az első időszakától kezdve vezetett helyszíni naplót. A mai gyakorlathoz hasonlóan nyilvántartotta a résztvevők névsorát, naponta leírta az aznap történteket. Tómpának abban az időben szinte állandó munkatársa volt a nagyon jól rajzoló, még egészen fiatal Méri István, akinek úgy tűnik, jelentős érdemei voltak a telep feltárásában. A kezdetben múzeumi főrestaurátorként dolgozó Méri nemcsak az ásatási rajzokat készítette, de a napló feljegyzéseit ceruzarajzokkal is kiegészítette. Így maradtak fenn a Füzesabonyban talált kemencék, hordozható tűzhelyek és rostélyok első rekonstrukciós próbálkozásai, melyek tudománytörténeti értéke ma már vitathatatlan.

A naplóírás nem minden évben történt azonos alapos-sággal. 1931-ben és 1933 tavaszán vázlatosan, nagy vonalakban rögzítették a jelenségeket. Az első ásatási évadban bizonyíthatóan még „fogásonként” dolgoztak, így a tűzhelyek kivételével kevés telepjelenséget észleltek. 1933 őszétől már jobban felfigyeltek a bronzkori házak padlómaradványaira, és a feltárt cölöplyukakat megkísérelték telepjelenségekhez kötni. Ez a változás nemcsak a naplóírásban, de a felszínrajzok készítésénél is megmutatkozott. A naplóírás részletesebbé válása mellett a rajzokon megsaporodtak a padlónyomok, annak ellenére, hogy 1935-ben, de még 1937-ben is voltak olyan felszínek, ahol csak „cölöplyukrendszer” rögzítettek.

Tómpa akkori telepásatási módszeréről később bizonyosodott, hogy réteges telepeink feltárásánál önmagában nem alkalmazható. A cölöplyuk sorokból szerkesztett bronzkori házrekonstrukciók tévútra vezetnek, igazi települési rétegek meghatározására nem jók. Ez a bizonytalanság valószínűleg Tómpában is felmerült, talán ez volt az oka, hogy a fü-

¹ Tómpa Ferenc születésének 90. évfordulóján Patay Pál és Bognárné Kutzián Ida emlékezett a kutatóra. *Patay P., ArchÉrt* 110 (1983) 126–127.; *Uo. Bognárné Kutzián I.,* 127–129.

² *Tómpa F., SZ* 69 (1935) 181–192.; *uő., BpSZ* 210 (1928) 439–455.

³ *Tómpa F., BpSZ* 210 (1928) 442.

⁴ *Uo.* 442–443.

⁵ Tómpa Ferenc ásatásainak pontos jegyzékét I. e. kötetben *Patay P., ArchÉrt* 120 (1993)

⁶ MNM Adattár: 5–10 F. I., 26 F., 39 F. II., 46 F. II., 106 F. II.

zesabonyi ásátások vége felé a legapróbb telepjelenséget is precízen feljegyezte. Néhány évvel korábban a tőszegi ásátásokon – ahol maga is többször megjelent – Márton Lajos más ásátási technikát alkalmazott: a bronzkori házak igazi padlóit kéziszerszámmal bontotta ki, világosan szétválasztotta, megkülönböztette azokat. A cölöplyukakat csak közvetve használta fel néhány ház rekonstruálására. A települési szinteket ezek alapján különítette el.⁷

Tómpa a füzesabonyi telepen három kultúrrejteget határozott meg, a telep egészére kiterjedő három pusztulási réteg figyelembevételével. A leletanyagból következtetve, melyet teljesen egységesnek vélt, a telep életkorát késő bronzkorinak határozta meg, így a bronzkor IV. periódusára keltezte.

A füzesabonyi feltárások részletes publikációja sajnos sohasem jelent meg, csak felhasznált eredményeit ismerjük a magyar őskori kutatásokat összefoglaló nagy munkájából. A bronzkorral foglalkozó fejezetben tömör, rövid válogatást adott a leletanyagból, és néhány eredeti ásátási rajzot is közölt. A települési régészet igazi híveként ugyanakkor behatóbban foglalkozott a telep belső szerkezetével, különös tekintettel a házak méreteire, építéstechnikájára, de kitért a telep elpusztulásának településtörténeti szempontból fontos körülményeire is.⁸

A középső bronzkori füzesabonyi tell részletes feldolgozása és újraértékelése Tómpa Ferenc feltárásai alapján, az 1976-os leletmentő-hitelesítő ásátás figyelembevételével a legutóbbi időben történt meg.⁹

Tómpának a másik jelentős bronzkori telepásatása a hatvan-strázsahegy volt. A hatvani telepről megjelent előzetes jelentése, és a későbbi részletes tanulmánya példászerű feldolgozása a telepnek.¹⁰ 1935-ben, a második ásátási évad végén – mintegy 590 m²-nyi feltárt terület után – nem tekintette befejezettnek a telep kutatását, így a levont következtetéseket sem véglegesnek. Összefoglalásában a füzesabonyinál sokkal alaposabban foglalkozik – a kiásott 8 ház alapján – a házak építési módjára vonatkozó kérdésekkel. Településtörténeti szempontból lényegesnek véli annak megválaszolását is, hogy a telepen bizonyíthatóan lejátszódó tűzvészeket vajon szándékosság avagy véletlen szerencsétlenség idézte elő. A hatvani telep egységes leletanyagát a Bronzkor III. periódusába sorolja, és Tőszeg C rétegének leleteivel, illetve a rákóczi falvi és egyeki temetők leletanyagával párhuzamosítja.

Tómpa tudja ugyan, hogy a relatív kronológiához szükséges biztos stratigráfiát a lakótelepek adják, de ezeknek a temetkezésekkel való egybevetését legalább olyan fontosnak tartja: „... ott találjuk a halott mellett az életben használt eszközöket és fegyvereit, amelyek nekünk az illető kultúrára és annak relatív korabeliségére nézve épp olyan fontos dokumentumokat szolgáltatnak, mint a lakóhelyek leletei. A különböző temetkezési rítusok pedig, amelyek nemcsak időben, hanem régióként ... is változók, következtetést engednek vonni esetleg a halott nemzetiségére vonatkozólag is.”¹¹

Tómpának a bronzkori temetőfeltárásai közül a két legnagyobbat emelném ki. Hernádkakon 1934–35-ben ásott, és 134 csontvázas és három hamvasztásos sírt tárt fel. A temető leletanyagát a füzesabonyi kultúrába sorolta, de a hamvasz-

tásos sírokat a lausitzi kultúra erős hatásával magyarázta. A megvaszói temetőben 1932-től négy ásátási szezonban összesen 225 zsugorított sírt bontott ki. A Bronzkor IV. periódusába keltezett mindkét temetője közöletlen maradt, ezeket is csak röviden, jelzésszerűen érintelte, mint annyi más ásátást.¹²

Tómpa Ferenc munkássága a saját maga által is legtovább tartott ásátásain alapult tehát. Jelentős részének részletes publikálására sajnos soha nem került sor, csak felhasznált eredményeit ismerjük nagyobb munkáiból. Ezekben számos olyan adatra hivatkozik, amely a régészeti kutatás számára rejtve maradt. Talán ezt a hiányt akarta pótolni, amikor néhány dolgozatában szükségesnek vélte közzétenni azokat a leleteket, melyekből már levonta a következtetéseket két utolsó összefoglaló tanulmányában.¹³

Tómpa már korán szintézisre törekedett. Az elemző részletmunka csak addig érdekelte, míg egy-egy újabb bizonyítékát nem találta felállított elméletének alátámasztására. 1931-ben O. Menghin egyik könyvének ismertetésében a következőket írja: „Az ősrégészeti kutatás mindössze egy százas pályafutása alatt kétségtelenül megérett már arra, hogy az alapos és módszeres részletkutatás eredményeit összegyűjtve ökonomikus szintézisben tárja elénk... Nézetünk szerint ez a szintézis ma még bizonyos határok közé kényszerül, és csak ott alkalmazható, ahol erre a lehetőség szerint minden irányban keresztülvitt részletkutatások szilárd alapja nyújt lehetőséget.”¹⁴

A húszas–harmincas évek nemzetközi régészeti kutatásaiban kevesebb szerepe volt az elméleteknek, a kutatók sokkal inkább magukat a forrásokat, leleteket igényelték. Csak néhányan képezték ez alól kivételt, köztük N. Åberg, O. Menghin, P. Reinecke, W. A. Heurtley, G. Childe, és ebbe a körbe sorolható Tómpa is, akinek elévülhetetlen érdeme volt, hogy a magyar ősrégészeti kutatás már-már hanyatló tekintélyét visszaszerezte a nemzetközi fórumokon.

Tómpa bronzkori kérdésekkel behatóbban először a húszas évek közepén, Richthofen könyvének ismertetése kapcsán foglalkozott, aki a sziléziai bronzkor II. periódusára vonatkozó kutatásait összegezte munkájában.¹⁵ A sziléziai leletanyag vizsgálata közben a szerző utalt azokra a rokon vonásokra, amelyek a környező országok – így a magyarországi bronzkori régió – hasonló korú kultúráiban is megtalálhatók. Tómpa következetesen végigvezeti a kerámia- és fémleletek párhuzamait, és arra a következtetésre jut, hogy a két terület között Cseh- és Morvaországon keresztül igen élénk kapcsolat alakulhatott ki a bronzkor II. periódusában. Az egymásra ható kulturális hatásban azonban hazánk aktívabb szerepét hangsúlyozta.

Ít meg kell jegyeznünk, hogy Tómpa nem tagadta a kisebb mértékű vándorlások, népmozgások lehetőségét. Ugyanakkor hitt abban, hogy a stílusvándorlás nem jelent feltétlenül népmozgást, lehet kereskedelem, barátságos érintkezés eredménye is. A magyarországi bronzkort ért idegen hatásokról úgy vélte, hogy azok elsősorban Északról és Nyugatról érkeztek területünkre, a déli, délkeleti befolyásokat nem ismerte el.

Tómpa 1932-ben a londoni kongresszuson tartott előadásában érintette először a hazai bronzkori kultúrák kialaku-

⁷ Bóna I., SZMMÉ 1979–1980. 85–89.

⁸ Tómpa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24/25 1934–1935. (1937) 90–97.

⁹ Stanczik I., FA 29 (1978) 93–102.; Szathmári I., A Füzesabony-öregdombi bronzkori tell-telep. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1990.

¹⁰ Tómpa F., ArchÉrt 47 (1934) 133–134.; uő, ArchÉrt 48 (1935) 16–34.

¹¹ Tómpa F., BpSZ 210 (1928) 443.

¹² Tómpa F., BRGK 24/25 1934–1935. (1937) 97–98.

¹³ Tómpa F., ArchÉrt 50 (1937) 49–56.; uő, FA 1/2 (1939) 29–32.; uő, BpR 13 (1943) 11–31.

¹⁴ Menghin, O., Dolg 7 (1931) 235.

¹⁵ Tómpa F., ArchÉrt 40 (1923–26) 70–84.

lásának kérdését. Felvázolta az ezzel kapcsolatos, megoldásra váró feladatokat, és röviden tárgyalta az idegenből jött kultúrákat, melyek a fejlődő bronzkori kultúráinkat erősen befolyásolták. A témakörrel alkotott véleményét bővebben az 1936-ban tartott akadémiai székfoglalójában fejtette ki.¹⁶

Több fontos megállapítása közül jelzésszerűen csak néhányat emelek ki. Tompát erősen foglalkoztatta, hogy a nagy korszakváltásoknál, így a bronzkor kialakulásánál is, milyen tényezők játszottak közre, milyen szerepe volt például a fémművesség elterjedésének. Erről így ír: „Az európai bronzkori kultúrák kialakulásánál a lényeg nem a fémművesség elterjedésében, hanem egy sokkal fontosabb történelmi jelenségben – új kultúrák, új országok keletkezésében keresendők.”¹⁷ Kimutatta, hogy a neolitikum vége felé a Közép-Duna-medencében olyan nagyarányú népvándorlás indul meg, amelynek hullámai csak a bronzkori kultúrák kialakulásával csendesednek le. Az átalakulás ezekre a népmozgalmakra vezethető vissza. Ez az átalakulás azonban jórészt helyben történt, melyhez az alapot az itt élő őslakosság szolgáltatta. Fontosnak tartotta ezt hangsúlyozni azért is, „... mert egyes külföldi kutatók nem ismervén minden rétegében a magyarországi őskori emlékanyagot, ez utóbbi években is ama nézetüknek adtak kifejezést, hogy a Duna vidékének bronzkora már kialakulásában is erős anatóliai befolyás alatt állott. Mi azonban ezt a déli befolyást a mi leletanyagunkban sehol sem tudjuk felfedezni, még abban az esetben sem, ha nem tévesztjük szem elől azt a néhány, de teljesen jelentéktelen kultúrelemet, amelyek inkább a bronzkor második felében jutottak el Délről hazánk területére.”¹⁸ Itt elsősorban G. Childe-ra hivatkozik, aki a Közép-Duna vidéki bronzkort anatóliai hatásokra vezette vissza.

Az autochton lakosság jelentős szerepére és az idegen elemek békés beolvadására többek között a nagyrévi kultúrát hozza fel példának, melynek alapja a rézkori bodrogkeresztúri kultúra volt, de létrejöttében a bevándorló elemek is (badeni, harang alakú edények kultúrája) kisebb-nagyobb szerepet játszottak.

Idegen hatásnak tartja a korai bronzkor vége felé megjelenő mészbetétes díszítést. Ez a Mondsee–Attersee cölöpépítményes kultúrából a zóki kultúra közvetítésével jutott el hozzánk, és hozzájárult a dunántúli mészbetétes kultúra kialakulásához.

Tompának egyik legjelentősebb munkája a magyar föld őstörténetét tárgyalja az újkőkortól a La Tène-kor végéig. Felöleli mindazt, amit a magyar kutatók 1912–1936 között a felszínre hoztak.¹⁹ Tompa nem leletstatistikára törekedett,

hanem olyan szintézisre, amely megrajzolja a terület egész őskori településének képét.

Az összefoglalás legérdekesebb fejezete kétségtelenül a bronzkoré, mely a kutatók között a legtöbb vitára adott alkalmat. Tompa a tőszegi négy periódus alapján négy szakaszra osztja fel a bronzkort, s ezeket a környező területek kultúráival azonosítja. Ezzel Tőszeg az egész alföldi bronzkori fejlődés központi helyzetű időrendi bázisává vált.

A korszakon belül három régió kultúráját különbözteti meg, keleti, nyugati, északi provinciák anyagát, és külön kiemeli azokat a kulturális hatásokat (aunjetitzi, lausitzi) amelyek az egyes területekre befolyással bírtak.

Tompa csoportosítása szerint a bronzkor legrégebbi szakasza (I. periódus) Tőszeg A rétegének felel meg. Ide a nagyrévi kultúrát, mindenekelőtt az általa kiásott nagyrévzsidóhalmi telepet sorolja. A régibb bronzkor (II. periódus) Tőszeg B rétegével azonos, itt két alszakaszt is megkülönböztet. Ebbe tartozik a szőregi temető, a perjamosi telep, és a mészbetétes kerámia első megjelenését is erre az időszakra keltezi. Tőszeg C rétegének (III. periódus) a fiatalabb bronzkor felel meg. A hatvani telep mellett ide veszi a rákóczi falvi temető leletanyagát, s a pilinyi kultúrába tartozó abaújszántói, bodrogkeresztúri leleteket is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban hangsúlyozza a lausitzi kultúra erősödő hatását, különösen az északi provinciákat illetően. A késő bronzkor (IV. periódus) Tőszeg D csoportja, mely i. e. 1200-tól egészen a szkíta-betörésig tart. A füzesabonyi telepet, a hernádkaki, megvaszói temetőket datálja erre a periódusra, és a zagypálfalvi és meszesi temetők leletanyagára hivatkozva – az északi területeken – a lausitzi kultúra betelepülését állapítja meg.

A füzesabonyi telep kronológiai meghatározásánál Tompa a telepbe beásott vaskori sírokat tartotta irányadónak, melyeket a lakórétegekkel egykorúnak vélt. Ez vezetett a tell téves késői keltezéséhez.

Tompa munkájának termékenyítő hatását mutatja, hogy a megjelenést követően többen foglalkoztak bronzkori kérdésekkel. A következő évtized magyar kutatása ezt a monografikus feldolgozást tartotta mérvadónak, ahhoz viszonyított és helyesbített is mind kronológiai, mind topográfiai tekintetben. Banner János gondolata – melyet ugyan e tanulmánnyal kapcsolatban mondott –, úgy vélem Tompa egész életművére érvényes: „Tompa Ferenc alapvető nagy tanulmánya nélkül nehezebb lett volna az elindulás. Legnagyobb értéke éppen abban van, hogy gondolatokat ébreszt, s így még soká tanítani fog és hosszú ideig alapja marad bronzkori ismereteinknek.”²⁰

Szathmári Ildikó

¹⁶ Tompa F., A bronzkori kultúrák kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXV/7 (1937).

¹⁷ Tompa F., i. m. 4.

¹⁸ Tompa F.–Alföldi A.–Nagy L., Budapest az ókorban. Bp. 1942. 48–49.

¹⁹ Tompa F., BRGK 24/25 1934–1935. (1937) 27–127.

²⁰ Banner J., ArchÉrt 1946–1948. 425.

A háború után fellendült aquincumi régészeti kutatások egyik meghatározó személyiségét köszöntjük 70. születésnapja alkalmából. Több évtizedes kutatómunkája nemcsak fővárosunk római kori elődjének, Aquincum történetének sok homályos pontját világította meg, hasonló eredménnyel kutatta Sopron, a római kori Scarbantia városát és a pannóniai leletanyagból a szívéhez közel álló kerámiaművesség emlékeit.

Póczy Klára 1923. február 6-án Kolozsvárott született, s iskolai tanulmányait is a kincses városban végezte, ahol 1942-ben érettségizett. Egyetemi tanulmányait Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán folytatta történelem–művészettörténet–régészet szakon. 1947-ben Alföldi András professzornál doktorált, disszertációját a brigetói kerámiáról írta.

1950-től nyugdíjba vonulásáig, 1985-ig, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos főmunkatársa volt, előbb csoport-, majd osztályvezetői beosztásban. Nyugdíjba vonulása után továbbra is a múzeum tudományos munkatársa maradt.

A fővárosi múzeumok régészszakértőjeként fő munkaterülete önként adódott: részvétel az aquincumi ásatásokban, majd hosszú évekig vezetője, irányítója a hazánkban addig még szokatlan, hatalmas vállalkozásnak: az óbudaai városrekonstrukcióval kapcsolatos régészeti feltárásnak.

Tudományos munkássága három fő téma köré csoportosítható, s biztos állíthatjuk, hogy mindhárom téren maradandót alkotott. Legjelentősebbek az aquincumi feltárások. 1963-tól a polgárváros feltárását, hitelesítő ásatását és rekonstrukcióját vezette. A háborús bombázás következtében romokban heverő romkert feltárása, valamint az azt követő Hajnóczy Gyula által irányított konzerváló, helyreállító munka révén az ország egyik legdidaktikusabb, leggondozottabb romkertje lett Aquincum. 1973-tól az óbudaai városrekonstrukció régészeti leletmentő munkálatait irányította és koordinálta a szép számú csoport munkáját. A korábbi, mintegy 100 éves kutatás eredményeit messze meghaladták az újabb

feltárások során szerzett ismeretek. A rendkívül céltudatosan, nagy szakmai ismerettel, nehéz körülmények között vezetett kutatás eredményeként ma már viszonylag jól ismerjük az aquincumi légió táborok és auxiliáris táborok topográfiáját, történetét. A feltárt építészeti részletek műemléki bemutatásával Óbuda jelentős emlékekkel gyarapodott. A nagyszabású munka a Póczy Klára által irányított kutatócsoport hozzáértését dicséri.

Az aquincumi ásatások – ahova még a helytartói palota feltárássában való részvétel is tartozik – az albertfalvai auxiliáris tábor, a dunakanyari leletmentő kutatás további jelentős állomásai feltáró munkájának. Ennek egyik kiemelkedő fejezete még 1959–1974 között Sopron belvárosa műemléki rekonstrukciójához kapcsolódva a római város, Scarbantia feltárássának irányítása. De részt vett külföldi ásatásokon, így a svájci Vindonissa és az algériai Caesarea forumán folyó feltárásokban is.

Aquincumhoz és Scarbantiahoz kapcsolódik másik fő kutatási tevékenysége: a pannóniai városok építészettörténetét felölelő munkássága. Számos kisebb-nagyobb tanulmánya mellett elsősorban e két városban szerzett tapasztalatokra támaszkodva összefoglaló mű keretében foglalkozott a témával a „Pannóniai városok” c. könyvében. Külön kötetet szentelt a római kori közműveknek „Közművek a római kori Magyarországon” címen.

Végül, de nem utolsósorban ki kell emelnünk a római kori kerámia kutatás terén végzett, sokszor úttörő jelentőségű munkásságát. Csaknem valamennyi jelentősebb hazai római település kerámialeleteivel foglalkozott. Így mindenekelőtt aquincumi és különösen intercisai kutatásait kell kiemelnünk, de Brigetio és Scarbantia kerámia emlékei is vizsgálatának tárgyai voltak. A pannóniai kerámián kívül több tanulmányban behatóan foglalkozott az importált terra sigillata-emlékekkel is.

Széles körű tudományos érdeklődését mutatja, hogy több mint 100 tanulmánya, cikke és könyve között az említetteknek kívül sok egyéb témával – így a pannóniai falfestéssel, kőemlékekkel, múmiatemetkezésekkel, üvegekkel, műemlékvédelemmel stb. – foglalkozó írásaival is találkozunk.

Tudományos munkásságához szorosan kapcsolódik kiállításrendezői tevékenysége. Több tucat régészeti kiállítás rendezésében vett részt idehaza és külföldön – Olaszország, Ausztria, Belgium, Algéria – s írt hozzájuk vezetőket, katalógusokat.

Egyéb tudományos tevékenységéből kiemelhetjük egyetemi oktatói munkáját, 1958–1982 között meghívott előadóként anyagismeretre oktatta a régészhallgatókat. Éveken át tanított ókori építészetet a Műszaki Egyetemen is.

Több hazai és külföldi régészeti társulat tagja. Különböző akadémiai munkabizottságokban jelentős részt vállalt a tudományos szervező munkában. Részt vett és előadott Európa legkülönbözőbb államaiban rendezett régészeti kongresszusokon, melyeken elsősorban az aquincumi kutatások újabb eredményeivel ismertette meg a nemzetközi tudományos világot.

Munkásságának nemzetközi elismeréseként a német és az osztrák tudományos akadémia régészeti intézete levelező tagjául választotta. Hazai elismerését jelzik a Kuzsinszky Bálint, Rómer Flóris és Móra Ferenc emlékérmek, valamint több hivatalos kitüntetés is. Az évforduló alkalmával további eredményes kutatómunkát kívánunk.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1992. ÉVI TEVÉKENYSÉGE

Visszatekintve múlt évi tevékenységünk fontosabb momentumaira, legelőször is örömmel számolhatok be arról, hogy – elnökünk aktív részvételével – végre elkészült a társulat új alapszabályának tervezete. Joggal mondhatjuk: egy idestova két évtizede aktuális, a legutóbbi években pedig már igencsak időszerűvé vált feladat első lényeges lépését sikerült megtenni. A már több évtizede érvényben lévő, a korábbi Numizmatikai Szakosztály 1970-ben történt kiválasakor csak értelemszerűen módosított alapszabály helyett egy olyan kialakításra törekszünk, amely követi a társulat által képviselt szaktudományok megváltozott igényeit, s megfelel az ide vonatkozó új jogszabályok előírásainak is. Bízunk abban, hogy a tartalmát és szerkezetét tekintve előremutató dokumentum hosszabb ideig megfelelő jogi, ill. szervezeti keretet fog biztosítani működésünkhöz. Ennek jegyében kérem a tagság szíves közreműködését a tervezet végleges kimunkálásához.

A választmány hozzájárulásával a vezetőség folytatta a társulat nemzetközi kapcsolatainak egyezmények révén történő kibővítését. 1992. november 20-án együttműködési keretmegállapodást kötöttünk a Steiermarki Régészeti Társulattal. Ennek szövege a következő: „A közös közép-európai múlt és az abból fakadó régészeti és műemléki kérdéskör, valamint a két ország kutatói között évtizedek alatt kialakított tudományos és baráti kapcsolatok további ápolására és kiszélesítésére a két társulat a jövőben szorosabb együttműködésre törekszik. Ebből a célból: 1. Tudományos ülésszakokat rendez a steiermarki és a magyar régészeti és műemlékvédelmi kutatási témákról Steiermarkban és Magyarországon. 2. Tanulmányi kirándulásokat szervez a két ország múzeumainak, műemlékeinek és régészeti feltárásainak megtekintésére. 3. Vándorgyűléseiken kölcsönös részvételt, esetenként közös programokat biztosít. 4. Rövid időtartamú kölcsönös tanulmányutakat tesz lehetővé. 5. Kölcsönösen lehetővé teszik előadók meghívását. 6. Elősegítik az országukban folyó ásatásokon való részvételt. 7. Tájékoztatják egymást rendezvényeiről. 8. Az ezekről szóló időnkénti beszámolóknak helyet biztosítanak a Henszlmann-Lapokban. 9. Elősegítik a közös kiadványokat. 10. A programok egyeztetésére évenként közös megbeszélést tartanak.

Amint arról az előző közgyűlésen beszámoltam, 1991-ben a Szlovák Régészeti Társulattal kötöttünk hasonló keretszerződést, s keressük annak lehetőségét, hogy a közeljövőben a szlovéniaiakkal tudjunk megállapodni ily formában. Kétségtelen, mindez egyfajta kitörés társulatunk nemzetközi szempontból zárt életéből, ám mindannyian tudjuk, e téren még a kezdet kezdetén vagyunk, hiszen minden egyezmény annyit ér, amennyire sikerül tartalommal kitölteni száraz konkrétsággal megfogalmazott pontjait.

Reményteljes előrelépésként aposztrofálhatjuk azt is, hogy sok évtized után először új szakosztállyal bővült a társulat szervezeti kerete. Nagy Árpád Miklós sokirányú szervezőmunkájával, illetve a társulat vezetőségének aktív közreműködésével 1992. április 17-én megalakult a Búvárregészeti Szakosztály. Munkájában alapítotként vesz részt a Magyar Búvárszövetség. Az előzetes egyeztetések szerint tevékenységét segíti a Veszprémi Akadémiai Bizottság, valamint a francia víz alatti régészeti kutatócsoport (DRASM) is. Úgy tűnik, az egyre intenzívebb hazai víz alatti régészeti kutatások kiterjesztése mellett a nem távoli jövőben mód nyílik a horvátországi Premudáknál 1918-ban elsüllyesztett Szent István csatahajón végzendő expedíciós kutatások beindítására is. A régészet nálunk csak most bontakozó új ágazatának

felkarolása országos érdek, s a Búvárregészeti Szakosztály beépítésével a társulat nem csupán legális szervezeti keretet tud biztosítani a szakszerű kutatásokhoz, hanem – más szakmai szervekkel együttműködve – kontroll-lehetőséget is az előkerülő történeti értékek megfelelő kezeléséhez és elhelyezéséhez.

Mindezek előkészítése, illetve programjaink megszervezése érdekében a vezetőség az év folyamán 4, a választmány pedig 2 alkalommal ülésezett. Az 1992. február 3-án tartott közgyűlésen a munkánkat áttekintő beszámoló mellett Entz Géza Szász parasztházak, székely védelmi vonal című előadása hangzott el. A társulat kitüntetései közül a Rómer-érmet BÖKÖNYI SÁNDOR, az Ipolyi-érmet KAPOSSY VERA, a Kuzsinszky-érmet TÓTH ENDRE és ÉRY KINGA, a Pasteiner-érmet JÁVOR ANNA vette át.

Az 1992. évi Henszlmann-díjjal a társulat a dunajvárosi DUNAFER Búvárklubot, amely évek óta komoly segítséget nyújt a víz alatti régészeti feltárásokhoz, valamint Márai Zsolt matematikust, művészettörténeti kiadványok szponzorát tüntette ki. A május 22-én tartott ünnepi ülés programját jól egészítette ki Mravik László nagy érdeklődést kiváltó előadása a korábbi Szovjetunióba hurcolt magyar műkincsekről.

Ritkán tapasztalható sokszínűség és bőség jellemzi a beszámolási időszak szakmai programját. Rendezvényeinken 76 tudományos előadás, illetve beszámoló hangzott el, s ez messze meghaladja a korábbi évek hasonló adatait. Köszönhető ez tisztségviselőink és tagjaink aktivitásának, s annak is, hogy mind több szakintézmény, társaság, egyesület keresi velünk az együttműködés lehetőségeit.

A korábban sikeres tematikus konferenciasorozatunk folytatásaként került megrendezésre a RÉGÉSZETI KUTATÁSOK BUDAPESTEN című ülés, 9 római és 8 középkori témájú előadással a Budapesti Történeti Múzeumban. Lassan már megszokottá válik, hogy az országos nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti leletmentések eredményeiről először nálunk hangzanak el a friss beszámolók. 1992-ben a Győrt elkerülő autópálya-szakasz kutatási eredményeit 10 előadásban ismertették a kollégák az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Településtörténeti Munkabizottságával együtt tartott ülésszakon. A Magyarhoni Földtani Társulat Mérnökgeológiai Szakosztályával és a Néprajzi Társulattal közösen készítettük elő a GEOARCHÉOLÓGIAI ANKÉT-ot. Témája a kőeszközök, építőanyagok vizsgálata volt, több évezredet áthidaló komplex megközelítésben.

Évente visszatérő programjaink közül 8 előadás hangzott el a BESZÁMOLÓ AZ 1991. ÉV NÉHÁNY FONTOSABB ÁSATÁSÁRÓL c. összejevetelen. A vándorgyűlést Egerben tartottuk, mind a régészeti, mind a művészettörténeti szekcióban kitűnő, elsősorban a megye műkinccseit, műemlékeit taglaló előadásokkal. Utóbbiak közül többet alkalmuk volt megtekinteni a résztvevőknek a jól sikerült szakmai kiránduláson. A megszokott programok közé tartoznak a budapesti műemlékek, gyűjtemények, tárlatok szakvezetéssel történő megtekintései. Így látogatták meg az érdeklődők az elmúlt hónapokban az Ybl-emlékkiállítást, a gödöllői Grassalkovich-kastélyt, a budanyéki királyi villa legújabb ásatásait, valamint Róth Miksa üveg- és mozaikgyűjteményét.

Sokszínű nemzetközi programot tudhatunk magunk mögött. A VEAB Településtörténeti Munkabizottságával közösen római kori tematikájú ülésszakot rendeztünk Veszprémben steiermarki, szlovák és magyar előadókkal.

Ehhez kapcsolódott a már említett együttműködési szerződés aláírása a steiermarki és a magyar társulat között. Külföldi kutatók, illetve külföldön élő magyar szakemberek a következő előadásokat tartották:

ALFÖLDY GÉZA (Heidelberg): Áldozatok és misztériumbeavatás egy észak-portugáliai szentélykörzetben, HANS ULRICH NUBER (Freiburg): Die Ausgrabungen in einer römischen Strassenstation an der Oberen Donau. PETHŐ BÉLA (Collegeville): Oskar Kokoschka Amerikában – A minneapolis tartózkodás emlékei (1949–1957), MARK CORNEY (London): Régészeti lelőhelyek térképezése Salisbury környékén – számítógépes adatfeldolgozás, BERNHARD HÄNSEL (Berlin): Ausgrabungen zur Bronze- und frühen Eisenzeit in Feudvar bei Mosorin, J. R. J. VAN ASPEREN DE BOER (Groningen): A genti oltár és van Eyck festményeinek vizsgálata a legújabb eredmények tükrében, J. J. T. SILLEVIS (Hága): Vincent van Gogh und die Haager Schule.

Úgy vélem, e rövid, teljességre nem törekvő áttekintés is bizonyítja, 1992 tényleg igen mozgalmas éve volt a társulatnak. A nevek, címek, témák persze csak statisztikaszzerű visszatekintésre alkalmasak, az értéket az adja, ami elhangzott az előadások, viták során, s egyáltalán az, hogy minden rendezvényünk jól konvertálható szakmai együttlétre nyújt lehetőséget egymástól tanuló, egymással polemizáló tudósgenerációk számára.

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1992-ES ÉVBEN

Az 1992-es évet leginkább az egész-, esetenként a többnapos rendezvények jellemezték, amelyeket az utóbbi években szokássá vált gyakorlatunk alapján több intézménnyel, társulattal közösen szerveztünk. A Budapest római és középkori kutatásairól szóló beszámolóknak a Budapesti Történeti Múzeum adott helyet, míg Veszprémbe került sor a Veszprémi Akadémiai Bizottsággal (VEAB) közös ülésre, amelyen a Győrt elkerülő autópálya-szakasz régészeti leletmentéseinek összefoglalót hallgathattuk meg a feltárásokat vezető Győr-Sopron megyei régészekről, illetve az MTA Régészeti Intézetének munkatársaitól.

Szlovák, osztrák és magyar kollégák, három társulat képviselőjében a limes-kutatás legújabb eredményeiről számoltak be ugyancsak Veszprémbe. Az előadásokat követő tatai kirándulás előtt sor került a steiermarki és a magyar régészeti társulat közötti, illetve a steiermarki-szlovák – a tavaly megkötött szlovák-magyar szerződéshez hasonló tartalmú – együttműködési megállapodás aláírására. A Szlovák Régészeti Társulat titkára több alkalommal jelezte, hogy készek a magyar szakemberek fogadására akár Nyitrán, akár Kassán vagy Pozsonyban. Ennek értelmében Költő László, Szentpéteri József és Gömöri János előadókörúton, illetve tanulmányúton vett részt februárban, októberben és novemberben Szlovákiában.

A Geoarcheológiai ankét megszervezését a Társulaton kívül, a Magyarhoni Földtani Társulat Mérnökgeológiai Szakosztályának és a Néprijzi Társulatnak köszönhetjük. Érdekes kísérletnek tekinthetjük ezt az egész napos programot, amely az őskori kőkitermelő helyekkel, bányákkal, a kőeszközök anyagvizsgálatával, illetve középkori és újabb kori épületeink, eszközeink anyagszerkezetével, anyagvizsgálatával foglalkozott. Az előadásokhoz videofilmek csatlakoztak, amelyek az eszközkészítés folyamatának rekonstrukciós lehetőségeit is vizsgálták.

Vándorgyűlésünket ez évben Egerben tartottuk. A város, illetve Heves megye gazdag régészeti és művé-

S végül néhány – kötelező – száraz adat pénzügyi helyzetünkről. A társulat finansziális bázisa továbbra is az Akadémia által nyújtott támogatás volt. Ez 1992-ben két részből tevődött össze: 230 000 forintot biztosított költségvetésként és 50 000 forint rendkívüli támogatást a Veszprémbe megtartott római kori témájú nemzetközi szimposium megrendezéséhez. A befizetett tagdíjak összege 71 000 forintot tett ki, ami meghaladja a korábbi évek átlagát. Az elmúlt évi maradványt is figyelembe véve a beszámolási időszakban a társulat pénzforgalma 418 000 forint volt.

Szomorú szívvel emlékezünk e helyen is elhunyt tagtársainkról. Oelmacher Anna, Patakfalvy Károlyné, Pásztory Tibor, Pigler Andor, Rados Jenő, Tóth Tibor évtizedeken át aktív résztvevője volt a társulati életnek, amint Korek József is, aki hosszú ideig a választmány tagjaként is segítette a társulat működését.

Néhány évvel ezelőtt úgy fogalmaztam, hogy a társadalmi-politikai változások idején legfontosabb annak biztosítása, hogy a társulat megőrizze sok évtizedes hagyományait, s a jelen igényeinek megfelelően újuljon meg. Úgy tűnik, 1992. évi tevékenységünk mind a szervezet bővülését, mind pedig szakmai programjaink sokszínűvé válását tekintve messze megfelel ennek az igénynek.

Kovács Tibor

szettörténeti emlékei miatt nemcsak az előadásokat, hanem a városi sétát is két szekcióra osztva szerveztük meg. A régészeti szekcióban elhangzott előadások a késő bronzkorral-kora vaskorral, szarmata és avar temetőkkel, honfoglalás kori leletekkel, a mátrafüredi Bene-várral és a magyarországi török fürdőkkel foglalkoztak. Az egész napos kirándulás során felkerestük Feldebrőt, Tarnaszentmáriát, Kisanát, Gyöngyöst és Gyöngyöspatát.

Az áprilisi ásatási beszámolók az 1991-es év régészeti kutatásai csaknem valamennyi korszak bemutatására törekvő válogatásnak tekinthetők.

Március folyamán a heidelbergi és a freiburgi egyetem professzorát, Alföldy Gézát és Hans Ulrich Nubert üdvözölhettük társulatunk előadójaként, míg szeptemberben a Royal Commission of the Historical Monument of England igazgatója, Mark Corney számolt be a Salisbury környéki régészeti lelőhelyek feltérképezéséről és számítógépes adatfeldolgozásáról.

Rendezvényeink

február 3.

közgyűlés – a Társulat kitüntetett érmeinek átadása
Rómer Flóris-érem: Bökönyi Sándor
Kuzsinszky Bálint-érem: Éry Kinga, Tóth Endre
Entz Géza: Szász paraszttátrak, székely védelmi vonal

február 27.

Régészeti kutatások Budapesten Zsidi P.: Aquincumi kutatások 1989–1991

Zsidi P.: Védműkutatás és a 2–3. századi insularendszer kutatása az aquincumi polgárvárosban

Máry E.: Kutatások a polgárvárosban és a villaövezetben
Németh M.: Újabb kutatások az aquincumi korai katonai táborok területén

Madarassy O.: A katonai amphitheatrum körzetének kutatása, 1989–1991

Márity E.: Római kutatások Budaújlakon, a katonai terri-
tóriumon
Kérdő K.: A vízivárosi római kutatások megindítása
Szirmai K.: Római kutatások Budatétény és Albertfalva
között, a 6-os út vonalán, 1990–1991
Németh M.: Az aquincumi tábornokutató eredményei és a
feldolgozás lehetőségei
Magyar K.: Kutatások a királyi palota területén, 1981–
1991
Altmann J.–Zádor J.: Kutatások a Fortuna u. 18. sz. alatt,
1990–1991
Bencze Z.: Ásatások a Hadtörténeti Múzeum udvarán,
1987–1990
Végh A.: Kutatások a Víziváros területén, 1989–1991
Gábor J.: Középkori kutatások Budaújlakon, 1988–1991
I. Melis K.: Ásatások a 6-os út keretében Csót falu hatá-
rában
H. Gyurky K.: Kutatások a kánai kolostor területén
Bencze Z.: Kutatások a budaszentlőrinci kolostor terüle-
tén, 1984–1991
március 19.
Alföldy Géza: Áldozatok és misztériumbeavatás egy
észak-portugáliai szentélykörzetben
március 23.
Hans Ulrich Nuber: Die Ausgrabungen in einer römi-
schen Strassenstation an der Oberen Donau
április 24.
Ásatási beszámoló
Dobosi V.: Paleolit kutatások a Mogyorósbánya-Újfalusi-
dombok, Püspökhatvan-Diós lelőhelyeken
Cs. Balogh É.–Maróti É.–Simon L.: Leletmentés Biator-
bágy-Budaparkban
Honti Sz.: Késő bronzkori temető a Kis-Balaton területén
Gróf P.–Gróh D.: A Visegrád-Gizella-telepi késő római
erőd és temető kutatása
Müller R.: A gyenesdiási avar temető feltárása
Magyar K.: A baboccai nemzetségi központ kutatása
Lázár S.: A pilisszentléleki pálos kolostor kutatása
Lukács Zs.: A lengyeltóti r. k. templom kutatása
május 22.
Henszlmann-díjak átadása
szeptember 21.
Mark Corney: Régészeti lelőhelyek térképezése Salisbury
környékén, számítógépes adatfeldolgozás
szeptember 24–26.
Vándorgyűlés Egerben
Régészeti szekció:
Matuz E.: Késő bronzkori–kora vaskori földvár Felsőtár-
kányban
Ács Cs.: Szarmata és avar temető Boldogon
Révész L.: Szemelvények Heves megye honfoglalás kori
leleteiből
Szabó J. J.: Újabb kutatások a mátrafüredi Bene-várban
Gerő Gy.: Török fürdők Magyarországon
október 8.
A Győrt elkerülő autópálya-szakasz régészeti leletmenté-
sei
Tömka P.: Az autópálya-építkezés régészeti feladatai
Pigler A.: Őskori lelőhelyek Győr környékén
Jerem E.: A ménfőcsanakai ásatás vaskori leletei
Gabrieli G.: Római villa Töltéstava határában
Gabler D.: Falusi telepek Arrabonától nyugatra

Szőnyi E.: Római kori bennszülött település Ménfőcsana-
kon
Tömka P.: Néhány megjegyzés a népvándorlás korról
Takács M.: Árpád-kori települések az autópálya Győrt el-
kerülő szakaszán
Jerem E.: Paleoökológiai és régészeti adatok értelmezése
háromdimenziós (3D GIS) rendszerben
Tömka P.: Kitekintés a következő autópálya-szakaszra
október 21.
Feld I.–Horler M.: A budanyéki királyi villa legújabb ása-
tásainak helyszíni bemutatása
november 4.
Geoarcheológiai ankét
Kertész P.: Bevezető
Simán K.: Felsőpaleolitik kitermelőhely és műhely: Arka-
Korlát
Nyílkészítő műhely a Los Millares-i erődből (video)
Bácskay E.: Az őskori kovabányászat kutatásának ered-
ményei Magyarországon
A La Venta-i kovabánya (video)
Bíró K.: Őskori kőeszközök nyersanyagvizsgálata
Adams, B.: Edge-wear analysis: method and applications
A lándzsa a kőben (video)
Gálos M.: Függőfolyosók teherhordó kőszerkezeteinek
vizsgálata Székesfehérvár történelmi belvárosában
Juhász A.–Scheuer Gy.–Szlaboczky P.: A diósgyőri vár
építőköveinek származása és állékonysági vizsgálata
Vigh A.–Buzás G.: Középkori kőfaragványok anyagvizs-
gálatának tanulságai
Marek I.: A Lapidarium Hungaricum közzétani munkála-
tai
Hála J.: Kőbányászat és kőfaragás néprajzi kutatása Ma-
gyarországon
Szikladal-Gerecsei kőbányászat (video)
Faragtasunk malomkővet – Sárospatak, Botkőbánya (vi-
deo)
november 19–20.
A Limes-kutatás legújabb eredményei – a stei-
ermarki és a magyar társulat közös ülése
Fitz J.: Elnöki megnyitó
Hainzmann, M.: Veteranen im norischen Limesgebiet
Fitz J.: Römische militärische Kommandanten in Panno-
nien
Pochmarski, E.: Römische Bildhauerkunst am norischen
Limes
Gollmann, K. F.: Bauliche Rekonstruktions- und Restau-
rierungsmassnahmen in Carnuntum
Varsik, V.: Ausgrabungen der „Pannonischen Expedition“
in Gerulata
Borhy L.: Orientierungsgrabung in Brigetio-Munizipium
(Juli 1992)
Rajtár, J.: Römische Feldlager im Vorfeld von Brigetio
Kuzmová, K.: Terra Sigillata und Gebrauchskeramik aus
dem Holz-Erde-Lager von Iza-Leányvár
Turcan, V.: Neue Ergebnisse der Ausgrabungen in Stupa-
va
Soproni S.: Eine spätrömische Uferfestung in Bölske
Kirándulás: Veszprém–Tata–Veszprém
december 17.
Kiss G.–Tóth E.: Kutatások a szombathelyi Szent Már-
ton-templomban

K. Palágyi Sylvia

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1990

(Wegen des beschränkten Umfangs der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Ergebnisse des Jahres 1990 mitgeteilt. Das vollständige Material s. in Régészeti Füzetek Ser. 1. Nr. 44)

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–17)

1. *Börzönce–Temetői-dűlő* (Kom. Zala) (XLI). Im Rahmen der Mikroregionforschungen im Komitat Zala (OTKA) setzten wir auch 1990 die Freilegung der frühbronzezeitlichen Siedlung fort. Wegen der verringerten finanziellen Bedingungen haben wir in einem Schnitt gearbeitet, der sich auf das frühere Ausgrabungsgebiet senkrecht, am südlichen Abhang des Hügels anschloß. Die Größe des Schnittes beträgt 30x5 m.

Im Jahre 1990 wurde insgesamt eine Fläche von 150 m² von der Siedlung freigelegt. Auf dem durchforschten Gebiet kamen vier frühbronzezeitliche Grubenobjekte und ein mittelalterliches Objekt zum Vorschein. Aus zwei besonders reichen Gruben sind neuere Exemplare der charakteristischen Keramik der Somogyvár–Vinkovci-Kultur vorgekommen: Töpfe mit grobem Besenstrichmuster, große Vorratsgefäße, zweihenkelige Amphora, Schüsseln mit scharfer Bruchlinie, ganze Becher in verschiedener Größe, Miniaturdeckel, zweihenkeliges zylindrisches Gefäß. In diesem Jahr nahm die Zahl der Tierplastik in bedeutendem Maße zu: es sind Schaf- und Rindstatuetten in einer beträchtlichen Anzahl vorgekommen.

In den bisherigen drei Saisons haben wir insgesamt eine Fläche von 410 m² von der Siedlung erschlossen. Aus 16 frühbronzezeitlichen Gruben sind ungefähr 50 Gefäße nach der Restaurierung zu rekonstruieren. Die Tierplastik ist bedeutend, die Siedlung ist wegen des hier gefundenen Wagenmodells von alleinstehender Bedeutung in dieser Epoche.

Die Ausgrabung von 1990 brachte uns an die Bestimmung der Siedlungsstruktur näher. Auf Grund des bisher freigelegten Gebietes, aus der Lage der Gruben kann man darauf schließen, wo sich das Gebäude hatte befinden können.

Mária Bondár

2/1. *Budapest, Gellérthegey*, keltisches Oppidum (III). Die seit Jahren laufenden Forschungen haben wir 1990 im Rahmen einer französisch-ungarischen Zusammenarbeit fortgesetzt. Es kam zu einem neueren Walldurchschnitt am nördlichen Berghang. Im Suchgraben kam die Fortsetzung des früher gefundenen Erdwalles zum Vorschein. Die Befestigung wurde aus Erde, Stein und Holzbalken errichtet; um ihre Struktur zu klären, planen wir 1991 die Erschließung einer großen zusammenhängenden Fläche. An der S-Seite wurde ein neuerer Abschnitt der aus Felsen gelegten Befestigungsmauer erschlossen. Dieses Objekt, das aus in Lehm gesetzten Felsen besteht, blieb in einem schlechteren Zustand erhalten als dessen, im Laufe der früheren Ausgrabungen (1985–86) erschlossener Abschnitt.

Im Fundmaterial sind spätlatenezeitliche Keramikbruchstücke und das Bruchstück einer Bronzefibel erwähnenswert.

Mária Pető

2/2. *Budapest XX., Millenniumi telep, Strand* (Haraszti u. 42.) (III). Aus dem Zweck, den Ort der auf der 1726 erschienen Karte von Marsigli vorkommenden sog. *Festung von Dunaharaszti* zu bestimmen, führten wir Freilegungen auf dem Gebiet des Dugattyúgyűrdűgyár-Strandes (Bp. XX., Millenniumi telep) seit 1989 durch. Im Zuge der Forschungen kamen überwiegend mittelalterliche Objekte vor (s. den Grabungsbericht von K. Melis), 1990 stoßen wir ferner auf drei prähistorische Gruben. In einer von denen kam ein Pferdeskelett in einer Tiefe von 2 m unter dem heutigen Bodenniveau zum Vorschein. Auf Grund einiger atypischen Keramikbruchstücke können die Gruben auf die Spätbronzezeit, Früheisenzeit datiert werden.

Mária Pető

3. *Fehérvárcsurgó–Kisvárhegy* (Kom. Fejér) (XXX). Wir setzten die Freilegung der früheisenzeitlichen Höhengsiedlung fort. Im vorigen Jahr wurde der äußere Wall der befestigten Siedlung durchgeschnitten. In diesem Jahr schnitten wir den Wall der sog. inneren Burg durch. Um den Charakter und die Struktur der Befestigung studieren zu können, wird es im späteren nötig, den Schnitt vergrößert zu erschließen. Auf der sog. Liptai-Höhe legten wir einen einzelnen Hügel (mit einem Durchmesser von 16x11 m, 1,4 m hoch) frei, das Objekt enthielt aber keinerlei Erscheinungen. In der Aufschüttung kamen früheisenzeitliche Scherben und wenige Tierknochen vor. Auch auf den Gebieten außerhalb der Befestigung der Höhengsiedlung kommt früheisenzeitliches Keramikmaterial außerordentlich reich vor. Etwa 150 m W von der Befestigung zogen wir 2 Schnitte, in einem der beiden wurden das Detail eines Hauses und Spuren von einer Feuerstelle freigelegt. Das Fundmaterial stammt ausschließlich aus der Epoche HC 2 – HD 1. Vereinzelt sind noch in der Siedlung mittelbronzezeitliche, zur Nachlassenschaft der Kultur der inkrustierten Keramik gehörende, sporadisch vorkommende Scherben, spätbronzezeitliche Gefäßfragmente der Urnenfelderkultur sowie römische Keramik vertreten.

Béla Jungbert

4. *Gellénháza–Városvölgy* (Kom. Zala) (XL). Nach einer vorläufigen Fundmeldung führten wir im Mai 1990 eine Rettungsgrabung auf dem obigen Fundort durch, wo das Detail einer Siedlung der frühen transdanubischen Linearbandkeramik auf einer Fläche von etwa 70 m² freigelegt wurde.

Aus den Objekten der sehr reichen Fundstelle kam das Fundmaterial der frühen DVK in großer Menge vor. Eine der Abfallgruben (mit einem Durchmesser von 400 cm und einer Tiefe von 200 cm) lieferte besonders reiches Material. In einer anderen, kleineren Abfallgrube entdeckten wir das Bruchstück eines steatopygen Idols. Außer der erwähnten Kultur legten wir auch arpadenzeitliche Siedlungsreste frei. An diese Epoche kann ein in einer kleinen Grube begrabener Schmaltierschädel geknüpft werden. Aus der Umgebung des Fundortes stammen noch Scherben der spätneolithi-

schen Lengyel- und der kupferzeitlichen Balaton-Lasinja I-Kultur sowie auch frühbronzezeitliche Gefäßfragmente.

Mitarbeiter: László András Horváth (Göcsej-Museum).

Katalin H. Simon

5. Gyoma, Fundstelle Nr. 264 (Kom. Békés) (XLI). Auf der Fundstelle Gyoma 264 setzten wir die 1988 begonnene Freilegung fort. In einer Tiefe von etwa 80–100 cm wurde eine zusammenhängende Fläche von 820 m² durchgeforscht. Während der Freilegung kamen Objekte der schon früher reigstrierten Epochen zum Vorschein. Die einzige Ausnahme ist die Grube Nr. 19, im deren SO-Teil, in der Wand und auf dem Boden der Grube mehrere Tongewichte mit Keramikbruchstücken der Alföld-Linearbandkeramik zum Vorschein kamen. Es wurde in der vorherigen Saison im östlichen Vertikalprofil des Schnittes IV beobachtete Lehmaufschüttung (Nr. 17) erschlossen, die sich nach der Freilegung als eine kleinere, kreisförmige Grube erwies. Ihr sehr reiches Material enthielt die klassischen Keramiktypen der spätbronzezeitlichen Gáva-Kultur. Es sind auch weitere Gáva-Gruben freigelegt worden, die dadurch gekennzeichnet werden können, daß ihr Material über dem Niveau der Verfärbung erschien und während der Freilegung der Objekte fast nichts mehr zum Vorschein kam.

Neue Objekte der Sarmatenzeit sind nicht ans Tageslicht gekommen, sarmatische Keramikbruchstücke sind aber von der Oberfläche der Schnitte und aus den obersten Schichten der Objekte gesammelt worden.

Wir legten das im Jahre 1988 bemerkte, aber uner-schlossen gebliebene awarenzeitliche Haus Nr. 5 frei, durch das mehrere frühere Gruben geschnitten sind, so die früher schon durchgeschnittene, runde, bienenkorbartige sarmatische Grube Nr. 21, und eines der interessantesten Objekte der Siedlung, die früheisenzeitliche Werkstattgrube Nr. 22, die unter anderen Bruchstücke von Gußformen, mehrere Bronzegegenstände, Bruchstücke von kleineren Gußiegeln und Keramik in verhältnismäßig großer Menge enthielt. Die Werkstattfunktion der Grube wird auch von der auf dem Bodenniveau der Grube beobachteten aschereichen Schicht mit Holzkohlenresten bestätigt, in der auch Pfahllöcher in zwei Reihen zu vermuten waren. Die Zugehörigkeit der zwischen dem Objekt Nr. 22 und dem Haus Nr. 5 liegenden Grube Nr. 18 war nicht eindeutig zu entscheiden.

Südlich des Hauses Nr. 1 zeichnete sich die Verfärbung eines neueren awarenzeitlichen Hauses (Nr. 27), hinter dem, ähnlich wie um das Haus Nr. 1, sich ein rechteckiger Graben mit abgerundeten Ecken zog (Nr. 30). Im Profil des Durchschnittsgrabens des Hauses konnte ein stark durchgebrannter doppelter Feuerherd bemerkt werden.

Während der Erschließung der zwischen den Schnitten I und II liegenden Fläche kam die Fortsetzung des Kreisgrabens Nr. 9 (10) vor; auch auf der vergrößerten Grabungsfläche konnte aber nur die Hälfte des Objektes wegen der beträchtlichen Größe des Grabens erschlossen werden. Wegen der in der Auffüllung des Grabens erscheinenden früheisenzeitlichen Keramik ist es wahrscheinlich, daß der Graben nicht zum awarenzeitlichen Haus Nr. 27 gehört hatte.

Die Überraschung in dieser Ausgrabungssaison brachte das Vorkommen von drei Gräbern mit, die im vierten Spatenstich im Schnitt II zum Vorschein kamen. Das Säuglingsgrab Nr. 1 enthielt keine Funde. Die einzige Beigabe des ziemlich mangelhaften Skelettgrabes Nr. 2 war eine rechteckige Eisenschnalle, die am vermuteten Kreuzteil des Skelettes lag. Ein sehr reiches Material kam demgegenüber aus dem frühawarischen, O-W-orientierten Grab Nr. 3 zum Vorschein: unter einer partiellen Pferdebestattung legten wir

das Skelett einer auf ihren Rücken gelegten Frau, mit versilberten Bronze- und Eisenbeschlägen in großer Zahl, mit Nadelbehälter, Knochennadeln, Perlen, Eisenmesser usw. frei. Um bzw. unter dem Skelett konnten wir stellenweise die Spuren von einem Holzbrett beobachten, von dem zum Zweck weiterer Untersuchungen Kontrollmaterial genommen wurde.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratoren Gyula Tóth und Nándor Varga (MTA RI) und die Studentin Regina Smolnik (Marburg) als Mitarbeiter teil.

Zsuzsa B. Kiss–Erzsébet Jerem

Gyomaendrőd–Endrőd (Kom. Békés) s. Nr. 35

6. Hidegség, Templom-Hügel (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). An der Rettungsgrabung infolge der Anpflanzung von Nußbäumen sind Häuser eines *arpadenzeitlichen* Dorfes, ein Schmiedewerkstatt sowie Überreste von Back- und Räucheröfen erschlossen worden. Das arpadenzeitliche Dorf datieren auch Münzen aus dem 12. Jh. (die auf byzantinische Art geprägte Kupfermünze des Stephan IV, 1163–1164). Das Dorf gehört zur im 12. Jh. errichteten, mit zeitgenössischen Fresken ausgestatteten Kirche.

Auf demselben Ort sind die oberflächlichen Spuren einer *frühbronzezeitlichen Siedlung* zu beobachten, wo die zweiteilige Gußform einer Axt vom Typ Kozarac auf den Ort einer Gießwerkstatt hinweist. Die Gußform wurde aus Lehm gefertigt.

Eine *früheisenzeitliche Siedlung* bezeichnen ebenda die auf der Oberfläche vorgekommenen Keramikbruchstücke und Mondidolfragmente von beträchtlicher Größe. Das Gebiet ist von drei Seiten von tiefen Wegen und vom Ufer des Fertő- (Neusiedler) Sees begrenzt. Am Abhang in der Richtung nach dem Fertő-See, an der Baustelle von neuen Häusern in der Petőfi Str. (das Haus von Csaba Szabó) meldeten sich neben weiteren arpadenzeitlichen Siedlungsspuren auch Spuren einer bedeutenden *keltischen Siedlung*. Bei der Grabungsarbeit vom Keller dieses Hauses kamen auf eine keltische Schmiedewerkstatt hinweisende typische Eisenschlacken mit LT C–D–Scherben zusammen zum Vorschein. Als die Fortsetzung der keltischen Siedlung kann die neben der Landstraße nach Fertőhomok, bei der Szt.-György-Statue (Hl. Georg) im Jahre 1944 gefundene stempelperverzierte Flasche mit doppeltem Bauch interpretiert werden, die bei der damaligen Tänkfall-Grabung den Ort des keltischen Gräberfeldes bezeichnete. Die Flasche wird im Museum von Eisenstadt aufbewahrt.

Beweise für die örtliche Steinbearbeitung auf dem Templom-Hügel in Hidegség sind die vereinzelt vorgekommenen Steinabschläge, Feuersteinsplitter, halbfertige Stein-geräte, geschliffene Steinaxtstücke und Serpentinrohstoff. Es kommen auch vereinzelt Graphitklumpen vor.

János Gömöri

7. Hódmezővásárhely–Gorza (Kom. Csongrád) (XXIX). Die planmäßige Beendigung der seit 13 Jahren ununterbrochen fortlaufenden Tell-Ausgrabung kam in greifbare Nähe. In der Hälfte des noch freizulegenden Gebietes haben wir den gewachsenen Boden erreicht, auf dem übrigen Teil gelangen wir – in einer Tiefe von durchschnittlich 2 m – überall zur Grenze der untersten Siedlungsphase. Im Schnitt VII ist die Freilegung des sich in den gewachsenen Boden vertiefenden Grubenkomplexes und der großen Pfostenstellen von der Abschlußmauer des Hauses Nr. 2 beendet worden. In den Schnitten XVII–XXI kamen wir zur 18. neolithischen Schicht. Die in diesem Jahr erschlossenen

Schichten enthielten zwei Zerstörungs- und eine Bauperiode mit einem großen, sich über die vollen Schnitte XVII und XXI erstreckenden – bisher aus drei Räumen bestehenden – Haus, dessen im L-Gestalt abbiegender Flügel sich unter der Abschnittwand fortsetzt. Die Stümpfe der nicht durchgebrannten Lehmwände konnten fast in der Linie des vollen Grundrisses erschlossen werden. Zu jedem Raum gehörte ein Ofen.

Unter den Funden sind die aus dem Gebiet der Vinča- und Lengyel-Kultur stammenden "Import"-Keramikbruchstücke sowie die Menschen- und Tierplastiken der Gorzsa-Gruppe erwähnenswert. Die Zahl der neolithischen Bestattungen nahm mit weiteren Gräbern zu.

Teilnehmer: die Archäologin Katalin Vályi (SzMFM), Péter Boldizsár (Székesfehérvár, IKM), Florin Draşovean (Timişoara), Adrian Sabin Luca (Reşiţa) sowie die Archäologiestudenten der JATE.

Ferenc Horváth

Herény-Faiskola (Kom. Vas) s. Nr. 21

8. *Jászfelsőszentgyörgy-Szunyogos* (Kom. Szolnok) (V). Während seinen Geländebegehungen hat Gyula Kerékgyártó abgeschlagene Steingeräte an mehreren Stellen der den heutigen Fluß Zagyva vom Norden begleitenden (linksufrigen!) parallelen Dünenreihe gefunden. Der Fundort Szunyogos erhebt sich einige Meter hoch über die stellenweise sumpfige Ebene, mit größtenteils abgetragener oberflächlicher Humusschicht.

Während unserer Sondierung sind fünf, sich aneinander schließende Suchgräben geöffnet worden. In einer Tiefe von 90–110 cm entdeckten wir eine regelmäßige jungpaläolithische Kulturschicht. Die Schichtenfolge ergibt sich durch den Wechsel von Sand-sandiger Löß-Löß, das Siedlungsniveau befindet sich an der Grenze von Sand und Löß, auf dem Grund des die Unebenheiten der Lößoberfläche ausfüllenden Sandes.

In der Siedlung sind Pferde- und Hirschskelettreste, Eierschale (Waldhuhn), Ockerstücke und in erster Linie aus hydrothermischen Rohstoffen erzeugte jungpaläolithische Geräte vorhanden. Wir haben auch einige Obsidianspalten gefunden.

Der Fundort ist die dritte authentische paläolithische Siedlung der Tiefebene, deren außerordentliche Bedeutung nicht in den nach unseren bisherigen Erfahrungen üblichen Siedlungserscheinungen, sondern in ihrer topographischen Lage besteht.

Die Fortsetzung der Freilegung wird geplant.

Mitarbeiter: Éva Balogh (Petőfi-Museum, Aszód).

Viola T. Dobosi

Karos-Tobolyka (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) s. Nr. 55

Kiskunfélegyháza, Páka (Kom. Bács-Kiskun) s. Nr. 29

9. *Komlósd-Szölőhegy* (Kom. Somogy) (XIV). In der sich auf einer von drei Seiten mit Bächen bzw. mit Sumpf geschützten Erdzunge befindenden großen prähistorischen Siedlung führten wir eine Freilegung sondierenden Charakters in Suchgräben von 2x15 m und 2x40 m durch. Neben zwei tiefen, hochkuperzeitlichen Gräben (Balaton II–III) sind auch kleinere Gruben aus der gleichen Zeit vorgekommen. Ein bedeutendes Material wurde von vier *Badener* Abfallgruben (aus der älteren und entwickelten Phase der Kul-

tur) und von einer frühbronzezeitlichen bienenkorbformigen Vorratsgrube (Somogyvár-Vinkovci-Kultur) geliefert. Wir haben ferner Fundmaterial in kleinerer Menge auch aus anderen Perioden der Bronzezeit, in verschiedenen Gruben der *Kisapostag*-, der *Transdanubischen inkrustierten Keramik* und der *Urnfelderkultur* gefunden.

Mitarbeiter: der Sammlungsadministrator Márton Rózsás und der Geodät-Zeichner János Tälös.

Szilvia Honti

Kunmadaras-Hajcsár út (Kom. Szolnok) s. Nr. 39

10. *Pilismarót-Bitóc* (Kom. Komárom-Esztergom) (V). Im Jahre 1990 haben wir die 1989 begonnene Freilegung der Siedlung Bitóc tető (Höhe) I vollendet. Nördlich und südlich an den Schnitt vom vorigen Jahr angeschlossen wurde eine Fläche von 65 m² erschlossen. Auf die Situation vom Siedlungsrand weisen neben dem allmählich dünneren und spärlicheren Fundmaterial auch intakte Renschaufel in ungewöhnlich großer Zahl sowie viele unbearbeitete große Kalksteinkiesel hin.

Das Fundmaterial gehört zur gewöhnlichen, typischen Industrie des Jungpaläolithikums, aus mannigfaltigem Rohstoff, mit Schmuckschnecken. In der sog. oberen Kulturschicht, an der Grenze von Humus und Löß haben wir mehrere Bergkristallsplitter und -fragmente gefunden. Diese Tatsache spricht für die strenge Gleichaltrigkeit der Siedlungen in der Umgebung von Pilismarót. Der sonst auch seltene Bergkristall kam in Pálrét und Bitóc, der von der Quelle so weit vereinzelt erscheinende Quarzporphyr in Diós und Bitóc zum Vorschein. Ungefähr 50 m nördlich des Fleckes von Bitóc tető I (also vom Rand der Terrasse), der Donau zu öffneten wir zwei Suchgräben, in denen eine neuere Siedlungsfläche, die sog. Bitóc tető II entdeckt wurde. Die Freilegung der letzteren wird zur Aufgabe der folgenden Ausgrabung.

Diese Siedlungsfläche ist die fünfte Besiedlungsstelle von innerhalb 1 Kilometer, am Rand der sich SO von Basaharc ziehenden Terrasse.

Mitarbeiter: Etelka Kövecses-Varga (Esztergom) und Róbert Kertész (Szolnok).

Viola T. Dobosi

11. *Polgár-Kenderföld-Kiscsözshalom* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Als Teil der im Raum von Polgár 1989 begonnenen komplexen prähistorischen Forschung führten wir auch 1990 die Erforschung der bronzezeitlichen Teilsiedlung Kiscsözshalom bei Kenderföld (s. in Rég.Füz. ser 1. No. 43. 1991. 13. o.) fort.

Dem diesjährigen Plan gemäß erschlossen wir wieder eine Fläche von 5x10 m an der O-Hälfte des Schnittes von 5x10 m, wodurch die Gesamtfläche sich um 100 m² ausweitete. Es war nötig, um die Ausdehnung der im vorigen Jahr an der Ostseite erschienenen Aufschüttung und Fußbodenreste untersuchen zu können sowie ihren Zusammenhang mit den durch die »Straße« getrennten, abfallend eingesunkenen Fußbodenüberresten zu überprüfen. Während der siebenwöchigen Kampagne stellte es sich heraus, daß sich die Schichtenfolge der Siedlung auf der O-Seite nicht unmittelbar fortsetzt, weil der große Teil des Schnittes von einer mehrmals erneuerten, sich bogenförmig hinziehenden, lehmigen Uferbefestigung von einem mit der nicht ausgebrannten Lehmaufschüttung der Häuser gleichen Material aufgefüllt ist, und die Überreste der Häuser tauchen nur ferner, in SO-Richtung davon wieder auf. Zur Erschließung von diesen kommt es erst während den folgenden Kampagnen. In der Umgebung der »Lehmbefestigung« kamen

nur sehr wenige Funde zum Vorschein. Westlich davon, im Detail mit Wandstümpfen und Lehmaufschüttung war die auch im vorigen Jahr determinierende Späthatvan-Keramik mit »Füzesabonyer« Charakter anwesend.

Teilnehmer: die Archäologen Tamas Bács, Zsigmond Hajdú und Béla Kriveczky, die Restauratoren Erzsébet Pinter und Gyula Tóth.

Konsultant: Pál Raczy.

Márta Sz. Máthé-Magdolna Vicze

12. *Püspökhátvan-Diós* (Kom. Pest) (V). SO von Püspökhátvan, auf der kleinen hervorragenden Terrasse der breiten Galga-Tal in N-S-Richtung folgenden Hügelreihe zogen wir einen Suchgraben von 60 m². Im fahlen, gräulichgelben, stark kalkigen Boden haben wir die Kulturschicht in einer Tiefe von 100–120 cm erreicht: Hydroquarzit splitter unter Andesitkieseln, Rohstoffbruchstücke, Geräte mit aschigen-holzkohlhaltigen Flecken. Auf Grund des sehr vereinzelt und mangelhaften Fundmaterials (es gab keine Fauna) meinen wir, daß diese Fundstelle als ein das Material der aus dem Hügelhang hervortauchenden, dichten, massiven Hydroquarzitbank bearbeitender jungpaläolithischer Werkstatt interpretiert werden kann.

Mitarbeiter: Róbert Kertész (Damjanich-Museum, Szolnok).

Éva Balogh-Viola T. Dobosi

13. *Tiszadob, Sziget* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). In diesem Jahr habe ich die seit 1983 jedes Jahr durchgeführte Ausgrabung beendet. Es sind insgesamt 370 Siedlungsobjekte, vom Neolithikum bis zur neuesten Zeit, freigelegt worden. Der interessanteste Fundkomplex von 1990 war eine Abfallgrube (wahrscheinlich LT-zeitlich), in der auch ein Schädel vorkam.

Eszter Istvánovits

Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő (Kom. Békés) s. Nr. 49

Szarvas, Fundstelle Nr. 75 (Kom. Békés) s. Nr. 41

14. *Tiszahúcs-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Die im Jahre 1974 begonnene Freilegung der kupferzeitlichen Siedlung, die 17 Jahre hindurch regelmäßig durchgeführt wurde, ist mit der vierwöchigen Arbeit im Jahre 1990 endgültig vollendet worden. Damit ist diese die einzige prähistorische Siedlung in Ungarn, die sozusagen vollständig freigelegt wurde. Im Laufe der Arbeit haben wir eine Gesamtfläche von 10 552 m² ausgegraben, davon liegen aber 575 m² außerhalb des die Siedlung umrahmenden einstigen Zauns. So wurden aus der Siedlung 9977 m² freigelegt. Nachdem das Gelände nach NO, also dem Bächlein Sarkad zu stark abfällt (die Höhendifferenz beträgt zwischen dem Ufer des Bächleins Sarkad und der höchsten Punkt der Siedlung 660 cm), wurde hier der Boden im Laufe der Zeit stark abgewaschen, infolge dessen weder der einstige Zaungraben um die Siedlung noch die Pfostenlöcher der Häuser mit Pfostenkonstruktion, sogar die Lehm- bzw. Abfallgruben nicht in den gewachsenen Boden unter dem gegenwärtigen Humus hinabreichten. Die Erschließung von diesem leeren Gebiet hielten wir für zwecklos. Vom Siedlungsareal haben etwa 790–810 m² auf dieses Gebiet fallen können, so konnte die Gesamtausdehnung der Siedlung 10 770–10 790 m² betragen.

In der – letzten – Saison vom Jahre 1990 haben wir eine Fläche von 891 m² freigelegt. Im Laufe der Erschließung

haben wir die bisher schon bekannten Erscheinungen beobachtet. Den überwiegenden Teil des Fundmaterials bildete unverändert die Nachlassenschaft der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Kultur, es tauchten aber auch neolithische, zur Alföld-Linienbandkeramik gehörende sowie skythische Funde enthaltende Gruben auf, gleichermaßen waren die Scherben der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe in den oberen Schichten auch hier anwesend. Wir stießen auch auf zwei Gräber (von einem Kind und einem Erwachsenen) der Kultur der Alföld-Linienbandkeramik. Damit nahm die Zahl der in der Fundstelle freigelegten Gräber auf 13 zu, unter denen zwei frühbronzezeitlich, zwei kupferzeitlich (Hunyadihalom-Kultur), und neun neolithisch (AVK) waren. Die Auswertung der freigelegten Hausgrundrisse und Gruben erfordert wegen der vielen Überdeckungen eine weitläufige Arbeit, so kam es noch weder zur Absonderung der Gruben nach den verschiedenen Epochen noch zur genauen Bestimmung der Anzahl der Häuser. Nach unserer Schätzung kann mit der einstigen Existenz von ca. 30 Häusern gerechnet werden, von denen aber nur höchstens 20 gleichzeitig stehen konnten.

In der Fundstelle kamen also außer der Siedlung vom Ende der Hochkupferzeit noch neolithische, frühbronzezeitliche und skythenzeitliche (eventuell noch spätbronzezeitliche) Siedlungsercheinungen, neolithische und frühbronzezeitliche Gräber sowie ein aus 252 Gräbern bestehendes Gräberfeld aus dem 11. Jh. zur Erschließung, über das letztere hat László Kovács schon ausführlicher berichtet. Die Bedeutung der kupferzeitlichen Funde ist groß, weil sie eine neuere Auswertung über die Chronologie der Hoch- und Spätkupferzeit ermöglichen. Auch das reiche Tierknochenmaterial, das István Vörös schon teilweise publizierte, ist bedeutend.

An der Ausgrabung vom Jahre 1990 nahmen Hargita Oravec, Katalin Wollák und Gábor Hutai für kürzere-längere Zeit teil.

Pál Patay

15. *Türkeve-Terehalom* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). 1989/90 führten wir die Freilegung der bronzezeitlichen Tell-Siedlung fort. In unserem ursprünglichen Schnitt von 10x10 m wurden weitere zwei Siedlungsniveaus erschlossen.

Nach der Abtragung des Wohnhauses mit Holzkonstruktion im Niveau 4 entdeckten wir im Niveau 5 die Details von zwei Gebäuden mit NO-SW-Längsachse; der westliche Teil des Schnittes war von einem leeren Raum ausgefüllt. Die Breite des Hauses Nr. 1 betrug 450 cm, seine kürzere, SW-Abschlußmauer war bogenförmig ausgestaltet. Seine ganze Länge ist nicht bekannt, auf seinem in unseren Block fallenden Teil konnten zwei Räume bemerkt werden, zwischen denen eine Mauer mit Pfostenkonstruktion stand. Dem südwestlichen Raum hat sich der etwa 160 cm breite Vorraum angeschlossen, der nach der Aussage der sich halbkreisförmig anreihenden, 4–5 cm breiten, 7–10 cm tiefen Pfahllöcher nur von einem Zaun begrenzt war. Im nur teilweise in den Schnitt fallenden nordöstlichen Raum stand ein ovaler, lehmverputzter Feuerherd.

Im Schnitt kam nur ein Detail des mit dem Haus Nr. 1 nicht ganz parallel liegenden Hauses Nr. 2 zum Vorschein, das aus zwei Räumen bestand. Die bautechnische Besonderheit liegt im Mauerwerk mit Brettgründung. Zwischen den zwei Gebäuden verlief eine 230 cm breite Straße.

Nach der Abtragung des Niveaus 5 stießen wir auf die dichte, durchgebrannte Aufschüttung des Niveaus 6. Unter dem Schutt zeichneten sich die Fußböden in ziemlich schlechter Qualität von zwei auch NO-SW gerichteten Häu-

sern aus. Es konnten vier Räume des fast völlig erschließbaren Hauses Nr. 1 rekonstruiert werden, einer von denen war nur ein schmaler »Durchgang« gewesen. Laut unserer Beobachtungen wurde das ursprünglich zweiräumige Gebäude später um ein neueres Hausteil mit ähnlicher Einteilung vergrößert. Beide Hälfte des Gebäudes waren mit abgesondertem Zugang ausgestattet, zwischen denen gab es keinen Übergang. Auf die zwei verschiedene Bauperioden wird auch von den voneinander abweichenden Mauerwerken beider Teile hingewiesen, die Längsmauer des SW-Teiles ist auf einen 90 cm breiten Grundgraben gezogen worden. Ebenda kam ein mehrmals erneuerter, runder Feuerherd vor. Das reiche Material läßt darauf folgen, daß das Gebäude mit seiner vollen Einrichtung niedergebrannt worden ist: wir haben vorwiegend an den Wänden entlang zahlreiche Gefäße und Bruchstücke gefunden, als wären sie von stehenden oder an die Wand angebrachten Flächen hinuntergefallen.

Durch die Freilegung des Niveaus 6 kamen wir zu den frühbronzezeitlichen Schichten der Siedlung. Die Gefäßformen und Verzierungen tragen die charakteristischen Merkmale der späten Phase der Ottományer Kultur an sich.

An der Ausgrabung nahmen folgende Personen teil: die Archäologen Ilona Stanczik, Márta Máthé, Róbert Kertész, der Photograph Károly Kozma.

Konsultant: István Bóna.

Marietta R. Csányi–Judit Tárnoki

16. *Velem–Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). Auf Grund des ungarisch-französischen Kooperationsvertrages für Eisenzeit kam es zur dritten Grabungskampagne, in dessen Rahmen Freilegungen an drei verschiedenen Stellen der befestigten Siedlung durchgeführt wurden.

Wir untersuchten die Schichten unter der La Tène-Befestigung in der im Jahre 1988 geöffneten Blockreihe, die sich am nördlichen Ende der vom W-Abschluß der Hochburg nach S-N verlaufenden großen Schanze befindet. Nach der Abtragung der mit Scherbenmaterial aus der späten LT-Zeit datierten Schanzgründung kamen verkohlte Reste einer Palisade ans Tageslicht; ein Teil der dazu gehörenden Pfostenlöcher wurde schon im Jahre 1989 freigelegt. Unter den niedergestürzten Pfosten kamen Menschenknochen in überraschend großer Zahl sowie ein HC-Urnengrab vor. Es ist also offensichtlich geworden, daß unter der spätkeltischen Befestigung eine stark gestörte bzw. zerstörte hallstattzeitliche Bestattungszone zu finden ist. Unter dem »Gräberfeld-Niveau« zieht sich eine Siedlungsschicht, deren Freilegung schon begonnen ist: wir haben den Grundriß eines Ofens in gutem Zustand erschlossen. Durch die Verlängerung vom S-Ende des Blocksystems nach S bzw. nach O beabsichtigten wir das im vorigen Jahr beobachtete, mit der Bau des La Tène-Walls zusammenhängende Niveau auf einer größeren Fläche zu folgen. Wir haben es in der sonst einer starken Erosion ausgesetzten Zone fast überall identifiziert und auf seiner Fläche ein bemerkenswertes spätes LT-Material gesammelt. Das Ziel des in der oberen Strecke des Walles durchgeführten Durchschnits war, die im Jahre 1988 in der früheren Blockreihe festgestellte Befestigungsstruktur zu kontrollieren. Von der Untersuchung wurde die Existenz vom mehrgeschossigen, aus waagrecht liegenden Balken ausgestalteten Gerüst mit Kassettenkonstruktion sowie der aus Steinen gelegten inneren und diesmal auch äußeren Schanzemauer der Befestigungsanlage in vollem Maße bestätigt. Während der inneren Verlängerung des Durchschnits meldeten sich gleich Felsen unter der Humusschicht, auf diesem Niveau gab es also keine Siedlungsstätte, wodurch auch die Armut an Befund in der ganzen Sondierung erklärt werden kann.

Als Fortsetzung des in der natürlichen Zugangszone der Zitadelle 1989 begonnenen Programms haben wir unter dem Kreuzweg, auf der Terrasse südlich des einführenden Weges mehrere Suchgräben geöffnet, aus denen kein zahlenmäßig bedeutsames, aber völlig homogenes Keramikmaterial aus der späten LT-Zeit zum Vorschein kam. Auf Grund von schichtenkundlichen Beobachtungen kann die Ausgestaltung der aus Steinen gesetzten Terrassenkante zur spätkeltischen Zeit datiert werden.

Französische Mitleiter der Ausgrabung: J.-P. Guillaumet (Glux-en-Glenne, Archäologische Basis, Mont Beuvray), O. Buchsenschutz (Paris, C.N.R.S.).

Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft: Vajk Cserményi (István Király-Museum, Székesfehérvár), Erzsébet Marton (Philologische Fakultät der ELTE) sowie A. Colin und S. Fichtl (Paris, Université de Paris I).

Teilnehmer: die Archäologen László Borhy, Béla Krievetzky, Csilla Siklódi und F. Perrin (Lyon) sowie Katalin Almássi, Bálint Béres, Nóra Borosnyói, Adél Bugán, Zoltán Czajlik, László Domboroczky, Ildikó Fejes, Kinga Koszóc, Gabriella Németh, Ottó Sosztarics, Attila Suhajda, Ágnes Szikora, Tamás Tompa, Csilla Zatykó sowie J. F. Bruiller, M. P. Horard, C. Jourde, A. B. Maillier, F. Naizet, V. Toureau und C. Veber (Studenten).

Miklós Szabó

Visegrád–Gizellamajor (Kom. Pest) s. Nr. 27

Vörs (Kom. Somogy) s. Nr. 77

Vörs–Kanászkereszt (Kom. Somogy) s. Nr. 43/1

Vörs–Papkert (Kom. Somogy) s. Nr. 43/2

17. *Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-See* (Kom. Zala) (XL). Die neolithische Planausgrabung wurde auf einer Fläche von ca. 150 m² fortgesetzt.

Auf dem Arbeitsplatz II kam das Keramikmaterial der Proto-Lengyel-Kultur in kleiner Menge, mit einigen Steinwerkzeugen zum Vorschein. Auf dem Arbeitsplatz V legten wir große Abfallgruben der DVK frei. Vom bedeutenden Fundmaterial zeichnet sich ein großes (seither restauriertes) Vorratsgefäß aus, dessen Scherben in einem Haufen auf dem Gehniveau lagen. Auch das Steinwerkzeugmaterial des Fundortes ist erwähnenswert.

Mitarbeiter: László András Horváth (Göcseji-Museum) und Sára Kató (Kubinyi Ferenc-Museum).

Katalin H. Simon

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 18–27)

18. *Bölcske–Donaubett* (1551–1552 Fkm) (Kom. Tolna) (XXXI). Wir setzten die Erforschung der sich im Flußbett befindenden Hafenfestung aus dem 4. Jh. fort. Wir haben zwei weitere, zu Ehren des Jupiter Teutanus gestellte inschriftliche Altarsteine gefunden und ausgehoben sowie möglichst präzise Ermessungen über die wichtigsten Punkte des Objektes gemacht.

Attila Gaál–Géza Szabó

Budapest II., Tölgyfa u. 28 s. Nr. 60/5

19/1. *Budapest III., Aquincum (III)*. Dem vorigen Jahr ähnlich knüpfte sich ein großer Teil unserer Arbeit an die an mehreren Stellen der Hauptstadt laufenden Wohnsiedlungs- und Straßenbautätigkeiten an, so war es territorial stark zerstreut. Dadurch ergaben in erster Linie die auf die weniger erforschten einstigen Randbezirke verlegten Freilegungen viele wertvolle topographische und chronologische Angaben über das Areal des Legionslagers und der Canabae.

Die größte Freilegung knüpfte sich an die Rekonstruktion in *Óbuda-Újlak* an, wo am S-Rand der *Canabae* von Aquincum die Bebauung der *Limesstraße* entlang erforscht wurde. Auch im Laufe der Rekonstruktion von der *Wasserstadt* gelang es, römische Funde ans Tageslicht zu bringen. Die Denkmäler ermöglichen auch vielfältige wirtschaftsgeschichtliche Folgerungen. Auch während der Erforschung der *Militärlager* sowohl in Óbuda als auch im Vicus von Albertfalva führten wir die Erschließung der weniger bekannten frühen Epoche fort.

Unter den Ausgrabungen in der *Zivilstadt* ist in erster Linie die Erforschung der südlichen Stadtmauer zu erwähnen.

Margit Németh

19/2. *Budapest III., Zivilstadt von Aquincum–W-Stadtteil (S-Stadtmauer) (III)*. Die Forschung setzten wir auf der im Jahre 1986 geöffneten, aber nicht völlig erschlossenen Fläche fort. Den früheren Ergebnissen anschließend haben wir drei Wassergräben aus verschiedenen Epochen festgestellt sowie den Aufbau der aus Lehmziegeln bestehenden, sich an die Stadtmauer von innen anschließenden Abkragung dokumentiert. Wir konnten auch die Struktur der spätesten Stadtmauer beobachten, nachdem eine etwa 6 m lange, 70–80 cm breite Strecke der aus Ziegeln und unregelmäßigen, sekundär eingebauten Steinen bestehenden, schlecht gemörtelten Mauerkrone in die späte Fossa eingestürzt auf uns geblieben ist.

Das ziemlich reiche Fundmaterial stammt überwiegend aus der Zeit vom Wende des 1. zum 2. bis Mitte des 4. Jh.

Paula Zsidi

19/3. *Budapest III., Ecke Árpád fejedelem útja, Tél u. (III)* An der O-Seite der Synagoge wurde der nördliche Torturm der *Porta praetoria* des Ala-Lagers von Óbuda erschlossen. So wurde es möglich, auf Grund der bisherigen Annahmen die S-Seite des Lagers zu rekonstruieren und das Ausmaß der *Praetentura* zu bestimmen. In der Nähe haben wir ein Detail von der Mauer der *Principia* in einem Kanalgraben beobachtet.

Margit Németh

Budapest III., Árpád fejedelem útja–Tél u. s. Nr. 50/1

Budapest III., Csete u. 1–3 s. Nr. 50/2

19/4. *Budapest III., Fő tér 1 (III)* Wir haben die auf dem Gebiet vom Schloß Zichy im vorigen Jahr begonnene Freilegung zu Ende geführt. Im W-Hofteil tauchten in erster Linie spätrömische sowie wenige frühere Siedlungsspuren auf. Im O-Hofteil sind frühe, vermutlich zum Palisadenlager vom Ende des 1. Jh. gehörende Erscheinungen (unter anderen eine N-S-gerichtete Fossa) in einer ziemlich großen Tiefe zum Vorschein gekommen.

Es soll noch geklärt werden, ob diese Denkmäler mit dem von János Szilágyi im S-Hofteil freigelegten Schutzwallsystem im Zusammenhang stehen.

Margit Németh

Budapest III., Fő tér 1 s. Nr. 60/6

19/5. *Budapest III., Horváth u. 12–22 (III)*. Während einer vorläufigen Ausgrabung kamen auf dem Gebiet je ein Ziegel- und Töpferofen zum Vorschein, der letztere wurde im Mittelalter stark gestört.

Margit Németh

Budapest III., Pacsirtamező u. 35 s. Nr. 50/3

19/6. *Budapest III., Szentendrei út 139, Ruinenfeld der Zivilstadt von Aquincum (III)*.

1. Am SO-Ende des Ruinengartens wurden in der Richtung nach der Fortsetzung des östlichen Lapidariums zwei Schnitte geöffnet. Das Ziel der Freilegung war, die in der Linie der weiteren Erbauung des Lapidariums liegenden Funde zu dokumentieren. In beiden Schnitten von 3x3 m, unter einer anderthalb Meter dicken neuzeitlichen Einfüllung haben wir die südliche Abschlußmauer von einem Gebäude, innerhalb mit einem einmal erneuerten Niveau, außerhalb mit einem O-W-orientierten Graben entdeckt, in dessen Einfüllung starke Brandspuren und Schichten mit Holzkohlenresten und Lehmwurfstücken zu beobachten waren. Das Fundmaterial stammt aus der 2. Hälfte des 2. Jh. und aus dem 3. Jh.

2. Die Wiederherstellung des sich in der nördlichen Zone des Ruinenfeldes befindenden sog. »Pfauhauses«, die am Anfang der 70er Jahre unterbrochen wurde, wird fortgesetzt. Im Laufe dieser bestand die Möglichkeit, eine authentisierende Freilegung durchzuführen. So haben wir Beobachtungen im *Praefurnium* des auch um die Mitte des 4. Jh. funktionierenden Gebäudes sowie auch in der frühesten Schicht – mit Lehmperiode – des O-W verlaufenden Querganges gemacht.

Klára Póczy–Paula Zsidi

19/7. *Budapest III., Budaiújlak, Block III/9, Pacsirtamező u. (Korvin Ottó u.) 3–5 (Lajos u. 94–96) (III)*. Die Erforschungen von den Jahren 1988–89 fortsetzend haben wir diesmal auf der SO-Hälfte des Blockes, auf einer Fläche von etwa 500 m² gearbeitet. Während der Ausgrabung kam ein 43 m langer Abschnitt der Steingründung der von der *Limesstraße* ins Amphitheater führenden O-W-Römerstraße aus dem 2.–3. Jh. zum Vorschein, von der die *Insula D 1–2 (?)* der *Canabae* voneinander getrennt waren. Unter der Straße haben wir die Spuren eines Hauses mit Lehmmauern aus dem 1. Jh. bemerkt, die noch die Verhältnisse der Bebauung vor der Terrainregelung der *Canabae* widerspiegeln. Dazu gehören vermutlich auch die 1989 beobachteten Ställe mit Rutengeflecht und andere Wirtschaftsgebäude in der W-Zone des Gebietes hin. An der Wende vom 1. zum 2. Jh. wurden diese Gebäude planiert und das Insulasystem der *Canabae* ausgestaltet. Aus dieser Epoche kamen die Details von zwei quadratischen »langen Häusern« mit Lehmwänden vor, zu jedem gehörte ein Brunnen und ein Brunnenhaus mit Rutengeflecht. Diese Gebäude funktionierten schon wahrscheinlich als Bedienstetstätten für die Besucher der Amphitheaterspiele. Beim Steinumbau des Amphitheaters (Mitte des 2. Jh.) wurden die Gebäude vergrößert, ihre Hauptmauern sind schon mit Steinfundament versehen. An der O-Front des N-Gebäudes – in der Richtung nach der *Limesstraße* – zieht sich ein offener Porticus, an zwei Seiten der Verbindungsstraße sind Spuren von Verkaufsbuden. Die Mauern der Gebäude sind bemalt.

Vom Ende des 2. Jh. sind Zerstörungsspuren zu bemerken, das nördliche Haus brannte ab. Beide Gebäude

wurden planiert, beim neuen Bau wurden die Häuser noch größer, gewisse Teile der alten verwendend sind neue Steinfundamente zu beobachten. Es sind Spuren von Terrazzo- bzw. mit Steinplatten bedeckten Boden da. Das aufgehende Mauerwerk besteht noch aus Lehmziegeln.

Während des 3. Jh. wurden die Häuser noch gebraucht, die Spuren des ständigen Umbaus sind gut zu verfolgen.

Die Gebäude wurden um die 260er Jahre aufgegeben. Die früheren Gräber des im Jahre 1989 vorgekommenen spätrömischen Gräberfeldes (s. den Bericht von Katalin Debitzky vom Jahre 1989) melden sich am Rand der Straße, die Abschlußmauern der Gebäude verwendend, die späteren wurden in die Inneren der eingestürzten Gebäude geschnitten worden.

Es sind weitere 35 Gräber des Gräberfeldes freigelegt worden. In der Nähe der Limesstraße sind die Gräber reicher (12 Steingräber, 7 Ziegelgräber, 16 Erdgräber) – davon sind 18 – in erster Linie die Stein- und Ziegelgräber – schon in der Römerzeit ausgeraubt worden.

Die Verbindungsstraße funktionierte während der ganzen spätrömischen Epoche hindurch, ihr Gebrauch ist bis zum 12.–13. Jh. verfolgbare.

Orsolya Madarassy

19.8. *Budapest XI., Hunyadi János út* (III). Wir führten eine vorläufige Ausgrabung in der Linie der geplanten Verkehrsstraße Nr. 6, etwa 150 m westlich und 100 m südwestlich des Auxiliarlagers von Albertfalva, im W-Teil des Vicus durch.

Im Laufe der Erdarbeiten kamen Überreste eines Steingebäudes, Wohngruben, eine mit Pfosten ausgestattete Konstruktion mit Balkengerüst und Details von kleineren Erscheinungen ans Tageslicht. Außer diesen dokumentierten wir eine N-S-gerichtete Straße und die verlängerte W-Strecke der sog. *Via decumana*, 75 m lang, fast 10 m breit.

Auf Grund schichtenkundlicher Analysen und des reichen Befundes haben wir die Überreste von vier Bauperioden beobachtet.

Mitarbeiter: Katalin E. Csontos.

Krisztina Szirmai

Fehérvársurgó–Kisvárhely (Kom. Fejér) s. Nr. 3

20. *Fertőrákos–Mithraeum* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Es bestand die Möglichkeit, das sich entlang der Landstraße von Fertőrákos nach Fertőmeggyes (Mörbisch, Burgenland) zu befindenden Mithras-Heiligtum der denkmalpflegerischen Wiederherstellung vorangehend zu erforschen. Das Heiligtum ist schon von Ferenc Storno d.Ä. im Jahre 1866 erschlossen und hergestellt worden. Die Mauer des Heiligtums erwiesen sich in ihren Gründen als römisch, im Inneren ist die von Storno dokumentierte Verteilung von Podium und Cella nur in Spuren zu betrachten, es scheint so, als ob die damals noch in ihrer ursprünglichen Höhe stehenden Podiums von Storno abgetragen worden wären. Das ganze innere Fußbodenniveau des Heiligtums ist mit Fußbodenziegeln aus dem vorigen Jahrhundert, unserer Annahme nach auf dem ursprünglichen Niveau der Cella bedeckt. Das in den Fels gehauene Kultbild ist in einem sehr schlechten Zustand, seine rechte Seite wurde infolge einer Explosion in den 40er Jahren beschädigt. Einige ihrer passenden Stücke haben wir im Schutt gefunden. Das Fundmaterial war sehr gering: Bruchstücke von mit Rand ausgestatteten Ziegeln, acht Münzen (4. Jh.), Fragment einer Fibel und einige Gefäßscherben.

Gabriella Gabrieli

21. *Herény–Faiskola* (Kom. Vas) (XXXV). Infolge einer Fundmeldung führten wir Geländebegehungen an der rechten Ufer des Baches Perint durch, wo wir auf Grund der oberflächlichen Spuren die Stelle einer römischen Villa von etwa 150x150 m lokalisiert haben. Anhand der auf dem Gebiet der Villa gesammelten Sigillaten und Münzen kann der Gebrauch der Villa auf die Zeit nach den Markomannenkriegen gesetzt werden. Ein interessanter Fund von unserer Geländebegehung ist ein halbandbreites Fragment von einer großen vergoldeten Bronzestatue. Auf dem der Villa benachbarten Feld haben wir prähistorische Scherben gesammelt.

Ferenc Derdák–Csaba Kiss E.–Gábor Kiss–Lajos Négyesi–Ottó Sosztarics

Ikervár, Virág u. (Kom. Vas) s. Nr. 47

22. *Kemenesszentpéter, Dombi-dűlő* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Auf der Fundstelle Nr. 37/2 von MRT 4 erschlossen wir ein sich aus dem Ackerfeld 2,6 m hoch in der Nähe der Römerstraße erhebendes Hügelgrab. Durch die Ausgrabung wurde unsere frühere Annahme bestätigt. Auch dieser Hügel hat sich ähnlich wie der früher in Pagony freigelegte als römerzeitlich erwiesen. Die beiden Hügel waren nicht nur in ihren Maßstäben, sondern auch in ihrer Struktur voneinander abweichend. Unter dem Hügel von Dombi-dűlő entdeckten wir einen gewölbten, aus zwei voneinander durch eine Schwelle getrennten Teilen bestehenden Grabbau. Die Wände der Grabkammer und des Dromos waren in erster Linie mit roter Umrahmung, pflanzlichen Motiven und Marmorierung (?) bemalt. Die beim Eingang des Dromos angelegte Schwelle zeugt von einer zweiflügeligen Tür. In die Mauer der Grabkammer wurden zwei Nischen eingebaut, bei den Gewölbewiderlagern sind Bänke ausgebildet, zu einer der Mauer der Vorhalle wurde eine Bank gebaut. Die Mauern des Grabbaus stehen stellenweise auch heute noch 2,20 m hoch. Der Terrazzoboden vom Dromos ist lückenhaft, der Bodenbelag der Grabkammer wurde von den späteren »Schatzsuchern« zugrunde gerichtet. Der Störung fielen auch die ursprünglichen Bestattungen zum Opfer. Der Grabbau war von einer stark abgetragenen, abgepflügten Umfriedungsmauer umzogen. Das Dach, die Innen- und Außenseiten der Umfriedungsmauer wurden in der spätrömischen Epoche, in der Landnahme- und in der frühen Arpadenzeit wieder als Begräbnisstätte benutzt.

An der Ausgrabung nahmen folgende Personen teil: György Györgydeák, Andrea Németh sowie H.U. Nuber (Freiburg) mit Studenten.

Sylvia K. Palágyi

23/I. *Nemesvámos–Balácsa* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Wir arbeiteten auf dem Gebiet zwischen den Gebäuden I und X der Villenwirtschaft. Durch die Niveauversenkung zwischen den beiden Gebäuden wurde es möglich, die einander kreuzenden oder ergänzenden Abschnitte und Perioden der Mauern vom frühesten Gebäude bzw. zwischen den Gebäuden I und X zu untersuchen. Das abweichend orientierte Gebäude war auf Grund der neuerdings erschlossenen Mauer von größerer Ausdehnung, als wir es bisher zeichnen konnten. Wir bereinigten den vermuteten Eingang vom Gebäude C und die Umgebung des sich vor dem Raum Nr. 2 vom Gebäude befindenden N-Praefurniums. Vor dem nördlichsten Mauerabschnitt haben wir Freskenfragmente und niedergestürzte Wandputzstellen gefunden. Zwischen dem NW-Viertel vom Gebäude X und

den Räumen Nr. 24–27, 30 vom Gebäude I konnten wir spätrömische (?) – mittelalterliche Öfen mit Lehmgewölbe teilweise erschließen.

An der Ausgrabung nahm teil: Frau Trexler d.J.

Sylvia K. Palágyi

23/2. *Nemesvámos, Vergrößerung des O-Wohnviertels* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Am Rand der gegenwärtig östlichst abgesteckten Straße des Dorfes wurde ein SW-NO-Graben für Wasserleitung ausgegraben. Im W-Profil des Grabens konnten wir Eingrabungen, eine Schicht mit Tegulabruchstücken, rotgebrannte Verfärbungen sowie die Schnitte von zwei miteinander parallel verlaufenden römischen Mauern beobachten. Die im Wasserleitungsgraben bemerkten Mauern und Siedlungserscheinungen stehen mit der römischen Fundstelle im Zusammenhang, die über Nagykút schon früher beobachtet wurde.

Sylvia K. Palágyi

24/1. *Pécs, Jókai u. 11–Teréz u. 11–13* (Kom. Baranya) (XXIV). Der neuen Bebauung von drei Grundstücken vorangehend führten wir eine Rettungsgrabung durch. Wir legten die meist zusammenhängenden Details von drei städtischen Gebäuden frei. Der Badeblock und der damit zusammenhängende Rinnebrunnen wird in situ ausgestellt.

Gábor Kárpáti

24/2. *Pécs, Bajcsy-Zsilinszky u. 4–8–Rákóczi u. 48* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem Gebiet des neuen Warenhauses Centrum, des Warenhauses »Haus der Handelsleute« sowie auf dem anschließenden Parkplatz sind folgende Objekte freigelegt worden:

1. ein großes öffentliches Bad mit fünf Apsiden
2. Straßenabschnitt mit dem Schutt eines Altars
3. Details von zwei spätrömischen Gebäuden
4. Detail eines frühromischen Gebäudes mit Pfostenkonstruktion.

Gábor Kárpáti

24/3. *Pécs, Széchenyi tér 11, Nagy Lajos-Gymnasium* (Kom. Baranya) (XXIV). Bei Fundierungsarbeiten im technischen Saal des Hofgebäudes kam das Detail einer großen Grabkammer zum Vorschein.

Gábor Kárpáti

25/1. *Sopron, Kiss János u.* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Bei Telefonkabellegung an der Ausfahrtstraße von der neuen Telefonzentrale wurden ein *arpadenzeitlicher Ofen*, die *Abfallschicht einer Töpfersiedlung aus dem 3. Jh.*, *frühromische Gräber* sowie Bestattungen des evangelischen Gräberfeldes aus dem 17.–19. Jh. gestört. Nach der Ermessung der Objekte wurden die römischen Tonurnen ins Museum eingeliefert.

János Gömöri–Gabriella Gabrieli

25/2. *Sopron, Színház u. 23* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Wir führten die Erschließung der mittleren Stadtmauer vor der denkmalpflegerischen Wiederherstellung fort. Es ist ein abgerissener und umgebauter Abschnitt der *römischen Stadtmauer* aus dem 4. Jh. vorgekommen, mit einem inschriftlichen und reliefverzierten Grabsteinbruchstück unter den Trümmern.

János Gömöri

Szombathely (Kom. Vas) s. Nr. 74

26. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 33. Jahr der regelmäßigen Erschließungen hat die Bereinigung des Vorfeldes vom W-Stadtort begonnen. Außer der W-Mauer kamen nur an dieser Stelle dem Wiederaufbau vom Ende des 3. Jh. vorangehende Mauerreste vor. Unter dem Gehniveau vom 4. Jh. kamen zu mindestens zwei Bauperioden gehörende Mauern zum Vorschein, die sich an beiden Seiten der über dem Fluß führenden Straße erhoben.

Im Raum des SW-Eckturmes setzte sich die Erschließung von der Umgebung der als Hafen benutzten Bucht fort. Die Mittellinie des Raumes bildet das in SW-Richtung führende Molo, dessen N-Seite der Hafen ist, an der S-Seite davon meldet sich das Flußbett.

Die SO-Ecke des Militärlagers II ist an der S-Seite des neuzeitlichen Wasserleitungskanals ans Tageslicht gekommen. Laut dieser beträgt die Ausdehnung des Lagers 300x150 m, also 4,5 Hektar. Auch von den im Inneren des Lagers durchgeführten Forschungen wurde ein negatives Ergebnis erbracht: es sind wenige fundarme Gruben und ein weiteres, in den Boden vertieftes Haus zum Vorschein gekommen. Laut den bisherigen Ergebnissen war es kein Lager mit den gewöhnlichen Gebäuden und Baracken von der für längere kürzere Zeit in Gorsium stationierenden Garnison, sondern ein mit Graben und Wall geschütztes Militärgelände zur Einquartierung und Versorgung der vermutlich durchmarschierenden Truppen. Innerhalb des Lagers kam nur an der NW-Ecke ein Steingebäude zutage, zur Quartierung des ständigen Wachpersonals (Gebäude Nr. LXIV).

Im Zentrum der Stadt setzte die Forschergruppe aus Kanada die Erschließung des mit Bodenheizung versehenen Gebäudes aus dem 4. Jh. (Gebäude Nr. LXIII) fort, dessen N-Front wahrscheinlich auf den *Decumanus maximus* blickte.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, László Barkóczy und Gabriella Nádorfi teil. Der Leiter der kanadischen Forschergruppe war János Fedák (University of Prince Edward Island).

Jenő Fitz

27. *Visegrád–Gizellamajor* (Kom. Pest) (XXXIX). Im Jahre 1990 haben wir unserer Zielsetzung entsprechend den in die Straßenspurlinie fallenden Teil des römischen Gräberfeldes erschlossen. Es sind insgesamt 193 Gräber vorgekommen. Das Gräberfeld dehnt sich nach S aus. Der Gebrauch der Begräbnisstätte kann auf Grund des Fundmaterials – Glasflaschen und Becher, römische und barbarische Keramikgefäße, Kleidungsschmuck und Trachtzubehör (aus Metall und Knochen), gestempelte Ziegel, Münzen usw. – auf das 4. Jh. bzw. auf die erste Hälfte des 5. Jh. gesetzt werden. Von den Gräbern sind die Grabkammern Nr. 128 und 163 von hervorragender Bedeutung. Die vorige kam mit bemalter und geputzter innerer Verzierung, mit Nischenstruktur, die letztere mit einem im zwei Drittel Teil intakten Gewölbe, in einem genau rekonstruierbaren Zustand zutage. Wegen der Bedeutung beider Grabkammern stieg der Gedanke der »in situ«-Aushebung auf. Außer der Schwierigkeiten der entsprechenden Lagerung und Ausstellung wurde die Aushebung vorläufig von der nach der Freilegung zugegangenen vandalen Zerstörung beider Grabkammern mitgesamt anderen Gräbern des Gräberfeldes unmöglich gemacht.

Am S-Rand des Gräberfeldes sind mehrere keltische Objekte zu beobachten, unter denen ein halb in die Erde vertieftes Haus von etwa 3x3 m erwähnt werden soll. Vom inneren Raum kam reiches Fundmaterial zum Vorschein, es sind auch einige strukturelle Elemente des Gebäudes zu bemerken.

Den SO-Eckturm der römischen Festung haben wir nach unseren Möglichkeiten erschlossen. Die Klärung der Schichten innerhalb des Turmes sowie des chronologischen Verhältnisses zwischen dem am Hals freigelegten rechteckförmigen Steinfundament und den aufgehenden Mauern erfordert weitere Forschungen. Es wurde ein 20 m langer Abschnitt der S-Abschlußmauer mit den Flügelmauern des dazugehörenden Gebäudes ans Tageslicht gebracht. Wir haben auch die Mauerkrone des fächerförmigen SW-Turmes und den Ansatz der W-Abschlußmauer ausgegraben. Auf Grund der diesjährigen Forschungen steht es fest, daß an die N-, O- und S-Hauptmauern Gebäudeflügel (Kaserne, Werkstatt usw.) errichtet worden sind, demgegenüber wurde aber im Inneren der Festung – nach unserer bisherigen Kenntnissen – nicht gebaut.

Péter Gróf–Dániel Gróh

Zamárdi–Réti földék (Kom. Somogy) s. Nr. 44

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM (Auf der Karte: Nr. 28–31)

Gyoma, Fundstelle Nr. 264 (Kom. Békés) s. Nr. 5

28. *Gyomaendrőd, Fundstelle Nr. E-170* (Kom. Békés) (XLI). Im Rahmen der mikroregionalen Forschungen in der Tiefebene haben wir im August 1990 weitere Ausgrabungen auf der Fundstelle E-170 durchgeführt, wo 1987–1988 geophysische Messungen und oberflächliche Fundsammlung, im Jahre 1989 eine sondierende Ausgrabung durchgeführt wurden. Es sind an drei Punkten der Fundstelle Schnitte eröffnet und eine Fläche von insgesamt 400 m² freigelegt worden. Es ist gelungen, neuere Details vom einzigen Gehniveau festzusetzen, ferner kamen das Detail eines spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Hauses und neun bienenkorb-förmige Gruben ans Tageslicht, die zur gleichen Epoche gehören. Sechs Gruben von den arpadenzeitlichen Objekten sind in diesem Jahr zutage gefördert. In allen Gruben waren Brandspuren zu beobachten.

Von den Ausgrabungsergebnissen sind die Resultate der früheren geophysischen Messungen und der oberflächlichen Fundsammlung bestätigt worden.

An der Arbeit nahm die Studentin Keely Flint (York) und die Zeichnerin Bernadette Dukay teil.

Dénes B. Jankovich

Gyomaendrőd–Endrőd (Kom. Békés) s. Nr. 35

29. *Kiskunfélegyháza, Páka, Dósa-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Wir setzten die seit 1988 laufende Ausgrabung fort. Es wurden drei bronzezeitliche Gräber freigelegt, zwei von denen waren gestörte Urnengräber, das dritte war ein Skelettgrab, auch gestört. Im letzteren waren die Fußzehen des Toten mit spiralverzierten Bronzeringen geschmückt.

Novum ist im Verhältnis zu den in der Fundstelle bisher bekannten Epochen die in diesem Jahr zum Vorschein gekommene skythische doppelte Pferdebestattung, die von ihren Knochenseitenstangen datiert ist.

Wir erschlossen zwei sarmatische Gräber. Erwähnenswert ist die Bestattung eines Mädchens mit Perlen geschmückter Tracht, wo die Perlenverzierung des Schuhwerkes dokumentiert werden konnte. Es sind auch mehrere sarmatenzeitliche Siedlungsobjekte, unter denen ein mit Wandbruchstücken von Vorratsgefäßen ausgeschmierter, in

die Wand einer Grube eingegrabener Ofen, zum Vorschein gekommen.

Vom arpadenzeitlichen Gräberfeld wurden sechs Gräber im laufenden Jahr freigelegt, die Mehrheit der Bestatteten in dieser Reihe waren Kinder, es kam auch eine Bestattung mit umgekehrter Orientierung und aufgestützten Füßen vor. Diese Gräber waren sehr arm an Beigaben. Wir führten die Erforschung des arpadenzeitlichen Dorfes fort. Wir haben vorwiegend breite und lange Umzäunungsgräben (?), ein Haus mit verschmiertem Boden und mit Ofen sowie mehrere Gruben erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen teil: die Restauratorin Ágnes Herczeg (KJM) und der Student László Iván (ELTE).

Valéria Kulcsár–Ágnes Somogyvári

30. *Tápé–Brunnenrayon Nr. 85* (Kom. Csongrád) (XXIX). Etwa 10 m von unserer im April 1988 durchgeführten Fundrettung entfernt wurde eine weitere Ölleitung gelegt, wovon 29 Gräber und eine sarmatenzeitliche Grube gestört wurden. Von den Gräbern gehören fünf zur Sarmatenzeit (alle sind gestört, vielleicht aus dem 3.–4. Jh.), die anderen stammen aus der Awarenzeit.

Im Zuge der sich ausschließlich auf die Spurlinie der Ölleitung beschränkten Rettungsgrabung ist uns gelungen zu bestätigen, daß das Jahrzehnte lang bekannte (s. Szeged története I, p. 197) Gräberfeld aus voneinander durch leere Gebiete getrennten Gräbergruppen besteht. Innerhalb der einzigen Grabgruppen sind die Gräber dicht aneinander. Die Bestattungssitten und die Beigaben sind vollkommen homogen, sie stimmen mit den vor zwei Jahren beschriebenen überein.

Ein hervorragender Fund unserer Fundrettung vom Jahre 1990 ist die Großbriemenzunge mit Tierkampfszene aus dem Grab Nr. 37; unsere wichtigste Beobachtung ist das von den Haarzöpfen des (Frauen)grabes Nr. 30 hinabhängende, in sich zurückkehrende Melonenkernperlenband.

An der Fundrettung nahmen die Archäologiepraktikantin Katalin Bozsik, die Restauratorin Ágnes Szőke, der Geodät András Varga (SzMFM), die Archäologiestudenten Zoltán Polgár, Csaba Szalontai (JATE), die Archäologin Julianna Cseh (Tata) und die Restauratorin Éva Oláh (Békcésaba) teil.

Béla Kürti

31. *Tiszaladány–Nagyhomokos* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). In den Jahren 1987–1988 führten wir Ausgrabungen an der von einer Sandgrube gefährdeten Fundstelle durch, infolge deren Häuser und Gruben von verschiedenen Funktionen einer Siedlung aus dem 2.–3. Jh. freigelegt wurden. Mit unseren letzten Schnitten haben wir den Rand des Akazienwaldes erreicht. Im Sommer 1990 erschlossen wir am eingefallenen Rand Grabreihen frei. Fundmaterial: Ohrringe, Perlen, römische Kleinbronzen, Ringe, Spinnwirtel, Schnallen, Gürtelgarnituren, Messer, Tierknochen und Eier als Grabbeigaben. Die Orientierung der Gräber ist W-O.

Pál Rainer

VÖLKERWANDERUNGSZEIT (Auf der Karte: Nr. 32–44)

32. *Bikács–Vasútállomás* (Kom. Tolna) (XXXI). 50 m östlich von der schon aufgelassenen Eisenbahnstation entfernt, auf dem Gebiet eines emporragenden Sandhügels stieß man auf ein Reitergrab im Laufe der Sandförderung.

In vier Tagen führten wir eine Fundrettung auf dem gefährdeten Gebiet durch. Es wurden sechs größtenteils ausgeraubte Gräber erschlossen. Das Reitergrab eines awarischen Mannes vom Anfang des 7. Jh. hat die chronologische Stellung des Gräberfeldes eindeutig geklärt.

Gyula Rosner

33. *Eplény, Veszprémi u. 55* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Garten des Försterhauses legten wir 11 Gräber von einem im Laufe eines Baus vorgekommenen awarenzeitlichen Gräberfeld mit diesem Jahr vollendet, es kam bloß ein Kindergrab vor. Die Grenzen des awarischen Gräberfeldes haben wir an den bisher nicht erforschten Rändern, mit einer durchschnittlichen Zugabe von 15–20 m eingegrenzt, es sieht so aus, daß es sich in keine Richtung mehr fortsetzt. Es wurden noch ein Skelettgrab in Hockerlage der Szakálhát-Gruppe und ein sarmatenzeitliches Grab freigelegt. Auch im weiteren haben sich die Spuren der spät-sarmatenzeitlichen Siedlung, in Form von großen Gruben gemeldet. Wir stießen auch auf die Siedlungsspuren der Szakálhát-Gruppe, drei Gruben sind zur Erschließung gekommen, in einer von denen mit Brandspuren. In der Umgebung vom awarischen Gräberfeld waren auch spärliche arpa-denzeitliche Siedlungsspuren (ein schmaler Graben, Feuerherd) zu beobachten.

István Erdélyi

34. *Gyenesdiás* (Kom. Zala) (XVI). Wir setzten die Erschließung des Gräberfeldes fort. Auf dem SW-Teil des Gräberfeldes wurden 81 Gräber freigelegt, so nahm die Zahl der Bestattungen im Gräberfeld auf 247 zu. Mit Ausnahme von fünf mittelawarischen Bestattungen stammen alle Gräber aus der Spätawarenzeit, die meisten sind auf die späteste Phase der Epoche zu datieren. Ein fünftel Teil der Gräber fiel der einstigen Plünderung zum Opfer. Dieser Gräberfeldteil ist verhältnismäßig arm, in nur insgesamt zwei Gräbern waren Gürtelgarnituren vorhanden. Die Zahl der Reiterbestattungen beträgt vier.

Róbert Müller

Gyoma, Fundstelle Nr. 264 (Kom. Békés) s. Nr. 5.

35. *Gyomaendrőd–Endrőd, Fundstelle Nr. 57, Szigetvári Gehöft* (Kom. Békés) (XLI). Die Freilegung des spätawarischen Gräberfeldes wurde in der Sandgrube einen kleinen Ofen mit eingestürztem Dach, mit zusammenstellbaren Stücken eines grauen, scheibengedrehten, großen Gefäßes auf der Backplatte.

Emese Lovász

36. *Jászapáti, Nagyállás út* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Wir legten die Gräber Nr. 360–400 frei. Unter den Funden kamen weitere Gürtelgarnituren, Reflexbogen, Ohrringe, Perlenketten und sonstige Gebrauchsgegenstände ans Tageslicht. Es kamen auffallend viele Kindergräber mit ziemlich ärmlichen Beigaben zum Vorschein, das vielleicht schon die Nähe eines (vermutlich des östlichen) der Ränder vom Gräberfeld andeutet. Wir haben auch zwei beigabenlose Skelette in Hockerlage erschlossen, die wegen ihrer Orientierung zum awarischen Gräberfeld gehören.

An der Ausgrabung nahm der Restaurator Péter Császár teil.

László Madaras

37. *Kaposmérő–Agyagbánya* (Kom. Somogy) (XIV). Auf dem Gebiet der Lehmgrube sind etwa 100–150 Gräber

aus dem 8.–9. Jh. infolge von Lehmgewinnung vernichtet worden. László Költő führte im März 1990 die Rettung von 21 Gräbern durch. Vom übriggebliebenen Gräberfeldteil kam im Mai 1990 eine Fläche von 640 m² mit insgesamt 80 Gräbern zur Erschließung. Die Gräber sind NS orientiert, alle sind gestört. Die Vertiefung des Grabbodens beim Kopf und Fuß ist allgemein. In den Gräbern, unter und über den Knochen ist je eine Kalkschicht zu beobachten, es kommt auch der in mehreren Schichten gekalkter Grabboden vor. In den Männer- und Frauengräbern sind Tierknochen (Geflügel, Schaf) und Eier gleichermaßen häufig.

Allgemein sind die Gefäßbeigaben (Grab Nr. 42.). Charakteristische Funde der Frauengräber sind die große Vielfaltigkeit an Formen aufweisende Ohrringe sowie Perlenketten, Spinnwirtel und Spindelscheiben, in einigen Frauengräbern kommen auch Nadelbehälter aus Bein vor. Armringe waren in zwei Gräbern, Halsring in einem Grab beigegen. Begleitfunde der Männergräber sind das Eisenmesser und die Eisenschnalle. Auf dem freigelegten Gräberfeldteil waren zwei Bestattungen von höherem Rang (Grab Nr. 198 mit Schwert, Grab Nr. 204 mit einer Gürtelgarnitur). Auf den späten Gebrauch des Gräberfeldes weisen Haarringe mit S-förmigem Ende und die Tatsache hin, daß Gürtelgarnituren nur in drei Gräbern vorkamen.

An der Ausgrabung nahmen Frau Ferenc (SMMI), Zoltán Gál (SMMI) und Zsolt Nyári (SMMI) teil.

Edith Bárdos

38. *Kölked–Feketekapu* (Kom. Baranya) (V). Wir legten die spätawarenzeitlichen Gräber Nr. 562–604 sowie die Gräben Nr. LX–LXIII frei. Die vollkommene Freilegung der Grabgruppe hat noch nicht stattgefunden.

Mitarbeiter: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

39. *Kunmadaras–Hajcsár út* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Etwa 3 km östlich von der Gemeinde entfernt, entlang dem Hajcsár Weg, an beiden Seiten einer Einhöhung liegt der Fundort. Die Fundorte A und B sind 150–200 m voneinander entfernt, sie sind von an beiden Seiten des Feldweges gezogenen Gräben durchgeschnitten. Auf dem westlichen Teil A kamen in einer Länge von 80–100 m skythenzeitliche und awarische Bestattungen vor. Sechs von den vorherigen, seicht eingegrabenen Urnen- und Brandschüttungsgräbern konnten genauer beobachtet und dokumentiert werden. Die Fundrettung brachte Gefäße, Eisenlanze, Eisenaxt, kalzinierte Menschenknochen ans Tageslicht. Unter den Funden gibt es auch eine bronzene Pfeilspitze. Aus den 10–11 annähernd NW-SO orientierten Gräbern kamen (vergoldete?) bronzene Gürtelbeschläge und sonstige Kleinigkeiten ins Museum. Auf dem östlichen Teil B zeigten sich Spuren eines spätmittelalterlichen Dorfes: 100–150 m lang waren Gruben (auch Grubenhäuser?), Öfen, Gräben zu bemerken, Töpfe, Ofen- und Topfkacheln, Mühlsteine, Lehmewurfstücke, Tierknochen konnten gesammelt werden.

János Cseh

40. *Lesencetomaj–Piroskereszt* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). (MRT 1. 28/3.) Im Rahmen einer kurzfristigen Ausgrabung setzten wir die Erschließung vom W-Teil des Gräberfeldes fort, es sind 26 Gräber vorgekommen. (Die Zahl der Gräber beträgt insgesamt 231.) Ein großer Teil der freigelegten Gräber war geplündert, sie enthielten wenige Funde. In fünf Fällen kamen Doppelbestattungen vor, drei von denen waren Mann-Frau mit reicheren Beigaben und je eine geplünderte Erwachsener-Kind- und doppelte Mäd-

chenbestattung (letzte wurde in situ ausgehoben). Außer den charakteristischen Funden (bronzene korbformige Ohrgehänge, bronzene oder eiserne Drahtarmbänder, Perlen, Eisenmesser, Schnallen, Reifen usw.) sind die in diesem Jahr zum ersten Male vorgekommenen silbernen Drahtarmbänder mit Scharnierkonstruktion, winzige bronzene Kleidzierden, eine Bronzescheibe sowie drei aus Bronzeblechen gepreßte Gürtelgarnituren erwähnenswert.

Ágota S. Perémi

Sopron (Kom. Győr-Ménfőcsanak-Sopron) s. Nr. 25/1

41. Szarvas, Fundstelle Nr. 75 (Rózsás) (Kom. Békés) (XLIII). Der topographische Fundort Szarvas, Nr. 75 (Rózsás-Hügel) ist ein im NO-Teil des Stadtgebietes, nördlich von der Landstraße nach Endrőd liegendes, vom flachen Gebiet emporragendes Plateau mit einem O-W-gerichteten Rand. Auf seinem N-Teil steht ein Kurgan mit einem schon flachen oberen Teil. Südlich des Kurgans war der ganze Fundort bis zum Anfang des Winters 1990 von einem O-W-gerichteten Kanal durchgeschnitten. Der Kanal wurde im Jahre 1962 ausgegraben, wodurch einige (wie es sich später herausstellte, awarische) Gräber und prähistorisches Siedlungsmaterial mit großer Wahrscheinlichkeit vernichtet wurden. 1973 wurde der Kanal verbreitert und damit die Siedlung und auch das awarische Gräberfeld wieder gestört. Im Laufe der damals fortgeführten Rettungsgrabung konnten wir 29 awarische Bestattungen freilegen. Die Erschließung des Gräberfeldes setzte sich von 1987 an jedes Jahr fort, im Jahre 1989 wurde schon die Erschließung von 79 Gräbern erledigt. Zwischen dem 3. und 13. Oktober 1990 sollte eine neuere Fundrettung im Kanal selbst, nachdem es aufgelassen wurde, durchgeführt werden. Die Abschrägen von einer Maschine geschnitten, konnten wir auch das im Jahre 1987 schon beobachtete Grab Nr. 80 freilegen, und glücklicherweise ist es auch gelungen, die Mehrheit der Orte der 1973 geretteten Gräber zu finden und die zwei Gräberfeldteile zu verbinden. Außer dieser kamen auch weitere Gräber zur Erschließung, die sich im untersten Teil des Kanals befanden. Letzten Endes sind gegenwärtig 97 Gräber von diesem Gräberfeld zum Vorschein gekommen.

Der bekannte Teil des Gräberfeldes ist längsförmig, NW-SO-gerichtet, es sind bisher 11 Reihen abzuzählen. Die Orientierung der Gräber ist NW-SO, mit Ausnahme von sechs Pferdebestattungen und drei neolithischen Gräbern in Hockerlage, die SO-NW orientiert waren. Ohne Beigaben waren 37, mit Gürtelbeschlägen 11 Bestattungen. Jedes der Pferde war mit verzierten Zaumbeschlägen ausgestattet, bzw. bei einem war auch ein Sattelknopf im Grab. Einer der Gürtelbeschläge ist greifen-rankenverziert, die anderen sind rankenverziert und mit Anhängern in dreifältiger Gruppierung ausgestattet. Von den Gürtelbeschlägen des Grabes Nr. 88 hebt sich die große Riemenzunge hervor, auf der ein Text in Runenschrift zu finden ist.

Iréen Juhász

Tápió-Brunnenrayon Nr. 8 (Kom. Csongrád) s. Nr. 30

Tiszadob-Sziget (Kom. Szabolcs-Szatmár) s. Nr. 13

42. Vasasszonyfa (Kom. Vas) (XXXV). In diesem Jahr haben wir mit der Erschließung von 43 Gräbern (Nr. 424–466) die authentisierende Freilegung des awarischen Gräberfeldes von großer Ausdehnung vollendet. Weitere Gräber können sich nur noch unter den Gärten bzw. unter dem Feldweg befinden.

Das Gräberfeld sollte wohl etwa tausend Gräber umfaßt haben. Aus den von uns in diesem Jahr freigelegten – gestörten – Gräbern sind bloß die Gürtelgarnitur des Grabes Nr. 466 und der dreiarmlige unverzierte Salzbehälter vom Grab Nr. 452 erwähnenswert.

Gábor Kiss

43/1. Vörs-Kanászkereszt (Kom. Somogy) (XIV). Auf dem im Zuge des Klein-Balaton-Projektes für Materialgewinnung abgesteckten Gebiet führten wir die Erschließung von beinahe 4000 m² durch, deren S-Teil auf ein stark dosiertes Gebiet fiel, wo hauptsächlich nur noch der Boden der Objekte zu beobachten war.

Die Mehrheit der etwa 90 Objekte ist von der Spätawarenzeit bis zum Ende der Arpadenzeit zu datieren (8.–13. Jh.). Auf einer Fläche von 50x140 m kam ein System von miteinander parallel oder aufeinander senkrecht verlaufenden flachen Gräben vor, deren Fundmaterial auf die erste Hälfte der bezeichneten Epoche (8.–9. Jh.) gesetzt werden kann, auch mehrere Gruben und Öfen (?) dürften zu dieser Epoche gehört haben. Aus einem in die Erde eingetieften Objekt mit äußerem Ofen und durchgebrannten Wänden (Räucher?) und aus anderen Gruben kam Fundmaterial vom 11.–13. Jh. zum Vorschein. Die chronologische Lage von einem großen, in die Erde vertieften, mit Pfostenlöchern ausgestatteten Bauobjekt von 4x5 m konnte wegen Mangel an Befund nicht festgestellt werden.

Auf dem N-Teil des Gebietes kamen acht spätbronzezeitliche Urnengräber in einer Gruppe vor, die zur frühen und älteren Phase der Urnenfelderkultur gehören. Es soll noch das Vorkommen von zwei kupferzeitlichen (Balaton-Gruppe?) und einer keltischen (LT-C) Grube erwähnt werden.

Mitarbeiter: László Költő und der Geodät-Zeichner János Tölös.

Szilvia Honti

43/2. Vörs-Papkert »B« (Kom. Somogy) (XIV). Auf einer Fläche von mehr als 750 m² haben wir weitere 55 Gräber (insgesamt 549 Bestattungen) des Gräberfeldes vom 9.–11. Jh. freigelegt. Die Zahl der awarischen Reiterbestattungen nahm auf 40 zu, in ihrer Umgebung wurde auch die zweite landnahmezeitliche symbolische Reiterbestattung gefunden (Grab Nr. 500). (Ins Grab wurden nur Pferdegeschirr, Trense und ein birnenförmiges Steigbügelpaar zu den Füßen des Toten beigelegt, ferner haben wir noch die Knochenreste seines Bogens und Köchers, den Köcherbeschlag und eine rhombusförmige Pfeilspitze im Grab gefunden.) Aus einem anderen Grab (Nr. 510) kamen eine Bogenmitteplatte und eine Pfeilspitze von ähnlichem landnahmezeitlichem Typ zum Vorschein. Dieser Horizont wird vom tropfenförmigen Anhänger mit geschliffener Glaseinlage und vom geflochtenen Armring des Kindergrabes Nr. 606 vertreten. Unter den awarischen Funden ist außer den vergoldeten rankenverzierten Gürtelgarnituren (Grab Nr. 495, 518) ein bemalter, gelber Napf mit Henkel (Grab Nr. 511) von hervorragender Bedeutung. Im SW-Teil des Gräberfeldes kamen auch in diesem Jahr typische Schmuckstücke des Gemeinvolkes ans Tageslicht: silberne Haarringe mit S-förmigem Ende (Grab Nr. 522), ein eiserner Raspel (Grab Nr. 530), ein Bronzerifen und gerippte Bandringe (Grab Nr. 545). Mit den in diesem Jahr freigelegten sechs spätbronzezeitlichen Gräbern (fünf Urnengräber und ein Brandschüttungsgrab) erhöhte sich die Zahl der zu dieser Epoche gehörenden Gräber auf 65. Von vier Urnengräbern mit den Gräbern vom vorigen Jahr zusammen zeichneten sich die Umriss einer neueren Grabgruppe ab, von deren Fundma-

terial kontinuierlich die frühe und spätere Phasen der Urnenfelderkultur (RBD-HA₁) vertreten sind. Das Brandschüttungsgrab kam ferner zutage, unter dessen HA₁-zeitlichen Beigaben ein linienverzierter Halsring erwähnt werden soll. Vom Gräberfeld des Volkes der transdanubischen inkrustierten Keramik legten wir ein Brandschüttungs- und ein Urnengrab frei, aus dem letzteren kamen zwei schwalbenschwanzförmige Blechanhänger ans Tageslicht. Die Zahl der bisher freigelegten mittelbronzezeitlichen Gräber beträgt 33. Etwas 100 m südlich von den schon früher vorgekommenen vier LT B- und C-zeitlichen keltischen Häusern kam ein weiteres, in die Erde eingetieftes keltisches Haus von 6,5x3,5 m mit abgerundetem rechteckigem, O-W-»gerichtetem« Grundriß, an seinen kürzeren Seiten mit je einem Pfostenloch vor. Der Eingang war wahrscheinlich in der SW-Ecke des Hauses. Auf Grund der wenigen Funde stammt es aus der Epoche LT D.

Mitarbeiter: Szilvia Honti, der Geodät-Zeichner János Tálos, der Zeichner Péter Doffkay, die Restauratorinnen Klára Marton und Ágnes Nagy.

László Költő-József Szentpéteri

44. *Zamárdi-Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). Wir setzten die Freilegung vom SW-Teil des Gräberfeldes fort. Es kam eine Fläche von 70x25 m (1750 m²) zur Erschließung, mit insgesamt 133 Gräbern (von Nr. 865 bis Nr. 997). Der freigelegte Gräberfeldteil war im 7. Jh. im Gebrauch, charakteristisch sind Eisenschnallen vom germanischen Typ, Knochenkämme, Eisengürtelbeschläge, eisernes Schneidezeug. In drei Gräbern kamen aus germanischen Bestattungen bekannte eiserne Hakenspieße vor. In 20 Gräbern konnten die Überreste von Gürteln beobachtet werden, die meisten davon sind Beschläge mit gepreßten frühen bronzenen und Silberblechen mit Bleifüllung, es kommen auch der Rest eines doppelschildförmigen vergoldeten Gürtels sowie mit Tierstil II verzierte Beschläge vor. Häufig treten tauschierte Eisengürtelbeschläge auf. 15 Gräber enthielten Gefäßbeigaben, insgesamt 16, im zwei Drittel Teil handgeformte Gefäße, mit eingedrücktem oder eingeschnittenem Rand. Frühe graue Keramik kam in drei Gräbern zum Vorschein, zwei Gräber enthielten stempelverzierte Keramik (eine davon ist mit Ausgußrohr ausgestattet). Das von Löchern durchgebohrte Gefäß von Grab Nr. 881 konnte als Sieb verwendet werden. Häufige Beigabe der Männergräber ist der Köcher, mit Silberrosetten verziert, Bogenplatten, Pfeilspitzen. In zwei Gräbern haben wir Überreste von Schwertern erschlossen. Der Plünderungsgrad ist auch im weiteren 100%, absolut leere Grabgruben kommen sehr häufig vor. Die Grabflecke sind vom großen Ausmaß (2x3 m), der Gebrauch der Sarges ist allgemein. Im Schnitt, in NW-SO-Richtung ist der Graben eines römerzeitlichen Marschlagers zu beobachten.

Konsultant: István Bóna (ELTE).

An der Ausgrabung nahmen Mária Bajók-Sótonyi (DÉLVIÉP), Frau Ferencz (SMMI), Zoltán Gál (SMMI) und Zsolt Nyári (SMMI) teil.

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME (Auf der Karte: Nr. 45–49)

45/1. *Balatonmogyoród-Büdöskúti dűlő* (Kom. Zala) (XL). Während der Suche nach der Stelle der Gespannsburg von Kolon haben wir eine Suchsonde auf einer der möglichen, anhand der oberflächlichen Spuren als Burg angenommen Stellen eröffnet. Aus dem im Suchschnitt ge-

fundenen Graben kamen keine für eine genaue Zeitbestimmung geeignete Funde vor. Die Größe des freigelegten Gebietes beträgt 90 m².

An der Ausgrabung nahm der Archäologietechniker Tibor Frankovich teil.

László Vándor

45/2. *Balatonmogyoród-Felső Koloni dűlő* (Kom. Zala) (XL). Wir führten die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. von Kolon fort. Auf dem S-Rand des Gräberfeldes haben wir zwei, auf dem N-Rand 63 Bestattungen erschlossen, so stieg die Zahl der freigelegten Gräber auf 510. Die freigelegten Bestattungen stammen aus dem 11. Jh., die meisten haben keine Beigaben. Aus den mit Beigaben versehenen Gräbern kamen Silberringe mit S-förmigem Ende, Ringe, Perlen zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm der Archäologietechniker Tibor Frankovich teil.

László Vándor

46. *Hajdúözü-Bodaszölő-Büdöskút* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Am Flurteil namens Büdöskút von Bodaszölő führten wir eine Rettungsgrabung durch, im Laufe deren ein aus 19 Bestattungen bestehender landnahmezeitlicher Gräberfeldteil erschlossen wurde. In den Gräbern wurden die Mitglieder einer kriegerischen Mittelschicht bestattet, in der Mehrheit mit ziemlich reichen Beigaben. Neben zwei Gräbern stießen wir auf die Spuren von partiellen Pferdebestattungen. Den Gräberfeldteil haben wir von der O- W- und S-Seite begrenzt. In nördlicher Richtung setzt es sich wahrscheinlich fort, dort ist es aber nicht gefährdet.

Zsigmond Hajdú

47. *Ikervár, Virág u.* (Kom. Vas) (XXXV). Mit der Erschließung der Gräber Nr. 119–140 haben wir die Erforschung des Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. vollendet. Auf dem uns zur Verfügung stehenden Gebiet haben wir alle Gräber erschlossen und damit auch die gesamte Ausdehnung des Grabfeldes bestimmt. Auch die zerstörten und die zur Zeit nicht zu erschließenden Gräber einbezogen, dürfte das Gräberfeld einst etwa 200 Bestattungen enthalten haben. Aus den Gräbern kamen außer einer kegelförmigen Glocke (Grab Nr. 130), römischen Bronzemünzen (Grab Nr. 119), Pfeilspitzen (Gräber Nr. 128, 136), einem Feuerstahl (Grab Nr. 132) und einigen Kleidzieren mit herzförmigem Anhänger (Grab Nr. 137) die übliche Haarringe mit S-förmigem Ende, Ringe, Arminge usw. ans Tageslicht.

Erika P. Hajmási-Gábor Kiss

Kemenesszentpéter (Kom. Veszprém) s. Nr. 22

48. *Kenézlő-Fazekaszug* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Nach einer früheren Lokalbesichtigung führten wir eine authentisierende Grabung auf dem berühmten landnahmezeitlichen Fundort durch. Den Ort der Ausgrabung von András Jósá aus dem Jahr 1913 konnten wir vorläufig nicht identifizieren, wir haben aber den Ort der Freilegungen von Nándor Fettich aus den Jahren 1927 und 1930 mit voller Sicherheit entdeckt. Wir stießen auf die Reste von fünf Bestattungen, die von ihm nach der Freilegung dort gelassen sind, von denen das Grab Nr. 46 auf Grund eines vorgekommenen Beschlages auch identifiziert werden konnte. Nach dem lokalansässigen Mitteleiler Gábor Perjés ließ hier auch der Grundbesitzer Géza Szalay im Jahre 1919–20 Forschungen durchführen, und er hat sich ans Vorkommen von

etwa acht Gräbern erinnert. Die Fortsetzung der Arbeit wird im Jahre 1991 geplant.

László Kovács–László Révész

49. *Sarkadkeresztúr–Csapháti legelő, Barna Gehőft* (Kom. Békés) (II). Wir setzten die im Jahre 1989 begonnene Ausgrabung auf dem hiesigen Gräberfeld vom 10–11. Jh. fort. 1990 legten wir weitere 74 Gräber frei, so stieg die Zahl der Bestattungen auf 103. Im hervorragendsten Grab lag ein mit Pferdegeschirr, Bogen, Pfeilen und knochenverziertem Köcher bestatteter Krieger. Aus den Frauengräbern kamen ein Halsring, Armringe, Haarringe mit S-förmigem Ende, Ringe vor. In stattlicher Anzahl kamen Silbermünzen aus der Zeit König Stephans bis König Ladislaus zum Vorschein. In einem der Gräber war eine keltische Frau, bei ihren Füßen mit Gefäßbeigabe, auf dem Arm mit Armring bestattet.

Pál Medgyesi

ARPADENZEIT (Auf der Karte: Nr. 50–57)

Budapest I. Königspalast der Burg Buda s. 60/1

50/1. *Budapest III. Ecke Árpád fejedelem útja Tél u.* (III). Der römischen Forschung anschließend kamen die Steinmauer und das Fußbodenniveau eines Gebäudes aus dem 13. Jh. ans Tageslicht. Aus der darunter liegenden Auffüllungsschicht kam das Fundmaterial des 11–12. Jh. zum Vorschein.

Frau Herta Bertalan

50/2. *Budapest III., Csetete u. 1–3 (Óbuda–Újlak)* (III). Im SW-Abschnitt des Gebäudes meldete sich auf einer kleineren Fläche, sich mit römischen Schichten berührend, das Detail einer planierten Schicht mit Holzkohlenresten und Lehmbeurwürfstücken, das Gefäßbruchstücke aus dem 12. Jh. und Tierknochen enthielt. Ein Steinhäufen von einem Durchmesser von 1,5x2 m enthielt Keramik aus dem 10–11. Jh., darunter blieb die Verfärbung von einer SO–NW-gerichteten flachen Grube erhalten. Im O–Teil von dieser blieb der rotgebrannte Boden einer kleinen Feuerungsanlage mit verkohlten Holzresten und Gefäßbruchstücken aus dem 10. Jh. rundherum erhalten.

Judit Gádor

50/3. *Budapest III., Pacsirtamező (Korvin Ottó) u. 3–5* (III). In der Planierungsschicht der römischen Objekte aus dem 3–4. Jh., an beiden Seiten der O–W-gerichteten römischen Straße waren auf arpadenzeitliche Siedlungsspuren hinweisende Keramikfunde zu beobachten. Im N–Teil des Gebietes legten wir das Detail eines von einer neuzeitlichen Kellermauer durchgeschnittenen arpadenzeitlichen Grubenhauses mit einem Grundriß von 5x4 m frei, welches in seiner vollen Tiefe von einer aus Planierung der römischen Gebäuden stammenden Aufschüttung mit Steinen und gebrannten Lehmbeurwürfstücken eingefüllt war. In der Einfüllung waren zu Beginn des 13. Jh. datierbares Keramikmaterial in großer Menge sowie Tierknochen, Eisengegenstandbruchstücke mit wenigem römischem Material gemischt. Bedeutungsvoll unter den römischen Funden ist das Fragment eines in der Einfüllung gefundenen Altersteines.

In der oberen, steinigen Schicht des arpadenzeitlichen Hauses lag ein N–S-orientiertes, gestörtes Grab. Damit zusammenhängend, in der Richtung von O–W waren die überreste von N–S-orientierten, durch neuzeitlichen Bauarbeiten

gestörten Bestattungen zu beobachten (neun Gräber). Die chronologische Lage des Gräberfelddetails ist unsicher, es kann zwischen das 15. und 17. Jh. gesetzt werden.

Judit Gádor

Budapest III., Budaújlak Block III/9, Pacsirtamező u. s. Nr. 19/7

52. *Ceglédbercel–Gerje part* (Kom. Pest) (VI). Auf dem zum ersten Male tiefgepflügten Gebiet wurde ein arpadenzeitliches Dorf mit dessen Gräberfeld und mit dem Fundament der Kirche zugrunde gerichtet. Wir waren bestrebt, die Schäden im Rahmen einer kurzfristigen Fundrettung am O–Ende des sich im Gestalt von einem Kipfel hinziehenden Fundortes zu ermitteln. Auf demselben Teil, auf einer Fläche von etwa 20x20 m haben wir Reste von acht zerstörten Öfen bemerkt, zwei von denen wurden erschlossen. Beide Öfen waren zweimal verschmiert, unter beiden Verschmierungen war eine Scherbschicht bedeckt. Die Keramikbruchstücke sind auf das 13–14. Jh. zu datieren. Neben dem Ofen Nr. 2 kam eine Münze des Karl Robert vor. Über die Konstruktion der Öfen konnte nur so viel festgestellt werden, daß ihre Wände und vermutlich auch die Gewölbe aus Ziegeln errichtet waren. Auf dem Gebiet des Dorfes haben wir Keramik in großer Menge gesammelt, im erster Linie kamen Bruchstücke von Töpfen und Tonkesseln vor, wir fanden aber auch eine kurze Sense an der Oberfläche.

An der Fundrettung nahmen Elek Benkő (MTA RI), die Restauratoren Hedvig Borsos und Attila Kogler (CKM) und die Archäologiestudentin Krisztina Scheffer (JATE) teil.

Edit Tari

51/3. *Cegléd–Nyúlfehalom* (Kom. Pest) (VI). Auf der längst bekannten Fundstelle erforschten wir ein kirchliches Gebäude. Auf dem erhalten gebliebenen winzigen Teil des Hügels befanden sich illegale Sandbaugruben. Es wurde das Fundament von einer ziemlich kleinen Kirche mit halbkreisförmigem Chor erschlossen. Die Fundamente von Chor und Schiff waren in keiner Verbindung, zum Chor wurde ein viel schmaleres Fundament errichtet, das später um ein halbes Meter verbreitert wurde. Das Maßstäbe der Kirche: die gemeinsame Länge von Chor und Schiff beträgt 9,6 m, ihre gemeinsame innere Länge ist 7,6 m. Davon ist das Innenmaß des Schiffes 3,8x4,8 m. Vor dem Bau der Kirche wurde der Hügel schon als Bestattungsstätte benutzt. Unter dem Fundament des Gebäudes haben wir mehrere Gräber gefunden, einige wurden bei den Fundierungsarbeiten auch durchgeschnitten. In einem der unter die Kirchenmauer hinziehenden frühen Gräber haben wir auch eine Münze gefunden (CNH I. 8). Auf dem Friedhof um die Kirche legten wir 52 Gräber frei, davon haben sich drei als spätmittelalterlich erwiesen. Beigaben: Münzen, Rosenkranzkreuz, Bronzeringe mit Blumenkopf. Aus dem gestörten Inneren des Chores kam die bronzene Rückseite eines Brustkreuzreliquiers (mit der Darstellung der Hl. Maria, mit griechischer Inschrift) zum Vorschein sowie ein Wiener Denar aus dem 14. Jh. (Albert II.).

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Eszter Istvánovics (Jósa András Museum, Nyíregyháza), Valéria Kulcsár (Katona József Museum, Kecskemét), László Simon (Arany János Museum, Nagykovács) sowie die Restauratorin Hedvig Borsos (CKM) und die Kulturleiterinnen Erzsébet Reznák (CKM) und Katalin Tóth teil.

Edit Tari

51/2. *Cegléd-Kövespart* (Kom. Pest) (VI). Wir haben die seit 1988 laufende Rettungsgrabung des Friedhofes um die Kirche beendet, die Zahl der Bestattungen hat sich um weitere 78 Gräbern vermehrt. Auf dem höchst liegenden, gefährdeten Teil des Hügels wurden 266 Gräber erschlossen. Der Friedhof setzt sich nach S fort, hier sind die Gräber aber tief und nicht gefährdet. Das Gräberfeld hat stellenweise vier Schichten. An mehreren Skeletten konnten Brandspuren beobachtet werden. Wir legten auch leere Grabgruben und die Gräber von unregelmäßiger Orientierung frei. Unter dem arpadenzeitlichen Friedhof erschlossen wir auch ein bronzezeitliches Haus. Die Gräben auf dem Gebiet des Gräberfeldes waren alle neuzeitlich. Beigaben: Haarringe mit S-Endung, Münzen hauptsächlich vom 12. Jh., Ringe.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Krisztina Scheffer (JATE) und Alexander Wyness (Kanada) teil.

Edít Tari

51/11. *Cegléd-Kőhalom* (Kom. Pest) (VI). Auf dem Gebiet der längst unter Kultivierung stehenden arpadenzeitlichen Siedlung, auf einem emporragenden kleinen Hügel versuchten wir das Fundament der Kirche zu klären. Leider ist der Hügel so beschädigt, daß wir davon nichts mehr fanden. Auf dem Friedhof um die Kirche erschlossen wir 14 Gräber. Auch der überwiegende Teil der mehrschichtigen Bestattungen war beschädigt. Beigaben: Haarringe mit S-förmigem Ende, Münzen, Ohrring.

An der Ausgrabung nahm der Student Alexander Wyness (Kanada) teil.

Edít Tari

53. *Edelény-Burgwall von Borsod* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Inneren des Burgwalles läuft die archäologische Forschungsarbeit seit 1987. Der diesjährigen Erschließung ging ein bodenmechanischer Bohrungsuntersuchung voran, anhand deren Ergebnisse unsere Schnitte ausgesteckt wurden. In den Schnitten entdeckten wir die S-Seite des schon 1987 un 1989 vorgekommen Grabens. Am Rand des Grabens konnten wir die Überreste einer in Lehm gesetzten Steinmauer bemerken, unter der etwa 50, meist vom Boden zusammengedrückte Gefäße zum Vorschein kamen. Außer den Gefäßen kamen mehrere Schmuckstücke: Armring, Harring, bronzene Hakenspirale, Gebrauchsgegenstände: Eisenmesser, Pfeilspitzen, Spinnwirtel sowie gebrannte Getreidekörner in großer Menge ans Tageslicht. Am Grabendamm haben wir die Spuren eines in die Erde eingetieften Hauses und mehrerer Mülsteinbruchstücke beobachtet. Die Linie des Grabens konnte von der Stelle des Walldurchschnittes von 1988-89 bis zu einer Entfernung von etwa 5 m, wo es aufhörte, gefolgt werden.

Mária Wolf

Gellénháza-Városvölgy (Kom. Zala) s. Nr. 4

Gyomaendrőd Fundort E-170 (Kom. Békés) s. Nr. 28

Gyomaendrőd-Endrőd (Kom. Békés) s. Nr. 35

Hidegség-Templomdomb (Kom. Győr-Moson-Sopron) s. Nr. 6

54. *Ibrány, Esbó-Hügel* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). 1990 wurde die vollkommene Erschließung des Gräberfeldes beendet. Die gesamte Grabzahl beträgt 269, ferner sind vier rechteckige Gruben mit abgerundeten Ecken vorgekommen, in denen zerstreute Aschen und Scherben (wahrscheinlich aus der Bronzezeit) zum Vorschein ka-

men. Das Spezifikum des Gräberfeldes aus dem 10-11. Jh. ist eine im Laufe der diesjährigen Freilegung zutage geförderte kleinere Grabgruppe von umgekehrter Orientierung. In einem der Gräber fanden wir ein Ohrgehängepaar vom sog. Tokajer Typ.

Mitgeber: Valéria Kulcsár (Kecskemét), der Zeichner Zsolt Benke.

Eszter Istvánovics

55. *Karos-Tobolyka* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Fundort befindet sich in der O-Gemarkung der Gemeinde Karos. In den 1960er Jahren wurde hier eine gelegentlich benutzte Sandgrube eröffnet. Damals führte István Erdélyi eine kleinere Rettungsgrabung auf dem Gelände durch. Im Laufe von dieser legte er Funde aus dem 9-13. Jh., einen Ofen und ein in die Erde eingetieftes Haus frei. Während unserer Geländebegehungen im Bodrog-Tal im Herbst 1989 haben wir den Fundort identifiziert. Dann bemerkten wir, daß man die seit langer Zeit nicht benutzte Sandgrube wieder abbaut. Nachdem wir vom Gemeindevorstand erfuhren, daß es hier nicht nur um einen gelegentlichen Sandabbau, sondern um einen geplanten kontinuierlichen Sandverkauf geht, ist der Fundort wieder gefährdet. Im Jahre 1990 führten wir eine authentisierende Fundrettung auf dem Gelände durch, die sich auf eine Fläche von etwa 1000 m² erstreckte. Im Laufe dieser konnten acht in die Erde eingegrabene Häuser und 15 freistehende Öfen erschlossen werden. Die Mehrheit des Befundes stammt aus dem 9-10. Jh., wir sammelten auch einige prähistorische Scherben.

Mária Wolf

Kemenesszentpéter (Kom. Veszprém) s. Nr. 22

Kiskunfélegyháza, Páka (Kom. Bács-Kiskun) s. Nr. 29

56. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXXIX). Wir haben die Fortsetzung der in den früheren Jahren freigelegten Grabensysteme der Siedlung aus dem 11. Jh. auf einer neuen großen Fläche erschlossen, ferner kam es auch zur Freilegung von den in die Erde eingetieften Gebäuden Nr. 20 und 21. In weiteren zwei Schnitten wurden die Spuren der zu den Klostergebäuden führenden Wagenstraße verfolgt und in mehreren neuen Schnitten die Gehrneaus vom Klosterhof erschlossen (12-13. Jh.). Das Bild vom Marktflecken Szer aus dem 14-15. Jh. wurde in diesem Jahr bloß um einige Abfallgruben reicher, vom deren Fundmaterial die Glasgefäße und ein völlig intakt zum Vorschein gekommenes Gänseei erwähnenswert sind. Teilnehmer: Ferenc Hörváth (Szeged MFM).

Katalin Vályi

Sopron (Kom. Győr-Moson-Sopron) s. Nr. 25/1

Szombathely, Szent Márton templom (Kom. Vas) s. Nr. 74

57. *Visegrád-Várkert* (Kom. Pest) (V). An der N- und S-Seite der arpadenzeitlichen Kirche legten wir die Gräber Nr. 307-347 frei. In einem der Gräber war die Münze von Stephan II (CNH. I. 54), in einem anderen ein Denar aus dem 12. Jh. (CNH. I. 75) zu finden. Über dem Skelett des im letzteren Grab liegenden kraftvollen Mannes lag eine unbearbeitete große Steinplatte von unregelmäßiger Gestalt. Neben den Skeletten fanden wir sehr wenige Beigaben: einige Haarringe mit S-förmigem Ende, Perlen, runde Bronzeschnalle. In mehreren Gräbern konnten Sargspuren be-

obachtet werden: die Sargbretter hielten winzige Eisenklammern, Krampen zusammen.

Júlia Kovalovszki

Vörs-Kanászker (Kom. Somogy) s. Nr. 43/1

Vörs-Papkert (Kom. Somogy) s. Nr. 43/2

Zsámbék (Kom. Pest) s. Nr. 78

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT (Auf der Karte: Nr. 58–78)

58. *Babócsa-Basakert* (Kom. Somogy) (XIV). Im W-Teil von Basakert legen wir die im Jahre 1989 begonnene Freilegung des Marktfleckenareals fort. NW vom 1989 erschlossenen Türkischen Bad und annähernd 50 m W vom Benediktinerkloster eröffneten wir den NS-gerichteten Suchgraben Nr. 1. In diesem sowie im darauf senkrecht, WO gezogenen, das ganze Gebiet durchschneidenden Suchgraben Nr. 2 kamen hauptsächlich auf das Spätmittelalter, auf die Türkenzeit hinweisende Gruben zum Vorschein, genauso wie in den Suchgräben Nr. 3–12, mit denen die N-Hälfte des Gebietes durchforscht wurde. Hier wurden auch – stellenweise 2–3 m tiefe – Gruben aus dem 16–17. Jh. mit einem Durchmesser vom 1,5–2 m zutage gefördert. Dieser Abschnitt konnte am Rand des türkenzeitlichen Marktfleckens sein, worauf in erster Linie zahlreiche Tierknochen, Keramikfunde mit grüner Glasur und verschiedene Eisenfunde: Bänder, Nägel hinweisen. Ungefähr in der Mitte der N-Strecke kamen ziegelige Grundmauern und von türkenzeitlichen Gruben teilweise gestörte Fußböden eines mit Ziegelmauer und mit innerem Feuerherd ausgestatteten mehrgliedrigen, großen Hauses aus dem 14–15. Jh. (Kurie!) vor (Größe: 25x12 m). Aus der zum Herrenhof bzw. zum mehrgliedrigen Haus gehörenden Gewanne (aus dem Garten!) kamen die Abfallgruben der späteren Epoche zum Vorschein. NW von der Kurie (in den Suchgräben Nr. 10–12) sind Bruchstücke von auf die Arpadenzeit hinweisenden grauen Töpfen mit Wellenlinienverzierung und mit unregelmäßigem Rand ans Tageslicht gekommen. Im mit den Suchgräben Nr. 2 und 4 parallel gezogenen Suchgraben Nr. 21 zeigten sich die Überreste der Ziegelmauer und des Fußbodens eines großen Palastes (?). (Im großen und ganzen in der S-Hälfte von den Suchgräben Nr. 13–16.) Auf Grund des Fundmaterials sowie der unter dem Fußboden vorgekommenen Keramik kann es auf das 14–15. Jh. datiert werden. Wir konnten nur die N- und WO-Ausdehnung des Gebäudes von großem Ausmaß (mindestens 35 m lang) bestimmen. Letzten Endes ist es uns im Jahre 1990 gelungen, mit Suchgrabenmethode das siedlungsstrukturelle, topographische Bild des arpadenzeitlichen und mittelalterlichen Dorfes Babócsa – ähnlich der Erschließung vom Marktfleckendetail von 1989 – zu bestimmen.

NW vom Türkischen Bad dürfte der weniger dicht bewohnte Teil der Siedlung liegen, bzw. hier dürften zwei voneinander durch Garten und Grundstück getrennte größere Gebäude, Höfe stehen. Die mittelalterlichen Gebäuden »lebten« wahrscheinlich auch in der Türkenzeit »weiter«. Darauf weisen die in unserer Umgebung in einer größeren Zahl (10–12) zum Vorschein gekommenen Vorrats- bzw. Abfallgruben von verschiedenen Formen hin.

Kálmán Magyar

59. *Bodrogolaszi-Kánok dűlő* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Vom Museumsdirektor von Sátoraljaúj-

hely József Fehér wurde gemeldet, daß ein lokaler Privatsammler am 17. Juni drei, am nächsten Tag 39 mittelalterliche Goldmünzen ins Kazinczy-Museum gebracht hatte. Der Finder war ein Bewohner von Bodrogolaszi, László Orosz, der die ersten drei Stücke zum Verkaufszweck, die weiteren Stücke aber, vom Direktor überredet, in der Hoffnung eines dem Finder gebührenden Lohns ans Museum ablieferte. Auf dem Fundort, der in der Gemarkung von Bodrogolaszi, zwischen dem geregelten, neuen Bett und dem alten toten Arm des Bodrog liegt und nur mit Fähre oder Boot erreicht werden kann, haben wir Zustände nach dem im Dorf ausgebrochenen »Goldfieber« gefunden. Das Maisfeld wurde auf einem großen Gebiet zerrüttet, unsere vom Metallsuchgerät durchgeführte Erforschung war ergebnislos. Wir erfuhren aber, daß mehrere Personen aus dem Dorf Goldmünzen haben, sie kaufen und verkaufen sogar um 10–12 Tausend Forint. Nachdem das persönliche Überzeugen ohne Wirkung blieb und niemand die Münzen bis zum Ende der gegebenen Schonzeit eingeliefert hatte, waren wir gezwungen, eine Anzeige an der Polizeihauptmannschaft des Komitats Borsod zu erstatten.

Während der authentisierenden Ausgrabung kamen noch acht Goldmünzen zum Vorschein. Obwohl auch einige mittelalterliche Scherben unter den oberflächlichen Keramikbruchstücken vorhanden waren, stammen die in unseren drei Blöcken von 5x5 m bemerkten archäologischen Erscheinungen (die Ecke eines Objektes mit einem Pfostenloch, ein Ofen und eine Abfallgrube) aus der Kaiserzeit.

Von der mit der authentisierenden Ausgrabung parallel laufenden Untersuchung der Polizei wurde zutage gebracht, daß mindestens 200 Stück von den Münzen vorgekommen waren, wovon aber fast die Hälfte von den Findern schon verkauft wurde. Schließlich gelangen 74 Münzen mit den in Beschlag genommenen Stücken zusammen aus diesem Fund vom unschätzbaren Wert in den Besitz des Museums. Die früheste Prägung ist der Goldgulden des Albert von Habsburg (1438), die späteste von unserem Besitz der Goldgulden des Ferdinand I. (1556). Im Befund kommen auch die Goldmünze des Sigismund, König von Polen (1551), Ernest-Dukaten, Salzburg (1548), Ferdinand-Dukaten, Kärnten (1544, 1550, 1556), Goldgulden des Ludwig II. (1517, 1519, 1522) usw. vor.

Wir konnten keine Angaben erwerben, ob irgendein Tongefäß in der Nähe der Goldmünzen gewesen war. Nach unserer Annahme, nachdem die Münzen vom Pflug auf einem großen Gebiet auseinandergezogen waren, hat man diesen bedeutenden Schatz eher in Leder oder in Leinen gehüllt auf diesem aller Wahrscheinlichkeit nach unbewohnten, sumpfigen Gelände (der Boden ist harter Flußschlamm), nicht besonders tief (die acht Stücke fanden wir in einer Tiefe von 30–40 cm), in der Hoffnung des späteren Ausgrabens verborgen. Als Orientierungspunkt dürfte die im 13. Jh. errichtete Kirche dienen, die sich genau dem Fundort gegenüber befindet.

Emese Lovász

60/I. *Budapest I., Königspalast der Burg von Buda* (III). Im Jahre 1990 wurden die früher begonnenen Ausgrabungen auf dem sog. Csikós-Hof (N-Teil des W-Zwingers) fortgesetzt. Beim N-Abschlußmauer des Hofes stellte es sich heraus, daß es nicht zur gleichen Zeit mit der N-Abschlußmauer vom Hunyadi-Hof (nördlicher Vorhof) ausgebaut war, die nördlichen Befestigungen sind also keine »Produkte« einer einzigen Bauphase. Auf der gleichen Stelle erschlossen wir den neueren Abschnitt eines früher schon bemerkten, N-S-gerichteten, arpadenzeitlichen Grabens. Am Berührungspunkt der den Hof vom W umgebenden Burg-

mauer und des Turmes von Pascha Karakas, auf der äußeren Seite wurde eine kleinere Sondierung durchgeführt. Auf Grund dieser scheint es, daß der Turm sekundär zur NW-Ecke des Hofes gebaut wurde. (Innerhalb des Turmes sind hier weitere Forschungen erforderlich!) Am S-Ende des Csikós-Hofes, beim sog. Arányi-Tor (Tor der Teilungsmauer) führten wir die Erschließung der früher bemerkten Straßenniveaus fort. Es wurde eindeutig, daß der Tor an eine schon viel früher (13–14. Jh.) benutzte Straßenlinie angepaßt ausgestaltet wurde (Anfang des 15. Jh.). Auf diesem Gebiet ist die Fortsetzung der Arbeit unbedingt nötig, um die (sich im Laufe der Zeit ändernden?) Achsen der Straßen bestimmen zu können.

Károly Magyar

60/2. Budapest I., Esztergomer Rondell (III). Im Rahmen des Rekonstruktionsprogramms für die Burgmauer wurde eine 3,2x2,6 m breite und 14 m tiefe Sonde im Rondell gebohrt. In der O-Profilwand der Sonde kam eine im Verhältnis zum heutigen Niveau in einer Tiefe von 11 m fundierte verputzte Mauer vor, deren aufgehendes Mauerwerk etwa 6 m, die Mauerstärke 2,20 m beträgt.

Mitarbeiter: der Grabungstechniker Zsolt Viemann.

Zoltán Bencze

60/3. Budapest I., Kapisztrán tér 2–4 (III). Auf diesem Gebiet konnten wir einen Schnitt von 6x14 m durchforschen. Es kam ein weiterer Abschnitt der Stadtmauer aus der Zeit Béla IV. zum Vorschein. Auf der inneren Seite der Stadtmauer stießen wir auch auf den W-Abschlußmauer eines – teilweise auf eine in den Felsen eingeschnittene Grube gebauten – Steinhauses. Nachdem die O-Abschlußmauer des Hauses schon bekannt war, stellte sich heraus, daß die Breite des Hauses 6,40 m beträgt. Westlich von der W-Abschlußmauer des Hauses entdeckten wir mehrere, in den Felsen eingeschnittene Gruben, der äußeren Seite der Stadtmauer schloß sich eine mit Steinen umgesetzte Grube an.

Mitarbeiter: Der Grabungstechniker Zsolt Viemann.

Zoltán Bencze

60/4. Budapest II. Budakeszi út 91–95 (III). Im Jahre 1990 führten wir die Forschungen N von der frühgotischen Kirche, auf einem Teil des Kreuzganges fort. Wir versuchten die W- und N-Mauern der Kreuzganges zu klären. Im Zuge der Ausgrabung kamen zehn Gräber ans Tageslicht.

Mitarbeiter: Die Archäologin Edit Kocsis, die Archäologiestudentin Dorottya Nyékelyi und der Grabungstechniker Zsolt Viemann.

Zoltán Bencze

60/5. Budapest II. Tölgyfa u. 28 (III). Auf dem Gebiet des mittelalterlichen Felhévíz, S von der Dreifaltigkeitskirche legten wir Öfen und Häuser der sich im 11–12. Jh. entfaltenden Siedlung frei. Nach einer Terrainregelung im 13. Jh. wurde ein Steinhaus mit einem hölzernen Gang gebaut, daneben befinden sich Grubenhäuser und frei stehende Öfen. Die Siedlung wird in der ersten Hälfte des 16. Jh. vernichtet. Das Gelände ist öde bis zur Mitte des 18. Jh., erst am Ende des Jahrhunderts wird es wieder bebaut. Im 19. Jh. errichtet man neuere Erdgeschoßbauten, die in den 1960er Jahren abgerissen wurden.

Unter der mittelalterlichen Siedlung bemerkten wir Überreste eines römischen Ofens, unter dessen Fußbodenniveau sich ein gewölbter großer »Kanal« zieht. Der in einer Länge von etwa 20 m verfolgbare, N–S-gerichtete,

leicht bogenförmige Bau steht vermutlich mit dem römischen Wasserleitungssystem im Zusammenhang.

Zoltán Bencze–Juan Cabello–Csaba László

60/6. Budapest III. Fő tér 1., Zichy-Schloß (III). Im Jahre 1990 wurde die Ausgrabung vom vorigen Jahr beendet. Das mittelalterliche Gräberfeld bzw. die dicke Grab-schicht setzte sich bis zu einer bogenförmigen ausgebeuteten Mauer fort. Es ist anzunehmen, daß es vielleicht die Mauer der ersten Kirche der Propstei, der Peterkirche gewesen war. An der O-Seite waren kleinere frühmittelalterliche Siedlungsspuren zu beobachten, ferner kam ein bis zur Tiefe der römischen Fossa hinunterragendes Objekt zur Erschließung. (Römerzeit s. bei Margit Németh.)

Julianna Altmann

Budapest III. Pacsirtamező u. 2–3 s. Nr. 50/3

60/7. Budapest XX. Soroksár-Milleneumi telep (III). 1990 führten wir eine Rettungsgrabung auf dem Sportplatz der Fabrik, auf dem Gelände des mittelalterlichen Dorfes Szentdienes durch. Auf der SW-Seite des Dorfes kam eine Festung vor, deren mit Stützpfeilern befestigte Mauer von einem Durchmesser von 40 m zur Erschließung kam. Vom mit einer Festungsmauer umgebenen Gebäude kennen wir vorläufig nur einen kleineren Mauerabschnitt, die Erforschung des Gebäudes werden wir fortführen. Im Dorf legten wir ein großes Wohnhaus mit Steinofen aus dem 13. Jh. mit reichen archäologischen Funden frei.

Katalin Melis

60/8. Budapest XXII., Vor dem Gebäude Háros út 6 (III). Auf der Spurlinie der in der W-Gemarkung des mittelalterlichen Dorfes Csót durchführenden neuen Verkehrsstraße führten wir eine Rettungsgrabung durch. Es kam das früheste, von authentischer Freilegung bekanntgewordene Detail des Dorfes zum Vorschein: ein großes, in die Erde eingetieftes Haus mit Steinofen, mit äußerem Ofen, freistehender Feuerstelle und Abfallgrube rundherum. Auch mehrere Elemente des in der W-Gemarkung des spätmittelalterlichen Dorfes entlangziehenden Flurgrabensystems von mehreren Perioden wurden erschlossen. In der Einfüllung der Gräben waren Keramikbruchstücke aus dem 15. Jh. und auffallend viele Tierknochen zu finden.

Mitarbeiter: die Studentin Csilla Zatykó.

Katalin Melis

Cegléd–Nyülfülehalom (Kom. Pest) s. Nr. 51/3

61/1. Eger; Zusammenfassender Bericht über die Koordinationsinspektionen der auf dem Gebiet der Burg von Eger laufenden architektonischen-konservierenden Arbeiten (Varkoch-Tor [fünfeckiger Torturm], Erdbastei-Kanonensaal) (Kom. Heves) (IX). Es ist bald zehn Jahre her, daß keine richtige Ausgrabungen auf dem Gebiet der Burg von Eger laufen. Regelmäßige archäologische Beobachtungen, eventuell kleinere Eingriffe dokumentierenden Charakters sind aber notwendig. Die obigen architektonischen Konservierungsarbeiten werden vom Unternehmen TANÉP von Eger durchgeführt. Die Pläne wurden von MÉLYÉPTEK (Budapest) entworfen. Die regelmäßigen archäologischen Beobachtungen wurden bis 1989 von Károly Kozák geführt, der beinahe 30 Jahre lang der Ausgräber der Burg von Eger war. Gegenwärtig werden diese Arbeiten vom Archäologen László Fodor (Dobó I.-Burgmuseum Eger) und vom samlungsleitenden Archäologie-Techniker János Kárpáti (Eger–Budapest, OMF) fortgesetzt. Unsere Arbeitstätigkeit

erstreckte sich auf drei Arbeitsstellen. Auf die *Umgebung der N-Burgmauer und des Tores* sowie auf die *Sándor Bastei und ihre Umgebung*. Ein wichtiges Arbeitsgebiet war die *Erdbastei* und die dazugehörigen Kanonensäle und Korridore. Hier wurden die Mauerverstärkungs- und Isolationsarbeiten, die erneuerte Wölbung des Treppenganges, die Verstärkung der inneren Mauer der Bastei, die Ummauerung der Schießscharten fertig. Im Kanonensaal hat man der Ausbau eines alten unvollendet gebliebenen Treppenganges, ferner die Erschließung einer Schlüpfpforte an der SW-Basteiecke beendet.

Das dritte bedeutende Arbeitsgebiet ist die *SW-Außenseite des Varkoch-Tores*. Hier wurden die Unterstützungsmauern der Häuser von der Dobó u. her verstärkt. Die Mauerforschungen förderten eine alte Ausmauerung zutage, die anhand früherer Dokumentationen, auf dem Grundriß von Ottavio Baldigara aus dem Jahre 1572, der Rest eines Wasserableitungskanals ist, der beim kleinen Seitentor des Varkoch-Tores das Wasser aus der Burg ableitete. Die Reinigung der Mauer und des Kanals ist beendet. Gleichzeitig, auf der selben Stelle wurde auch die im 18. Jh. noch funktionierende Seitentreppe hergestellt.

Entwürfe: Mihály Kós, László Fodor (MÉLYÉPTERV). Mitarbeiter: der Archäologie-Techniker János Kárpáti (Eger).

László Fodor

61/2. *Eger, Äußere Burg* (Kom. Heves) (IX). Die Suche nach der Spurlinie von der Mauer der Äußeren Burg wurde meist im Rahmen der von den neuen Kanalgräben dargebotenen Möglichkeiten fortgesetzt. Wir haben die Linie von der Janicsár u. untersucht. Hier wurden mittelalterliche Mauerreste vor den Wohnhäusern Nr. 4, 9 sowie 17 beobachtet. Sie waren leider zu wenig, um die Spurlinie der O-Mauer zu rekonstruieren, die Bauten des 15–16. Jh. konnten aber abgegrenzt werden. Auf dem Grundstück Janicsár u. Nr. 17 haben wir den Keller eines größeren Gebäudes vermutlich aus dem 17–18. Jh. entdeckt. Auf diesem Grundstück wird vom Besitzer gebaut. Es ist vorstellbar, daß wir während dem Bau auf die Überreste oder darauf hinweisende Spuren der hier verlaufenen Burgmauer bzw. der hier vermuteten Bebek-Bastei, oder der später darauf gebauten Henkelbastei von neuitalienischem System stießen können. (Siehe Ottavio Baldigaras Plan »C«.)

An der Arbeit nahm der Archäologie-Techniker János Kárpáti (OMF) teil.

László Fodor

62. *Gönc, Kirche des Paulinerklosters* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der den Konservierungsarbeiten vorangehenden Sondierungsgrabung wurde die Kirche zum Zweck der Bestimmung der Niveaus mit einem in deren Längsachse gezogenen Suchgraben durchgeschnitten. Im W-Ende des Schiffes stießen wir auf einen schmalen Streifen des mittelalterlichen Steinfußbodens, anderswo war das Fußbodenniveau des Schiffes nur von einer durchgebrannten, lehmigen Schicht unter dem mehrmals gestörten Bauschutt angedeutet. Wir konnten die Niveauverhältnisse zwischen dem Schiff und dem Chor wegen einer großen Eingrabung nicht klären. Die zwei lehmigen Gehsteigniveaus und eine N-S-gerichtete Steinmauer im Chor weisen vielleicht auf eine frühere Periode hin. Beträchtliches Ergebnis der Ausgrabung sind die aus der Aufschüttung vorgekommenen mehr als 100 geschnitzte Steinfragmente (hauptsächlich Gewölberippen).

Judit Tamási

63. *Gyöngyös-Mátrafüred-Benevár* (Kom. Heves) (IX). Wir setzten die 1982 begonnene Erforschung der Ruinen von der mittelalterlichen Burg, diesmal auf dem O- und NO-Teil fort. Die Erschließung des in den früheren Jahren schon bekannten Bauwerkes mit einem inneren Raum von 8,90 mx5,50 m, mit Steinfundament und Holzkonstruktion (Räumlichkeit Nr. IV) wurde vollendet, in der NW-Ecke des Gebäudes stießen wir auf die Reste eines Kamins. Im jetzt ausgegrabenen N-Teil des Bautes waren die Abdrücke der in Bruchsteinfundamentierung senkrecht gelegten Balken noch anschaulicher zu betrachten. NO von dieser Räumlichkeit haben wir die NW- und SW-Mauern des Torbautes gefunden. Die Mehrheit der Funde kann auf das 13–14. Jh., ein kleinerer Teil auf das 15. Jh. gesetzt werden.

Konsultant: István Feld, Juan Cabello.

J. József Szabó

64. *Ják, einstige Benediktinerabtei* (Kom. Vas) (XXXV). Im Rahmen des Wiederherstellungsprogramms von Ják führten wir eine kleinere Ausgrabung orientierenden Charakters in Ják, an der Außenseite der Kirche durch. Das Ziel unserer Forschung war, die Stelle des zerstörten Benediktinerklosters zu bestimmen. Es hat sich eindeutig erwiesen, daß das Kloster keinen O-Flügel gehabt hatte. An der O-Seite der Sakristei stießen wir auf eine halbkreisförmige Apside. Die heutige Sakristei war also ursprünglich eine Kapelle, vermutlich Abtkapelle. Im Süden stand vermutlich ein Klosterflügel, weil die an beiden Enden des Folnay-Tores gezogenen Suchgräben ergaben, daß sich unter den Sockeln des Tores eine mittelalterliche Mauer befindet. Es soll noch geklärt werden, wo die andere Grenzmauer des vermuteten S-Flügels zu suchen ist. Im Westen gab es sicher einen Klosterflügel. Von der O- und W-Mauer des S-Turmes gehen gleicherweise je eine mittelalterliche Mauer, die Abschlußmauern des W-Flügels aus. Es ist zu klären, wo sich dieser W-Flügel an den vermuteten S-Klosterflügel angeschlossen hat. Ein sehr wichtiges Ergebnis des Suchgrabens Nr. 12 ist das unter der NW-Ecke des W-Tores freigelegte Grab Nr. 3, das älter ist als die Abteikirche. Anhand von diesem kann angenommen werden, daß sich hier schon vor dem Bau des Klosters eine frühere Kirche befand, um die bestattet wurde. Um weitere Ergebnisse zu erreichen, ist eine systematisch durchgeführte Erforschung nötig, in SW-Richtung nach den Mauern des Klosters suchend.

Ilona Valter

Kunmadaras-Hajcsár út (Kom. Szolnok) s. Nr. 39

65. *Mázasszászvár-Szászvár-Burg, einstige röm.-kat. Pfarre* (Kom. Baranya) (XXIV). In der Grabungssaison von 1990 setzten wir die weitere Freilegung des östlich vom einstigen Pfarrhaus schon im vorigen Jahr gefundenen mittelalterlichen Gebäudeflügels sowie die Forschung des Zwingers fort. Im Laufe der Freilegung war eindeutig festzustellen, daß sich sowohl der N-Zwinger als auch der an der S-Fassade mit Stützpfeilern verstärkte Gebäudeflügel auf den Grundstück der benachbarten Schule hinüberzieht. Im Zuge der Ausgrabung wurde auch vom W-Abschnitt des Zwingers ein Teil in der Tiefe des mittelalterlichen Gehniveaus erschlossen, und damit verbunden wurden die Spuren einer Fensteröffnung im N-Mauerrest vom einem der Räume des Flügels mit Stützpfeilern gefunden. Östlich wurde der Zwinger bis an die O-Grenze des Grundstückes, bis zum mittelalterlichen Niveau völlig erschlossen. Auf dieser letzteren Strecke sind dessen Mauern größtenteils abgebaut, an vielen Stellen mit ziemlich niedrigen aufgehenden Mauerabschnitten. Aus der sich über dem mittelalterlichen Gehniveau

entlangziehenden schwarzen Humusauffüllung sind hauptsächlich unglasierte Keramik aus dem 15–16. Jh. in großer Menge sowie einige glasierte Ofenkachelfragmente zum Vorschein gekommen. Es ist gelungen, weitere Strebepfeiler des mit Stützpfeilern ausgestalteten Gebäudeflügels freizulegen, wir begannen ferner auch die einzelnen Räumlichkeiten des O-Teiles zu erschließen. Bisher kam es hier zur vollkommenen Freilegung von einem größeren Raum, dessen eventuelle frühere Periode aber noch nicht untersucht wurde. Es gelang auch, den S-Eingang des Raums zu klären. Auf einer kleineren Strecke wurde auch die Steinpflasterung des mittelalterlichen Hofes freigelegt. Die völlige Stärke der Auffüllung bildet ein 160–170 cm dichtes, mit Mörtelschutt gemischtes – vom Abbau der Trümmer des Gebäudes stammendes – homogenes Material, aus dem nur sehr wenige mittelalterliche Keramikbruchstücke vorgekommen sind. Im Laufe der diesjährigen Ausgrabung haben wir die Erforschung der im auch gegenwärtig erhalten gebliebenen Teil der W-Burgmauer als Umfriedung dienenden Mauer begonnen, an der Stelle der sich nur in einer kleinen Detail zeigenden halbkreisförmigen türkischen Bastei. Hier wurde die auf die türkische Burgmauer gebaute Umfriedungsmauer aus der jüngsten Zeit auf einer kleinen Strecke abgetragen, wobei sich herausstellte, daß eine Abweichung von 15–20 cm zwischen der äußeren Mauerflucht der türkischen und der von der neuen Mauer besteht. Auf der erwähnten Strecke wurden die Überreste des halbkreisförmigen türkischen Basteiturnes, der keine mittelalterliche Vorgänger hatte, völlig erschlossen. Im Laufe der Erschließung der Fundamente stießen wir auf das von steiniger Aufschüttung aufgefüllte Detail des mittelalterlichen Burggrabens. Im Zuge der Ausgrabung kamen mehrere gotische Ofenkachelfragmente mit grüner und brauner Glasur sowie einige unglasierte Gefäßbruchstücke ans Tageslicht.

Technische Mitarbeiterin: Frau Füzér.

Mária G. Sándor-Győző Gerő

66. *Nagykanizsa-Romlottvár* (Kom. Zala) (XL). Die Freilegung des am Ende des 15. Jh. errichteten Castells von Botszentgyörgy fortsetzend, kamen weitere 800 m² zur Erschließung. Damit wurde die Freilegung der Festung, mit Ausnahme vom Raum des Torzwingers, praktisch vollendet. Es kam der O-Palastflügel mit der Burgkapelle, Toreinfahrt und anderen zwei Räumen darin zur Erschließung. Während der Freilegung kam das Fundmaterial aus dem 15–16. Jh. in beträchtlicher Menge ans Tageslicht, davon sind die Fragmente einer Glocke, ein Bronzegefäß, ein verzierter Pulverbehälter und das Fragment einer Hakenbüchse hervorragend. An der Ausgrabung nahm der Ausgrabungstechniker Tibor Frankovics teil.

László Vándor

67. *Nyárlőrinc-Hangár u.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Erforschung der Kirche und des Friedhofes vom mittelalterlichen Dorf Szentlőrinc wurde fortgesetzt. Im Zuge der Erforschung legten wir weitere 41 Gräber (Nr. 380–421) N der Kirche frei. Wegen der vielen neuzeitlichen Bestattungen war die Mehrheit der mittelalterlichen Gräbern gestört. Unter den Funden von geringer Zahl sind der Jungfernkranzgürtel mit gepreßten Blechen aus dem Grab Nr. 381 und der Jungfernkranz mit Feder und Perlen aus dem Grab Nr. 40 erwähnenswert. Interessant von der Ausgrabung 1990 ist ein weiterer, in einem Gefäß bestatteter und mit einer Münze aus dem 19. Jh. datierter Säugling.

György V. Székely

Ópusztaszer (Kom. Csongrád) s. Nr. 56

68. *Pannonhalma, Erzabtei* (Benediktinerkloster) (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). Während den Rekonstruktionsarbeiten der sich für das Millennium vorbereitenden Abtei haben wir die Möglichkeit zu kleineren Sondierungen und Beobachtungen gehabt. Der Kreuzgang aus dem 13. Jh. war im Gegensatz zu dem des 15. Jh. fast quadratisch, in der Mitte mit der auch heute noch zu sehenden Zisterne. Im S-Ende des einstigen O-Klosterflügels befand sich das Calefactorium. Auf das Kloster des 11–13. Jh. weisen kleinere Spuren, Öfen und Gehniveaus hin, die aber keinen Grundriß ergeben. An mehreren Stellen unter den Barockflügeln haben wir die spätmittelalterliche Burgmauer festgesetzt und freigelegt. Die Steinmauerreste auf der Oberfläche, N von der Basilika haben wir als einen – auch noch am Anfang des 16. Jh. bestehenden Palast aus dem 13. Jh. identifiziert. Die barocken Bauperioden wurden abge sondert, mit der Feststellung, daß auch das erste barocke Kloster quadratisch war.

Csaba László

69/1. *Pécs, Felsőbalokány u. 1–10* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Zuge einer Straßenerneuerung legten wir weitere acht Gräber vom sich hierhin aufziehenden, regelmäßig angelegten mittelalterlichen Friedhof von großer Ausdehnung frei.

Gábor Kárpáti

69/2. *Pécs, Jókai u. 11–Teréz u. 11–13* (Kom. Baranya) (XXIV). Fünf Brunnen ohne Mauerung. Funde aus dem 15–16. Jh.

Gábor Kárpáti

69/3. *Pécs, Lyceum u. 1* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem Grundstück des Budaer Tores legten wir zwei Brunnen aus dem Mittelalter frei. Die Zeit des Versatzes ist: 16. Jh.

Gábor Kárpáti

69/4. *Pécs, Mecsekszentkút-Friedhof* (Kom. Baranya) (XXIV). Es wurde wahrscheinlich ein Mauerabschnitt des mittelalterlichen Ordenshauses der Pauliner im Laufe der Bauarbeiten beobachtet.

Gábor Kárpáti

69/5. *Pécs, Munkácsy u. 8* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Kreuzgang und in der Kirche des mittelalterlichen Dominikanums wurde die Freilegung der Gräber fortgesetzt.

Gábor Kárpáti

69/6. *Pécs, Bischofsburg – N-Garten* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Jahre 1990 haben wir auf dem Gebiet N der Domkirche im Grunde genommen auf zwei Gebieten gearbeitet. Das eine war der Geländeabschnitt zwischen der O-Abschlußmauer der Universität und der O-Burgmauer, auch eine kleinere, in der NO-Bastei durchgeführte Forschung begriffen, das andere war der sich zwischen der N-Burgmauer und der N-Abschlußmauer der Universität befindende Zwinger.

Östlich von der O-Abschlußmauer der Universität erschlossen wir einen bedeutenden Abschnitt des sich an die schon früher freigelegte N-S-gerichtete arpadenzeitliche Mauer anschließenden frühmittelalterlichen Gehniveaus, das sich ans Sockelniveau der erwähnten arpadenzeitlichen Mauer anknüpft. Auf dem Geländeabschnitt O von der Mauer kam bloß ein – dem früher freigelegten ähnliches – arpadenzeitliches Pfeilenfundament mit rechteckigen Grundriß zum Vorschein. Sonst war dieses Gebiet schon unbebaut, auf dem wir nur noch aus der Zeit nach der türkischen Auf-

füllung stammende Mauerreste während den früheren Arbeiten freigelegt haben.

An der O-Strecke, ungefähr auf der Hälfte des Geländeabschnittes zwischen der N-S verlaufenden arpadenzeitlichen Mauer und der O-Burgmauer wurde das arpadenzeitliche Gehniveau erschlossen und dadurch ein bedeutender Teil des der Burgmauer anschließenden Niveaus ausgestaltet. In der NO-Eckbastei erschlossen wir eine türkenzeitliche Schießscharte, ferner legten wir den frühesten Abschnitt vom O-Ende der nördlichen äußeren Burgmauer und ein sich diesem anschließendes kleines Detail vom Rondell frei. Hier, in der Mauer des Rondells waren die Spuren einer vermauerten mittelalterlichen Schießscharte zu beobachten.

An die Eckbastei anschließend, im O-Ende der nördlichen äußeren Burgmauer wurden mehrere Perioden der Burgmauer erschlossen.

Im Laufe der im N-Zwinger durchgeführten Freilegung ist es gelungen, auch weitere erhalten gebliebene Details der während dem Bau der Universität abgerissenen arpadenzeitlichen Bauten zu entdecken und ihre Zusammenhänge mit denen in den vorigen Jahren vorgekommenen Überresten zu klären. Hier, an einer ziemlich kleinen Strecke war es zu beobachten, daß die früheste Periode der äußeren Burgmauer und eine Mauer vom arpadenzeitlichen Gebäude zusammengebaut wurden. Diese Zusammenhänge sollen aber noch im weiteren auch auf einer größeren Strecke geklärt werden. Die Mehrheit der während der Ausgrabung vorgekommen Kleinfunde bilden die –verhältnismäßig nicht vielen – Keramikfunde, größtenteils aus dem 15–16. Jh., aus den oberen Schichten kam spätmittelalterliches Fundmaterial, teilweise mit türkischem gemischt, zum Vorschein.

Mária G. Sándor-Győző Gerő

70. *Pilisszentlélek–Ruine des einstigen Paulinerklosters* (Kom. Komárom) (X). Die im Jahre 1985 begonnenen Terrainregulierungs-, Freilegungs- und Konservierungsarbeiten wurden am O-Abschnitt der Umfriedungsmauer und an der S-Flucht der Räume fortgeführt. Wir setzten die hinter dem Chor angefangene Freilegung der Umfriedungsmauer bis zur S-Gebäudereihe fort. Die 0,60 m breite Mauer blieb in einem sehr schlechten Zustand erhalten, stellenweise wurde auch ihre Fundierung ausgebeutet. Nach der Erschließung wurde eine Aufmauerung in einer Höhe von 0,20–0,50 m durchgeführt. (Die etwa 40 m lange Mauer verläuft gerade und schließt sich an ihren N- und S-Enden stumpfwinklig brechend an die NO-Ecke des Chors bzw. an die SO-Ecke des ersten Raumes von der S-Gebäudereihe an.)

Die S-Gebäudereihe umfaßt fünf, zueinander und zur Umfriedungsmauer gebaute Räume. Die erste, größere Räumlichkeit knüpft sich an den an der S-Seite der Umfriedungsmauer im Jahre 1985 freigelegten Torturm an. Die Räumlichkeiten Nr. 2–5 sind Werkstätte gewesen, in jedem der Räume wurden Öfen erschlossen. (Sie sind paarweise, in den NO- und SW-Ecken gebaut: 1. Brennofen mit rechteckigem Grundriß, verschmierten Wänden, steinerner Vorderwand und Arbeitsgrube, 2. Brennofen mit rechteckigem Grundriß, mit Ziegelwänden, 3. bienenkorbformiger Steinofen, unter dem auch die Überreste eines anderen Ofens vorkamen, 4. rechteckiges Ofen, mit durch Steinplatten bedecktem Boden, Stein- bzw. Ziegelwänden und Zielgewölbe.) Die Räume waren mit Erdfußboden ausgestattet, der Durchgang war von den in der SW-Ecke erschlossenen Türöffnungen ermöglicht. Die Räume Nr. 1–3 waren auf dem gleichen Niveau mit dem Hof des Klosters, der Fußboden der Räumlichkeiten Nr. 4–5 dagegen lag etwa 1 m tie-

fer. In die Werkstätte konnte man durch den Eingang in der NO-Ecke des Raums Nr. 4 hinuntergehen. An der SW-Mauer des Raums Nr. 5 kam zur Modifizierung der Mauerflucht: die ursprünglich stumpfwinklige SO-Ecke wurde rechtwinklig umgebaut. Im Laufe der Terrainregulierung haben wir die vom Gebiet des Klosters während der früheren Erdarbeiten (1928–33, 1975) in den Räumen Nr. 2–3 und 5 deponierte Erde abgetragen, aus der glasierte und unglasierte, figuralverzierte Ofenkachelfragmente und schüsselförmige Topfkachelbruchstücke in großer Menge zum Vorschein kamen.

Aus den Räumen kam Fundmaterial aus dem 13–15. Jh. ans Tageslicht (Gefäß-, Topfkachel-, Ofenkachel-, Fußbodenziegelfragmente, Eisengegenstände und -geräte, geschnittene Steine). Auf den Mauern der Räume kam es in einer Höhe von 0,20–0,40 m zu einer Mauererhöhung und Mauerkroneabschließung.

Sorolta Lázár

71/1. *Sárospatak, O-Stadtmauer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Wir führten die Erschließung des Schutzsystems und der Kontramauern der O-Stadtmauer in einer Länge von etwa 150 m durch, die Auffüllungsschicht des Burggrabens, das ursprüngliche Niveau sowie die Absonderung der Überreste der das Schutzsystem bildenden Mauern und der Wirtschaftsgebäude bestimmend.

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

71/2. *Sárospatak–Lórántffy-Flügel* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Durch die im 17. Jh. errichteten Schloßflügel des Burgkastells laufenden Wiederherstellungsarbeiten bestand die Möglichkeit für die Absonderung der Umbauperioden des Geschoßteiles aus der Bretzenheim- und Windischgrätz-Zeit. (Anordnung der Öffnungen, Korridor, es kam zur Erschließung eines Kamins.)

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

71/3. *Sárospatak–Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXIV). Die Mauerforschung des Roten Turmes wurde an der W- und N-Fassade fortgeführt, die Forschung an die Aushebung der Renaissance-Öffnungsrahmen knüpfend. Die frühere Feststellung, nach der die Renaissance-Holzschnitzereien sich an ihrer ursprünglichen Stelle bis an die Höhe vom 1. Geschoß befinden und mit der Mauerung gleichaltrig sind, wurde bestätigt. Während der Mauerforschung wurde die Grenzlinie des Überbaus vom 17. Jh. geklärt.

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó–Csaba László

72. *Szécsény, Franziskanerkloster* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Im Herbst 1989, als die Franziskaner ihr einstiges Kloster wiedererhielten, wurde es während der Herstellung des damals schon seit zehn Jahren unbewohnten Gebäudes möglich, Mauerforschung und archäologische Freilegung durchzuführen. Die Arbeiten waren in zwei Teilen gegliedert: erstens kam es zur Erforschung des gotischen Raumes des sog. Rákóczi-Zimmers über der gotischen Sakristei im O-Flügel des Klosters. Es wurde geklärt, daß es ein im 14. Jh., in zwei Phasen gebautes, sich auf zwei Räume, auf die Niveaus von Erdgeschoß + Geschoß gliederndes, turmartig gesondertes, sich dem Chor der Kirche mit Stützbogen und Umfriedung anschließendes Gebäude war. Wir erschlossen auch die zu verschiedenen Perioden gehörenden Öffnungen. Im Mittelalter konnte das obere Niveau von ei-

ner äußeren Holzterrasse erreicht werden. Die Details des Steinrahmens der frühesten Tür und eines der nach O gehenden Spitzbogenfensters kamen in situ zum Vorschein. Auch die Zusammenhänge der späteren Öffnungen waren zu klären. Bedeutend ist diejenige, zu Anfang des 17. Jh. datierbare kalkige Bemalungsschicht, an der im rankenverzierten Rahmen eine ursprünglich rot-schwarz bemalte – heute sind nur noch die schwarzen Linien zu sehen – Golgotha-Szene zu betrachten ist. An den übrigen Wänden sind Fragmente einer Aufschrift: das Zeichen Tau in einem Kranz. Über dieser Bemalung mit weißem Grund ist eine geglättete Fläche in der S-Hälfte des Zimmers mit Spuren von türkischem Wandanstrich und eingeritzter Aufschrift zu finden. In der 2. Hälfte des 17. Jh. wurde der Raum in der Achse des mittleren Pfeilers in zwei Teile gegliedert, die Spuren der Teilungsmauer haben wir sowohl an den Seitenwänden als auch unter dem heutigen Gehniveau gefunden. Auch die zu verschiedenen Perioden gehörenden Gehniveaus sind zum Vorschein gekommen. Anhand vom Mörtelabdrücken und Originalstücken war auch der Ziegelfußboden aus dem 17. Jh. rekonstruierbar.

Mit dem Wiederaufbau vom Ende des 17. Jh. kann die am Anschluß vom Chor und Turm vorgekommene Wendeltreppe verbunden werden, deren Fundierung und Spuren auf den Mauern zur Erschließung kamen. In den übrigen Teilen des Klosters wurde geklärt, daß sich im N-Barockflügel die Details eines weiteren mittelalterlichen Gebäudes mit stockhoch stehenden mittelalterlichen Mauern von mehreren Perioden befinden. Hier, auf dem Korridor im Erdgeschoß entdeckten wir auch ein mit Brettern bedecktes durchgebranntes Gehniveau. Wir haben bloß eine mittelalterliche Öffnung in situ gefunden, die Zargsteine einer stein-umrahmten, Tür mit Gesimsträgerkonsole.

Die Verhältnisse von den barocken und mittelalterlichen Klöstern zueinander und zur Stadtmauer konnten größtenteils geklärt werden. Die Freilegung ist, sich nach der Rekonstruktionsarbeiten richtend, mit einigen Unterbrechnung kontinuierlich.

Mitarbeiter: die Restauratorin Klára Deák und der Architekt Tibor Gál.

Lilla B. Benkhard–Judit G. Lászay

73/1. Székesfehérvár, Gagarin tér–Bástya u., Park an der Ecke (Kom. Fejér) (XXX). Die Freilegungen sollten auf dem Gelände des Parkes durchgeführt werden, weil das Grundstück in kurzer Zeit bebaut wird. In der zweiten Hälfte des 13. Jh., in der gleichen Zeit mit der Errichtung der Stadtmauer wurde die spätere königliche Burg und der Palast auf dem Gebiet zwischen Március 15. u., Gagarin tér, Népköztársaság út und Basa u. sowie die im Jahre 1602 fertig gewordene Königsbastei, die in italienischem System errichtet wurde, erbaut. Der im Jahre 1835 publizierten Fundrettung von Árpád Dormuth folgend, führten Alán Kralovánszky und der Verfasser mehrere Rettungsgrabungen auf dem Gelände durch. Mit der Hilfe von denen und von den seit 1601 regelmäßig gefertigten Aufnahmezeichnungen haben wir schon vor dem Beginn der Ausgrabung den annähernden Grundriß und die beiläufigen Abmessungen der einstigen Burg gekannt. Diese haben die Angaben unserer Fundrettung gut ergänzt. In den Gräben Nr. 1 und 14 haben wir die Spurlinie der (O–W-gerichteten) N–Mauer der teilweise schon freigelegten Königsbastei genauer festgestellt. Die Mauern wurden aus großen Quadersteinen errichtet, zwischen den Quaderreihen an beiden Seiten der Mauer war eine in weißen Mörtel gesetzte Versatzmauer aus Bruchsteinen. Die Mauern der italienischen Bastei wurden auf Pfosten grundiert. Auch die O–Mauer vom Rondell der Hoch-

burg kam im Graben Nr. 14 ans Tageslicht. Wir legten einen etwa 20 m langen Abschnitt von W–Mauer der Hochburg (zugleich von der O–Zwingermauer des Budaer Tores) frei, dessen Details in den Gräben Nr. 10, 12 und 13 zu bemerken waren. Im Graben Nr. 10 wurden die Reste einer türkenzeitlichen Zisterne erschlossen, die an die O–Seite der Zwingermauer gebaut wurde.

In den Gräben Nr. 2–8 legten wir die Details des Kellers von einem nach 1804 gebauten Haus frei. Mit der Hilfe der Gräben Nr. 9, 11 und 15 wurden die innere SW–Ecke und ein Detail des Hofes des von der späteren königlichen Hochburg geschützten Palastflügels erschlossen. Die Mauerstärke betrug 190 cm. Die aus an ihren Rändern grob bearbeiteten, sonst formlosen Bruchsteinen in weißen Mörtel gesetzten Mauern verliefen nach N–S und O–W.

Gyula Siklósi

73/2. Székesfehérvár–Königliche Basilika (Kom. Fejér) (XXX). Das Ergebnis der südlich vom Chor des von König Matthias vergrößerten Gebäudes vom Ende des 15. Jh. durchgeführten kleineren archäologischen Forschung: in der Zone vom O–Ende des Chors kamen zwei, je an 2 Stellen beobachtete Mauerabschnitte mit verschiedener Spurlinie zum Vorschein. Die eine besteht aus der untersten Steinreihe eines 1,5 m breiten Bruchsteinfundaments ohne Bindemittel, das auf waagrecht gelegte Baumstämme fundiert wurde. Die andere Mauer ist die abgebaute Fundierung einer mit geldkieseligem Mörtel gebundenen, aus Bruchsteinen vom Velence–Gebirge errichteten Mauer mit einer durchschnittlichen Breite von 1 m. In östlicher Richtung wurde daran eine mit kalkigem Mörtel gebundene Sockelmauer aus Bruchsteinen in einer Breite von 1,5 m gebaut. Rekonstruierte Funktion: Umfriedungsmauer der Propstei, später Umfriedung + Burgmauer. Bauzeit: vor 1601, wahrscheinlich in der Arpadenzeit.

Es kam auch ein mittelalterlicher, mit Ziegeln ausgefütterter Wasserableitungskanal ans Tageslicht, der eine gemeinsame Konzeption und Ausführung mit den durch die Ausgrabung von 1989 bekannten zwei Wasserableitungen vermuten läßt.

Alán Kralovánszky–Gyula Fülöp

74. Szombathely–Szent Márton templom (St. Martinskirche) (Kom. Vas) (XXXV). Die mittelalterliche Pfarrkirche der Stadt wird vom Herbst 1989 regelmäßig erforscht. Während dieser Zeit konnten im aufgehenden Chor des gegenwärtigen Barockgebäudes die folgenden Bauperioden festgestellt bzw. die dazu gehörenden Gräber freigelegt werden:

– Mehrschichtiger Friedhof aus dem 9–10. Jh. um die Kirche, die von der barocken Krypta leider schon völlig vernichtet wurde. Die Funde aus den Gräbern: Rasiermesser mit Knochengriff, Eisennägel usw. In den Boden von einem der Gräber hat man sechs Löcher, offenbar für die Sargstollen, gebohrt.

– Kirche aus dem 11. Jh. mit geradem Chorabschluß und Pfostenkonstruktion. Die Funde aus dem merschichtigen Friedhof sind: Silberhaarringe mit S-förmigem Ende, geflochtene Silberringe und Silberringe mit zugespitzten Enden, bronzene Henkelraspeln, Münze des Hl. Stephan (CHN I 1) usw. Eines der Gräber war mit Steinen umgelegt.

– Eine im letzten Viertel des 11. Jh. aus römischen Ziegeln errichtete Kirche mit halbkreisförmiger Apside und Flachdecke. Die Gräber des mehrschichtigen Friedhofes um die Kirche waren beigabenlos. Die erste Erwähnung dieser Kirche stammt aus dem Jahre 1102, als sie im Besitz der Benediktinerabtei von Pannonhalma war.

– Die obige Kirche wird vermutlich nach 1227, als sie in den Besitz des Bischofs von Győr kommt, um ein gerade abgeschlossenes, aus römischen Ziegeln und Steinen gemischt gebautes Chor erweitert. Ihre Wände sind mit Fresken ausgestattet.

– In den letzten Jahrzehnten des 14. Jh. wird die Kirche in gotischem Stil erweitert, die Fenster werden vergrößert usw. An die N-Seite der Kirche wird eine Sakristei gebaut. Dieser Bau steht vielleicht damit im Zusammenhang, daß der Priester der Kirche im Jahre 1421 als Pfarrer erwähnt wird. Aus dieser Zeit stammt auch noch eine vereinzelt, aus Bein geschnitzte Riemenzunge.

– Zwischen 1604 und 1634 wurde die Renovierung der Kirche mit Unterbrechungen fortgeführt. Damals wurde der neue Ziegelfußboden mit Fischgrätenmuster im Chor angelegt, ferner wurden die nördliche Seitenkapelle, vermutlich der an der Fassade einst gestandene Turm sowie die gewölbte Krypta unter dem Chor errichtet. Aus den freigelegten Gräbern kamen mit Perlen verzierte Jungfernkranze, mehrere Jungfernkranzgürtel im Renaissancestil mit Silber- bzw. Bronzebeschlägen, eine bronzene Halskette und andere Trachtgegenstände zum Vorschein.

– Zu Ostern 1638 hat der Bischof von Győr, György Draskovich, die Pfarrkirche trotz dem Protest der Stadt dem Dominikanerorden geschenkt, der die Kirche wieder umbauen ließ. Zuerst wurden der Turm an der N-Seite der Chors, die Sakristei an der S-Seite und die Empore im Chor fertig.

– Nicht viel später wurde der Bau einer monumentalen Barockkirche mit drei Schiffen angefangen, die vermutlich nicht vollendet war, weil es im Jahre 1668, offenbar infolge eines statischen Fehlers, zusammenstürzte. Zu dieser Zeit ist das Schiff der gotischen Kirche abgerissen worden. Zur Zeit des Umbaus kam eine Familienangehörige vermutlich von der Familie Erdődy im Chor zur Beerdigung, am deren im Grab gefundenen Rosenkranz außer eines sog. »Caravaca«-Kreuzes auch eine in Rom geprägte Pilgermedaille war.

– Zwischen 1668 und 1674 wurde die heutige Barockkirche mit drei Schiffen, darunter mit einer Krypta, aus den Spenden der Frau von György Erdődy III., von Erzsébet Batthyány, aufgebaut. In der Krypta wurden zuerst Erzsébet Batthyány selbst, ferner der Vollzieher ihres Testaments, Mátyás Hedly von Hedlyfalva, untergebracht. Ihre Grabsteine befinden sich bis heute in der Kirche; der des letzteren bildet die Altarplatte der Hl. Maria.

– In den 1730er Jahren kam es in Verbindung mit der Aufstellung des Hauptaltars zu neueren Veränderungen. Zu dieser Zeit wurde die St. Martinskapelle in ihrer heutigen Form aufgebaut und der Titulus der Kirche zur Dreifaltigkeit geändert.

– Der letzte Umbau der Kirche geschah in den Jahren 1930–1931, als das Gebäude durch die Einfügung eines zweiten Querschiffes nach W verlängert wurde. Diese Arbeiten stehen damit in Zusammenhang, daß die Kirche damals wieder den Rang einer Pfarrkirche erhielt.

– Den Bauarbeiten im Mittelalter vorangehend war das Gebiet während der ganzen Römerzeit als Gräberfeld benutzt, das außer der unzählbaren Einzelfunden auch ein leider schon ausgeraubtes Steinkistengrab aus dem 4. Jh. bestätigt. Mitarbeiter: Ferenc Derdák, Tibor Egyed, Csaba Kiss E., Ottó Sosztarics, Zsolt Vizvári.

Gábor Kiss–Endre Tóth

75. *Vác–Burg* (Kom. Pest) (XXXVII). Wir führten die Forschung an der N-Seite der freigelegten Kanonenterrasse, zwischen der 1989 freigelegten Pfostenreihe und der unteren, äußeren Mauerecke fort. Wir wollten auch an dieser

Strecke das Gelniveau der an die Burgmauer gebauten Mantelmauer und die oberste Schicht der Grundmauer klären. Wir stießen auf eine zweite Pfostenreihe. In deren Linie sinkt das Fundament genauso, bzw. es geht genauso um einen Periodenwechsel wie im Fall der zuerst vorgekommenen Pfostenreihe. Die auf das Jahr 1680 datierte Karte wurde also bezüglich dieses Gebietes authentisch: an der N-Seite der Kanonenterrasse weist der Hügelhang eine dreifache terrassenartige Gliederung auf. Diese mit Pfostenreihen unterstützten Bergstufen wurden wahrscheinlich am Ende der Türkenzeit ausgestaltet. Zur gleichen Zeit wurde auch die Mantelmauer errichtet. Wir haben im Zwischenraum der Pfostenreihen Reste und Stellen von kürzeren-längeren Pfosten gefunden. Diese konnte man – ohne jedes System – als Verstärkung in die Erdfüllung eingestellt haben.

Sarolta Tettamanti

76/1. *Visegrád–Franziskanerkloster* (Kom. Pest) (XXXIX). Durch die Zusammenwirkung von MKM und des Fachstuhls für mittelalterliche Archäologie der ELTE, mit der Teilnahme von Studenten des Fachstuhls haben wir eine Lehrgrabung auf dem Gebiet des Franziskanerklosters begonnen. In vier Schnitten wurde der O-Teil des neben die N-Seite der Kirche gebauten S-Kreuzgangflügels freigelegt. Der Kreuzgang wurde anhand der vorgekommenen Steinschnitzereien und urkundlicher Angaben wahrscheinlich nicht viel später als 1425 errichtet. An beiden Mauern verläuft ein Steinabsatz, der an der Hofmauer in der Linie der Stützpfeiler von Pfeilern unterbrochen wird. In die O-Hälfte des Kirchenschiffes öffnet sich eine Tür, aus der SO-Ecke des Kreuzganges geht ein schmaler Korridor in der Richtung des Chors aus. Auf den Hof blickten offene Arkadenbögen mit von Rillen gegliedertem Profil. Das von rosafarbig bemalten Rippen mit doppelt gerilltem Profil ausgestaltete Kreuzgewölbe des Kreuzganges und der Ziegelfußboden, von dem zumeist bloß der Grundmörtel erhalten blieb, wurden am Anfang des 16. Jh. errichtet. Später wurden drei Gräber in den Boden geschnitten, von denen nur noch eines freigelegt wurde. Die Kreuzgangmauer steht durchschnittlich 1,5 m hoch über dem mittelalterlichen Gelniveau. Die Gewölberippen kamen größtenteils in der Lage vor, wie sie eingestürzt waren, deshalb wurden sie nur nach der präzisen Vermessung ihrer Fundstätte ausgehoben. Aus der Aufschüttungsschicht kamen auch Fenstermaßwerke und Stufen einer Wendeltreppe zum Vorschein. Nach der Abschließung der Ausgrabung haben wir die Schnitte mit Schutzdecke versehen, in der Zukunft beabsichtigen wir die völlige Erschließung des Klosters.

Mátyás Szőke (MKM)–Gergely Buzás (MKM)–
József Laszlovsky (ELTE)

76/2. *Visegrád, Königlicher Palast* (Kom. Pest) (XXXIX). Die Freilegung der Schichtenreihe unter dem Gelniveau aus der Matthias-Zeit führten wir im hinter dem großen Prachterker der Matthias-Zeit im NW-Palastflügel eröffneten Schnitt Nr. 89/XII, im außerhalb der Säulenreihe von der Matthias-Zeit liegenden Teil durch. Unter der Bauschicht der Säulenreihe vom Ende des 15. Jh. haben wir die Bauschicht des Palastflügels vom Ende des 14. Jh. gefunden, unter der eine Dachziegelschicht lag. Auf Grund von dieser und von den auch an den übrigen Rändern des unteren Empfangshofes in derselben Tiefe vorgekommenen Bauschuttschicht nehmen wir an, daß auf dem Gebiet des Hofes noch vor dem Bau des Palastflügels am Ende des 14. Jh. irgendein Gebäude stand. In der schlammigen Schicht unter den Dachziegeln stießen wir auf die Fortsetzung der

im Jahre 1989 im von S benachbarten Schnitt freigelegten Pfahllochreihe. Die sich voneinander etwa 50 cm entfernt befindenden Löcher, an denen sich weder abgestampftes Gehniveau noch Lehmwurfstücke knüpfen, können aller Wahrscheinlichkeit nach Spuren einer Umzäunung sein. Auf der 1990 freigelegten Strecke zeigt sich eine größere Lücke unter den Löchern, die vielleicht auf den Eingang hindeutet. Die chronologische Länge der Umzäunung wird von einem im benachbarten Schnitt aus einer zu den Löchern gehörenden Schicht vorgekommenen slawonischen Denar des Karl Robert und von einem Napf vom Anfang des 14. Jh. angegeben.

Unser zweites Forschungsgebiet war das unterste Niveau des S-Palastes. Zuerst klärten wir die Terrainverhältnisse vom O-Rand des unteren Empfangshofes. Es stellte sich heraus, daß hier das Niveau des Hofes ausgeglichen, ohne Einfügung von Stützmauern nach O anstieg und auf dem Gebiet außer der im Jahre 1950 gefundenen großen Fundierung von 5x26 m keinerlei Bauwerk stand. Über diese Fundierung konnten wir beweisen, daß es zu einem, mindestens teilweise bedeckten tribüneartigen Gebäude gehört hatte.

Wir setzten die Erschließung vom W-Gebäude des S-Palastes fort. Dieses war ein zweiräumiges, turmartiges Gebäude, das nur durch einen Geschoßkorridor erreicht werden konnte. Unter dem größeren Raum befand sich ein besonders tiefer Keller, dessen Freilegung noch nicht beendet wurde. Die Überreste des unter der großen Abschrägung vor dem S-Palast im Jahre 1950 entdeckten Gebäudes haben wir mit mehreren Suchgräben untersucht. Die Erforschung brachte ein Ergebnis, das alle Erwartungen überstieg: wir legten ein in den einstigen Bergabhang gebautes, zweigeschossiges Haus von 30x10 m, mit einer N-S-Achse frei. Vom Keller haben wir zwei Fenster, den Eingang des Kellerhalses und eine von einer Tür durchgebrochene Teilungsmauer in Querrichtung ausgegraben. Die an die O-Seite des oberen Geschosses mit Fachwerkkonstruktion gebaute Steinunterstützungsmauer hat den Abdruck der vollkommenen Holzkonstruktion aufbewahrt. Im Gebäude wurde ein vielleicht zur Metallbearbeitung dienender, doppelter Steinofen von rechteckigem Grundriß erschlossen, von dem ein Teil mitgesamt der Schornstein Gründung und der Eisentür der Heizöffnung in einem verhältnismäßig gutem Zustand erhalten geblieben ist. Das Haus datiert ein vor der Kellertür, im Gehniveau gefundener Obulus des Karl Robert, zum Abreißen des Hauses kam es während dem Bau des S-Palastes, am Ende des 14. Jh. Es ist vorstellbar, daß das Gebäude mit der im Jahre 1356 erwähnten Münzprägungskammer von Visegrád identifiziert werden kann.

Jenseits der S-Mauer des Palastes erschlossen wir die SO-Ecke vom oben beschriebenen Gebäude, dessen andere Teile schon zerstört wurden. Die erste Periode des Hauses ist gleichzeitig mit dem großen, zweigeschossigen Gebäude. Aus dieser Periode blieben der rot bemalte Mörtelfußboden und der Sockel des Topfkachelofens von hufeisenförmigem Grundriß sowie einige Topfkachelfragmente erhalten. Später ist das Haus von einem ähnlichen Grundriß, aber abweichender Orientierung neugebaut, der Ofen auf einem rechteckigen Grundriß, teilweise wahrscheinlich aus den alten Topfkacheln, umgesetzt worden. In der dritten Periode wurde der Ofen wieder umgesetzt, auf dem Grundriß eines kleineren Rechtecks. Von diesem Ofen blieben der Ziegelsokkel, ein großer Teil der Topfkacheln und der Rahmen der Ofentür erhalten. Das Gebäude wurde infolge des Baus vom S-Palast am Ende des 14. Jh. abgerissen: aus der während der Zeit des Abreisens entstandenen Auffüllung kamen Denare Ludwigs I. mit dem Mohrenkopf sowie eine als

Verfälschung des Denars der Königin Maria bestimmbare Prägung zum Vorschein.

Mátyás Szőke (MKM)–Gergely Buzás (MKM)

77. *Vörs-Máriaasszony-Insel* (Kom. Somogy) (XIV). In der Umgebung der im Laufe der Ausgrabung von 1989 freigelegten mittelalterlichen Kirche führten wir archäometrische Untersuchungen durch, auf deren Grund sich die Umrisse von mehreren Objekten auf dem S-Teil des Gebietes abzeichneten. Auch das auf der Oberfläche gesammelte, vorwiegend neolithische, im wenigeren mittelalterliche Fundmaterial schien diese Tatsache bewiesen zu haben. Anhand der Untersuchungen hielten wir für möglich, die Spuren von der zu Kirche gehörenden Siedlung zu entdecken.

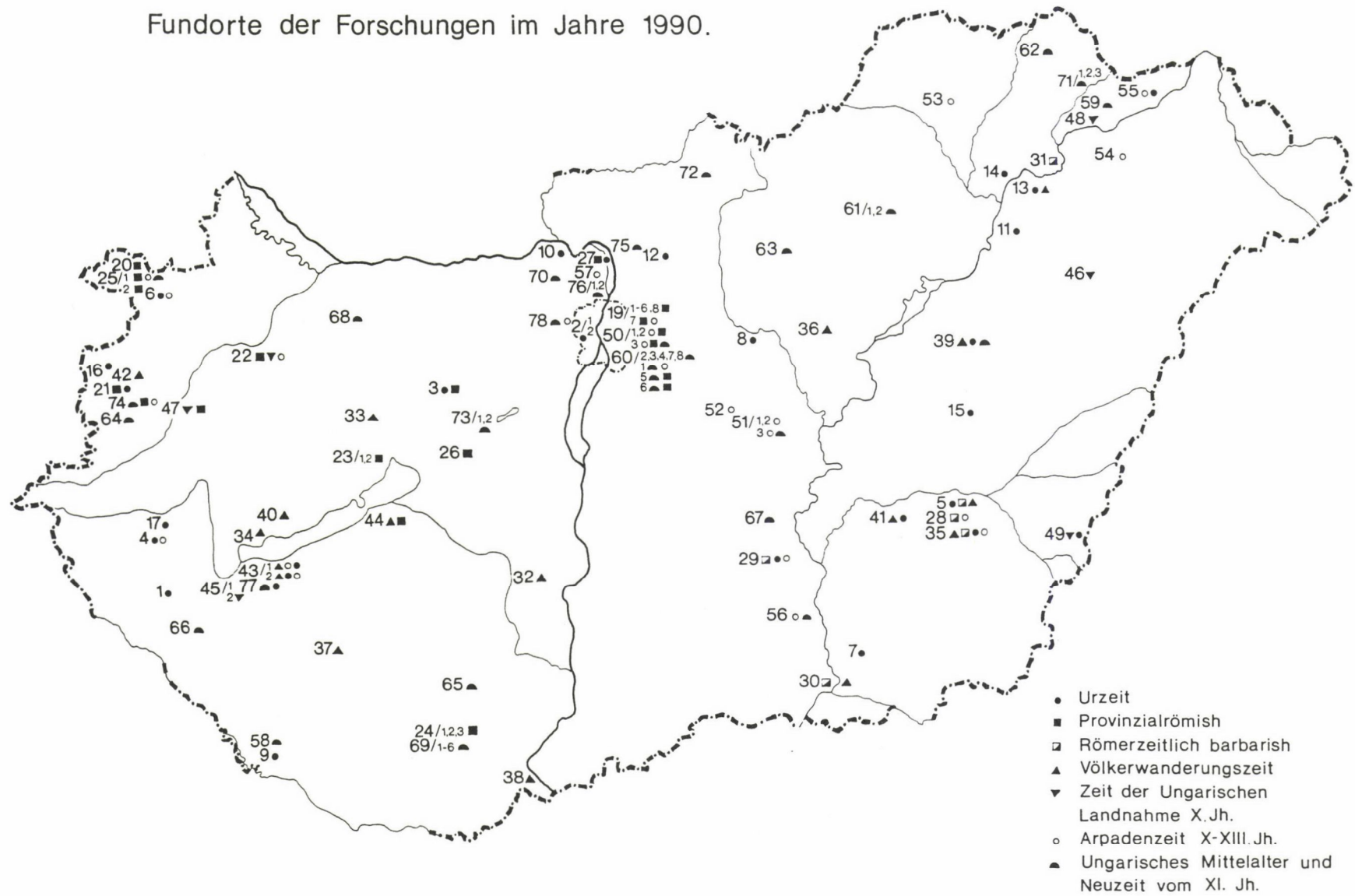
Die Schnitte wurden so abgesteckt, damit sie die im Zuge der archäometrischen Untersuchungen starke Abweichungen aufzeigenden Gebiete in sich fassen. In vier Schnitten wurden insgesamt 42 Objekte erschlossen.

Nicht zu weit von der mittelalterlichen Kirche entfernt befanden sich die Schnitte Nr. I und IV, der von Nr. II reichte bis zum Rand des Ackerfeldes hinaus. Der Schnitt Nr. III lag westlich vom N-Ende des Schnittes II. Neben kleineren Gruben fanden wir auch zwei Lehmgewinnungsgruben von riesiger Ausdehnung (Nr. 18, 39), von denen die Grube Nr. 18 fast völlig freigelegt werden konnte: das Ausmaß der Grube betrug 9x4 m, sie war 180 cm tief. Aus den Gruben wurden Keramikfunde in großer Zahl (Gefäße mit Schneckenlinien- und Besenstrichmuster, Buckelschalen, mit Fingereindrücken und dreieckigen Einritzungen verzierte Bruchstücke von Vorratsgefäßen, Henkeltassen mit breitem Mund), Tierknochen und Schaber ans Tageslicht gebracht. Ins Objekt Nr. 39 wurden später (Frühbronzezeit) Gräben (Objekte Nr. 16, 17) bzw. eine Grube (Objekt Nr. 26) eingegraben. Eine Lehmgewinnungsgrube von ähnlichem Ausmaß lag auch unter den Gräben Nr. 40, 41 und dem Objekt Nr. 42 (Grube).

Ein Ofen in gutem Zustand (Objekt Nr. 2) ist im Schnitt Nr. I ans Tageslicht gekommen. Der Ofen hatte zwei Schichten; beide Schichten wurden von mit ausgebrannter neolithischer Keramik geschmierten Böden angedeutet. Auf den rechteckigen Grundriß des Ofens weist der zur unteren Schicht gehörende Lehmwurfstrand hin. Die Muscheln über der oberen Schicht konnten erst nach dem Aufhören des Ofens hineinraten.

Der aus dem Schnitt II ans Tageslicht gekommene, als Objekt Nr. 15 erwähnte Eisenschmelzofen kann auf Grund seiner Keramikverschmierung auf das Mittelalter gesetzt werden (12–13. Jh.). Der geschmolzene Schlacken und Lupen enthaltende Ofen mit dichter Lehmewurfsschicht lag leider der heutigen Oberfläche zu nahe, so daß es vom Pflug stark gestört wurde. Auch über dem Objekt Nr. 13 (bienenkorbformige Vorratsgrube) lag ein Ofen, zu dessen Mündung auch zwei Aschengruben gehörten, die aber keine Keramik enthielten. Außer diesen wurden auf dem Ausgrabungsgebiet auch zwei weitere bienenkorbformige Vorratsgruben erschlossen (Objekte Nr. 14, 19b), und auf einer Stelle stießen wir auf eine Miete mit verschmierten Wänden (Objekt Nr. 36). Die bienenkorbformigen Vorratsgruben gehören zur Frühbronzezeit. Im Schnitt I fanden wir ein neolithisches Skelettgrab in Hockerlage auf der linken Seite, das in eine frühere Grube (Objekt Nr. 8) bestattet wurde. Neben dem schon erwähnten Fundmaterial kamen noch Knochengeräte, Mahlsteine, Steinwerkzeuge und eine Amulette aus Hauzahn zum Vorschein. Etwas Besonderes ist vielleicht eine Bronzenadel aus dem Objekt Nr. 5 sowie eine keltische Silbermünze aus dem ersten Spatenstich im Schnitt II; an der Vorderseite mit der Darstellung eines

Fundorte der Forschungen im Jahre 1990.

sprengenden Pferdes, an der Rückseite vermutlich mit Gesichtsdarstellung. Auf dem Ausgrabungsgebiet kam keine Keramik aus dieser Zeit zum Vorschein. Außer dem Eisenschmelzofen kamen leider keine Siedlungsspuren mehr von der mittelalterlichen Siedlung vor. Das Dorf befindet sich vermutlich auf dem Grasgelände südlich der Ausgrabung.

Mitarbeiter: der Zeichner Péter Doffkay, der Geodät-Zeichner János Tólos.

Csilla Aradi

78. *Zsámbék-Ruine des Prämonstratenserklosters* (Kom. Pest) (XXXII.) Wir führten die Ausgrabung an den Prämonstratenserruinen von Zsámbék fort. Auf dem Teil südlich der Kirche wurde die Erschließung des Friedhofes fortgesetzt. In diesem Jahr legten wir 153 Gräber in einer Blockreihe auf einem verhältnismäßig kleinen Gebiet frei. Aus den Gräbern kamen 38 Skelette von Individuen unter

zehn und elf von Individuen unter zehn–fünfzehn Jahren vor. In vier Gräbern gab es Haarringe mit S-Endung, in drei Gräbern waren ungarische Münzen aus dem 12. Jh. (Denar), in einem der Gräber kam ein Denar des Matthias vor. Die frühen Gräber waren auch jetzt schmal und sehr tief in den Lößboden eingegraben, der Rand der Gräber war oft mit Steinen umgelegt. In mehreren Frauengräbern haben wir Jungfernkränze gefunden, in zwei Fällen ist es den Restauratoren gelungen, die mit Perlen geschmückten Jungfernkränze intakt aufzunehmen. Es gelang auch, einen Ledergürtel mit spätgotischen Metallbeschlägen unversehrt aufzunehmen. Im Grab Nr. 318, in dem der Skelett einer Frau lag, stießen wir auf eine Eisenschere auf der linken Seite, in der Herzgegend. Die anthropologische Aufarbeitung der Knochen wird auch jetzt, wie bisher, von Dr. Imre Lengyel mit chemisch-serologischen Methoden durchgeführt.

Ilona Valter

VERZEICHNIS DER MUSEEN

II.	Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum
III.	Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
V.	Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
VIII.	Debrecen, Déri-Museum
IX.	Eger, Dobó István-Burgmuseum
X.	Esztergom, Balassi Bálint-Museum
XI.	Győr, Xantus János-Museum
XIV.	Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XV.	Kecskemét, Katona József-Museum
XVI.	Keszthely, Balaton-Museum
XVII.	Miskolc, Herman Ottó-Museum
XXI.	Nyíregyháza, Jósza András-Museum
XXIV.	Pécs, Janus Pannonius-Museum
XXVI.	Sárospatak, Rákóczi-Museum
XXVII.	Sopron, Liszt Ferenc-Museum
XXVIII.	Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
XXIX.	Szeged, Móra Ferenc-Museum
XXX.	Székesfehérvár, István király-Museum
XXXI.	Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
XXXIV.	Szolnok, Damjanich-Museum
XXXV.	Szombathely, Savaria-Museum
XXXVII.	Vác, Vak Bottyán-Museum
XXXVIII.	Veszprém, Bakony-Museum
XXXIX.	Visegrád, Mátyás király-Museum
XL.	Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XLI.	Provisorisch im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XLIII.	Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum

ABKÜRZUNGEN

AVK	Kultur der Linienbandkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene
CNH	Corpus Nummorum Hungariae
DÉLVIEP	Südländisches Bauunternehmen
DVK	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia
ELTE	Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
Ha C	
HC	Hallstatt C-D
HD	
IKM	István-király-Museum (Székesfehérvár)
JATE	József Attila-Universität (Szeged)
LT	La Tène
MÉLYÉPTERV	Konstruktionsunternehmen für Tiefbau
MFM	Móra Ferenc-Museum (Szeged)
MKM	Mátyás király-Museum (Visegrád)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája
MTA RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege
OTKA	Landesfonds für wissenschaftliche Forschungen
SMMI	Direktion der Museen vom Komitat Somogy
TANÉP	Bauunternehmen für Schulwesen

Herausgeben von *Ilona Czeglédy*

Visy Zs., A római limes Magyarországon. Corvina, Budapest 1989. 143 oldal + 1 térkép.

Amikor a stuttgarti Konrad Theiss Verlag 1980-ban megindította a „Der Limes in ...”-sorozatát, akkor még nem lehetett tudni, hogy az évek múltával az egyes kötetek nemcsak a németországi limes egy-egy részletét mutatják be, hanem más szakaszokat is megismertetnek a nagyközönséggel. Ebbe a nemzetközivé terebélyesedő vállalkozásba tartozik Visy Zs. új kötete, amelynek német nyelvű változata a Corvina Kiadó és a Konrad Theiss Verlag közös kiadásában jelent meg.

A mű – a sorozat korábbi köteteihez hasonlóan – két nagy részre oszlik. Az Előszó (7–8.) után az általános részben (I. A pannóniai limes) a szerző a magyarországi limes-kutatást a kezdetektől napjainkig (9–15.), illetve a pannóniai limes történeti áttekintését mutatja be (15–34.). A második rész a pannóniai limes részletes leírását tartalmazza (35–125.). Szerencsésnek mondható, hogy a kötet címével ellentétben a pannóniai limes osztrák és csehszlovák (36–38.), illetve jugoszláviai szakaszáról (121–128.) is áttekintést kapunk. Ezzel a szerző a pannóniai kutatás azon ágához csatlakozik, amely az egykori tartományt tekinti szerves egységnek, és nem a mai országhatárokat. A kötet a rövidítésjegyzékkel, bibliográfiával, egy magyarázó szójegyzékkel és a magyarországi római kori leletekkel rendelkező múzeumok jegyzékével zárul (126–141.).

A munka gazdag – részben színes – képanyaga a mondanivalót támasztja alá. A kötet 13. képéhez (31.) – ezt a szerző Mocsy A., Pannonia and Upper Moesia (London–Boston 1974) munkájából vette át – van néhány megjegyzésünk, mivel azt Visy Zs. nem igazította a mű szövegéhez: 1.) sajnálatos módon Ad Statuas (Pannonia Superior) és Ad Mures magyar neve felcserélődött; 2.) a kötet szövegétől eltérően (112–113) Őcsény római kori nevéként Alisca szerepel; 3.) Ad Militare (Batina) nem szerepel a térképen. Ezenkívül a 44. oldal 29. ábrájának képaláírásában ala I Ulpia contariorum milliaria helyett tévesen cohors szerepel (így a német kiadásban is). Természetesen ez az apróság nem csökkenti a munka értékét. Visy Zs. e szép kötetet a magyar limes-kutatás régi adósságát törlesztette. Amikor hét évvel ezelőtt a sorozat első kötetét ismertettem, azal zártam recenziómat, hogy „es ist sehr bedauerlich, daß in Ungarn dem Publikum keine ähnliche Arbeit zur Verfügung steht” (ActaArchHung 35, 1983, 452.). Mivel a kézirat már 1985-re elkészült, csak azt mondhatom, hogy soha kívánságom gyorsabban ne teljesüljön. Köszönet a szerzőnek és a kiadónak a szép kötetért, amely a kollégák együttműködésének köszönhetően a legfrissebb ásatási eredményeket is tartalmazza.

Lőrincz Barnabás

Wessetzky V., Isis és Osiris Pannóniában. Budapest 1989. Corvina 71 oldal, 10 kép, 1 térkép.

Midőn ezt az ismertetést írjuk, éppen 200 esztendő évfordulóját ünnepeljük annak, hogy a magyar régészet egyik úttörő munkája Schoenvisner István: „Antiquitatum et Historiae Sabariensis ab Origine usque ad Presens tempus Libri Novem” (Pestini, 1791) megjelent. Ez a kiváló professzor volt az első, aki a magyarországi római kori egyiptomi emlékekre felhívta a tudományos világ figyelmét. Az azóta megjelent kutatások eredményeit, tanulságait foglalja össze most Wessetzky Vilmos professzor, a magyar egyiptológusok nesztora ismeretterjesztő formában közzétett áttekintésében.

A könyv bevezető része („Az egyiptomi istenek térhódítása” 5–13.) rövid, világos összefoglalást nyújt az egyiptomi kultuszok megjelenéséről, ezeknek okairól a római birodalom területén, különös tekintettel Pannóniára. Ezt követi a legjelentősebb Duna-vidéki egyiptomi emlék, a savariai (szombathelyi) Isis-szentély ismertetése (14–29.) ehhez kapcsolódik a savariai egyiptomi vonatkozású kőemlékek, továbbá bronzszobrocskák ismertetése. A kisleletekkel kapcsolatban figyelemre méltó Wessetzkynek az a feltevése, miszerint a Szombathelytől nem messze, Rum község közelében előkerült Ammon-koszorvas mécses esetleg a savariai Iseum felszerelési tárgyai közé tartozott.

Művészettörténeti és vallástörténeti szempontból egyaránt nagyon jelentős leletegyüttese a pannóniai egyiptomi jellegű emlék-együttesnek az „egyedi kincs”, érthető tehát, hogy a szerző önálló fejezetben (30–34.) foglalkozik vele; csak azt sajnálhatjuk, hogy csak a kancsó képét közli; jó lett volna a serpenyőnek régi, de megbízható Passuth-féle rajzát is közölni. Egyetérthetünk Wessetzky Vilmos véleményével, amely szerint a lelet: „a savariai szentélyből megmenekült és elrejtett kincsként kerülhetett Egyed földjébe”, bár megjegyzi: „elképzelhető azonban egy másik megoldás is Savaria és Egyed lelethely viszonylatában: ez a lehetőség megerősítené egy mursellai egyiptomi szentély létezését is”.

Pannónia keleti felének fővárosa Aquincum is figyelemre méltó egyiptomi vonatkozású emlékeanyagot őrzött meg számunkra: erről szól a munka következő fejezete (35–39. és 42–45.). Az aquincumi emlékeanyagban különös jelentőségű három műmámoret ismertetése kapcsán rámutat a szerző, hogy az a sír, amelyben a fatáblára festett arckép nyugodott, már a Kr. u. IV. században eltemetett egyiptomi férfi volt, tehát már a késő egyiptomi, sőt késő római élet fontos emléke.

Külön fejezet vizsgálja az egyiptomi vallásosság központjában levő Isis-tiszteletet a pannóniai településeken (46–54.). Az emlékeket topográfiai helyzetük szerint tárgyaló fejezet különösen azért érdemel figyelmet, mert olyan emlékeket is vizsgál (pl. a Balaton-szabadi mellett talált oltár), amelynek csak az újabb kutatások által válhattak ismertté. Hasonlóképpen főként új ismereteket közöl a limes menti egyiptomi emlékekről szóló fejezet (55–61.) s a Barbaricum-ban talált egyiptomi emlékek ismertetése (62–64.). Wessetzky Vilmos könyvét rövid utószó után válogatott bibliográfia egészíti ki (66–69.).

A szerző hosszú évtizedeken át gyűjtötte a pannóniai egyiptomi kultuszokra vonatkozó anyagot; örömdetes, hogy a Vermaseren által kiadott az EPRO-ban megjelent összefoglalása után a szóban forgó emlékeanyag korszerű magyar nyelvű összefoglalását is közrebocsátotta. A pannóniai emlékeknél az egész egyiptomi kultuszba történt beágyazása pedig a szélesebb összefüggésekre is felhívja a magyar olvasó figyelmét.

Kádár Zoltán

Garam É.–Kiss A., Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Electa/Helikon, Budapest/Milano, 1992. 63 oldal.

Számos jó külföldi jó példa és néhány ideiglenes magyar kiállítás katalógusa után a Magyar Nemzeti Múzeum két nemzetközi hírű kutatója tollából megjelent az első reprezentatív kiállításvezető (?) a MNM népvándorlás kori aranytárgyairól.

A rövid bevezető (Kiss Attila írta) a célkitűzés és tárgyalat korszak(ok) megjelölésén túl a népvándorlás kori aranyak forrását és a

leletek mai fő őrzési helyeit ismerteti. Az első fejezetben ugyanő foglalta össze röviden a hun és germán népek történetét, s említ fontosabb leleteiket. A hun történelem keretében részletesen ismerteti az aranyfelhalmozás forrásait (a Kelet római Birodalomból származó subsidium-mennyiségeket) és a legfontosabb leleteket. A hunok után a rábapordányi alán nő leleteiről olvashatunk, majd a gepida királyság rövid története következik. Különösen értékeltesen ábrázolja a gepida földről előkerült aranyleletek időbeli és mennyiségi hullámzása alapján a gepida–keletrómai kapcsolatot. Az aranytárgyak időbeli és térbeli elterjedése a Szerző vizsgálatai alapján egyben jól tükrözi a korabeli népcsoportok szövetségi szerveződéseit is – az egymás elleni küzdelmekben a győztesek és vesztesek oldalán álló feleket. (Különösen jól érzékelhető ez a szkírek esetében.)

A Garam Éva által írt avar fejezet 567/68–822 közt foglalja össze röviden e nép történetét – megelőző fejezetben megismerhet hasonlóan a MNM aranytárgyainak tükrében. Az éppen 1425 évvel ezelőtt történt avar honfoglalás körülményeit élvezhető stílusban, röviden, de lényegre törően eseteli, s praktikusán oldja meg a hasonló írásműveknél mindig felmerülő, de ritkán jól megoldott kérdést: hogyan illeszthető a történeti leírásba a régészeti leletanyag? A Szerzőnő külön-külön tekinti át a három avar korszak történeti eseményeit, közben ugyancsak külön-külön ismerteti a MNM aranytárgyait; s közéjük ágyazza be mondandóját a koronként változó etnikai háttérrel, társadalomról, gazdasági életéről, viseletről stb. A rövid történeti és régészeti ismertetés számos (gyakran a Szerzőnő kutatásaiból származó) új eredményt épít magába, egyben további értelmezési lehetőségeket, kérdőjeleket felvetve. Megállapításai közül említésre méltónak tartjuk, hogy a 670 körüli változásokról írva az onogur-bolgár beköltözőkkel azonos szinten említi a belső- és középfő-ázsiai elemeket, akiknek hagyatéka a korábban éppen a Szerzőnő által ismertetett sárga kerámián kívül egyre több tárgyban és leletcsoportban követhető nyomon; s ugyancsak örömmel üdvözljük állásfoglalását a mátszalkai síjívővel kapcsolatban a nagyszentmiklósi kincs kérdésköréről.

Tekintettel arra, hogy a kötet leíró részéből jól kitűnik, miszerint egy-egy kis részfejezet (bekezdés) mögött a Szerzőknek a népvándorlás kora kutatói számára jól ismert, kötetnyi részpublikációja áll, ezen értékelő fejezeteket akár eddigi munkásságuk lexikonszerű szintézisének is tekinthetjük; a rövid terjedelmű, jó megszövegezéssel pedig vitakozni sem lehet. Apróbb kritikai jellegű megjegyzéseinket elsősorban a kötet gyakorlati használhatósága irányítja.

Mindenekelőtt megjegyeznénk, hogy nem egyértelműen világos a könyvecske műfaja. A benne közölt leletek a MNM állandó kiállításának trezorjában, illetve a népvándorlás kori leleteket bemutató folyosón láthatók, a kötet ugyanakkor nem kiállításvezető. Rövid áttekinthető fejezetei és részletező tárgyleíró része azt sugallják, hogy a MNM népvándorlás kori aranytárgyainak katalógusát tartjuk a kezünkben – ebben az értelemben viszont az anyag nem teljes. Talán a kötet címében érzékeltetni lehetett volna, hogy itt csak válogatásról van szó. Zavaró, hogy a kötet a 32. képpel indul, majd a 2., illetve a 33. következik, ezt a 38. majd az 56. követi. Talán a szövegek közti képek esetében ezeket az – egyébként a pontos utalás kedvéért született – számozásokat el lehetett volna hagyni.

A kötet egyetlen valódi hibája, hogy a 68. kép fülbevalópárja fejlel lefelé áll (talán csak nem a recenzens kedvéért maradt így?). A 27/a kép arany cikádája bizonyosan csupán forrasztott és nem „hegesztett”, mint a szövegben. Csak tipológiai és terminológiai kérdés, de a szilágysomlyói csészek „Jovasai” helyén szívesebben olvastunk volna peremveretekről (a szó sutaságát Kiss A. is érzi, hiszen idézőjelbe tette). Bár valószínűleg lényegtelen eltérés, de két kép (40., 47.) aláírásában más a sorrend, mint magán a képen; s nagyon ritkán a több példányban szereplő tárgyaknál egyes számú az utalás (48., 67.). Az értékelő fejezetben és a leírásokban egy-két helyen stiláris hibát is észlelhetünk (pl. tájékoztalan olvasó számára a kunszentmiklósi-bábonyi sír akár ötvössírként is felfogható, l. 17. oldal 4. bek. 2–3. mondata); a nyomdahibák száma viszont valóban elenyésző.

A kötetet lelőhelytérkép és bibliográfia egészíti ki, ill. teszi teljessé. Mindkettő megnevezését félrevezetőnek tartjuk, hiszen a térkép csak a képeken közölt tárgyak lelőhelyeit (46.) tartalmazza; az irodalomjegyzék pedig csak ajánló jegyzék. Utóbbival kapcsolatban fel is merül a kérdés: kinek a számára készült? A szakembernek kevés, a laikusnak nehezen elérhető vagy elérhetetlen tételek ezek.

Habár a kötet (feltehetően közönségcsábítónak is szánt) címe („aranykincsek”) régészeti értelemben enyhén félrevezető (hiszen nagyjából sűrűleletekből származó aranyleleteket sorol fel), a két szerző rövid, de velős történeti összefoglalása, az olvasmányos stílus, az aranytárgyak székszáva, de lényegre törő leírása; a remek fotók s végül az egész kötet nyomdai megformálása egyértelmű nyeresége régészeti szakirodalomunknak. Csak reménykedhetünk, hogy a hasonló kötetek száma a jövőben még gyarapodni fog.

Kürti Béla

Menschwerdung. Millionen Jahre Menschheitsentwicklung – natur- und geisteswissenschaftliche Ergebnisse. Autorenkollektiv unter Leitung von J. Herrmann und H. Ullrich. Akademie Verlag, 1991. 778 oldal, 207 kép, 80 tábla.

Bár a kolofonban az áll, hogy Bundesrepublik Deutschland 1991, a könyv alighanem egyike az NDK őstörténettel foglalkozó legutolsó vállalkozásainak. Bizonyítja az a rendkívül nagyszámú alkotó: 18 + 3 szerző, a kéziaratót megvitató-lektoráló 15 kutató, a technikai kivitelezésben, a jegyzetek, mutatók összeállításában közreműködők személye. Bizonyítja ezt mindennél inkább maga a könyv: tematikája, szerkezete, az a kétségkívül tettenérhető törekvés, hogy minden elköpezhető oldalról megközelítsék az emberrel való kapcsolatot. A legfrissebb információkat, eredményeket egy olyan sajátos könyvben összegezték, ami szintén jellemző. A recenzens úgy véli, hogy a végeredmény igényes szakmai munkának túlságosan heterogén, ismeretterjesztő könyvnek túlságosan elvont és szakszerű. Megkockáztatom: talán a kissé körvonalazatlan kultúranthropológia egyetemi tankönyvének felelne meg leginkább a teljes egyetemi kurzusra. Tematikájába befér a molekuláris biológiától a Catal Hüyük-i táncoló vadászokig, Dian Fossey fényképétől a busman kézjelekig, Darwin saját kezű törzsfaj-vázlatától a kissé gyermeketeképrekonstrukciókig minden, ami a szerzők véleménye szerint kapcsolódik vagy kapcsolódhat az emberrel valóhoz. S feltűnnek a ma már kevésbé divatos Marx- és Engels-idézetek is.

Aprólékos, precíz részleteivel, összességében kissé szétszaladó szerkezetével, s mindenekelőtt a befektetett elképesztően nagy munkával a könyv egy adott szemléletmód csúcspontja.

A könyv első 216 oldalának még csak vázlatos ismertetésétől is eltekintek, itt a főemlősök biológiai fejlődését tárgyalják a szerzők, s olyan fejezetcímekkel riogatják a fiziológiai-antropológiai szakirodalomban járatlan olvasót, mint pl. „akusztikus biokommunikáció”. Meg kell említeni, hogy a szerző korrekt módon ismerteti a Rudapithecust. A szerző az „afrikai bölcső”-elmélet követője, mert, bár sorra veszi a Ramapithecus-kör Afrikán kívüli s 8 millió évig felfövő leleteit, a Homo-vonal fejlődését 5 millió évtől már csak Afrikára korlátozza. (Igaz, hogy Ramapithecusok filogenetikai helyét, szemben pl. Kretzoi Miklóssal, a majom-vonalra helyezi.)

A régészet területére az afrikai kavicseszköz lelőhelyekkel lépünk (Olduvai, Turkana, Omo). A Homo erectus az 1,6–1,2 millió évvel ezelőtti afrikai megjelenése után már eljut Európába is. A korszak ökológiai viszonyainak egész világra kiterjedő ismertetése és a tájékozódást megkönnyítő szinoptikus táblázatok után értelemsszerűen Bilzingsleben kapja legnagyobb teret. Ez a Vértesszőlős-időszak, amivel a fejezet szerzője kellő súllyal foglalkozik is. Igaz, Vértesszőlős kronológiai helyzetének megítélésében itt is (mint mindig és mindenhol) vannak ellentmondások. Elismeri, hogy Vértesszőlősön gazdag felsőbihari fauna került elő, ezzel együtt Vértesszőlőst a Holstein interglaciálisba helyezi (Mindel/Riss, mint Bilzingsleben). Ugyanakkor a csehországi, ugyancsak felsőbihari faunaával előkerült leletek „etwa 700 000” évesek (244. és 271.). Sem e kronológiai képtelenség megvitatása, sem ama véleményünk kifejtése, miszerint nem a lelőhely kronológiai helyzete minősíti a régészt – nem lehet e recenzia tárgya.

A középső paleolitikum a Saale/Risától a Würm 1 végéig tartó időszak régészetileg. A hominizáció folyamatában a neandervölgyiek kialakulása már a Holsteinben megkezdődik, ilyenformán a középső paleolitikum nem fedi teljesen a klasszikus értelemben vett ősember-időszakot. Magyarországról itt a Subalyukat, a katalógusban még a Felsőbarlangot is említi. A régészeti kultúrák közül elkü-

löníti a szakócás és nem szakócás filumot. ez utóbbi a kavics- és szilánkkultúrákat fogja össze. A részletes kultúra ismertetésekor az Eemben melegvízi források által épített travertino-medencékbe telepített középső paleolit kavicsipart (benne Tatát) összefoglalóan Taubachian néven nevezi. A tatai ipar néhány miniatűr eszközben micoquien hatást vél felfedezni a szerző.

A levéleszközök iparokat a Szeleta-kultúra képviseli Magyarországon. A szerző véleménye tükrözi azt a bizonytalanságot, amely a Szeleta-barlang két kultúrrétegének megítélésére jellemző: egy helyütt a felső-paleolitikumba sorolja (342.) másutt pedig „echtes Mischprodukt”-nak minősíti (420.).

A középső paleolitikum kb. 150 ezer éves időtartama alatt nyomon követhető a szociális-gazdasági fejlődés és strukturálódás. Recens analógiák alapján az alapközösségek 25–30 személyből állhattak. A települési jelenségekből rekonstruált építmények kisebb közösségek szoros együttélését engedik feltételezni (Lazaret barlang 35 m² alapterületű sátra kb. 10 személy, Becov I. 15 m² lakóobjektuma mindössze egy kiscsalád szűkös helyigényét elégíthette ki).

A régészeti és anatómiai adatokkal igazolható tényfeltárás után a szerzők összefoglalják, amit a középső paleolitikum emberének szellemi-mentális fejlődéséről tudni vagy feltételezni lehet (pszichoszociális fejlődés, beszéd stb.).

40–35 ezer évvel ezelőtt, a Würm hidegsúcsán az ember fejlődése új szintet ér el: a Homo sapiens és a felső-paleolitikum korszakába értünk. A modern ember kialakulását magyarázó számos elmélet közül a regionális kontinuitás elmélete látszik diadalmaszkodni az afro-európai kontinuitás elméletével szemben. Dacára minden vitának, tényként fogadható el, hogy kb. 40 ezer évvel ezelőtt megjelent a homo sapiens. A mai ember jégkori elődjének 300 lelőhelyről származó 1100 lelete között szerepel Istállóskő és a Balla barlang. Régészeti és a középső és a felső-paleolitikum határán Közép-Európában általában a levéleszközök iparok vannak (Bohunicien, Szeletien), vagy távolabbi területeken levalloisi-mousterien típusú iparok továbbfejlődése, laminarizációja figyelhető meg.

Európa első biztosan felső-paleolit kultúrája az aurignacien, mely összefoglaló elnevezésen belül nagy idő- és térbeli különbségeket kell feltételeznünk a lelőhelyek között. A szerző elfogadja Istállóskő idős C 14 dátumát, különösen Baco Kiro újabban megismert kronológiai helyzete miatt: az aurignaci kultúra közelkeleti eredetű és hosszú vándorlása Európán keresztül nyugatra egyelőre elfogadott teória.

A chatelperronien Közép-Európában nincs, annál inkább érdekeltek vagyunk a gravetti iparokban. A nyugati gravetti (szokatlan terminológia) kb. Tübingiaig terjed, a keleti gravetti törzsterülete értelemszerűen ettől keletre van. Kialakulásának körülményei egyelőre ismeretlenek, 30–20 ezer év között a volt Szovjetunió délnyugati területein szokatlan gazdagságban bontakozik ki. A keleti gravetti közép-európai lelőhelyei közül nem említünk egyetlen magyarországi, sőt más országbeli lelőhelyet sem. Pontosabban: csak a morvaországi lelőhelyek és Willendorf szerepel. A Kárpát-medence központi területei kívül esnek a solutrei- és magdalenien-kultúra elterjedési körén.

A régészeti kultúrák áttekintése után az ismeretek tematikus összefoglalásakor ismét szembe találjuk magunkat az alapproblémával: a könyv jellegének meghatározásával. A legigényesebb, legfrissebb tudományos információk után a gazdaság címszó alatt olyan közhelyeket olvasunk, amelyeket egy tudományos igényű összefoglalás bátran nélkülözhetne: pl. a gyűjtögetés az asszonyok és a gyerekek dolga volt (433.) a felső paleolit népcsoportok autark közösségek voltak (435.) legkisebb szociális-ökonómiai egység a kiscsalád (448.).

A felső paleolitikum után a néprajz: recens analógiák alapján illusztrálják/rekonstruálják a vadász – gyűjtögető közösségek mindennapjait. Bár nyilvánvalóan nem könnyű, de talán megérné az ilyen jellegű összefoglalások adatait, illusztrációt időnként felfrissíteni, kicserélni. A sokadszorra visszaköszönő rajzok, rekonstrukciók sokat veszítenek informatív értékükből.

Érdekesekek azok a számítások, amelyek észak-amerikai vadászok életkörülményei alapján az egy főre jutó lakófelület nagyságát számítják ki, mindössze átlag 2,3 m², alig valamivel több, mint a minimum 2 m²-nyi hálókely (487.). Ha a hagyományos létszámának tekintett legkisebb, elemi közösség lakóhelyének vesszük a hagyományos méretű hazai felső paleolit települési foltokat (6–8 méter

átmérőjű vagy nagyobb ovális folt), akkor a mi számításaink ennél egy kissé nagyvonalúbbak.

A kötet következő fejezetében az adatok, ismeretek filozófiai hátterét, értelmezését olvashatjuk, majd kutatástörténeti fejezet zárja a könyv tartalmi részét. Befejezéstül bőséges jegyzet, irodalomjegyzék, az embertani leletek katalógusa, mutatórendszer következik. Megjegyzés az irodalomjegyzékhez: bár a személy-regiszterben szerepel Kretzoi Miklós, Gábori-Csánk Vera, Gábori Miklós és Vértés László, az irodalomjegyzékben egyikőjük egyetlen munkáját sem találtam. Megjegyzés az antropológiai katalógushoz: a Szovjetunió-beli Homo erectus-leletek a Bilzingsleben- és a szerző szerint Vértesszőlőssel egyidős Mindel/Riss relatív kronológiájukkal a már említett csehországi (Stranska Skala, Prezletice) régészeti lelőhelyekkel együtt 700 ezer éves abszolút-dátummal szerepelnek (689.) Vajon miért?

A homo sapiens listán feltüntetett Berva-völgyi sziklaüreget Vértés törölte a paleolit lelőhelyek sorából (igen bizonytalan sztratiográfiája miatt), a tapolcai antropológiai leletről a recensens nem tud, ami kizárólag az ő hibája, s azért sajnálatos, mert régészeti kultúrát is feltüntetnek mellette (709.), ami legalábbis köeszközök előkerülését sugallja.

Ismertetésünkben több helyütt is bíraltuk ezt a monográfiát. Minden megjegyzésünk ellenére, a könyvben felhalmozott információ mennyisége a legnagyobb elismerést érdemli. Saját ismereteink felrészítésére, kibővítésére megbízható kézikönyv, s ott a helye a szakkönyvtárakban.

T. Dobosi Viola

P. Bueno Ramirez, Megalitos en la Meseta sur: los dolmenes de Azutan y la Estrella (Toledo). Excavaciones Arqueologicas en España, 159. (Madrid 1991) 130 lap, 155 kép.

A dolmenek, ezek a látványos építmények, hiányoznak honi régészetünk – sok külföldi kolléga szerint irigyléreméltóan változatos – objektumai közül. A nép, amelyik létrehozta ezeket, nem jutott el Közép-Európába. Ha a dolmenekre gondolunk, leginkább Nyugat-Európa északi sávjának monumentális építményei jutnak eszünkbe, holott az Ibériai-félszigeten is látványos eredményeket látványosan és gyorsan publikálják. Az E. A. E. 159. kötet két toledói dolmen ásásáról számol be.

A kelet-nyugati irányú Tajo folyó szinte mértani közepén szeli ketté az Ibériai-félszigetet, s ennek középső folyása mentén van Toledo tartomány. A kötetben publikált két dolmen a bal parti Azutan víztározó közelében, illetve a déli mellékfolyó (Uso) bal partján van. Ennek a tartománynak a nyugati sávja a megalitikus emlékek elterjedési területének – amely „C” alakban öleli körül a félszigetet – keleti pereméhez tartozik.

A dolmenek felszín fölél emelkedő, épen maradt maradványai már a múlt század közepén felhívták magukra a kutatók figyelmét. Az azutáni első publikáció már a múlt század végén megjelent.

Azutan: a dolmen területén 1981-ben és 1983-ban végeztek ásásokat. A kamra 53,5, a folyosó 7,6 m³ (figyelem, itt a körülírt tér terjedelmét mérik!) a tumulus 295 m² alapterületű. A kamra változó méretű, de általában 2 méternél nagyobb, gondosan összeillesztett gránitlapokból kialakított kettős körgyűrű, 5, illetve 9 méteres átmérővel.

A keletre nyíló folyosó falai párhuzamosak, a kövek egymástól 1,5–2 méterre vannak. Az ásás során három, sugarasan elhelyezett szelvényt nyitottak a kamra területén, amellyel egyúttal a tumulus egy részét is feltárták. A folyosó szerkezetét és a szettártó oldalfalú kutatóárokkal vizsgálták meg. A leírásban és a szép és áttekinthető értelmező rajzokon a különböző bontási szintek jelenségeit, struktúrákat, leleteket részletezik. Az eredeti járószint a tumulus alapterületén (legalábbis a feltárt szelvényekben) görgetegekkel, kisebb-nagyobb kavicsokkal van borítva, ezalól a kamra és a folyosó kivétel. Ugyancsak kőpakolásos a két körgyűrű közötti terület is, de itt nemcsak ép görgetegek vannak, hanem vésett-csiszolt-díszített kőlapok is, kevésbé gondos összeillesztésben. A leletanyagot ásási egységenként külön tartották. A cserepek kihaj-

ló peremű tálak, gömbhasú csészek tördékei, harang alakú edény jellegzetes díszítésű pereme.

A pattintott kőeszközök: szépen kivitelezett, geometrikus alakúra retusált pengék, nyílhegyek. A leletek közé tartoznak csiszolt kőeszközök, a dolmenekben nem ritka hegyikristály, néhány vésett-fürt kölap. A kamrában és szórványosan a folyosón és a tumulus földjében is több személyhez tartozó, nagyon szórványos és hiányos csontmaradványokat találtak. Az emberek gracilis típusok, a dolmenben újszülöttről senilis korúig temették egy közösség (?) tagjait.

La Estrella: a dolment 1983-ban tárták fel. A kamra 23, a folyosó 7,8 m³, a tumulus 319 m² alapterületű.

Az ugyancsak csiszolt gránitlapokból összeállított kamra ovális: 3,6x3,9 méter átmérőjű, az alapozás szintjén kettős kögyűrű. Párhuzamos falú, de kissé ívelt folyosója K-DK-re nyílik. A feltárás menete egyezik az azutani dolmen munkálataival: pontos munka, részletes és jól értelmezhető dokumentációval. A kissé mélyített kamra és folyosó területén kívül a tumulus alapja kavicsborításos, a dolmen hosszszelvényében ez a kavicspakolás több rétegű feltöltés. A leletek egyeznek a másik dolmen anyagával. Talán itt a kerámia kissé jobb, s míg az azutani dolmenben a geometrikusan csontított pengék, addig itt a finom bifaciális nyílhegyek dominálnak a pattintott kőeszközök között.

A két ásatás leleteinek részletes ismertetése után a szerző azokat az általános következtetéseket foglalja össze, amelyek a Toleado tartomány ismert megalitikus építményeinek adataiból szűrhetők le. Vega de Nino dolmenben például éppen a nagyobb karcsú, szabályos köpengék vannak túlsúlyban.

A könyvben részletesen ismertetett két dolmen a Meseta (az Ibériai félsziget közepét elfoglaló, 6–800 méter magas fennsík) nagy részére a BC (!) IV. évezredre jellemző megalitikus építmények tipikus képviselői.

A Portugáliától a Meseta északi területeiig terjedő földrajzi sáv dolmenjeinek radiokarbon kronológiája elég tág időhatárok közé datálja a lelőhelyeket. Ha a két szélsőséget (6100 és 1460 BP) leszámítjuk, akkor a dolmenek zömének építési/használati ideje (pontosabban az az időpont, amikor a C 14-hez szükséges szerves anyag bekerült) az időszámításunk kezdete előtti 4. és 3. évezred közötti ezer év (a hazai késő neolitikum és korai rézkor).

A két dolmen különböző egységeinek leletmegoszlása azonos tendenciát mutat. Mindkét dolmen leggazdagabb része az építészeti és természetesen a központi kamra. Míg *La Estrella*-nak a pattintott kőipara, addig *Azutannak* a cserépanyaga jelentősebb, bár a hagyományos értelemben régészeti leletanyagnak minősített tárgyak mennyisége még így is igen szerénynek mondható.

A dolmenek építészetileg jelentős objektumok. Impozánsak önmagukban, mint építésük időszakának magas szintű technikai felkészültségét bizonyító emberi alkotások, s impozánsak mint egy nagy területen hosszú ideig egységesen tovább élő szellemiség/vallás materiális jelképei.

T. Dobosi Viola

J. Petrasch, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 71, 1990, Verlag Philipp von Zabern Mainz am Rhein, p. 407–564., 29.kép.

A szerző már több tanulmányában is foglalkozott a neolitikus árokrendszerek kérdéseivel. Jelen munkájában az ismert közép-európai „középső neolitikus” körárokrendszereket („Kreisgrabenanlagen”) veszi szemügyre. A németországi kronológiai rendszerben a tárgyalt időszak megfelel a kárpát-medencei késő neolitikumnak és kora rézkornak.

J. Petrasch az egyetemi disszertációján alapuló kéziratot 1989-ben zárta le, ezért az azóta publikált dél-dunántúli körárokrendszerek nem kerültek be a rendszerező munkájába. Elemzése kiindulópontjaként saját alsó-bajorországi terepkutatási és ásatási eredményei szolgáltak. A téma fontosságát az is jelzi, hogy az utóbbi tíz évben négy nemzetközi konferenciát is szenteltek a neolitikus körárokrendszerek kutatása során felmerült kérdéseknek, problémáknak.

Wosinsky Mórra hivatkozva említi meg, hogy neolitikus árokrendszerek Közép-Európában már több mint száz évvel ezelőtt is is-

mertek voltak. Voltaképpen azonban sem a korábbi, sem az újabb ásatások nem adtak választ arra a kérdésre, hogy a példaként felhozott lengyeli sánc mára a késő neolitikumban is „erődített” volt-e.

A hetvenes évektől kezdve lényegesen megnőtt az ismert neolitikus árokrendszerek száma, ami főként az intenzív régészeti célú légifotózásoknak volt köszönhető a Kárpát-medencétől nyugatabbra eső területeken, elsősorban Ausztriában és Németország nyugati felén. Ennek az új kutatási technikának az alkalmazásával ott is találtak árokrendszereket, ahol ilyenek korábban teljesen ismeretlenek voltak. Mindezt jól példázza a DK-bajorországi helyzet, ahol századunk hetvenes éveinek közepéig csupán három árokműről tudott a kutatás. Ezt követően azonban 17 árokrendszert kutattak át ásatással, és további 3000(!) sáncmű nyomait fedezték fel a légifotózások során.

Az eddigiekben többnyire magából az árokból előkerült régészeti leleteknek tulajdonítottak kronológiai és meghatározó szerepet, ezekből következtek az árokrendszer belső területén végzett neolitikus tevékenységre is. Az ásatásokon felszínre került tárgyak pedig a többszörös felújítások során is belekeveredhettek az árokból: már csupán ezért sem utalhatnak kizárólagosan az árokrendszerek építési és használati korára, illetve rendeltetésére, funkciójára.

J. Petrasch nagy figyelmet tulajdonított azoknak a kritériumoknak, melyek eredménnyel hasznosíthatók az interpretációs kísérletek során. Először is a körárokrendszereket kellett elkülöníteni a másféle jellegű földművektől. A kör alakú alaprajz mellett döntő jelleg még a kicsi szabad felület is az egész építmény viszonylag nagy területéhez képest. Meghatározó jellegű lehet az egy vagy több paliszád és a többnyire régészeti lelet nélküli belső felület is. Ugyancsak jellemző a több koncentrikus árokból vagy paliszádból álló építmény, az 1,7 méternél nagyobb árokmélység, a V alakú árokmet-szet.

Ezeknek a jellegeknek a többsége, jellemzi a dunántúli lengyeli árokrendszereket is.

A tárgyalt objektumok kronológiai helyzete különösen fontos kérdés. A közép-európai korai és középső neolitikum periódizációja azoknak a kerámiatöredékeknek az elemzésén alapszik, melyek elsősorban gödrökből kerültek felszínre az utóbbi évek nagy felületű ásatásai során. Ezeket az adatokat tényként fogadta el és használta J. Petrasch. A P. Stehli által végzett számítógépes elemzések problémái azonban közismertek. Ugyancsak felvetendő az a kérdés is, hogy egy-egy őskori gödör mennyiben tekinthető „zárt objektumnak”, illetve a belőle előkerült anyag „zárt leletanyagnak” akkor, ha nem sírgödörrel vagy áldozati gödörrel, illetve házomládékról van szó. A „telepgödör” esetében nem annyira az a lényeg, hogy *mivel*, hanem hogy *miként* töltődtek fel.

Mindez jól tükröződik J. Petrasch kronológiai elemzéseiben is. Ezért a szerző külön-külön veszi nyitgató alá a kisebb területeket, így a Dunántúli (Aszóddal), DNY-Szlovákia és Morvaország neolitikus fejlődésének kérdéseit, és eljut egészen a Cucuteni–Tripolje kultúrkörig. Az egyes területek közötti kronológiai párhuzamosítást elsősorban a helyi szakirodalomból kiindulva kísérel meg. Mindezek során azonban ismét felmerülnek a fentebb említett problémák, azt nem is említve, hogy az egyes területek (országok, országrészek) kutatási helyzete (megásott lelőhelyek száma, a kutatott felületek nagysága stb.) között feltűnően nagy az eltérés.

A körárokrendszereket sokféle módon lehet rendszerezni. Építési módjuk elemzése több olyan jellegüket emeli ki, melyek alapján jól elkülöníthetők más árokművektől. Ezeknek a jellegeknek valamelyik része minden körároknál előfordulhat.

A jellegek kombinációját vizsgálva kiderült, hogy nincs két, minden jellegében teljesen megegyező körárokrendszer. A jellegcsoportok képzése is csak azáltal volt lehetséges, hogy a szerző egyes jellegeket kiemelt, másokat pedig mellőzött tipológiai rendszernek felépítése során. Vagyis egyfajta preconcepció volt tipológiai-analitikai rendszerének alapja.

Ezen az alapon állapított meg J. Petrasch két fő csoportot: az elsőbe kerültek az egyetlen körárokból álló rendszerek, míg a második csoportba sorolt objektumok két vagy három árokból tevődnek össze. Az elsőbe tartozó földművek átmérője kisebb, kisebbek az árok egyéb méretei is, mint a második csoport esetében. Az első csoport építményei szerkezetüket tekintve is egyszerűbbek. Mivel ezek a jellegek nagyméretű korrelációt mutatnak egymással, valószínűk tartható, hogy olyan ún. „természetes osztályokról” van szó,

melyek jellegeit maguk az építők határozták meg. Ennek alapján feltételezhető, hogy a két említett csoport esetében funkcionális egységekkel állunk szemben.

A „helyi szerzőkre” hivatkozva említi meg J. Petrasch, hogy ennek az időszaknak a legkorábbi periódusát a svodíni (szögyéni) település, temető és kőrárokrendszer leletei képviselik: a szerző elgondolja V. Nemejcová-Pavuková kronológiai megállapítását is, mely szerint a svodíni kőrárok a lengyeli kultúra első fokozatának kezdetéhez áll közelebb, mint végéhez.

A kronológiai kérdések taglalásakor azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szerző csak felületes vizsgálatok adataira támaszkodhatott, mert a svodíni leletanyag beható és részletes jelleg-típológiai elemzését eddig ugyanis még nem végezték el. J. Petrasch elfogadva a szlovák kutatók kronológiai meghatározásait, ugyanezzel a periódussal párhuzamosítja az összes morvaországi és alsó-ausztriai kőrárokrendszert is.

Az említett sáncművek fejlődésére a következő modellt állítja fel a szerző: a fejlődés a kisméretű, egy árokból álló kőrárokkal kezdődik, és több árokból álló nagy kőrárokrendszerek (Kreispalisadenanlagen) felé vezet. Az utóbbiakra Zlkovcéból ismerünk példát, ahol a rendszer öt paliszádgyűrűből tevődött össze. Ezt a lengyeli kultúra fehér festésű kerámiával is jellemzett későbbi időszakába (a Lichardus-Točík-Vladár-III. és Pavúk-II. fokozatába) keltezük, enél fogva fiatalabb, mint a többi lengyeli kőrárokrendszer.

Közép-Európában már a legidősebb vonaldiszes kerámia időszakától kezdve készültek földművek, de csak a késői vagy a legfiatalabb vonaldiszes kerámiától kezdve nőtt meg a számuk. Ez jól illusztrálják az Aldenhoven Platte-i ásatások eredményei, melyeket a modellértékűnek tekint J. Petrasch a rendkívül nagy mértékű feltártság miatt. Ezek szerint feltételezhető, hogy minden nagyobb és minden egymás közelében fekvő kisebb településhez tartozhatott egy-egy földmű. Ezeket a megállapításokat az egész Ny-i vonaldiszes kerámia elterjedési területére, a kevésbé jól kutatott vidékekre is általánosítja a szerző.

Végleges választ ma sem ismerünk a kőrárok funkcióját illetően. Itt is, mint sok már megoldatlan ősrégészeti probléma esetében, a „kultikus rendeltetést” tartotta, illetve tartja legvalószínűbbnek a szerző, figyelembe véve V. Podborský korábbi (1970) összefoglaló munkáját erről a témáról.

Mivel kőrárkaink szerkezetének és építési módjának vizsgálata nem nyújtott elegendő adatot a funkció interpretálására, J. Petrasch kísérletet tett a sáncművek, a környezetükben előforduló települések és temetők viszonyának értékelésére. Erre azonban nem sok lehetősége adódott, minthogy az árokrendszerek többsége csak légifotókról vagy magnetométeres vizsgálatokból ismert.

Svodínban mindkét kőrsánc egy nagyobb, kb. 25 hektár nagyságú területen húzódó település közepén fekszik. A feltárt terület beépítettségét véve alapul 150 házat tételezett fel az egész területre a szerző. Ezeket a házakat nem egyidejűleg lakták: V. Nemejcová-Pavukovára hivatkozva 2-3 horizontot tételezett fel a lelőhely betelepültségében. A feltételezett házmenyiség alapján újabb feltételezés következik, így számol több száz vagy ezer, egyidejűleg élő lakost a településen. A V. Nemejcová-Pavuková számításával, az általa feltételezett „neolitikus urbanisztikus szervezethez” kapcsolatban már korábban kifejtettük véleményünket. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy tényként csak a feltárt felületen megfigyelt jelenségek fogadhatók el, az egész lelőhely területére átszorított adatok azonban semmiképpen sem.

J. Petrasch megfigyeléseit összegezve megállapítható, hogy a kőrsáncok többsége egy-egy település körzetében helyezkedett el. Ez tapasztalható Aszdón és Mórágý-Tűzködombon is.

A szerző munkájának legfontosabb eredményeit a künzing-unterbergi elemzések jelentik, mivel itt egyaránt adottak voltak az ásatási és légifotózási, illetve magnetométeres kutatások adatai is. Mindezek alapján jól vizsgálhatók a település feltételezett központi jelentőségével összefüggő kérdések és problémák. A sáncmű körzetében (Isar-völgye) hat hasonló kőrárokrendszer ismert, melyek nagyjából egyenlően oszlanak meg a területen. Ez is igazolja azt a hipotézist, mely szerint mindegyik sáncmű egy-egy meghatározott terület központjaként működött.

J. Petrasch munkájáról a következőket állapíthatjuk meg összefoglalásképpen:

1. Részletes kutatástörténetet ad a tárgyalt témában. Új megközelítési módot vezet be a neolitikus kőrárokrendszerek kutatásá-

ba újfajta elemző módszerével. Így, még ha bizonyos prekonceptiók megközelítéssel is, megállapítja az árokrendszerek egyfajta technikai fejlődési vonalát.

2. A kőrárokrendszerek rendeltetésének vizsgálata során nem csupán magából az objektumból indul ki, hanem az egész települési szerkezetből. Legfontosabb az a felismerése, hogy egy-egy települési területen több kőrárokrendszert is használtak egy időben, és minden ilyen építménynek megvolt a saját „hatóterülete” vagy „vonzáskörzete”. Valószínűnek látszik, hogy ezeknek az építményeknek a többsége „központi helyként” funkcionált, és a vonzás-körzetükbe tartozó települések, falvak lakossága folytathatott bennük – valószínűleg – nem kimondottan gazdasági jellegű tevékenységet. A szerző feltevései a kőrárokrendszerek építési technikájával és rendeltetésével csupán az eddig megszületett elméletek számát gyarapítják.

3. A munka egyik legfontosabb része a katalógus, melyben 54 kőrárokrendszert, 3 „kör alakú paliszádrendszert” és 9 kör alakú földművet, összesen tehát 66 objektumot ír le a vizsgált területről minden részletében. Munkájának alapossága és elemző módszereinek egyes részletei, megközelítési módja számunka is egyfajta példaként szolgálhatnak a magyarországi neolitikus kőrárokrendszerek további kutatása során.

Zalai-Gaál István

Trnka, G., Studien zu mittelnolithischen Kreisgrabenanlagen. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission des Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Hgg. von H. Friesinger), Band 26. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1991. 339 oldal, 120 kép, 61 tábla.

Az elmúlt két évtizedben a modern tudományos kutatómód-szerek alkalmazásával, elsősorban légifotózással és magnetometriai mérésekkel, több száz neolitikus kőrárokrendszer nyomait fedezték fel Bajorországban és Alsó-Ausztriában, kisebb számban pedig Cseh- és Morvaországban, illetve DNy-Szlovákiában. Ezek az objektumok a kárpát-medencei késő neolitikum idején létesültek, ami a nyugati kronológiai rendszerben a középső neolitikumnak felel meg. Hasonló kőrárokrendszerek ismertek a Dunántúlon is, de nagyon kis számban.

A szerző a hetvenes évektől folyamatosan végzett ausztriai kőrárokrendszer-kutatások eredményeit foglalja össze könyvében, nagy teret szentelve a bajorországi, cseh- és morvaországi, illetve szlovákiai párhuzamoknak is.

Konkrét régészeti kutatásokat Ausztriában az ismert kőrárokrendszerek egyharmadában végeztek, nagy felületű ásatásokra pedig csupán Friebritz 2-ben, Kameggben és Rosenburgban került sor. Az esetek többségében egy vagy több metszettel vizsgálták meg az árokrendszerek szerkezetét.

G. Trnka könyvének túlnyomórészt az alsó-ausztriai kőrárokrendszerek részletes katalógusa adja, melyben a szerző magas szinten dokumentálva taglalja az objektumok megfigyelhető szerkezeti elemeit, illetve a belőlük felszínre került régészeti leletanyagot. Az árokokmetszetekkel összefüggő megfigyeléseknek különösen nagy figyelmet szentel.

A dunántúli (illetve aszódí) árokrendszerekkel kapcsolatban úgy véli, hogy a magyar kutatás tévesen alkalmazta a „kőrárok” megnevezését az olyan objektumok esetében, ahol az árok vonala, folytja íveltlen vagy kör alakban húzódik. G. Trnka szerint Magyarországon még nem bizonyított az „ausztriai” értelemben vett neolitikus kőrárokrendszerek megléte.

Tény, hogy a mórágý-tűzködömbi, részben feltárt árok esetében még nem egészen tisztázott, hogy külső árokról vagy pedig paliszádárokról van-e szó. A régi és újabb légifotók azonban egyértelműen bizonyítják, hogy az árok vonala kör alakban húzódik a lengyeli település és temető közelében. Ellenben a Vókányban, repülőgépről felfedezett objektum kétségtelenül a klasszikus értelemben vett kettős kőrárokrendszerek csoportjába tartozik. Az ezt bizonyító felvételeket már az 1988-ban rendezett Brno-Kravskó-i és az 1990. évi keszthelyi nemzetközi konferencián bemutattuk (ahol a szerző is jelen volt).

G. Trnka elsősorban az észlelhető és mérhető jellegekre irányítja a figyelmet. Ennek megfelelően beható alaposággal taglalja a körárokrendszerek helyzetét, méreteit, szerkezeti elemeit, az objektumok belső területét, az árokok feltöltődésének kérdéseit és a sáncművek és települések összefüggéseit is.

A neolitikus körárokrendszerek többnyire domboldalon, épültek, mégpedig leginkább a lejtők alsó területén. A megfigyelésekből arra is lehet következtetni, hogy az árokok száma és átmérőjük nagysága független a terepadottságtól. A legnagyobb változatosság a kettős körárokrendszerek esetében tapasztalható, ezek között találjuk meg a legmonumentálisabb hatású sáncműveket. Belső áruk átmérője többnyire az egyszerű körárokrendszerének felel meg, de elérhetik a 140–150 métert is. A háromszoros sáncrendszerek ugyancsak a legnagyobbak közé tartoznak Alsó-Ausztriában. A neolitikus körsáncok egyik legfontosabb jellegének a fő égtájak irányában elhelyezkedő bejárátokat (kapukat) tartja a kutatás.

A tárgyalt neolitikus körárokrendszerek egyik legfeltűnőbb jellegzetessége az általában üres, szabad belső térség. Alsó-Ausztria É-i részén csupán Friebritz 2-ben, Kammegeben és Rosenburgban kutatták át ásatással, illetve Hornburg 3-ban és Strögenben magnetométeres vizsgálatokkal a körsáncok belső felületét. A belső térségben szórványosan előforduló árokok pontos datálása nem volt lehetséges, és leletek is csak kis számban kerültek elő belőlük.

A Friebritz 2-ben kutatott sáncrendszer középső részén felfedezett kettős temetkezésnek és sírcsoportnak a körárokrendszer használatával való egyidejűségét máig nem bizonyította egyértelműen az osztrák kutatás. Ugyanez mondható el a körsáncok belsejében előkerült különféle gödrökről is.

A szlovákiai Bučányban (Bucsány) a körárokrendszer belső térségében egy megaronszerű cölöppéitmény nyomai kerültek elő: ebben az esetben biztosnak tartható a körárok és a cölöppéitmény használatának egyidejűsége. A többi esetben is csak szórványosan elhelyezkedő gödröket sikerült felfedezni. Az alsó-bajorországi körsáncok még publikálatlan magnetométeres vizsgálati eredményei sem utalnak korabeli belső építményekre.

Az alsó-ausztriai neolitikus körsáncok kutatása során számos esetben elvégezték azokat az elemzéseket, melyek eredményeként az árok kitöltésének eredete is megállapítható volt. A vizsgált körárok profiljai általában két vagy három lerakódási réteget, egyiséget mutatnak. Ezek közül a legalsó és az abban lévő régészeti leltanyag jelezheti az árok használatának és pusztulásának időpontját.

Szociálarcheológiai szempontból különösen nagy jelentősége van a tárgyalt körárokrendszerek és a környezetükben előforduló települések közötti összefüggéseknek. Erre azonban csak vajmi kevés példát mutathatott be a szerző. A nagy felületű ásatások eredményei, de különösen J. Petrasch legutóbbi elemzései is bizonyítják, hogy a körsáncok egy-egy településsel vagy települési területtel állhattak szoros funkcionális kapcsolatban.

A körárok és a települések viszonya csak nagy felületű ásatásokkal és a megfelelő szintű elemző szándékú megközelítéssel kutatható eredményesen. Ezzel összefüggésben elegendő a tešetic-kyjovicei, bučanyi svodíni (szögyéni) és künzing-uternberg-i ásatásokra utalni. Az ausztriai körárokrendszerek esetében az intenzív légifotózási kutatások ellenére sem rendelkezünk ilyen vonatkozású adatokkal, eredményekkel. Akárcsak J. Petrasch nemrég (1991) megjelent munkájában, G. Trnka is megvizsgálta a neolitikus körárokrendszerek tipológia rendszerezésének lehetőségeit. Rendszere legalsó fokát az „egyszerű” körsáncok képezik, melyek megtalálhatók az egész elterjedési területen, ellenben Alsó-Bajorországban soha nem fordulnak elő. Ezen a csoporton belül a bejáratoszáma alapján különített el két alcsoportot: egyrészt azok a körárokrendszerek tartoznak ide, melyeknél a bejáratos többé-kevésbé a fő égtájak irányába orientáltak. A második alcsoportba azok az objektumok kerültek, melyeknél a bejáratos egymással átellenesen, de ugyanakkor szintén a fő égtájak irányában helyezkednek el.

A szerző második fő csoportját a kettős körárokrendszerek jelentik, ezek a legelterjedtebbek Dél-Németország, Cseh- és Morvaország, Alsó-Ausztria és Nyugat-Szlovákia területén. G. Trnka is látja, hogy nehéz olyan kritériumot fellelni, melyek segítségével ezek az objektumok tovább rendszerezhetők lennének. Ugyanis mindegyik körárokrendszernek megvannak azok a jellegzetességei,

melyek a többinél nem fordulnak elő. Közös jellegeik a két árok átmérőjének egymáshoz való viszonyában (4 : 3 vagy 3 : 2), a 2–4 bejáratos és a bejáratosnál lévő összekötő árokban határozhatók meg.

A harmadik fő csoportot alkotják a háromszoros körárokrendszerek 100 méternél nagyobb átmérővel; ezek főként Alsó-Ausztria északi részén ismertek.

G. Trnka nem fogadja el a korábban R. Nikitsch és J. Petrasch által a körárokrendszerek fejlődésére kidolgozott modellt, az egyszerű köráraktól kezdve a több árokkal rendelkező objektumokig tartó fejlődési vonalat. J. Petrasch és J. Pavúkál szemben a szerző kérdésesnek tartja azt is, hogy az ún. körpaliszádok, melyek még csak nem is kör alakú alaprajzúak, a körárok evolúciójával, továbbélésével lennének összefüggésben.

A korábbi kutatások (elsősorban J. Neustupný és O. Höckmann) a Ny-i vonaldiszes kerámiában felfedezett árok, árokrendszerek eredetét DK-európai és közel-keleti hatásokból, bevándorlásból igyekeztek levezetni. Azonban a legidősebb Ny-i vonaldiszes kerámia újabban előkerült közép-németországi árok-művei is azt bizonyítják, hogy a „délkeleti elmélet” ebből a szempontból sem tartható tovább.

J. Petrasch beható és módszeres elemzései nyomán is ismert, hogy a neolitikus körárokrendszerek egy-egy települési körzet, terület szerves részét képezik. Így lehetett ez a DK-Dunántúlon is, a „klasszikus” nagy lengyeli temető területén, ahol a felfedezett körsáncok kis számát leginkább az eddigi kutatási lehetőségek hiányával magyarázhatjuk.

A körsáncok „ideája” közép-európai eredetű, mellyel G. Trnka is egyetért: Kalicz Nándor vélekedett elsőként úgy, hogy a „klasszikus” lengyeli időszak körárkai helyi eredetűek, és nem déli hatások eredményeként jöttek létre.

A felfedezett neolitikus körárokrendszerek gyarapodásával nőtt az interpretációs kísérletek száma is, ezek azonban mindeddig nem vezettek célra. Mindezek után a körárok interpretációjának lehetősége csupán egy szabad, többnyire lelet nélküli üres térségre és az azt határoló váltakozó számú paliszádra, árokra és bejáratosra korlátozódik. A szerző végiggondolja a V. Podborsky által korábban (1970) felemlített négy interpretációs lehetőséget a körárokrendszerek funkciójával kapcsolatban, így a társadalmi (szociális), defenzív, gazdasági és kultikus funkciót. Véggöveketetése azonban csupán annyi, hogy a neolitikus körárkoknak „különleges szerepe” volt a települési közösség vagy közösségek életében. Felfogása szerint minden más interpretációs vélemény csupán spekulatív lehet a mai kutatási helyzetben. A körárok kutatások jelenlegi szintjén ezzel a véleménnyel egyetérthetünk, de tény az is, hogy G. Trnka még csak kísérletet sem tett beható jelleganalitikai elemzések elvégzésére a körárok rendeltetésének interpretációját illetően: a könyvében bemutatott számos táblázat mindössze az egyes leletek összehasonlítását teszi lehetővé, a további elemzéseket ezekre lehetett volna építeni. Magától a szerkezeti elemek összevetésétől nem várhatunk választ az „írott történelem előtti korszakok” különböző (így a szakrális élettel kapcsolatos) kérdéseire sem.

A közép-európai neolitikus körárokrendszerek kronológiai helyzetét és kulturális hovatartozását már korábban tisztázta a kutatás. A Németországban előforduló körsáncok többsége Alsó-Bajorországban koncentrálódik és az oberlauterbach-i csoportba tartozik: ez a késői vonaldiszes kerámia (Hinkelstein-csoport) és a münchenshöfeni csoport közötti időszakra datálható. Három fázisra való felosztása azonban csak felszíni leletek szeriációjára alapján történt.

A csehországi körárkok a fiatalabb SBK leletei, ami a lengyeli kultúra kezdeti időszakával párhuzamos. A délmorva térségben az összes ismert körárokrendszer az MBK-ba tartozik, míg a Szlovákiában kutatott három objektumot a kora lengyeli fejlődés idején építették.

A tárgyalt körárokrendszerek abszolút kronológiai helyzetével kapcsolatos vizsgálatok eredményei az egész európai neolitikus szempontjából nélkülözhetetlenek. A kérdés csupán az, hogy mennyire megbízhatók a különböző laboratóriumokban nyert adatok. A kalibrált C14 adatok szerint az ausztriai körsáncok a Kr. e. 6–5. évezredben épültek volna. A C14 vizsgálatok eredményeit nézve megállapítható, hogy az egyes lelőhelyekről nagyon kevés mintát vizsgáltak meg ahhoz, hogy az egyes minták statisztikai eltérései kiszűrhetők lennének. Egyetlen egy minta egy-egy árokrendszerből

nem adhat reprezentatív eredményt az építmény abszolút kronológiai helyzetével kapcsolatban. A kalibrált C14-adatokat az ismert termolumineszcenciás adatokkal összevetve a tárgyalat időszakot az V. évezred közepére vagy korai időszakára lehet keltezni, míg a kalibrálatlan C14-dátumok a IV. évezred kezdetére utalnak. A szerzővel mindenesetre egyetérthetünk abban, hogy a datálás problémája még egyáltalán nem oldódott meg: ez a szerző szerint is a jövő tudományának lesz a feladata.

Zalai-Gaál István

J. P. Thevenot, *L'âge du bronze en Bourgogne. Le dépôt de Blanot (Côte-d'Or). Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est.* (Dijon 1991) 158 oldal.

Egy nem mindennapos késő bronzkori raktárlelet gondos, körültekintő munkával készült, többféle szempontra kiterjedő ismertetését tárja elénk a jelen monográfia, méghozzá tipográfiaiilag is pompásan kivitelezett formában.

1982. december 31-én találtak rá a raktárleletre a burgundiai Blanot község határában fekvő Jonchères tanya melletti Pomerai erdőben, egy két hónappal korábban pusztított szélvihar által kifordított nyírfa gyökerei között. Csak nyolc hónap elteltével jelentették be a találokat, de a pontos megfigyelések és a hitelesítő ásás lehetővé tették az egykor elrejtett tárgyak eredeti helyzetének hű rekonstrukcióját.

A hiánytalanul begyűjtött lelet a következő tárgyakból áll: 11 bronzflaska (egy csomóban voltak az elrejtés céljából kiásott gödörbe téve), három pár lábék, egy bronz bogrács, amely egy bronz csészével volt letakarva és amelyben egy ízelt bronz öv, egy bronz karperec, egy bronz pitykével díszített bőr (ruhadarab?), egy hengeres bronz- és két hengeres arany gyöngyökkel díszített bőr nyakék foglalt helyet, végül egy agyagedény (csak az oldalán fekvő fele maradt meg), amelyben 7 bronzcsüngő, 591 kisebb bronzkarika és két bronzpityke volt.

A belső címlapot követő három lapon mintegy „ízeltőnek” 7 pompás színes fénykép mutatja be a lelet egészét (8 hónappal a megtalálás utáni állapotában), valamint néhány jelentősebb darabját (egyébként az övek mintegy 2 : 3 arányú színes képe díszíti a könyv borítóját).

Egy rövid előszó után maga a munka két részre oszlik. Az első – címe: régészeti tanulmányok – négy, a második – technikai tanulmányok – hat fejezetből áll.

Az első fejezetben ismerteti a szerző a megtalálás körülményeit, a megtalálók, valamint a hitelesítő ásás megfigyeléseit, a lelet tárgyainak egykori helyzetét a földben. Ezek kizárják bármilyen temetkezés fennforgásának lehetőségét. Ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a tárgyakat egyszerűen a kiásott gödör aljára helyezték, és kövekkel sem rakták körül.

A második fejezet adja a tárgyak leírását. Nemcsak az alakjukat, díszítésüket írja le tüzetesen, hanem kiter mindazon részletekre is, amelyből azok készítésére, használatára, viseletére is lehet következtetéseket levonni. A leleteket rajzos ábrákban mutatja be; az edényeket olyan formában, ahogy az a PBF-sorozatban is szokásos, vagyis egyik felület metszetben, hogy a felépítésük is látható legyen. Ezek mellett a részleteket még számos, legtöbbször nagyított fénykép ismerteti meg velünk (a nagyítás aránya sajnos sokszor nincs megadva).

Egy újabb fejezetben tipológiai, időrendi és elterjedésszerű szempontok alapján vizsgálja a szerző a lelet tárgyait, a szempontok igen következetes betartása mellett. A vizsgálatok során azonban nem csak arról a típusról emlékezik meg, amelybe a leletben szereplő tárgy tartozik, hanem foglalkozik a tárgyfűléssel (pl. bogrács, ízelt öv stb.) valamennyi típusával. Ezt azért teszi, mivel – szerinte – nincs mindegyik tipológiája azonos szinten kidolgozva, másrészt mert egyesek, mint a bronzedények, még nem eléggé ismertek Franciaországban. A jelentősebb tárgyfűlésekkel kapcsolatban időrendi táblázatokat és elterjedési térképeket is bemutat. Utóbbiak azonban már csak a blanot-i leletben szereplő típusok elterjedését tüntetik fel.

A negyedik fejezetben a leletet összeveti más hasonló korú franciaországi bronzleletekkel, valamint értelmezi is azt. Megállapítja, hogy az összetétele elsősorban női ékszerekészletre vall (a

bronzedények más franciaországi leletekben is női ékszerekkel találhatók együtt). A flaskák illatszerek, kenőcsök tárolására is szolgálhattak. Mindenesetre a lelet az egykori társadalom egy előkelő tagjának tulajdonát képezte. A tárgyak – a bronz-bogrács kivételével – mind a Rajna-vidéki–svájci–kelet-francia kultúrrégió termékeit képezik, még ha nem is készültek mind egyazon műhelyben. (Itt jegyezzük meg, hogy ha a lelet valóban egyetlen személy tulajdonát is képezte volna, a három pár lábék jelenléte miatt nem tekinthetjük egyetlen személy számára szolgáló készletnek. Egyébként is a legkisebb lábékpárt és a bronzgyöngyös nyakéket – a méretük alapján – csakis kisgyermek viselhette.) Az egyes darabok különböző mértékben használtak (legfiatalabbak – újak – a bronzedények, leghasználtabbak a közép nagyságú lábék), így az együttes több generáció alatt gyűlt össze, mégpedig a Ha A2 és a Ha B1 időszak folyamán. Ép, illetve részben javított, de használható tárgyakból áll, tehát nem újraöntésre szánt hulladék. A szerző véleménye szerint nem is vesztély elől elrejtett érték, hanem áldozat. Ilyen jellegű értékek önkéntes feláldozásával az előkelőségüket fitogtatták a társadalom magasabb fokán lévők.

A monográfia első részét a Merhart-féle B1 típusú bográcsok, jenišovicei típusú csészék, pfeddersheimi és lindenstruthi típusú vese alakú karperecek, wollmesheimi típusú lábék, billyi és bënëvent-enchampsauri típusú ízelt övek, valamint a bordázott hengeres aranygyöngyök országoként, alfabetikus rendszerben összeállított lelőhelyjegyzékei zárják, úgyszintén igen gazdag bibliográfia.

A második rész – tulajdonképpen függelék – különböző szakemberek technikai vizsgálatait, valamint a bronz, ill. vegyes anyagú (fém- és bőr-) tárgyak konzerválásának és restaurálásának eljárásait ismerteti. A technikai vizsgálatok többek között kiterjedtek a bronztárgyak kristályszerkezetére (amiből a készítményükre vonatkozó következtetések), az ötvözetük összetételére, a nyersanyaguk szennyezőelemeinek vizsgálatára. Ezek alapján ismételten megállapítható volt, hogy a tárgyakat készítő bronzművesek igen komoly szakmai tudással rendelkeztek. Csak mint érdekességet említjük meg ezen a téren, hogy a vizsgált lábék, flaska és csésze, tehát azok, amelyeket rébéllel alakítottak ki, 10% ónt tartalmazó bronzból készültek, míg az egyszerűen csak öntés útján előállított csüngő 12%-os ötvözetből. Ez utóbbi összetételű bronz ridegebb és rébélessé kevésbé alkalmas.

Egyébként a szerzőnek az az igyekezte, hogy különös gondot fordított az egykori bronzművesek szakmai ismereteinek és technikai eljárásainak felderítésére, akárcsak a hagyományos régészeti problémák (tipológia, időrend, elterjedés) körültekintő és következetes vizsgálatára, őszinte elismerésre érdemes.

Blanot ugyan messze esik a Kárpát-medencétől és más bronzkori kultúrrégióba is tartozik, a lelet mégis számunkra is figyelemre méltó. A leletben szereplő bogrács ugyanis idegenül hat a Rajna-vidéki–svájci–kelet-francia bronzművesség termékei között. A szerző nagyon helyesen állapítja meg róla, hogy kétségtelenül import darab, amely a Kárpát-medencéből származik és közelebről a Felső-Tisza vidéki bronzművesség terméke. Részleteit (méreteit, alakját, díszítését, akasztóinak alakját) illetően is összehasonlítja számos más bográccsal, aminek révén elvitathatatlanul igazolja az azonos származásukat. Példaképpen megemlíthetjük, hogy a perem alatti díszítése mindössze annyiban tér el a hajdúsámsoni 3. sz., valamint a Pastinszky gyűjtemény ismeretlen lelőhelyű bográcsától,¹ hogy amíg ezeken a félkörök két sora között öt vonal fut körbe, addig a blanotin csak négy. De talán ennél is meggyőzőbb bizonyíték az, hogy ikerasztói vannak. A magyarországi bográcsok imertetése során ugyanis rámutattam arra, hogy a Kárpát-medencében egy kivételével kizárólag ikerasztások fordulnak elő, de ennek az egynek (Budapest–Nagytétény)² a lelőhelye sem esik a Felső-Tisza vidékére. Ugyanakkor a Kárpát-medencétől nyugatra és északnyugatra előkerült 6 (esetleg 7) példány közül (a blanotit még nem számítva) csak kettő. Ezek is az északi kultúrkörben láttak napvilágot, amelyben egyébként a kárpát-medencei bronzművesség exportja, ill. hatása más bronzedényekkel (szitálakkal, szűrőkkel, csészékkel) kapcsolatban is megfigyelhető.³ Ismeretes ugyan a Felső-Tiszavi-

¹ Patay, P., *Die Bronzegefäße in Ungarn*. PBF II. 10. 22. és 25., 11. és 29. sz.

² Patay, P., i. m. 25., 30. sz.

³ Patay, P., i. m. 27. sk.

dékről messze nyugatra eljutott bronzedény is, az unter-glaubeimi szitula, de az eddig szinte egyedüli darabnak volt tekinthető; a vele együtt talált két bogrács viszont – a nem ikerakasztós volta miatt – más bronzművesség termékének vélhető. (Thevenot soraiból – 81. oldal – egyébként arról is tudomást szerezhetünk, hogy Blanothoz viszonylag közel, Saint-Romain-de-Jalionasban egy halomsírból egy hajdúböszörményi típusú szitula, valamint egy, a keresztéiteihez⁴ hasonló bronzedényre látott napvilágot.)

A blanoti bográccsal kapcsolatban megemlíthetjük még, hogy azt kengyelfülek nélkül földelték el (utólagos elkallódásuk kizárt, hiszen a lelet gondos begyűjtőinek figyelmét még jóval kisebb tárgyak sem kerültk el). A szerző kopás nyomát nem észlelte az akasztókon, amiből arra következtetett, hogy a bogrács nem is rendelkezett fülekkel. Ez feltétlenül figyelemre érdemes jelenség, ugyanis ép példányok esetében hasonlóval még nem találkoztunk.

Ugyancsak helyesen ismerte fel a szerző, hogy – a bográccsal ellentétben – a leletben lévő bronzcsésze nem a kárpát-medencei bronzművesség terméke. Jeniővicei típusú csészek ugyan itt is találhatók (valószínű, hogy készítették is itt), de miként azt H. Thrane kimutatta, a típus lapos testű és legtöbbször fül nélküli Thrane szerinti változata („A”), amelybe a blanoti is tartozik, az északi és a Rajna-vidéki–svájci–kelet-francia bronzműves régióra jellemző.⁵

A szerző a 11 bronz flakát is e féművesség termékének véli. Utal arra, hogy alakra hasonlóan egy, a kérdéses területen található és arra jellemző agyagedény-típushoz. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy ha nem is egészen azonos, de hasonló bronzedények Középeurópából (Völs B sir, Malhostovice⁶) is ismeretesek (erre különben maga Thevenot is utal). Így könnyen lehetséges, hogy ez az eddig alig ismert edénytípus szintén szélesebb területen terjedt el. Mindamellett az a tény, hogy a blanoti lelet 11 példánya, amely ugyan két (esetleg három) sorozatot képvisel, a szerző megállapítása szerint mégis azonos kéz vagy műhely munkája. Ez viszont inkább arra vall, hogy a környékbeli bronzművesség területén, esetleg a lelőhely közelében készültek, és nem messzi vidékről, kereskedelem útján jutottak az elrejtőjük birtokába.

Figyelemre méltó különben az a jelenség is, hogy a flakák egyik sorozatát – legalább is részben – egyszer már használt lemezekből készítették. Ez a tökéletlenül elkalapált egykori díszítésükről ismerhető fel. Egyébként az erősen használt öv néhány leszakadt tagját is másodlagosan felhasznált anyagból pótolták.

Magyar vonatkozása miatt megemlíthjük, hogy a három részből összeillesztett flakákat a részek összeillesztésének szempontjából összeveti a keresztéitei edénykével,⁷ és ezt rajzban is szemlélteti. (Ebből meggyőződhetünk, mennyire helyes a bronzedényeket olyan ábrában ismertetni, amelyből azok technikai részletei is kiolvashatók.)

Említtettük, hogy a szerző foglalkozik a leletben szereplő tárgyfélések tipológiájával, köztük is igen behatóan a bronzedényekével. A bográcsokat illetően G. Merhart osztályozását követi, felismerve azonban, hogy az A típusba tartozók (háromszögakasztósak) két altípusra oszlanak. Az altípusok megnevezésében azonban az általam javasolttal⁸ éppenséggel ellentétben az íves oldalúakat említi A1, míg a megtört oldalúakat A2 altípusbelieknek. Bizonyára időrendi elgondolások készíthették arra; az utóbbiakat ugyanis a Ha A2 időszakra keltezi, az előbbieket viszont a Ha A1 kezdetétől a Ha A2 időszak közepéig (lásd az időrendi táblázatát). Kétségtelen, hogy a megtört oldalú osternienburgi és acholshauseni példányok földbe kerülése a Ha A2 időszaknál korábbra nem helyezhető, az ívelt oldalú mezőnyárádi és nadapi darabok viszont a Ha A1 időszakra utaló leletből származnak. A keresztéitei lelet, amelyben ugyancsak ívelt oldalú bogrács fordult elő, ezzel szemben a Ha A2 időszakból, esetleg annak is a végéről

származik.⁹ Mindenesetre öt datálható példány még nem elegendő ahhoz, hogy ebben az időrendi kérdésben kimondhassuk a végső szót.

A bronzcsészek tipológiájával is behatóan foglalkozik a szerző. A típusoknak a szakirodalomban már meggyökeresedett elnevezéseit alkalmazza változatlanul, de azok csoportosításában már új úton jár. A csészek alakjából kiindulva három fő csoportjukat különbözteti meg: A, nyak nélküliek (guseni típus), B, nyakkal és kihajló peremmel, C, egyenes nyakkal (Stülfried-hostomicei típus) ellátottak csoportját. A B csoportban megkülönbözteti a B1, kerekded oldalúak (friedrichsruhei típus), B2, kerek vállúak (osternienburg–dresdnei, valamint fuchsstadti típus) és B3, szögletes vállúak (jeniővicei típus) alcsoportjait. Viszont a friedrichsruhei és az osternienburg–dresdnei típust a példányok díszítménye vagy díszített volta, a jeniőviceit pedig a talpképzésük alapján tovább tagolja. Bár ez a tipológiai séma logikusnak látszik, a csészek összességének ismeretében mégis nyilvánvaló az, hogy számos olyan példány létezik (pl. Chraštany, Hajdúsamson 5. sz., Tamási 2. sz. stb.¹⁰), amely szinte egyik típusba sem illeszthető be. Így a valóságban jó néhány variáns vagy unikum darab létezik. Hiszen az alkotójuk nem automata gép volt, hanem egyén, akaratlan sem tudott, vagy gyakran nem is akart sablonszerűt alkotni.

Thevenot a blatncai típusú csészeket a friedrichsruhei típus egyik („C”) altípusának tekinti. Gömbölyű oldalú, terült alakjuk valóban hasonló is az igazi friedrichsruhei típusúakéhoz, azonban a sajátos, vízszintes helyzetű rüdfülük az összes többi csészetípustól megkülönbözteti őket. Sajnálatos, hogy a szerző a típus jellemzésére a handlovai csészt írta le (az időrendi táblázatban is annak a rajzát közli mintaként), amely történetesen a típuson belül kivételes helyet foglal el. A típus többi példányától eltérően ugyanis a rüdfüle mellett szalagfüle is van.

A munka ismertetése során nem kerültem el, hogy a szerző egy-két megállapításával kapcsolatban ne tegyem meg az észrevételeimet. A szerző felteszi, hogy a hét csüngőt, 591 karikát és két pitykét tartalmazó cserépedény, amelynek csak az egyik felét sikerült az összegyűjtött töredékekből összeállítani, az oldalán fekdühetett és a hiányzó felét a teljes fenekével együtt az eke pusztította el. Inkább hinném azonban, hogy az edény nem a szántás következtében sérült meg, hanem már eleve egy félbetörtöt használtak fel a fenti tárgyak befogadására. Ezért is fekdü az oldalán. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy ha az eke szakította volna le a fél oldalát és fenekét, ezek egyetlen darabját sem találták volna meg a 6 m²-re kiterjedő és a legnagyobb gondossággal végrehajtott öt napos hitelesítő ásatás során (a feltárt talajt átszittálták!). A lelet elhelyezkedését szemléltető 2. C ábrából is az állapítható meg (figyelembe véve annak 1 : 150 méretarányát), hogy az egykori szántás mindössze 15 cm mélyen bolygatta meg a talajt. A lelet gödre viszont 40 cm (a szöveg szerint – 16. oldal – 40–45 cm) mély volt. Így a szántás éppen csak érinthetett volna egy 28–29 cm átmérőjű, oldalán fekvő ép edényt.

A leletben előforduló ékszerfélések viseletét a szerző rajzban is bemutatja. Ezzel kapcsolatban csak annyit legyen szabad megjegyezni, hogy az a néhány megfigyelt csontvázas sír, amelyben lábékék voltak találhatóak, nem bizonyítja egyértelműen azoknak a rajzon ábrázolt módon történt viseletét. Sőt több alkalommal úgy helyezkedtek el az alsó lábszáron, hogy spirálisai a lábszár külső oldalán voltak.¹¹

Nem tudok egyetérteni a szerzővel, amikor a hajdúböszörményi 1. sz. bogrács akasztóit a blanotin lévő analógiájaként említi; előbbieket ugyanis nem nevezhetők rövidkarúaknak.

Helyel-közzel kisebb ellentmondások tapasztalhatók a szerző megállapításai között. Így például az érsekvadkerti jeniővicei típusú csésze mint a típus B, azaz gyűrűs talpú változatába tartozóra

⁴ Patay, P., i. m. 45., 67. sz.

⁵ Thrane, H., Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit. Acta Archaeologica 36 (1965) 169–171. – Meg kell jegyeznünk, hogy Thevenot pont fordítva használja az altípusok megnevezését, mint Thrane, akinél az „A” (és nem a „B”), mint Thevenot mondja) jelenti a talpgyűrűs, laposabb testű altípust.

⁶ Prüssing, G., Die Bronzegefäße in Österreich PBF II. 5. 43., 79. A. sz. – Nekvasil, J., Die Bronzegefäße in Mähren. PBF II. 13. 9., 24. sz.

⁷ Lásd a 4. jegyzetet.

⁸ Patay, P., i. m. 18–19.

⁹ Patay, P., i. m. 19–20.

¹⁰ Kylicová, O., Die Bronzegefäße in Böhmen. PBF II. 12. 41., 9. sz. – Patay, P., i. m. 54–55., 81., 84. sz.

¹¹ Richter, I., Der Arm- und Beinschmuck der Bronze- und Urnenfelderzeit in Hessen und Rheinhessen. PBF X. 1. 41. 2. és 3. j. – Az általa hivatkozott hat esetből négyben. Egy ötödikben (Bischhoffingen) az eredeti publikáció csak annyit mond, hogy a spirális „a sarokcsont alatt” volt. (Amennyiben a lábfej az oldalára fordulva fekdü volt, ez is lehetett a külső oldalán.) Egyébként a Thevenot által bemutatott rajz szerinti viselet esetében a lábék igen zavarhatta a térd mozgását.

hivatkozik (79.), ilyenek is említ a lelőhelyjegyzékben, az elterjedési térképen viszont A típusúnak tünteti fel. (A valóságban nincs gyűrűs talpa, viszont alacsony teste kétségtelenül a B típusra emlékeztet.)

Thevenot megjegyzi, semmilyen jel sem mutat arra, hogy a lábék a kényelmesebb viselet végett bélelték lettek volna (39), ugyanakkor a 21. kép aláírásában feltételezhetőnek tartja, hogy volt nekik valamilyen kényelmet biztosító bélésük.

Ellentmondás tapasztalható némely esetben a szöveg és a hozzá tartozó időrendi táblázat között is. Előbbiben azt írja (87.), hogy a hagenai típusú lábék a Bz C időszakban jelentek meg, ez azonban az utóbbiból nem olvasható ki. A lindenstruthi típusú karperecekkel kapcsolatban azt a végkövetkeztetést vonja le (85.), hogy azok a Ha A2 és Ha B1 időszakban készültek, ill. voltak használatban, ennek ellenére az időrendi táblázat az idejüket csak a Ha B1 időszakra korlátozza.

Ez utóbbi ellentmondásokat technikai pontatlanságoknak is tekinthetjük, akárcsak azt is szerkesztési hiányosságnak, hogy az irodalmi hivatkozások esetében az oldal vagy ábra nincs idézve. Ennek következtében például nehéz volt rátalálni arra a karperecre,¹² amelyre a szerző, mint a blanoti példány magyarországi analógiájára hivatkozik. Mindenesetre ezek szöges ellentétben állnak azzal a pontos, pedáns munkával, amit a szerző végzett, ami máskülönben az egész műre jellemző. A lelet egyes tárgyait a rájuk vonatkozó, szinte teljes szakirodalom áttanulmányozása után rendszeres következetességgel, azonos elvek szerint tette vizsgálat tárgyává, de nemcsak tipológiai, időrendi és elterjedési tekintetben, hanem igyekezett a technikai kivitelezésükre is rávilágítani. Mivel azonban ez utóbbi kérdések meghaladják egy régész általános ismereteit, ezeket technikai szakemberek bevonásával óhajotta tisztázni.

Végeredményben Jean-Paul Thevenot monográfiájára nemcsak azért érdemes felfigyelnünk, mivel egy, a Kárpát-medence bronzkori bronzművességének messze nyugatra exportált termékét ismerhetjük meg benne, hanem azért is, mert mind a feldolgozás rendszerességével, mind a technikai problémák messzemenő megválasztásával követendő példát mutatott.

Patay Pál

J. Einwanger, Merimde-Benisalame III. Die Funde der jüngeren Merimdekultur, Archäologische Veröffentlichungen 47, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Kairo, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1992.

Merimde-Benisalamében először Hermann Junker folytatott ásatásokat 1927 és 1940 között, akkor amikor a Negadében, Hierakonpolisban és Badarianban végzett feltárások révén már egy bizonyos kép alakult ki az egyiptológusokban a Nílus völgyének neolitikus kultúrájáról. Amíg Felső-Egyiptom neolitikuma ilyen formán legalábbis valamelyest fölsejlett, a Deltáról konkrét ismereteink nem voltak. Amíg Junker ásatásai és azoknak általa adott értelmezése több ponton jelentősen eltért a korábban kirajzolódott képtől. Az ennek nyomán kialakult szakmai vitában most J. Einwanger is letette a maga votumát.

Merimde a Nílus rosettei ága mellett fekszik, a sivatag peremén, mintegy 40 km-re Kairótól ÉNY-ra; az egyiptomi prehistorikus lelőhelyek közül az egyik legnagyobb (csak Hierakonpolis előzi meg), s Kr. e. 4900–4200 között becslések szerint időnként 5000 lakója is lehetett. H. Junker élete végén a Stockholmban őrzött merimdei anyag friss radiokarbon vizsgálatára alapján a Kr. e. 5290–4570, illetve 5040–4340 korhatárokat fogadta el. „Das Interessante an unseren Ziffern ist indessen, daß die Bestimmungszahlen nach Umrechnung in angepaßter chronologischer Ordnung aufeinanderfolgen, daß sowohl Merimde als auch Fajjum sich unter allen Umständen um mehr als 1500 Jahre älter als Negade II erwiesen haben, daß die Merimdesiedlung mindestens 600 Jahre lang gewährt hat sowie daß Fajjum zeitlich mit Merimde zusammengehört.” (Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühze-

it, Wien 1961. 56.) A feltárások alapján úgy tűnt, hogy ez a populáció nem volt azonos sem a felső-egyiptomi, sem a későbbi történelmi időkbeli ismert egyiptomi lakossággal. Halottaikat különös módon a településen belül, alig mélyített ovális gödrökben, fölismérhető tájolás nélkül, zsugorított testtartással hantolták el. Temetkezéseik mellől hiányoznak a dinasztikus korszakban megszokott halotti mellékletek. A tetemek jelentősebb része nő és gyermek volt, a férfiak száma lényegesen kisebb volt, ami Junkert annak föltételezésére vezette, hogy ők jobbra a portyák során eshettek el, s föltehetőleg ott helyben temették el őket. A csekély mennyiségű antropológiai megvizsgált csontváz alapján a populáció hovatartozása nem volt eldönthető, csak annyit tudunk, hogy a férfiak átlagosan 167 cm, a nők 157 cm magasak voltak, kerek arccal és törékeny alkattal, közülük sokan fekélytől szenvedtek. Házaikat – sírjaikhoz hasonlóan – ovális vagy patkó alakúra építették, s 40 cm-re mélyítették a talajszint alá. A DNY-i tájolású bejárat küszöbét többször vízálló-lábszárcsonttal rakták ki. Az állatok közül a sertést, marhát, juhót, kecskét, antilopot és görényt ismerték, továbbá a – mára már Szudánig visszaszorult – krokodilt, számos halat és a teknőst. Az emmer-búzát a 6. évezred első felében a Közép-Keletről bevándorló népesség hozhatta a Deltába. Sarlóik fűrészfogú kovapengéje a gabona aratásának jellegzetes tényét mutatja; egy- és kétélű fűrészeik favágásra és hal pikkelyezésére egyaránt utalhatnak. Az ásatások során számos nyílhegy, penge, ár, kaparó és balta került napvilágra. Am a merimdeiek kétélű chip-jei annyira elütnek a korábbi egyiptomi mikrolit gyakorlattól, hogy ebben annak nyomait lehet sejtetni, hogy használók a Deltába csak a közelmúltban bevándorló földművesek lehettek. Hasonló irányba mutat az előzmény nélküli, teljesen kifejlett, az archaikus korig még nem korongolt kerámia is, amely tízezres nagyságrendben került elő.

Merimde-Benisalame ilyesformán a Két Ország, Felső- és Alsó-Egyiptom közötti, már az ósidóktól meglevő tradicionális elkülönülésnek egyik legfontosabb lelőhelyévé vált. Sőt, kedvezőnek nevezhető adottságai révén többet is kínált a régészeknek, mint a felső-egyiptomi lelőhelyek, mert itt – azokkal szemben – több méter magas törmelék réteg magasodott. Az újabb kutatások egyik problémája épp ebből adódott, mert Junker – akinek gízai és merimdei ásatási tapasztalatai és érdemei mellett alapvetően mégiscsak teológiai és filológiai iskolázottsága volt – 1 méter mélységű rétegeket vizsgált, s nem vette figyelembe azt, hogy ez nem feltétlenül felel meg a természetes stratigráfiai szinteknek. Ilyesformán nem kizárt – amint arra Barry Kemp már 1968-ban rákérdezett (Merimde and the Theory of House Burial in Prehistoric Egypt, CE 43, 22–33.) – hogy azok a sajtóságok, amelyekről úgy hittük, hogy Felső- és Alsó-Egyiptom különböző kultúráinak döntő tanúi, pusztán Junker ásatási módszerének köszönhetik létüket. Ha ugyanis Junker össze nem tartozó szinteket nem tudott elkülöníteni egymástól, lehetséges, hogy kései utódok nemzedékekkel korábban lakott házak környékén temetkeztek.

A Merimdével kapcsolatos megválaszolatlan kérdések motiválták az ásatások újrafelvételének szükségességét. A Deutsches Archäologisches Institut 1976 és 1982 közötti kampányait Josef Eiwanger vezette, eredményeinek harmadik kötetét most a Philipp von Zabern kiadó gyakorlatának megfelelő pompás kiállításban vehetjük kezünkbe.

Az Einwanger által is nagyjából 25 ha kiterjedésűnek becsült telepek Junker annak idején kb. 2,56%-át tártá föl, a DAI ásatása a területnek mintegy 2,4 ezrelékét. Maga a szerző az Előszóban fölveti a problémát: „Diese drei Prozent der gesamt besiedelten Fläche mögen auf der ersten Blick gering erscheinen, um allgemein gültige Aussagen über die Fundstelle und ihren Kulturablauf zu treffen” (7.), ám e tekintetben megfontolandónak tartja, hogy Merimde lazán szórt neolitikus falu volt, komplex belső tagozódás nélkül (7.) Ásatásának cékitűzése a kronológia ellenőrzése, illetve rögzítése volt. Eredményeit ebben a vonatkozásban Egyiptom prehistorikus történelmének kutatói örömmel fogják venni, mert a korábbi, rögzítetlen rétegekkel szemben öt szintet sikerült elkülönítenie. A legelső réteg a palesztinai „Pottery Neolithic A”-nak felel meg (ez azonosítható Junker 1. rétegével), s így mélyen belenyúl a Kr. e. 6. évezredbe (J. Eiwanger, Merimde-Benisalame I. Die Funde der Urschicht. Archäologische Veröffentlichungen 47. 1984.) Ettől egy aeolikus homoksávval elválasztva következik egy második réteg, mely kultúrájában a legelsővel diszkontinuus, s melyet J. Eiwanger utóbb Junker II. rétegével azonosított. (J. Eiwanger, Me-

¹² *Mozsolics, A.*, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. (Budapest, 1985) 193–194., 225. t. 7.

rimde-Benisalame II. Die Funde der mittleren Merimdekultur. Archäologische Veröffentlichungen 51. 1988.) Leglényegesebb eredménye, hogy Junker III. rétegét saját stratigráfiai felismerései alapján egy III., IV. és egy V. rétegre tudta elkülöníteni, ezáltal egy érzékenyebb kronológiát téve lehetővé. E három rétegnek az ásatási publikációja a kezünkben levő kötet, s egy negyedik, záró kötet hozza majd a sírokról valamint a természettudományos eredményekről szóló beszámolót (7., 4.) Jelen kötet felépítésében igen hasonlít az előzőekhez. Egy rövid *Előszó* (7.) ismerteti az előzményeket, s fölvet néhány alapvető problémát. Ezt követi a *Leőhely topográfiaja és stratigráfiaja* c. fejezet (8–13.), amely képet ad arról, hogy a legutóbbi subpluviális korszak óta bekövetkezett változások, a rosettei Nílus-ág közelségének hatása és az aeolikus homokbefúvások milyen nehézzé teszik a stratigráfiai meghatározásokat. Ez után olvasható a könyv törzssanyaga, *Die Keramik* (14–42.), *Die Steinindustrie* (43–58.) és *Die Kleinfunde* (59–71.). A különböző típusú leletek között a változástendenciák a legmarkánsabban a kerámia esetében jelennek meg, ahol is a középső Merimde kultúra vörös és szürke polírozású fajtái mellett a III. rétegtől az anyag kiegészül egy fekete polírozott fajtával is, amely ilyesformán datálható is válik. A készközök közül kronológiai vonatkozásban az V. réteg klasszikus merimdei nyílhegyének megrövidített szárnyú változata érdemel figyelmet, mert ez a típus a Fayyum A kultúrában is előfordul (ennek C–14 datálása Kr. e. 5200–5. évezred közepe, cf. F. A. Hassan, *The African Archaeological Review* 3 (1985) 105., idézi J. Eiwanger, *Merimde-Benisalame* III. 74., 398.) Az elenyésző mennyiségű antropomorf és zoomorf ábrázolás közül kiemelkedik egy 11 cm-es agyagfej (V. 196). A 72–75. oldalak *Összefoglalása* végén a szerző a datálásról azt mondja: „Das kalibrierte C–14–Alter deckt ungefähr den Zeitraum zwischen 4800 und 4300 v. Chr. ab”. Ez egyben Merimdeknek az egyiptomi neolitikus kultúrák közötti elhelyezési kísérleteit illetően E. J. Baumgartel, H. Kantor és mások nézeteinek elutasítását is jelenti. (J. Eiwanger, *Merimde-Benisalame* I. 16–17.)

Ezután a válogatott leletek katalógusa következik (a 140. oldalig), majd a táblák és ábrák jegyzéke (141–142.) és 106 + 6 tábla, több mint 1000 illusztrációval, a leletek főnt említett sorrendjében.

A második merimdei ásatás leleteinek evaluációját s ennek alapján a korszak történetének újrafirását, valamint az új leletek fényében Junker elméletének mérlegre vételét e szigorúan deskriptív kötetben természetesen nem várhatjuk. A történeti összefoglalást azonban maga az ásató, J. Eiwanger tette meg egy másik írásában, röviden értelmezve saját ásatását, s egyben kijelölve Merimde-Benisalame helyét a neolitikus Egyiptom kultúrájában. (Die Entwicklung der vorgeschichtlichen Kultur in Ägypten in: Jan Assmann – Günter Burkard (Hrsg.), *5000 Jahre Ägypten. Genese und Permanenz pharaonischer Kunst*, h. n. é. n.)

Alsó-Egyiptomban a még soha nem ásott neolitikus Heluan és a jóval későbbi El-Omari és Maadi mellett a legfontosabb anyag még mindig a Merimde-Benisalaméból származó. Ennek legifjabb rétegével érintkezik Fayyum A, míg Fayyum B-ről kiderült, hogy az jóval korábbi. Felső-Egyiptomból hasonló korú vagy jellegű neolitikus anyag nem ismert. Merimde–I. rétegének leletei DNY-ázsiai hatást mutatnak, míg a II. réteg épp ellenkezőleg: nilotikus-szaharai kapcsolatokra utal (bizonyára a szárazság miatt szakadtak meg a kapcsolatok DNY-Ázsiával, D-Palesztína települései elhagyatottaká váltak). Merimde–II. kis baltái a núbiai sivatag szedimentum-kövezetéből készültek, s ezek egy korai kereskedelmi út meglétéről tanúskodnak. A III., IV. és V. település a „klasszikus” neolitikus korszak, különösen az V. réteg mutat az újra feléledő DNY-ázsiai kapcsolatra. A fölvirágzó paraszti életmód (növénytermesztés, állattenyésztés) során a vadászat látványosan visszaszorul. A merimdeiek hatalmas, földbe mélyített silókat „építettek” (némelyik átmérője 4 m, mélysége 2 m), melyeket belülről óriási nádkosárral béleltek. Temetkezési szokásaiknak a későbbitől, illetve a felső-egyiptomitól való eltéréseire még ma sincs megnyugtató magyarázat. J. Eiwanger szerint a déli kultúráktól eltérően „ist in Merimde in zwischenzeitlich aufgegebenen Arealen des besiedelten Geländes bestattet worden” (5000 Jahre Ägypten. 73.) – ez azonban sokkal inkább B. Kemp korábban írt cikkének echójának tűnik, mintsem saját ásatása konzekvenciájának, mert pl. ő egy helyen azt írja, hogy „die stratigraphische Position (ti. a síroké) láft jedoch zu, alle Bestattungen der Phase der Gruben und Körbe zuzuweisen” (J. Eiwanger, *Erster Vorbericht über die Wiederaufnahme der*

Grabungen in der neolithischen Siedlung Merimde-Benisalame. MDAIK 34 (1978) 38.). Végül a Delta kultúráját a felső-egyiptomi Negade–II. váltotta föl, s ez lehetett az, amit a későbbi történeti hagyomány punktuális eseményként értelmezve, a Két Ország egyesítéséként örökölt meg. Ezzel elérjük azt egyiptomi történelem hajnalát. Ám mindazok, akik a „Menesz” uralkodása előtti, sőt az istenek királysága előtti kor Deltájának nemcsak legendáira, hanem faktumaira is kíváncsiak, nem nélkülözhetik majd a legnagyobb alsó-egyiptomi neolitikus település ásatási publikációit, J. Eiwanger *Merimde-Benisalame*-kötetét.

Hubai Péter

H. Van den Boom, Großgefäße und Töpfe der Heuneburg. (Mit Beiträgen von Chr. Fuchs und R. C. A. Rottländer) Heuneburgstudien VIII. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1991. X+ 157 oldal, 37 szövegközti ábra, 1 táblázat, 127 tábla.

A kötettel a heuneburgi helyi Hallstatt-kerámia közzétételé lezárult. Hátravan még a déli import (attikai vázák, massaliai amphorák stb.) feldolgozása; ez a sorozat XI. kötetében kap helyet.

Van den Boom 364 „nagy edény” és 4091 fazék vizsgálatára építette a Heuneburg-publikáció VIII. kötetét; a két kategória megkülönböztetésének egyetlen kritériuma a méretbeli különbség: az előbbieik átmérője 35 cm-nél nagyobb. A tipológiai elemzés szerint a „nagy edények” öt, a fazekak hat típust képviselnek. További osztályozást a plasztikus és a jóval ritkább festett díszítés tesz lehetővé.

Szemben a finomkerámia történetével, amelyre a diszkontinuitás jellemző, a durva kerámia a Heuneburgot érő pusztulásuktól függetlenül, folyamatosan fejlődik. A fejlődési tendencia a település különböző periódusaiba besorolható leletanyagról leolvasható: a Hallstatt D1-ben megy végbe a szakítás az „Urnamező-kultúra” fazekas hagyományával, a Ha D2-ben megindul a La Tène-formák kialakulása, s már a Ha D3 elején „laténoid” edényekről beszélhetünk. Minthogy azonban Heuneburg a La Tène-kort nem élte meg, így nyilvánvalóan az új kultúra kialakulásának egyik szimptomáját regisztráljuk. Más kérdés viszont, hogy a késő Hallstatt- és a kora La Tène-kerámia szétválasztása egyelőre komoly nehézségbe ütközik, ezért kompromisszumként továbbra is használatban marad a „bűvös” Ha D3/LT A-formula. Tegyük még hozzá az előbbiekhöz, hogy a heuneburgi durva kerámia egyáltalán nem izolált jelenség; jó párhuzamai vannak mindenütt Dél-Németországban, sőt Alsace-ban és Bourgogne-ban is.

Viszonylag könnyű feladat e két kerámia kategória funkciójának meghatározása az őskori háztartásban. A „nagy edények” tárolásra, a fazekak jobbára főzésre szolgáltak. Rottländer vizsgálatai kimutatták, hogy a nagy, kb. 100 l űrtartalmú „pithoszokban” növényi és állati zsíradékot, méhviaszt, mogyoróolajat stb. tartottak.

A kerámián észlelhető kultúrnövény-lenyomatok azonosítása – Chr. Fuchs munkája – meglepőnek mondható eredményeket nem hozott, ha csak azt nem, hogy repceindigó termésének kimutatása a Hallstatt-kori kékfestés (l. az idevágó hochdorfi leletet) receptjét rekonstruálhatóvá teszi.

A szerző nehéz s nem látványos feladatot végzett el a heuneburgi durva kerámia e két típusának feldolgozásával. Kitűnő teljesítménye minden elismerést megérdemel; a kutatás a kötet jóvoltából rendkívül hasznos munkaközökhöz jutott.

Szabó Miklós

D. Van Endert, Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. (Kommentierter Katalog.) Die Ausgrabungen in Manching, Band 13. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991. X+ 158 oldal, 24 szövegközti ábra, 62 tábla.

R. Gebhard, Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching, Band 14. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991. X+ 158 oldal, 24 szövegközti ábra, 62 tábla.

A befejezéshez közeledő Manching-publikáció 13. és 14. kötete az oppidum időrendje, története és településtörténete szempontjából a legértékeltetebbeknek számító forrásanyagot, a fibulákat és a bronzleleteket juttatta be a kutatás vérkeringésébe.

Van Endert „katalógusának” első egységét (233 tétel) alkotják az ékszerek és egyéb viseleti tartozékok: nyak- és karperecek, gyűrűk, csüngők, övtartozékok, gombok és végezetül a sarkantyúk. Ezek, kronológiai szempontból, a középső La Tène-kor egészét, valamint a késő La Tène első szakaszát (LT D1) töltik ki; az anyag súlypontja az utóbbi időszakra tehető, s egyetlen olyan darab sem található a leletek között, amely egyértelműen LT D2-típusként volna definiálható.

A kispasztika nem túlságosan népes csoportja (234–244.) általában véve nem tartalmaz teljesen ismeretlen darabokat, ugyanakkor azonban a két, bagolyfejjel díszített tengelyszegen kívül (239–240.) első tényleges feldolgozásukra e helyütt került sor. Alighanem jobbára most figyelünk fel a Hathor-frizurájú istennőt ábrázoló öntött bronzveretre (234.), a kutyafej alakú edénykiöntőkre (237–238.) vagy egy bronz bikaszobor töredékére (243.). Aligha kell külön hangsúlyozni, hogy az oppidum-civilizáció meglehetősen kevésbé ismert művészetéhez számos értelmezési szempontot vetnek fel a manchingi leletek. Szembetűnő például a Plasztikus stílus expresszív ábrázolási módjának továbbélése a La Tène-kor utolsó időszakában, sőt ennek átültése az Itáliából frissen átvett motívumok kelta megfogalmazásán (lásd pl. a 235. sz. Silénos-maszkot). Ugyanakkor tagadhatatlan az archaizálás tendenciája, ill. a naturalista formajegyek térhódítása az „oppidum-művészet” alkotásain. Az örvendően gyarapodó dokumentumok alapján stílusjegyek határozhatók meg; ilyen például a hosszúkás, hegyes-ovális szemforma. Így hát Van Endert kispasztikának szentelt fejezete fontos hozzájárulás a „késői kelta művészet” majdani szintéziséhez.

A szerszámokról és eszközökről szóló rész addendum G. Jacobi monográfiájához (Manching 5, 1974); a szerző ehelyütt a publikálatlan manchingi leletek közzétételére szorítkozik. Ugyanez vonatkozik a bronzedényekre, ill. a bronzverettel díszített faedényekre is. A publikáció második fele több mint 500 tételt tartalmaz; egyes esetekben Van Endert a hagyományos katalogizáláson túllépve az adott típus monografikus igényű feldolgozására vállalkozik. (Lásd pl. a tükrokról, a löszerszámról szóló passzusokat.)

Kétségtelen, hogy heterogén leletcsoportokat feldolgozó kötetből egységes konklúzió nem várható el. Ugyanakkor a bronzleletek kiválóan szemléltetik Manching kulturális és kereskedelmi kapcsolatait. A más összefüggésben már tárgyalt itáliai kereskedelmet itt felső-itáliai és campaniai bronzedények dokumentálják, míg a germán Északról ivőkürtveretek származnak. Újabb megerősítést nyer a cseh térséggel való szoros kulturális összefüggés, s más szálak Galliáig követhetők.

Míg Van Endert kötete szükségképpen szinte egymástól független tanulmányok füzére, addig R. Gebhard a több mint 1850 manchingi fibula publikálásával régóta várt monografikus feldolgozást bocsát a nemzetközi oppidum-kutatás rendelkezésére. Az anyag 20%-a készült bronzból, a nagy többség vas drótfibula. A típuscsoportokra való felosztás tekintettel van az anyagra, a méretre, a formára, a díszítésre és a konstrukcióra. Gebhard végeredményben a bronz- és ezüsfibulákat 12, a vasfibulákat pedig 22 csoportba sorolta. Érdemes megjegyezni, hogy a bronzpéldányok döntő többsége a késő La Tène-időszak produktuma. Az osztályozás egyik célja a regionális és az idegen (pl. germán) formák szétválasztása, a másik az anyag kronológiai tagolása. Manching „fibula-spektruma” végeredményben fedi az egész középső La Tène-kort, valamint a késő La Tène egy részét (LT D1). A leletanyag területi megoszlásából az következik, hogy a manchingi nagy kiterjedésű település kezdete a közép La Tène elejére, kb. az i. e. 3. század közepére keltezhető, s már a LT C2-periódus ennek első virágkoraként értékelhető.

Gebhard a fibulaanyagot az oppidum keltezésének kontrollcsoportjaként kezeli. Ez végeredményben abból adódó, szükségszerű definíció, hogy Manchingban stratigráfia egyszerűen nincs. Vagyis a leleteknek az ásatások során regisztrált megoszlása tulajdonképpen a települési hulladék megoszlását tükrözi, amely végeredményben a primér kultúrréteg függvénye. Vagyis amit a fibulák

területi megoszlása mutat, az megfelel az állatcsontok és a kerámia „viselkedésének”. A cluster-analízis az oppidum időrendjének vizsgálatához alkalmas módszernek mutatkozik. Különösen fontos eredmény, hogy a LT D1-re jellemző fibula-anyag ilyen módon egy korábbi (LT D1a) és egy későbbi (LT D1b) fázisba sorolható. Tegyük hozzá ehhez, hogy a Van Endert által feldolgozott bronzanyagban is vannak „fiatalabb” elemei, amelyek a szerző szerint nem a LT D2-be, hanem a LT D1b-be tartoznak. Ez a két egybevághó állásfoglalás fontos eleme annak a kiélezett vitának, amely a manchingi település végének keltezése körül robbant ki. Gebhard egyrészt leszögezi, hogy az oppidum leletanyaga „per definitionem” La Tène D1-korú. Ez a tétel, legalábbis látszólag, igazolja Stöckli felfogását (Manching 8, 1979), miszerint Manching vége, W. Krämer hagyományos „alacsony” keltezésével szemben, legkésőbb i. e. 50-re teendő. Másrészt azonban a szerző a cluster-analízissel alátámasztott LT D1b fázist az i. e. 1. század 3. negyedére teszi, s ezzel végső soron Krámer „rehabilitálja”.

A Gebhard által proponált interpretáció lényege az, hogy a település tényleges megszűnését megelőzte az oppidumra jellemző gazdasági szisztéma összeomlása. Ennek szimptomája kell, hogy legyen az amphora-import lezáródása, a mai felfogás szerint, i. e. 80/70 táján.

Bármennyire plauzibilisnek tűnik is ez a konklúzió, aligha lehet vele mit kezdeni. A szerző ugyanis nincs tekintettel a LT D abszolút időrendjére vonatkozó legújabb kutatásokra. Már pedig egyre meggyőzőbb az az álláspont, amely szerint a LT D2 kezdete nemcsak nyugaton, de Bajorországban is i. e. 85 körülre (!) keltezhető. (Vö. pl. A. MIRON, in: A. HAFNER (szerk.): *Gräber – Spiegel des Lebens*. Mainz 1989, 221.; S. RIECKHOFF, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*. 57, 1992, 117.) Ilyen körülmények között egy „per definitionem” LT D1-korú oppidum aligha érthető meg az i. e. 1. század második felét.

A vita tehát Manching végéről nyilvánvalóan folytatódni fog, s csak sajnálhatjuk, hogy Gebhard – egyébként érthető módon – az abszolút kronológia aktuális kérdéseire a manchingi fibulák feldolgozása alkalmából érdemben nem szólt hozzá.

Szabó Miklós

Himmelman, N., Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst. (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft 26) Walter de Gruyter, Berlin–New York 1990, IX + 126 oldal 65 kóp.

Kevés „németebb” témája van a klasszika archeológiának, mint az „ideális/idealizáló mezítelenség” a görög művészetben, másképpen az emberi alaknak a valóságosság elvével ellentétes, ruhátlan ábrázolása. Ezt azonban 1755-ben Winckelmann nem művészettörténeti problémaként ismerte fel, hanem időtlen esztétikai maximaként fogalmazta meg, hogy azután Goethe, Schiller, Herder és végeredményben Hegel is ebben a minőségben tárgyalja.

A kérdés történeti-művészettörténeti megközelítésének alapvető fontosságát A. Hirt tárta fel, aki 1821-ben rámutatott, nem világos, hogy az ókorban kiket, mikor és miért ábrázoltak ruhátlanul, s egyúttal – ezzel összefüggésben – az anatómia ismeretek vizsgálatát is célként jelölte meg. Ilyen előzmény után hosszan lehetne idézni a német klasszika archeológia nagyjainak – Furtwängler, Langlotz, Buschor és sokan mások – idevágó fejtegetéseit, amelyek elsősorban a nem realista, „héroikus mezítelenség” kultikus és etikai aspektusát emelték ki, igyekezve feltárni ennek gyökereit, valamint a görög művészet különböző korszakaiban eltérő módon jelentkező ikonográfiái és társadalmi vonásait.

Ezzel, a 19. század végén kibontakozó kutatási irányzattal a 70-es évek elején T. Hölscher fordult szembe, aki példák sorával bizonyította a „héroikus mezítelenség” vallástörténeti definíciójú fogalmának pontatlanságát, illetve alkalmazhatatlanságát az emléktárgy nem csekély részének értelmezésekor. Egyúttal az első sorban E. Buschor nevével fémjelzett fejlődéstörténeti szkmát is elvetette. Ez a markáns kritika szakítás az ókori régészet és művészettörténet kutatásának klasszicista gyökerű hagyományával,

amely a német tudományban legalábbis a 60-as évekig pregnánsan jelen volt.

Ehhez az új felfogáshoz kapcsolódik N. Himmelmann munkája, amely, a szerző meghatározása szerint, egy tervezett, a görög művészetre jellemző „idealizálás” problémakörének szentelt összefoglalás négy elkészült töredékét tartalmazza.

Az első rész, nyilván a majdani mű bevezetése, az „ideális méztelenségre” vonatkozó korábbi kutatások alapos áttekintése. A második fejezet tartalmazza a téma vázlatos történeti feldolgozását, az i. e. 8. század közepétől Augustus koráig, Hölscher nyomait követve, de polemizálva számos megállapításával. A záró következtetések jóvoltából összeálló kép a korábbiakkal sokkal árnyaltabb és bonyolultabb. Praktikus az azt jelenti, hogy a ruhátlan ábrázolások értelmezését mindenfajta általánosító felfogástól függetlenül, kvázi egyedi problémaként ajánlatos kezelni.

A mezítelenség gyökerei a görög művészetben mindenesetre geometrikus gyökerekig nyúlnak vissza. A „látszat-ruhátlanság” eszköze nagy valószínűséggel az arisztokratikus ideálnak megfelelő, megkülönböztetett emberkép vizuális megalkotására szolgált. A motívumnak ez a funkciója a későbbi korokban is kimutatható, ugyanakkor azonban már az archaikus korban számos más jelentéstartalommal kapcsolódott össze, vagyis az értelmezési lehetőségek a héroikus léttől a mindennapi, polgári szféráig terjedő tágas tartományban elhelyezkednek el. Ez a „sokszínű ruhátlanság” a klasszikus görög művészetben megmaradt, változást hozott azonban a késő klasszikus kor azáltal, hogy megteremtette a hőrosszá váló ember ábrázolásának ikonográfiai jegyeit. (Az újítás fontosságát a hellénizmus és a római művészet képtípusai – főként az uralkodó-portrék – mutatják.)

A könyv két utolsó fejezete „ikonográfiai újgyakorlat”-nak fogható fel. Az egyik az érett klasszikus kor stratégus-portré rekonstrukciójának lehetőségeit vizsgálja, a másik az i. e. 4. század héroizált emberábrázolásainak tipológiájával foglalkozik.

A szerző kivételes tudós egyéniségét, ismereteinek átfogó alkalosságát, felfogásának modernségét ezúttal is – mint más munkái esetében – hosszasan lehetne méltatni. A recenzens azonban a jelen esetben két alapvető kérdéssel szembesül, melyeket hiba volna elhallgatni. Aligha mellőzhető ugyanis annak felvetése, hogy az utóbbi évtizedek publikációs túltermelése mellett mi indokolja egy bevallottan befejezetlen munka önálló könyvként való kiadását. A másik dilemma elvi természetű, s abban a kétségekben fogalmazódik meg, hogy indokolt-e a 20. század végén, a modern művészet forradalmának következtében kialakult esztétikai „világrendben” a klasszicizmus idejéből való kihívásra választ keresni? A felelet persze nem egyértelmű, de mérlegeléskor azt is figyelembe kell venni, hogy a Himmelmann által vizsgált téma a tudomány belterjességének, a nemzeti hagyományok szinte irracionális előtérbe helyezésének veszélyeit különösen jól szemlélteti.

Szabó Miklós

Fleischer, R., Studien zur seleukidischen Kunst. Band I: Herrscherbildnisse. (Deutsches Archäologisches Institut) Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1991, XIII + 159 oldal, 58 tábla 245 fényképpel.

A fénykorában a Dardanelláktól Indiáig terjedő Seleukida birodalom régészeti és művészettörténeti szempontból kevésbé ismert. Ennek alapvető oka mindenképpel abban keresendő, hogy legfontosabb központjainak (Antiocheia, Apameia, Laódikeia, a Tigris melletti Seleukeia stb.) hellénisztikus rétegei egyelőre nincsenek feltárva, és mindeddig egyetlen egy viszonylag érintetlen Seleukida alapítású város nyomára sem sikerült rábukkanni.

A nagyszobrászat emlékeinek meglepően csekély száma, mint *pars pro toto*, jól tükrözi azt az általánosnak mondható leletszegénységet, amit jóformán csak a pénzverés gazdag és jól feldolgozott anyaga tör meg. Ezt a szituációt kitűnően szemlélteti a Seleukida portréművészet forrásanyaga: a dinasztia uralkodóinak arcképéről numizmatikai dokumentumok alapján van fogalmuk, egyébként mindössze 7 kópiaszta ábrázolja több-kevesebb valószínűséggel a 34 király vagy trónbitorló valamelyikét.

Ilyen előzmények után R. Fleischer nagyszabású munkáját elsősorban az indokolja, hogy az idevágó emlékcsoport, valamint a rávonatkozó ismeretanyag monografikus összefoglalása mindeddig nem született meg. Másfelől az elmúlt évtizedekben a hellénisztikus és a római portré vizsgálatában háttérbe szorult az a korábbi „módszer”, amely az uralkodói képmást részint az ábrázolt reális fizikai megjelenésének dokumentumaként fogta fel, részint a jellem, az intelligencia és a lelki élet megbízható tükrékként kezelte. Az új, objektívabb értelmezésre törekvő irányzat, melynek Fleischer is követője, abból indul ki, hogy a vizsgált portré nem úgy adja vissza az ábrázolt vonásait, amilyenek azok a valóságban voltak, hanem olyanok, amilyenek ő maga mutatkozni akart, vagy ahogy a munka megrendelője látni, ill. láttatni kívánta.

A Seleukida dinasztia képviselői az előbbi szempontból ideális „alanyok” tekinthetők, miután – I. Seleukos posztumusz ábrázolásától eltekintve – arcmásuk életükben került a pénzekre.

A feldolgozás szolid időrendi váza mindenképpel Newell, Morkholm és Houghton numizmatikai kutatásain nyugszik, ami azonban korántsem jelenti az összes kronológiai probléma megoldott voltát. Ez a sajátos forrásanyag ugyan lehetőséget kínál a Seleukida uralkodóportré történetének kidolgozására, jellegéből következően azonban gyakorlatilag semmiféle támpontot sem nyújt arra vonatkozóan, hogy az arcképszobroknak milyen típusai voltak, milyen anyagból készültek, továbbá voltak-e festve vagy esetleg aranyozva. Vagyis nem csekély a nyitott kérdések száma, s ezekre biztos válasz egyelőre más források bevonásával sem adható.

Fleischer mindenesetre nagy alkalossággal összegezi a Seleukida királyok, királynők és trónbitorlók portréábrázolásaira vonatkozó jelenlegi ismeretanyagot. Értelmezései annak feltárásán alapulnak, hogy az uralkodó miként viszonyult a dinasztiahoz, kit választott példaképül, akire hasonlítani kívánt, vagy esetleg kitől akart tudatosan különbözni. I. Antiochos expresszív képmásain például nem véletlenül érződik I. Seleukos posztumusz ábrázolásainak hatása, míg az usurpátorok érthető okokból szakítanak az előd képtípusával.

A római portréművészet szempontjából is tanulságos az átgondolt „portrépolitika” megjelenésének kimutatása IV. Antiochos idején, amely az uralkodási koncepció megváltozásával magyarázható: a korai, kissé patetikus, majd pedig idealizáló éremképet az „epiphanés” jelző felvételével párhuzamosan felváltja az uralkodó ugyancsak eszményített, azonban sugarakkal díszített diadémát, azaz Hélios attribútumát viselő ábrázolása. Ezzel szemben a késői Seleukidák viszonylag egységesített képmásai valójában fantázia-portrék, amelyek a szétbomló birodalom stabilitását propagálják a látvány erejében bízva.

Nem folytatva a továbbgondolást érdemlő megfigyelések felsorolását, elsősorban azt emelnénk ki, hogy Fleischer hasznos munkát végzett, amely vélhetően hosszú ideig a feldolgozott téma nélkülözhetetlen kézikönyvként fogja a kutatást szolgálani.

Szabó Miklós

Chr. Ertel, Römische Architektur in Carnuntum. Der römische Limes in Österreich Heft 38. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 1991. 313 old. 38 kép (egész oldalas ábrásorozat, illetve egyedi rajz), 1–26 tábla (egész oldalas rajzsorozat), 27–46 tábla (egész oldalas fényképsorozat), 7 Plan (fejlődéstörténeti összeállítás és rekonstrukciós tervek) A/4 Offset, fűzve.

Christine Ertel művének alapja a Technische Universität Wien intézetéhez 1984-ben benyújtott disszertációja, amelyet Korinthische Kapitelle in Carnuntum und die Entwicklung der spätrömischen Kapitelle in Pannonien címen készített el, mely eddig nem került publikálásra. A műszaki felsőoktatásban interdiszciplinárisnak számító témát a szerző azután tovább bővítette, kutatásait kiterjesztette Carnuntum fontosabb építészeti alkotásaira is. Összegyűjtve, értelmezve az azokban megmaradt faragott kőemlékrészletek sorsát. Innen ered a könyv – kissé félrevezetően hangzó –, összefoglalást érzékeltető címe.

A szintézisre törekvő a publikáció műfaji bizonytalanságát – heterogén tartalmát – idézte elő. Már a mű tartalomjegyzéke elárul-

ja ezt. A bevezetésben a leletanyag eredetéről és jellegéről, a mű célkitűzéséről és a carnuntumi faragott kőanyag-készletéről esik szó. A tárgyalás I. fejezete a korinthusi oszlopfejek „ideális” – klasszikus – formáját mutatja be, a császárkori Róma kronológiája szerint. A II. fejezet a pannóniai korinthusi oszlopfejek általános szemléjét adja, míg a III. fejezet konkrétan a carnuntumi példákat. Ezeket a jellegzetes összetevő elemek, a tektonikus felépítés, az arányok és a plasztikus megjelenés ismérvei alapján tárja elő. A IV. fejezet a teljes tartomány emlékményeinek értékelését az előbb ismertetett szempontok szerint, amikor is hét típus – fejlődési fázis – megkülönböztetésére tesz javaslatot. Az V. – befejező – fejezet a különleges oszlopfejek összefoglaló cím alatt a levélkoszorús, a kompozit, a toszkán és a mértánias formájakkal foglalkozik. De ugyanebbe a passzusba került az oszloplábazatokról, törzsekről, tagozatokról, mennyezetekről és ajtókról szóló ismertetés is. Sőt, a carnuntumi vízvezeték, a légiós tábor kapuja és via decumanája, a polgárvárosi (petronelli) ún. Palastruine ún. macelluma, végül a canabae (Mühlacker) kultuszhelyének két templomocskája és aediculája ugyancsak ehelyt került elemzésre, értékelésre.

Igaz, hogy a szerző nem veszi elől a szeme elől eredendő érdeklődési és kutatási irányvonalát, nevezetesen a faragott építészeti kőanyag szolgáltatása adatok értelmezését, az interpretálás módját azonban túlzottan lazára választotta. Mert a mű az ásatási naplónak, jelentéseknek, a még publikálatlan anyag értékelésének, litológiának és botanikának, a tipológiai rendszerezésnek, valamint rekonstrukciós kísérleteknek sajátos összetételévé vált. Illusztrációival pedig, az Abbildung és a Tafel szokatlan megkülönböztetésével – ugyanis mindegyik Tafel – s nem kevésbé a konvencionális és a decimális jelrendszerek egymásratarakásával az olvasóra meglehetősen nagy terhet hárít, koncentrált odafigyelést kíván meg, aki az írásos közlések vizuális megjelenítését sokszor csak okkal-móddal, nehézkesen leli föl.

A formai problémákkal foglalkozó könyv ezen „formalisztikus kritikája” nem vonatkozik a mű tartalmára. Nemcsak azt nyújtja ugyanis, hogy a szakirodalomban eddig hozzáférhetetlen anyagot tesz közzé, hanem azt is, hogy olyan tudományos szempontokat követ műve, amely mind a provinciális emlékmények általános értelmezése, mind a választott főtéma érdemi és lényegi megközelítése szempontjából korszerű és szabatos. Ugyahogy ez az ismertetés nem arra vállalkozik, hogy rendre és sorban reflektáljon a leírtakra, hanem csupán a szellemiségét megalapozó észrevételek megtétele szorítkozik.

A központi kérdés a provinciális értelmezése, amelyet Ch. Ertel a következőképpen fogalmazott meg: „Die Provinzialarchitektur ist keine Ansmulung von Produktionsfehlern, sondern ein selbständiges Produkt aus fremden Einflüssen, lokalem Geschmack und eigenen Traditionen, und in ihrer Eigentümlichkeit wertvoller als die beste Nachahmung fremder Formideale” (107.). Továbbá: „Es ist ehrlicher das Kommende zu begründen, als den Blick nostalgisch zurückzuwenden” (108), mint ahogyan Riegel idézetét megerősíti.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy nem egyfajta provinciális létezik, hanem többféle is. Hiszen mást jelent magában Itáliában, mást a Mediterráneum tágabb körzetében és mást az Alpoktól északra, nyugatra, keletre. A klasszikus előzmények nélküli Európa provincializmusa a leendő kultúra alapja lett, s ezért értelmetlen pejoratív mellékléggel használni rá e kifejezést. Természetesen különbségek adódtak az Itáliához való közelség, a romanizáció megindulásának és végének időpontjai szerint, de az imperium sajátos szervezetsége az eltéréseket elmosta, így összességében kiegyenlített nagy kultúrkör alakult ki Skóciától Dáciáig. Így elképzelhető, hogy a „külső” provinciális eredmények az anyaország, a központ alakulására visszahatottak.

A szerző érinti az itáliai és provinciai formafejlődés viszonyát, többek között a geometrikus fejezetekkel kapcsolatban, mondván, hogy ilyenek a klasszikus formakészlettel foglalkozó könyvekben nem találhatók (120.). A megállapítás olyan leletiséget vet föl, amely azonban mindmáig kiaknázatlan. Az Itáliában bekövetkezett „provincializálódást” és a tartományok „provincializmus”-át ugyanis eddig még senki sem vetette egybe olyan mélységgel, hogy általános következtetéseket lehetne levonni a folyamatokból. A korinthusi oszlopfejek formatörténetét tekintve nyilvánvaló, hogy Itáliában sem minden oszlopfejet a Mars Ultor vagy Antoninus és Faustina templomait díszítő támaszok igényességével és nivóján faragták ki: elegendő csak Vitruviusnak a decor-thematisos elmé-

leti tézisére utalnunk. Az összetevő elemek, a tektonika, az arányok, a plasztikus megjelenése – ahogyan a szerző szellemesen összeállította az elemzés-értékelés szempontjait – itt is alá voltak vetve a tér-idő meghatározta változások logikájának. Nagy valószínűséggel állítható – a „bőség zavara miatt” – hogy Itália nem produkált eleddig e téren teljes értékű áttekintést, csak részeredményeket (53., itáliai oszlopfejek-corpusok). Pedig a „távoli” provinciális emlékek”, csak egy ilyennek az ismeretében értékelhetők, az önálló és egyéni fejlődés megléte ellenére.

A második központi kérdés magának a korinthusi oszlopfejeknek a lényegét érinti. A szerző folytatja a témakörrel foglalkozó szakirodalom hagyományait. Érzékeny stíluskritikát szemmel értelmeli mind a részleteket, mind az egészet. Sajnos jobbára csak az elsőkre hagyatkozhat, a töredékekre, közöttük számos olyanra, amelynek a leletkörülményei ismeretlenek. De még a teljes oszlopfejek is csak „részlet” és az egész épület századokban mérhető arányrészese, szemben egy iparművészeti vagy kerámiai töredékkel, amely az egésznek ennyi-annyi tizede. Der liebe Gott lebt in Detail, mondja Mies van der Rohe, és ez igaz is, mert a „kicsi”-ben benne rejtőzik a „nagy” lelke is, ami közvetlen közelről nyilatkozik meg. De az ezzel az emlékménnyel foglalkozó tudós, aki szinte állandóan arra kényszerül, hogy induktív gondolkodjék, végül is a részletek rabja lesz. A kényszerűség, hogy csak részleteket lehet értelmezni, értékelni és kezelni, meg kell határozni, oda vezet, hogy „túlfinanszírozott” meghatározások születnek. Amelyek a témakört csak általános szinten ismerő szakember csodálatát válthatja ki, olvasván, hogy ez az acanthus-leveles Flavius kori, az a voluta-csonkocská Severus kori. A matéria csökevényessége – meg óriási volumene – idézte elő, hogy teljes corpus és ebből kifejeleszhető egyetemes rendszerezés eddig nem született, amelynek tagjaira úgy lehetne hivatkozni, hogy Khor 16, vagy 59, vagy 77...

Adaléku és talán a korinthusi oszlopfejek értelmezését kiegészítve azt kell leszögezni előjáróban, hogy a hellén építészeti kultúrának ez a szinte szobrászati igényességgel kiművelt, díszes oszlopfejezete eredendően: „kompozit” fejezet. Az asianizmus jegyeit tisztán viselő Szelek tornya (pergamoni) típusú nem, de a phigalei, az athéni (Lysikratés) és a római közvetlen előzményének tekinthető epidauros: igen. A dór oszlopfejek magja az echinus forgástest volt, az ioné nyeregfa-származék, amelynek befoglalóformája hasáb, s így kétnézetű, minek következtében az épületsarkon való alkalmazásuk formai konfliktusokhoz vezetett. Kialakult a jellegzetes ion sarokfejezet, majd ebből a szarvas-fejezet, amelynek abacusa az ívnyergős formája első példái eredményezte. A körkörös előnyek a visszaszerzésére a kehelyforma alkalmasnak bizonyult, de úgy lett hellénné, hogy a kört „négyzetesítették”, az abacus új formájával. Ez természetesen együtt járt a voluták – illetve azok geometrikus indarendszerré alakult formájának – átvételével, amihez naturalisztikusan kiművelt levélsorok, főlíák koszorúja társult. Így a korinthusi oszlopfejek kétszeresen is „kompozit” lett, egyrészt azért, mert az asianista kehelyfejezet ion elemekkel egészült ki, másrészt azért is – ami valójában az előbbieket másként való megfogalmazása –, mert a strukturálisan és részleteiben is naturalisztikus kompozícióhoz elgeometrizálódott alakú, tektonikus feladatú koronához kapcsolódott hozzá. A genesis értelmezése – felidézése – azért lényeges, mert a római kifejeleszt ebből – szinte additív módon – a valódi kompozit-fejezetet, a korinthusi kapitell sorsában pedig a formai „lebontódást” a voluta-zónában indult meg, amikor is a szarvas változás során, fokozatosan szűnt meg az eredendő hybrid jelleg. A hellén előképek hybridizálásához még annyit tehetünk hozzá, hogy például Lysikratés emlékművének oszlopfejezeteiben acanthosok is, teltelvek is szerepeltek.

Ami nem változott, az a korinthusi oszlopfejek „törzse”-nek a forgástest alakú kosárnak, calathusnak a szerepe, akár látható volt, akár főlíával ékesítették. Ez biztosította ugyanis a gerenda jó felfekvését és alátámasztását. Metszetenala ugyan fölül homorított, lyissal kezdődik – szemben a dór echinus domborulatával és az ion voluta megterhelést érzékeltető lecsavarodásával – ami Bötti-cher logikája szerint könnyed kibontakozást, azaz koronázást és nem támasztást-tartást szimbolizál. Ámde a fölül kiszélesedő, alul az oszloptörzs hengerébe beszűkülő idom mint körkörös „konzol” értelmezendő. Az egyiptomi papirusz vagy pálmafejezet az abacust elrejtí, így a gerenda is, a mennyezet is a legtöbb nézetből lebegni látszik. A hellén ellenben megmutatja az abacust, sőt négy nagy volutapárral valószínűleg és négy kisebb helix-párral másodlagosan és

jelzésszerűen aláfogja azt. Így a hordozó-apparátus nem csupán az abacust biztosítja, hanem a calathus formájában rejlő erőfkifejezés felfokozott „magyarázatát”-vá válik. Ennek következtében az oszlop fő egésze tektonikus, és összességében érzékelteti az epistylum-ból ráháruló megterhelést. Még akkor is, ha kétségtelen illuzionisztikus részhatások keletkeznek, és még akkor is, ha a voluták eleinte térbelileg szinte önálló életet éltek, hiszen a derekukon el is váltak a calathus ívétől.

A tektonikának ez a túlbujánzó – hellén – kifejezése vált azután a római gyakorlatban „támadható”-vá. Utalva és megismételve a korábban mondottakat: az oszlop fő provinciális változástörténetében a „letisztulás” a voluta-zónában indult meg, mert a calathus, abacusával együtt, biztosította a stabilitást, fóliákkal is, de önmagában is.

A naturalizmus értelmezése pedig bizonyos félreértésen alapul. A szerző ugyanis az acanthus fóliumról azt állítja, hogy átértékelve került másolásra, mondván, hogy minden fajta levélén a szár – a vastag gerincér – annak hátán van. Ez így igaz, ha a levelet leszakítva szemléljük. De természetes állapotban, együtt az egész nővénnel, az acanthus levelének – ugyanúgy, mint pl. a fejes salátánál vagy a káposztánál – a *háta* van kifelé, mert a *szár tartja* a levelet és nem azon *lóg*. A hellén a naturában is látta a tektonikát, és e szerint alkalmazta formáit, nem átértékelve.

A könyv általános jellegű használhatóságát a pannóniai oszlop fő rendszerbe foglalása biztosítja, ami tipológiként is értelmezhető (53–105, Plan 1.) A rendszerezés alapja kettős, egyrészt szétválik az acanthus-levelés (21 db) és a tellleves (64 db) csoport, másrészt az eredeti, teljes formától való eltérés, fokozatos egyszerűsödés a rendező elv, figyelembe véve a kronológiát. A kombinációból kettő, illetve hét típus adódik: 1. acanthus-levelés típus (a teljes formától az egyszerűsödés irányába lefejtve); 2–7. tellleves, volutás, hélixes, 3. eltorzult volutás, 4. volutás vagy önállóult kehelylevelés és hélixes, 5. volutás, torzult vagy elcsökevényesedett hélixes, 6. volutás vagy önállóult kehelylevelés, 7. csak levelekből összetett fejezet.

A rendszerezés roppant érzékenységet mutató megfigyelések és értelmezések eredménye. A szerző nyomon követi a változás folyamatát – a kettős elemek eltűnését, az aránykiegyenlítődéseket, az absztrahálódás menetét stb. –, s így Gosztonyi pusztán formalisztikus tipológiája helyett a megállapítható keletkezési időpontok reális talajára helyezett sorozatot alakít ki. Ezzel példamutató és hasznos segítséget nyújt a még remélhető új leletek kronológiai meghatározása számára.

Christine Ertel rendszere igazolja a feltételezést, hogy egy „kompozit” formakompozíció „visszaegyszerűsödése” következett be. A voluta-zóna kiforrásának a sorsába kétségtelen technikai tényezők is belejátszottak. Aki rajzolt valaha volutát, az tudja, hogy milyen és mekkora gondosság szükséges a csigavonal szabatos, egy-egy megszerkesztéséhez. Hát még a kifaragásához! Így nem véletlen, hogy végül is a jelzésszerűség csökevényesedett. De kifejező és tektonikus helyettesítő volt kéznél: a caulisból kinövő, a volutákat és hélixeket aláfogó kehelylevelek, amelyeket sokkal egyszerűbb volt kimunkálni. Ezek aztán annyira önállóulhattak, hogy egyedi formaként az egész oszlop fő struktúráját meghatározták.

A tipológia utolsó oszlopjába sorolt tellleves, csak fóliával motivált kapitelek nyilván a keleti, pergamoni típus származékai. De ha már ide kerültek, akkor 8. csoportként a „meztelen” calathusú példákat is ide kellett volna venni, nem a geometrikusnak nevezett oszlop fő közé.

A könyvben közölt elvi-tudományos épületrekonstrukciókról összefoglalóan annyit kell megállapítani, hogy ugyanolyan körültekintéssel készültek, mint az előzmények. Elhangzott, hogy az architektónikus faragott kőrszlet, részlettörök az egész épület századrésze lehet csupán. De az is igaz, hogy még a töredékben is benne rejtőzik annak az összefüggérendszernek a nyoma, amely alapján az alkalmazott oszlop rend felépül. Ezt kiaknázva ad a szerző javaslatokat.

A rekonstrukciók sorából az ún. Palastruine déli szárnyára készített elemem ki, mivel ehhez személyes tapasztalatok fűznek. 1988 őszén a Museum Carnuntinum igazgatójától, dr. Werner Jobst

professzortól kapott megbízás alapján a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Eméleti Intézetének a munkatársai vezetéssel geodéziailag is, építészetiileg is felmértük a polgárváros ezen legmonumentálisabb középületét. A benyújtott dokumentációban rekonstrukciós rajzok is szerepeltek. Ch. Ertel gyűjtése a Palastruine építészeti tagozatairól nem állt rendelkezésünkre, és valószínű, hogy ő sem ismerte a múzeum tervtárába került dokumentációnkat. Pedig csak az épületstruktúra és a – jelen esetben – szoliter támaszrendszer egybevetése biztosíthatja az elvi-tudományos rekonstrukció hitelességét, illetve azt, hogy a terv a soha már meg nem ismerhető eredeti állapotot plauzibilisen megközelíthesse.

A szerző, első sorban, a szoliter támaszok kiosztásrendjéből indult ki. Az épületalaprajz kétségtelen szabályossága tette lehetővé, hogy 10x10 láb méretű egységekből álló négyzetehálót szerkeszthetett arra. A metszéspontok jelölték ki – helyenként bizonyos módosulásokkal – a támaszok helyét a porticusokban, amelyek az udvari nagy tornácokban is és a belső udvarban is azonos intercolumnium méreteket eredményeztek. Ilyen „átkötés” és ekkora „precizitás” azonban alig képzelhető el, a két térrész különböző jellege miatt. Az udvari porticus nyugati szárnyának az előlépcsője nem fordulhatott be, mert a járószintek változtak, amit a sarokban talált belső lépcső igazol. A közölt alaprajzból pedig kimaradt a déli tornác külső oszlopsorának a jelzése, így nem egyezik a madártávlati képpel.

A szerző elfogadja a déli szárny rendeltetésének a meghatározását, miszerint az macellum volt. Ismerve azonban a rómaiak civilizációs igényességét és ezen belül a szinte mitikus vonzalmát az egészséges víz és gyógyforrások irányába – ami Carnuntum hajdani helykiválasztását éppúgy biztos meghatározta, mint Aquincumét – az általunk javasolt rendeltetést továbbra is megfontolandónak tartjuk. A Spaziergarten fürdője melletti középfolyosós épületről újabban azt állapították meg, hogy nem granarium volt, hanem valetudinarium. Nos, itt, Pannonia provincia e legnagyobb szabású polgári fürdője méltán egészülhetett ki „gyógyuszatóriummal”. Így ebben – az incubációs gyógyításra alkalmas szobáskákból álló – épületben Bad Deutschaltenburg Kurhoteljeinek antik elődjét látjuk.

És ha az Archeologischer Park Carnuntum egyik legáldozatkészebb szponzora, az edeltahli Römer Quelle vállalat vezetőiben tudatosítható ez a nem alaptalan hipotézis, akkor az ő segítségükkel – is – megoldódhatna ennek a rendkívüli értéket képviselő épületegyüttesnek a sorsa. A szép természeti környezetben fekvő, napról-napra pusztuló romhalmból – bátor helyreállítással – felbecsülhetetlen kultúrtérképpel gyarapodhatna Carnuntum.

Hajnóczi J. Gyula

Giesler-Müller, U.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel – Kleinhüningen. Katalog und Tafeln. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte. Band 11B. Solothurn 1992. 1–222. lap. 1–113. tábla. Hebeger Verlag-Solothurn.

Hatvan esztendővel a Basel-Kleinhüningen-i kora-középkori temető feltárása után jelent meg U. Giesler-Müller munkája eredményeként a legnagyobb baseli Meroving-kori temető (362 sír, vö: Basel-Bernerring: 46 sír, (M. Martin: Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerring. 1976), Basel-Gotternbarmweg: 34 sír (E. Vogt: Das alamannische Gräberfeld am alten Gotterbarmweg in Basel. Anz.f.schweiz. Altertumskunde 32. 1930. 145–164.) dokumentációs része: a sírok katalógusa és a leletek rajzos/fényképes publikációja.

A nemzetközi régészeti kutatás számára így egyfelől szabad a pálya: mindenki számára egy szép kiállítású, jól dokumentált kötetben maga az alapanyag hozzáférhetővé vált, másfelől nyilván senki sem lesz hajlandó magával a temető problematikájával, illetve az egyes tárgyak értékelésének a dokumentáció alapján nekiállni, amikor a kiadó értesítéséből tudni lehet, hogy a leletanyagot és a teljes problematikát feldolgozó kötet megjelenése 1994-re várható. Ebben az értékelő kötetben a szerző 15 évi munkája fekszik. Ismerve a szerző több mint 10 évvel ezelőtti, a temetőre, illetve Basel és kör-

nyéke Merowing-kori település-történetére vonatkozó rövid összefoglalóit (U. Giesler: Das alamanische Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen. In: Löss und das rechtsrheinische Vorland von Basel. Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern Bd. 47. Mainz 1981, 211–223. – Das rechtsrheinische Vorland von Basel und August im frühen Mittelalter. Uo. 92–125.), kíváncsian várjuk, hogy a temetkezési szokások, a leletanyag részletes elemzése, az embertani anyaggal (B. Kaufmann: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen. Anthropologische Beiträge Bd. 3A. Aesch 1992), történeti forrásokkal, a többi baseli temetővel és a Basel-környéki, valamint az összeurópai ismert leletanyaggal való egybevetése mennyiben befolyásolja a korábban kialakított történeti képet.

A munka minden egyes oldala két részre oszlik: egy felső részre, ahol egy vagy két sírrajz kapott helyet, és egy alsó részre, ahol egy vagy két sír leírása és a leletanyag katalógusa található. Ebben a leírásban külön leírás készült a csontváz helyzetéről, és ettől elkülönítve a leletek leírása. A leletanyag igen szelős elrendezésben kiváló minőségű rajzokon, sírgyűjteményként az 1–54. tipológiai sorrendben: csatok, kardok, fibulák, torquesek, fülbevalók, gyöngyök stb., stb. az 55–91. táblákon, a gyöngyök színes táblákon kerülnek bemutatásra. Érdemes megemlíteni, hogy eltérően a megszokottól a 97–113. táblán, tehát a leletanyag bemutatása után kerültek közlésre a sírfotók.

Maga a dokumentációs kötet is megerősíti azt a – régészeti kutatásban a baseli Merowing-kori temetők publikációiban, illetve a kleinhüningeni temető korábban közölt leletei alapján kialakult – képet (pl. J. Werner: Zu den donauländischen Beziehungen des alamannischen Gräberfeldes am alten Gotterbarmweg in Basel. In: Helvetia antiqua. Festschrift E. Vogt. Zürich 1966. 283–292.), hogy a baseli Merowing-kori temetők első, a temetőt nyitó generációjának erős régészeti és valószínűleg genetikai kapcsolatai vannak a Kárpát-medencével.

A kárpát-medencei régész, koraközépkor-kutató, lévén abba a helyzetben, hogy a Kárpát-medencében a középkori falvak első említései – szerencsés esetben – a 11. századból, gyakrabban azonban csak a 12–13. századból származnak, vagyis az 5–10. (illetve 11–12–13.) századi települések egy részének neve talán örökre megismerhetetlen marad a kutatás előtt – tulajdonképpen sárga irigységgel tekint a Merowing-területek vagy Itália régészeti kutatására, ahol a jóval korábbi írásbeliség/okleveles gyakorlat és más történeti körülmények miatt már 5–9. századi településeket és hozzájuk tartozó temetőket lehet koraközépkori nevükön nevezni, illetve a települések neveiből levonható történeti következtetéseket egybe lehet vetni a régészeti/történeti következtetésekkal. Ebben a szerencsés helyzetben van a kleinhüningen-i temető feldolgozója is, hiszen a település legkorábbi említése 828-ból való, s a névből további 400 évvel korábbi állapotra, azaz a temető nyitásával azonos kora, az alapító személyére és annak származására tud visszakövetkeztetni.

A recensens a basel-kleinhüningeni temető dokumentációs köteté ismeretében nagy várakozással tekint az értékelő, a Kárpát-medencei kutatás számára oly fontos kötet elé, s reméli, hogy annak ismertetésére is módja nyíljon.

Kiss Attila

S. B. Rodríguez, El Castellar de Meca Ayora (Valencia). Excavaciones Arqueológicas en España. 1986. Madrid. 162 oldal, 119 kép.

Az erődített ibér lelőhely Valenciától DNY-ra, Alpera, Amansa és Agra helységek által határolt területen, az Albacetébe vezető út mentén, a síkságból kiemelkedő, háromszög alakú El Mugerón hegység ÉNY-i sarkában terül el. A nagyjából vízszintes platót (1046x1070x300 m) a kiszélesedő hegyhától egy ÉK–DNY irányú, kb. 3 m széles és 12,5 m hosszú, nagyalakú kváderekből falazott, gyalogkapuval ellátott fal választja el. A fal védelmi funkcióját csak tovább fokozza a külső oldalon árokyszerűen kimélyített szikla. Az erődített lelőhely kb. 15 ha-nyi területen helyezkedik el, amely szabálytalan ovális alakú, lekerekített. (H: 808 m, legnagyobb sz: 314 m). A városba a bejárást három eltérő méretű kapu biztosítja.

Az első, amely a város keleti végében nyílik, tulajdonképpen sziklába vágott, kövekből falazott, mindkét végén kapukkal lezárt szoros. Feltehetően ezt a bejáratot még a középkor folyamán is használták. A második a város nyugati végében alakították ki. Az igen keskeny kapuhoz egy, a meredek sziklába vágott lépcső csatlakozik. Végezetül, a harmadik bejáratot a város ÉK-i szakaszában képezték ki. A gyalog- és szekérkapuval is ellátott bejáratához, a helyenként 4 méter mélyen sziklába vágott, 500 méter hosszú, 2 méter széles ún. „Camino Hondo” (mély út) vezet, amelynek alsó szakaszát eredetileg két-szárnyú ajtóval zárták le. A felső, városba nyíló bejárat védelmét torony látta el egykoron. Tekintettel arra, hogy a platót szegélyező meredek sziklafal természetes védelmet biztosított a város számára, azt csupán néhány ponton kellett kiegészíteni kváderekből falazott fallal. A város területén számos – félig a sziklába mélyített többszortatú, egy- vagy kéttraktusos lakóházat, cölöplyukat, lépcsőt, vízelvezető csatornát, itatót, ciszternát, raktározás céljára szolgáló „üreget” lehet megfigyelni. Úgy tűnik, hogy a kőcsatornákkal egymással összeköttetésben álló ciszternák egy részét raktározásra is felhasználták. A kutatás során bebizonyosodott, hogy a lakóházak döntő többsége középkori eredetű. E megállapítás alól kivételt képez a város nyugati felén húzódó római castellum, valamint az ibér korszakra datálható, de folyamatosan használt, félig a sziklába mélyített házak némelyike.

A folytatásban a szerző kronológiai sorrendben közli és részletesen elemzi mindazon írásokat, dokumentumokat, amelyek a lelőhellyel foglalkoznak. Mecával először az írott forrásokban 1411-ben találkozunk. A város egyik kapuját egy határbejárás során említik meg. Az oklevélből kiderül, hogy ekkor a település lakatlan volt. Másodszor a 16. század közepén szerepel a II. Fülöp által megrendelt „Relaciones Historicas Geograficas se los Pueblos de España” című munkában (V. kötet, fasc. 449.). Ebből megtudhatjuk, hogy részletesen leírják a római castellumot, a sziklába mélyített lakóházakat, ciszternákat, valamint a városba vezető utat is (Camino Hondo). Két évszázaddal később írja meg Gaspar Escolano „Decada Primera de la historia de Valencia” című munkáját, melynek IX. kötetében – a túlzásoktól sem mentes – leírást közöl az „igen régi, a római és a középkorban egyaránt lakott” városról. Ezután újabb kétszáz évet kellett várni, amikor is Juan Lozano „Bastitania y Contestania del Reyno de Murcia” című munkájában hírt ad Meca városáról. Ám a mű nem tartalmaz újabb információkat, hanem inkább csak Escolano könyvéből kimásolt részleteket, valamint a lelőhellyel kapcsolatos hiedelmeket, legendákat szedi egy csokorba. A 18. század végén (J. Cavanilles, J. T. López, és mások), valamint a 19. század folyamán számosan foglalkoztak a lelőhellyel. Annak ellenére, hogy a szerzők általában az El Mugerón hegység és környékének földrajzi viszonyairól értekeznek, néhányan nemcsak a város alaprajzi elrendezéséről szólnak, hanem értékes új megfigyelésekkel is gazdagítják a Mecával kapcsolatos irodalmat. Még a 19. században feltűnnek azok a szerzők, akik előtérbe helyezik a lelőhely régészeti hagyatékának ismertetését (Caen-Bermudez: „Sumario de las antigüedades romanas que hay en España.” Madrid. 1832., Madoz, P.: „Diccionario geográfico-es estadístico-histórico de España y sus posiciones de ultramar”. XI. Madrid. 1848., Válcárcel Pío de Saboya, A.: „Inscripciones y Antigüedades del reyno de Valencia”. In: Memorias de la Real Academia de la Historia. VIII. Madrid. 1852., Engel, A.: „Rapport sur une mission archeologique en Espagne.” In: Nouvelles Archives des Missions. III. 1892. 75–76., „Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de Literatura, Ciencias y Artes”. XII. Barcelona. 1893. 650.).

1899-ben Pierre Paris az első, aki régészeti kutatásokat is végez a lelőhelyen, melynek eredményeit az „Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive” (Paris, 1904. 7.) című munkájában teszi közzé. Az általa kiásott leletanyag (növény, állat- és emberábrázolással díszített, szürke és vöröses anyagú kerámia) jelenleg a Louvre raktárainak egyikében lappang. Ebből az anyagból publikált egy igen szűk válogatást, amely – a pontatlan leírás, valamint az igen hiányos adatközlés miatt – értékelhetetlen. Bosch Gimbera, P. 1915-ben közzétett munkája négyszer említi meg Mecát mint az ibér kultúra egyik fontos lelőhelyét „El problema de la cerámica ibérica.” Madrid, 1915. 1916-ban publikálja Zuazo – máig is ható művét – a „Contribucion al Estudio de las ciudades ibéricas”-t (Madrid, 1916.). Zuazo Paris után az első, aki elsősorban régészeti szempontok figyelembevételével foglalkozik a lelőhellyel. Monografikus igénytel megírt munkájában kritikus szemmel tekintti át az eddig

megjelent publikációkat. Helyesen állapítja meg, hogy az ibér város, Meca a császárok kezdetére elnéptelenedik. Pontosan és részletekbe menően ismerteti a város látható falait, ciszternáit, csatornáit, valamint a kapukat és felvezető utat. Azonban, Zuazo nem tudott megbirkózni az általa feltárt objektumokkal, melyeknek nemcsak meghatározásuk téves, hanem pontatlan és felületes leírásuk következményeként ma már helyüket sem tudjuk azonosítani. Zuazo után már csak néhányan foglalkoztak a lelőhellyel. Megállapításai azonban elhanyagolhatóak, hiszen e szerzők többsége még a helyszínen sem járt.

A könyv szerzője a Mecával foglalkozó munkák ismertetését Schulten 1946-ban publikált írásának elemzésével zárja. („Una ciudad rupustre ibérica”. In: *Crónica del II. Congreso Arqueológico del Sdeste Español*. Albacete. 1946. 265–279.). Schulten az, aki szintvonalas térképet készített az El Muqrón hegységről és Meca városáról.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Meca a félsziget talán egyik legtöbbet kommentált lelőhelye, amely önmagában is a hely jelentőségét emeli ki. Amint azt tapasztaltuk, a szerzők jobbra csak a lelőhely objektív leírására szorítkoztak, és tették ezt több-kevesebb sikerrel. E munkák legnagyobb hibája a leletanyag közlésének szinte teljes hiánya. Ketten – Paris és Zuazo – ásatásokat is végeztek. Általában a hely stratégiai jelentőségét, valamint az ezzel kapcsolatos erősségeket (falak, torony), a felszínen látható objektumokat, a város kapuit és az utakat helyezik mondanivalójuk középpontjába. Befejezőképpen a szerző választ keres a város nevének eredetét, keletkezésének, benépesítésének, valamint elhagyásának körülményeinek idejére. Úgy véli, hogy a város jelenlegi nevét, Mecát a 15. század folyamán kapta, amely szó feltétlenül összefüggésben áll a „kihalt” vagy „elhagyott” jelentéssel. Éppen ezért hiába is keresnénk a Meca városnevet Strabon vagy Plinius műveiben, de hasonló eredményre jutott a szerző a kora középkori és az arab oklevelek áttanulmányozásakor. Ezek után felmerül, hogy mely ókori vagy középkori városnévvel is lehet azonosítani a lelőhelyet. Legvalószínűbbnek a forrásokban szereplő Pucialia (Putea), Puteolum, Puteolurum (kutak városa) tűnik, bár meg kell jegyezni, hogy ugyanezen névvel azonosítottak legkevesebb 8–10 másik lelőhelyet is. A szerző megállapítja, hogy a város területén feltárt bronzkori, föníciai, ibér, római és középkori kerámia feltétlenül a hely rendkívül hosszú – bár feltételezhetően nem folyamatos – használatáról tanúskodik. A város területén lévő különböző objektumok nemcsak a kőfaragó mesterség magas színvonaláról árulkodik, hanem egy olyan – az ibér korszakban – alapított város képe bontakozik ki előttünk, mely jelentős kereskedelmet is bonyolított le. A K. e. 3. évezredben 8–10 ezer lakosú város feltehetően a tágabb környék legfontosabb települése lehetett. Úgy tűnik, hogy a rómaiak által a K. e. 2. évszázad elején meghódított város lakosságának nagy része elmenekült. A rómaiak már az 1. század elején elhagyták a várost, amely ezután már többé nem nyeri vissza régi fényét, jelentőségét. A kutatás jelenlegi állása szerint a szerző óvakodik a kontinuitás kérdésében határozottan állást foglalni. Csupán annyit állapít meg, hogy több évszázados stagnálása után a középkor folyamán a város lakosságának száma folyamatosan növekvő tendenciát mutat. E megállapítását támasztja alá a városfalon túli területen feltárt középkori lakóház-maradványok is. Azonban a szegényes leletanyag, valamint a városi létre utaló nyomok teljes hiánya arról tanúskodik, hogy a középkorban újjáéledő település jelentősége a szűken vett környéken túl sohasem terjedt ki. Meca települést az utolsó lakók valamikor a 13. század végén, de legkésőbb a 14. század elején hagyják el.

Juan Cabello

S. Felgenhauer-Schmiedt, *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde – Europäische Hochschulschriften*, XXXVIII. sorozat. 42. kötet P. Lang, Frankfurt a. M. 1993. 295 oldal 37. tábla.

A kézikönyv célja a középkori régészeti témáinak, kutatási eredményeinek rövid ismertetése s, mint bevezetése – és címe – is hangsúlyozza, tárgyalási rendszerét a kultúrtörténetben használt

szemlélet határozza meg, területileg pedig elsősorban a közép-európai (kiemelten az osztrák) régiót veszi alapul. Mindjárt el kell ismernünk, ezzel nagyon hasznos, hiánypótló feladatot tölt be, főleg ha összehasonlítjuk a a nagyon eltérő jellegű német régészeti kézikönyvvel (G. P. Fehring: *Einführung in die Archäologie des Mittelalters*. 1987 – Rec.: *Acta AH* 42. 1990. 391–392.). Ez ugyanis elsősorban a települési formák (fal, város, kolostor stb.) kérdéseit, kutatási metodikáját veszi sorra, ezek alapján mutatja be a régészetet, területileg pedig zömmel Németországból vette példáit, kiegészítve a nyugat-európai eredményekkel.

Jellege miatt részletes ismertetést e szűk keretek közt a könyvről nem lehet adni; inkább egy-két részletének bemutatásával jellemezzük. – Már beosztása is mutatja, hogy témaköre sokrétűbb, mint az előbbi kézikönyvé; csupán az I. rész foglalkozik a tudományág általános kérdéseivel: mi a középkori régészet módszere, viszonya a történettudományhoz, milyen fő kutatási területei vannak (településformák, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vonatkozások). A II. rész a tárgyi leletek anyagfajta szerinti csoportosítva tárgyalja a nagy témaköröket (agyag: fazekasság, fémek: kovácsok, ötvösök stb.) Kiragadva ezekből a fazekasságot: ebben a máz alkalmazása, kerámia-kereskedelem, fazekasközpontok, kerámiafélések a cserépanyag alapján: vidéki és városi fazekasság; a regionális kerámia típusok és speciális kerámiaformák, ezek eltérő elterjedése a különféle településfajtákban; etnikai különbségek jelentkezése térképre vitt adatok alapján; betelepülést és kolonizációs tevékenységet jelző típusok stb. Az itt említett kis fejezet (15 oldalnyi) használhatóságát, sokoldalúságát mutatja, hogy jegyzetanyag mintegy 62 munkára hivatkozik (és a német, osztrák, angol, cseh és morva könyvek, cikkek mellett jónéhány magyar régész eredményei is felhasználásra kerültek). Talán ezzel is érzékeltethetjük, hogy a régész számára a közép-európai kutatás ismerete mennyire hasznos. – A kerámia tárgyalása azonban e fejezettel korántsem került lezárásra, mert a következőkben, más témakörökön belül, pl. a középkori épületek fűtésénél, a kályhacsempék, a lakóház felszerelésénél (edényfélések sorában), a terített asztal tárgyalásánál ugyancsak sorra kerülnek a kerámiafélések, jellegzetes csoportok; ugyanígy a kereskedelem áruai közt kimutatható különböző fajtáik. De szerepel a kolostori műhelyek tárgyalásánál (ott készített korai padlótegélák) is. Ez a sokrétű tárgyalási mód jó bizonyítékát adja annak, hogy egy-egy leletfajta milyen sokrétű kérdéskört jelenthet. A térképanyag összeállításánál a kerámia 10 példával szerepel, jelezve az utóbbi évtizedek különféle kérdésfeltevéseit (s itt ugyancsak többször találkozunk a magyar kutatással is).

A III. rész a tárgyi leletanyag kapcsolatát tárgyalja a képes ábrázolásokkal, illetve az írásos forrásokkal; példákban mutatva be az egymást kölcsönösen kiegészítő adatok lehetőségeit (egyben a nehézségekre is utalva az ilyen eltérő jellegű források szembeállításánál). Mindkét említett forráscsoport csak a későközépkorból maradt fenn elegendő mennyiségben és minőségben; a korábbiak a nagyfokú tipizáltság, általánosítás miatt kevésbé használhatóak.

A legnagyobb terjedelmű és leg sokrétűbb a IV. rész: a középkori élet a leleteket veszi sorra, majd ezek felszerelése (padló, tető, ablak, tűzhely, világítás, bútór, zárak stb.) következik. Jegyzetanyaga és példái nem törekedhetnek teljességre, de jól kiválasztott, jellemző adatokat idéz. Különösen részletes a háztartás felszerelésének tárgyalása (kerámia, üveg, fém), a különböző társadalmi osztályoknál megfigyelhető különbségek és az időbeli fejlődés érzékeltetése. (Itt a korábbiakban sorra vett kérdésekből többnek a jegyzetanyaga bővül újabakkal, pl. a kerámia 27 cikkel.) – A munka-fejezet viszonylag bőven foglalkozik a mezőgazdasági tevékenységgel, szerszámaival, a kézművesség különböző fejlettségű fokaival (háziipar, falusi-városi). A kereskedelem és a fegyverzet kérdése is itt található.

A kötet használatát segíti az aprólékos, 14 oldalas tárgymutató. A viszonylag gazdagon idézett magyar irodalom talán segíteni fog abban, hogy eredményeink egy része jobban közkinccsé váljon – hisz ez ma még rendszerint csak egy-egy specializált kutató, illetve téma esetében és ekkor is csak szűk körben tapasztalható. Hazai régészeink számára a kötet nagyon jó tájékoztatót adhat, felhívja figyelmüket arra a sokféle szempontra, amivel ugyanaz az adat, tárgy vizsgálható.

Holl Imre

Archäologie im Rheinland 1989. Landschaftsverband Rheinland – Rheinisches Amt für Bodenkmalpflege. Bonn 1990. Rheinland-Verlag, R. Habelt. 215 oldal 137 kép, 24 tábla.

Harmadik éve jelentetik meg az ásátások összefoglalását a szakemberek és az érdeklődő közönség számára. A kötet az év ásátásainak katalógusát, mintegy 70 régészeti cikket, valamint az év régészeti irodalmának bibliográfiáját tartalmazza (utóbbit sajnos nem korszakok szerint csoportosítva). Jellemző a rendkívül tágra fogott igény: időben a neolitikumtól a 18–19. századig; témákban jégkor utáni réteggépződések, neolitikus telepek, kőeszközök, római vicusok és temetők, vízvezetékek, Xanten–Neuss–Köln római ásátásai, várak és erődített nemesi udvarházak topográfiai azonosítása (hogy régészeti védelmük lehetővé váljon), dómtemplomok és kolostor ásátása egyaránt helyet kapott. Eközben sajnos jónéhány cikk inkább a szélesebb közönség érdeklődésének felkeltését szolgálja, s a szakkutatás behatóbb tájékoztatására nem alkalmas, még ha részletekkel (és szép fotókkal) is szerepelnek. Ahogy ez gyakori – nehéz a különböző szempontoknak egyaránt megfelelni egy ilyen reprezentatív kiállítású kötetben. Régészek, helytörténészek számára kevesebb, de alaposabb tanulmány többet adna. Szerencsére az utóbbi fajtából elég sokat találunk. Az adódó terjedelmi korlátok (1–3. oldal) miatt alaposabb tudományos értékelést azoknak sikerült adni, akik egy-egy különösebb vagy ritkább tárgyi lelet vagy együttes (pl. 3. századi hamvasztásos sír, egy Mercurius oltár azonosítása) bemutatását válsztották. (Összehasonlítául megállapíthat-

juk, hogy pl. a Baden-Württemberg tartomány 1981-től indított évenkénti beszámoló sokkal jobban betöltik céljukat, maradandó forrásértékűek.

A recenziest közelebből érdeklő cikkek közül kiemelni néhányat: Az egyre égetőbb városásatások és leletmentések segítségével a veszélyeztetett területek régészeti védelmének könnyítését jól szolgálhatták a térképészeti elémunkák. *W. Wegener–U. Ullrich* cikke a múlt századi kataszteri várostérképek és a mai helyzet egybevetítését mutatja be; ez által a középkori város lehetséges elhelyezkedése, illetve a modern beépítés területei áttekinthetők. Így a megfigyelésre, előzetes ásásra alkalmas felületek kiválasztása is könnyebb. (Egy következő lépés a Konstanzban megvalósított: a modern mélyépítkezésekkel járó létesítmények, mint negatív felületek bejelölése, ahol már minden régészeti réteg megsemmisült; a maradék terület fontossága tehát annál nagyobb a régész számára.) Az ilyen várostérképek a városi hatóságok számára is figyelmeztetést jelentenek! – Öt rövid közlemény tudósít 15–18. századi fazekasműhely-leletről. Ha részletes feldolgozások is megjelenik, úgy különösen a két siegburgi ásátás lesz értékes, most ugyanis a műhelyleletek szempontjából még kevésbé ismert további fejlődést dokumentálhatják. – Greifath városának piacterén két harangöntő helyet tártak fel. A harangforma kerek alaprajzához keresztalakban vezetnek a keskeny fűtőjáratok. A középkori öntőhelytől a 17. századi másik hely már eltérő szerkezetet mutat (*R. Clemens*).

Holl Imre

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM – BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA
HUNGARICA 1992.

FOLYÓIRATOK – PERIODICA

Hazaiak – Hungarica

- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 33 (1990–1992)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 44 (1992)
Agria = Agria. Annales Musei Agrensis, Eger 27–28 (1991–1992)
AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények, Bp. 33 (1991) 1–2
ArsHung = Ars Hungarica, Bp. 20 (1992) 1–2
Baláci Közlemények, Veszprém 2 (1992)
BihariMÉ = A Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu 6–7 (1991)
BMHB = Bulletin du Musée des Beaux-Arts, Bp. 76 (1992), 77 (1992)
BpR = Budapest Régiségei, Bp. 29 (1992)
Cumania. A Bács-Kiskun megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét 13 (1992)
Életünk, Szombathely 30 (1992)
Építés-Építéstudomány, Bp. 22 (1991)
Az Érem, Bp. 49 (1992) 2
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 28–29 (1989–1990 [1991])
JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 30–32 (1987–1989 [1992])
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 36 (1991 [1992])
Magyar Építőművészet, Bp. 83 (1992)
MHOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 27 (1991)
MKBKM = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, Kecskemét 1990 (1992)
MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1990–1991
MT = Magyar Tudomány, Bp.
1992 Múzeumi Mozaik. Nógrád megyei Múzeumok Tájékoztatója, Salgótarján 1989/2, 1990 (1992), 1991/1–2
Múzeumi Tájékoztató, Kaposvár 1992/3
Művéd = Műemlékvédelem, Bp. 36 (1992)
Műemlékvédelmi Szemle, Bp. 1992/1
MűÉ = Művészettörténeti Értesítő, Bp. 40 (1991)
NK = Numizmatikai Közöny, Bp. 90–91 (1991–1992)
PMÉ = Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa 3–4 (1992)
SomMK = Somogy megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár 9 (1992)
Specimina = Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae 7 (1991 : 1 [1992])
SSz = Soproni Szemle, Sopron 46 (1992)
SzSzBSz = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, Nyíregyháza 27 (1992)
Századok, Bp. 125 (1991)
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából, Bp. 23 (1991), 24 (1991)
TVMK = A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei, Tapolca 2 (1991 [1992])
VSz = Vasi Szemle, Szombathely 46 (1992) 1–3
WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd 17 (1992)
Zalai Múzeum, Zalaegerszeg 4 (1992)

Külföldiek – Externae

- AA = Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1992 : 1–4
AAu = Archaeologia Austriaca, Wien
AJA = American Journal of Archaeology, Boston 96 (1992)
L'Antiquité Classique, Bruxelles 61 (1992)
Antiquity, Oxford 66 (1992)
AKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz 22 (1992) 1–2
AR = Archeologické Rozhledy, Praha 44 (1992 : 1–4)
Archeologija, Sofia 34 (1992) 1–2
Banatica, Resița 11 (1991)
BVBl = Bayerische Vorgeschichtsblätter, München 57 (1992)
Britannia, London 23 (1992)
Carnuntum Jahrbuch, Wien 1991 (1992)
EAZ = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin–Heidelberg 32 (1991 : 1–4), 33 (1992 : 1)
Germania, Mainz am Rhein 70 (1992)
JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle-Saale), Berlin 75 (1992)
JRA = Journal of Roman Archaeology, Michigan 5 (1992)

JRS	= The Journal of Roman Studies, London 72 (1992) Klio, Berlin 74 (1992)
PA	Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles 51 (1992: 1–3)
PPS	= Památky Archeologické, Praha 83 (1992)
PZ	= Proceedings of the Prehistoric Society, Cardiff 58 (1992)
RÉL	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin 67 (1992) 1
RCRF Acta	= Revue des Études Latines, Paris 69 (1991 [1992])
SCIVA	= Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Augst 31/32 (1992)
SIA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București 43 (1992) 1
ZfA	= Slovenská Archeológia, Bratislava 40 (1992) 1
ZPE	= Zeitschrift für Archäologie, Berlin 26 (1992) 1–2 = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn 90–94 (1992)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- Mógáné Aradi Csilla*: Vörs-Kanászker. = Múzeumi Tájékoztató (Kaposvár) 1992/3, 17–18.
- Bíró-Sey Katalin* – *T. Németh Annamária*: „Pogány pénz” edények. Magyar Nemzeti Múzeum – Évezredek, évszázadok kincsei VI. Bp. 1990. = Rec. H. Kolba Judit: NK 90–91 (1991–1992) 242–243.
- Bökönyi, Sándor* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 382 l., ill.
- Cabello, Juan-Feld István*: A Castrum Bene Egyesület szakmai előzményei, megalakulása és céljai. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 112–114.
- Cucarzi, Mauro*: The integrated geoarchaeological approach within the territory: the case of the Microregion. First results and further proposals. = *Bökönyi, S.* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 13–40, ill.
- Czeglédy Ilona*: (szerk.) Az 1990. év régészeti kutatásai. = Régészeti Füzetek I: 44. Bp. 1992. 110 l. + térkép.
- Cseh János*: Kelta, szarmata, gepida és avar település maradványai egy nagykunsági lelőhelyen (Kuncsorba–XIV. dűlő) – Keltische, sarmatische, gepidische und awarische Siedlungsreste eines Fundortes in Großkumanien (Kuncsorba–XIV. dűlő). = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 145–160, ill.
- Farkas L. Gyula*: Dr. Tóth A. Tibor. = AnthrKözl 33 (1991) 313.
- Feld István*: Megalakult a Magyar Várkutatók Egyesülete. = Művéd 36 (1992) 189.
- Feld István* → *Cabello, Juan*
- Fodor István* (főszerk.): Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1992. 184 l., ill.
- Fügedi Erik* → *Gerevich László*
- Genito, Bruno*: The Endrőd 19 Project. The 1988 Season. = *Bökönyi, S.* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 337–368, ill.
- Gerevich László*–*Patek Erzsébet*–*Torma István* (szerk.) Pest megye régészeti topográfiája: A budai és szentendrei járás. Bp. 1986. = Rec. *Fügedi Erik*: Századok 125 (1991) 149–150.
- Géfin Gyula*: A Romkert feltárása (1938–1943). Acta Savariensia 6. Szombathely 1992. 170 l., ill.
- Gregory József*: A régi Nyíregyháza. = SzSzBSz 27 (1992) 50–60, ill.
- Hajdú Zsigmond*: Elvi megjegyzések a régészeti kultúrák etnikai interpretációjának kérdéséhez – Prinzipielle Bemerkungen zur Frage der ethnischen Interpretation der archäologischen Kulturen. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 13–29.
- Havassy Péter*–*Selmeczi László* (szerk.): Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. – Archäologische Forschungen auf der Strasse der Autobahn M0 II. BTM Műhely 6. Bp. 1992. 190 l. ill.
- B. Hellebrandt Magdolna*: Észrevételek a „Régészeti adatok Miskolc korai történetéhez” címe tanulmánykötet kapcsán. = MHOMK 27 (1991) 216–220.
- Honti Szilvia*–*Németh Péter Gergely*: Vörs–Kerekerdő. = Múzeumi Tájékoztató (Kaposvár) 1992/3, 15–17, ill.
- Horler Miklós*: Az utóbbi 25 év műemléki elvei. = Építés-Építészettudomány 22 (1991) 261–267.
- Horváth Attila*: 25 év régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében – Archäologische Forschungen im Komitat Bács-Kiskun in den letzten 25 Jahren. = Cumania 13 (1992) 9–40, ill.
- Horváth A.*: Kecskemét régészeti topográfiája a levéltári adatok tükrében, különös tekintettel az őskori leletekre. = MKBKM 1990, 37–48.
- Horváth Ferenc*: A föld lakói a honfoglalás előtt. = *Blazovich László* (szerk.) Kistelek története: A kezdetektől 1970-ig. Szeged 1991. 33–56, ill.
- Ilon Gábor*: Mithay Sándor munkáinak válogatott bibliográfiája – Ausgewählte Bibliographie von Sándor Mithays Werken. = PMÉ 3–4 (1992) 17–18, ill.
- Jankovich-B., Dénes-Kvassay, Judit*–*Pattantyús-A., Miklós*: Interdisciplinary survey and trial excavation of a multicomponent site, Endrőd 170. = *Bökönyi, S.* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 99–120, ill.
- Jerem, Erzsébet*–*Kiss, Zsuzsa*–*Pattantyús-A., Miklós*–*Varga, András*: The combined use of archaeometric methods preceding the excavation of archaeological sites. = *Bökönyi, S.* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 61–98, ill.
- Kaba Melinda*: A Budapesti Történeti Múzeum évi jelentései 1981–1987 – Jahresberichte des Historischen Museums der Stadt Budapest 1981–1987. = TBM 24 (1991) 241–355.
- Kiss Zsuzsa* → *Jerem Erzsébet*
- H. Kolba Judit* → *Bíró-Sey Katalin*
- S. Koós Judit*: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1988–1990. = HOMÉ 28–29 (1989–1990) 649–666.
- Költő László*: Jelentés a Vörs-Papkert – B. lelőhely 1992. évi feltárásáról. = Múzeumi Tájékoztató (Kaposvár) 1992/3, 13–15.
- Költő L.*: Régészet a Somogy megyei múzeumban. = Somogyi múzeumok füzetek 19. Kaposvár 1992. 33–39.
- Kvassay Judit* → *Jankovich-B. Dénes*
- Madaras László*: A szentes-kajáni temető és néprajzi vonatkozásai. Debrecen 1991. 123 l., ill.
- Magyar Orsolya* → *Székel Balázs*
- Mithay Sándor*: 17 év a Pápai Helytörténeti Múzeumban. Visszaemlékezés – 17 Jahre im Ortsgeschichtlichen Museum in Pápa. = PMÉ 3–4 (1992) 7–16, ill.
- Nagy Emese*: Rec. *Bessac, Jean-Claude*: L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'Antiquité à nos jours. Paris 1986. = TBM 23 (1991) 337–345.
- M. Nepper Ibolya*: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig – Sárrétudvari und seine Umgebung bis zum 13. Jahrhundert. = BihariMÉ 6–7 (1991) 13–61, ill.
- Németh Péter Gergely*: Régészeti feltárások. = Múzeumi Tájékoztató (Kaposvár) 1992/4, 10 l., ill.
- Németh Péter Gergely* → *Honti Szilvia*
- Novák Gyula*–*Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc 1992. 149 l., ill.
- Pattantyús-A. Miklós* → *Jankovich-B. Dénes, Jerem Erzsébet*
- Pető Mária*: Az M0 ásatások eredményeinek bemutatása szakmai körökben és a nagyközönség előtt – Presentation the results of the excavation on motorway M0 = Régészeti kutatások az

- M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Bp. 1992. 185–190, ill.
- Rémias Tibor (szerk.): Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 160 l., ill.
- Sándorfi György → Nováki Gyula
- Somogyvári Ágnes: Bronzkori és Árpád-kori temetkezések Kiskunfélegyháza-Pákán. = MKBKM 1990, 13–26, ill.
- Steinbach Péter → Székely Balázs
- Szapu Magda: A Somogy megyei múzeum. = Somogyi múzeumok füzetek 19. Kaposvár 1992. 7–32.
- Székely, Balázs–Magyari, Orsolya–Steinbach, Péter–Tóth, Tamás: Results of geophysical surveying in the investigation of archaeological sites in the Gyomaendrőd region, Hungary. = Bökönyi, S. (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 41–59, ill.
- Szöllősy Gábor: Írászati alapismeretek – Grundkenntnisse der Bogenkunde. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 443–476, ill.

ŐSKOR – PRAEHISTORICA

- Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ostungarn. Frankfurt am Main 1990. = Petrasch, Jörg: Germania 70 (1992) 443–444.
- Arslan, Ermano A.: Le monete padane preromane a Budapest – A római uralom előtti Pó-vidéki pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában. = NK 90–91 (1991–1992) 9–33, ill.
- Bartosiewicz László → Regénye Judit
- Bánffy, Eszter: Rec. Schlette, Fr.–Kaufmann, D. (hrsg.) Religion und Kult in Ur- und frühgeschichtlicher Zeit. XIII. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 4. bis 6. November 1985 in Halle (Saale). Berlin 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 429–432.
- T. Bóro Katalin: Adatok a korai baltakészítés technológiájához – Data on the technology of early axe production. = PMÉ 3–4 (1992) 33–79, ill.
- Bíró K.: A balácai I. épület 6. és 10. helyiségének kőeszközei – Steingerätfunde der Räume 6 und 10 des Gebäudes I. der Villa von Balácsa. = Balácai Közlemények 2 (1992) 289–291, ill.
- T. Bíró K.: Mensehely – Murvagódrók kőanyaga – Steinartefakte aus neue (!) Grabungen von Mensehely. = TVMK 2 (1991) 51–72, ill.
- Takács-Bíró, K.: Lithic Industries in Hungary during the Existence of Vinča Culture. = Banatica 11 (1991) 33–36, ill.
- Bondár Mária: Korabronzkori kocsimodell Börzöncéről – Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönice. = Zalai Múzeum 4 (1992) 113–127, ill.
- Bondár, Mária: Rec. Atlas préhistorique de la Tunisie 4. Rome 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 429.
- Bóna, István: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit. Wagen und Wagenmodelle in den Tell-Kulturen. Tőszeg-Laposhalom. Dunapentele-Dunaújváros-Koziderpadlás. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 9–39, 48–65, 73–75, 101–114, 149–152, ill.
- Bóna I.: A Nagyrév-kultúra településeiről – Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur. = TVMK 2 (1991) 73–82, ill.
- Bóna, István–Raczky, Pál (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 216 l., ill.
- Bökönyi, Sándor: The Early Neolithic vertebrate fauna of Endrőd 119. = Bökönyi, S. (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 195–299, ill.
- Bökönyi, S.: Jagd und Tierzucht. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 69–72, ill.
- Bökönyi, S.: Prehistoric animal remains from Bubanj-Hum at Niš. = Starinar 40–41 (1989/1990 [1991]) 89–94.
- Szűcs, Marianna: Bibliography of László Kákossy until 1991. = Studia Aegyptiaca 14 (1992) 17–25.
- Takács, István: The history of pig (sus scrofa dom. L.). Butchering and the evidence for singeing on subfossil teeth – Adatok a házisertés (sus scrofa dom. L.) feldolgozásának történetéhez és bizonyíték a sertések perzselésére szubfosszilis fogletelek alapján. = MMMK 1990–1991, 41–56, ill.
- Tari Edit: A ceglédi Öregszőlők régészeti emlékei. Cegléd 1992. 43 l., 47 t.
- Tomka Péter: Előszó. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 9–12.
- Torbágyi, Melinda: Rec. Münzen und Medaillen. Auktion 163 am 27–30. September 1989. Münzhandlung Gerhard Hirsch Nachfolger. München 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 447–448.
- Tóth Tamás → Székely Balázs
- Varga András → Jerem Erzsébet
- Csányi, Marietta: Bestattungen, Kult und sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 83–87, ill.
- Csányi, M.–Stanczik, Ilona: Tiszaug-Kéménytető. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 115–119, ill.
- Csányi, M.–Tárnoki, Judit: Türkeve–Terehalom. Katalog der ausgestellten Funde. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 159–165, 175–210, ill.
- Csongrádiné Balogh Éva: Szigetszentmiklós-Údülősor korabronzkori telepének kőeszközvizsgálata – Investigations of Lithic artifacts from the Early Bronze age settlement of Szigetszentmiklós-Údülősor. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely 5. Bp. 1992. 201–209.
- T. Dobosi, Viola: La recherche d Paléolithique en Hongrie. = Chirica, Vasile (ed.) Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen. Bibliotheca Archaeologica Iassiensis IV. Iași 1991. 90–104, ill.
- Endrődi Anna: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Údülősoron – Late Copper Age Assemblages at the Szigetszentmiklós-Údülősor. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely 5. Bp. 1992. 63–82, ill.
- Endrődi A.: A korabronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában – The settlement and cemetery of the Bell-Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely 5. Bp. 1992. 83–200, ill.
- Eőry Béla–Sági-Károlyi-Törőcsik Zoltán: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája „tapolcai csoportjának” legújabb lelőhelyei a Balaton környékéről – Die neuesten Fundorte der zur Kultur der transdanubischen Linienbandkeramik gehörenden „Tapolcai Gruppe” in der Balatongegend. = TVMK 2 (1991) 7–30, ill.
- Goldmann, György–Goldman-Szénászkay, Júlia: Die Szakálhát-Kultur am Rand des Vinča-Kreises. = Banatica 11 (1991) 193–200, ill.
- Goldman-Szénászkay Júlia → Goldman György
- Gróh Dániel: Szabálytalan tájolású sírok temetőn belüli összefüggérendszer – System der Zusammenhänge unregelmäßig orientierter Gräber innerhalb eines Gräberfeldes. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 385–392, ill.
- Gyulai, Ferenc: Umwelt, Pflanzenbau, Ernährung. = Bóna, I.–Raczky, P. (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992. 66–68.

- H. Hanny Erzsébet: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós-Údülösor, Vízúttelep) – Spuren einer keltischer (!) Siedlung auf der Spurlinie der Autobahn M0 Szigetszentmiklós-Údülösor-Vízúttelep. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely 5. Bp. 1992. 241–276, ill.
- Havassy Péter–Selmeczi László (szerk.): Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. – Archäologische Forschungen auf der Stasse der Autobahn M0 I. BTM Műhely 5. Bp. 1992. 291 l., ill.
- B. Hellebrandt Magdolna: Heves megye kelta kori régészeti leletei – Archäologische Funde aus der Zeit der Kelten im Komitat Heves. = *Agria* 27–28 (1991–1992) 85–134, ill.
- B. Hellebrandt M.: Miskolc kelta kora – Das keltische Zeitalter von Miskolc. = Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 33–74, ill.
- B. Hellebrandt M.: A Pilinyi kultúra nyomai Emőd-Tüzép lelőhelyről – Spuren der Pilinyi-Kultur vom Fundort Emőd-Holzplatz = *HOMÉ* 28–29 (1989–1990) 19–29, ill.
- Hertelendi Ede → Raczy Pál
- Honti Szilvia: Későbronz-kori kincslelet Nagyberki-Cseh rétről. Költő László–Kis Varga Miklós: A Nagyberki-Cseh réti kincslelet analízise – Late Bronze-Age treasure find from Nagyberki – Cseh Field – Spätbronzezeitlicher Schatzfund von Nagyberki-Cseh-rét. = *SomMK* 9 (1992) 41–48, ill.
- Horard, Marie-Pierre: La faune de Velem-Szent-Vid (Fouilles franco-hongroises 1988–1989). = *ActaArchHung* 44 (1992) 415–428, ill.
- Horváth, Ferenc: Vinča Culture and its Connection with the South-East Hungarian Neolithic: a Comparison of Traditional and 14C Chronology. = *Banatica* 11 (1991) 259–273, ill.
- Horváth Ferenc → Raczy Pál
- Ilon, Gábor: Keftiubarren ingot from an Urn-Grave culture settlement at Gőr-Káptalándomb (C. Vas). = *ActaArchHung* 44 (1992) 239–259, ill.
- Ilon G.: A Szentgál-Mecsek-hegyi Kólik barlang régészeti emlékei. Előzetes jelentés – Archäologische Funde in der „Kólik“ Höhle in Mecsek-Berg bei Szentgál (Komitat Veszprém). Vorläufige Meldung. = *TVMK* 2 (1991) 83–96, ill.
- Ilon G.: A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában. = *A Dunántúl településtörténete IX.* Veszprém 1992. 9–22, ill.
- Ilon G.: Újabb későbronzkori halomsírok Ugod-Katonavágásról – Neue jungbronzezeitliche Hügelgräber aus Ugod-Katonavágás. = *PMÉ* 3–4 (1992) 85–96, ill.
- Jankovich, Katalin: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. = *ActaArchHung* 44 (1992) 3–81, ill.
- Jankovits, K.: Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjakkó. = *ActaArchHung* 44 (1992) 261–343, ill.
- Jerem, Erzsébet–Somogyi, Péter: Zur statistischen Auswertung von Keramik aus Siedlungsobjekten. = *ActaArchHung* 44 (1992) 161–192, ill.
- Kató Sára: Későbronzkori sír Csesztvérről. = *Múzeumi Mozaik* (Salgótarján) 1991/1, 57–60, ill.
- Kató S.: A lengyeli kultúra lelőhelye Bánkon. = *Múzeumi Mozaik* (Salgótarján) 1989/2, 54–56, ill.
- Kató S.: Óskori kagylóékszer lelet. = *Múzeumi Mozaik* (Salgótarján) 1990/2, 57–61, ill.
- Károlyi Mária: A korai rézkor emlékei Vas megyében – The Early Copper Age in County Vas. Szombathely 1992. 98 l., 58 t.
- Kis Varga Miklós → Honti Szilvia, Költő László
- S. Koós Judit: Korabronzkori településnyomok Mezőcsát-Oroszdombon – Siedlungsspuren aus der frühern Bronzezeit in Mezőcsát-Oroszdomb. = *HOMÉ* 28–29 (1989–1990) 5–17, ill.
- S. Koós J.: Miskolc és környékének korai és középső bronzkora – Die frühe und mittlere Bronzezeit von Miskolc und seiner Umgebung. = Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 5–31, ill.
- S. Koós J.: Újabb adatok Északkelet-Magyarország korai és középső bronzkori településtörténetéhez. = *MHOMK* 27 (1991) 1–4.
- Kovács, Tibor: Glaubenswelt und Kunst. Bestattungssitten der Füzesabony-Kultur und das Gräberfeld von Tiszafüred-Majoroshalom. Tiszafüred-Ásotthalom. = *Bóna, I.–Raczy, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 76–82, 96–98, 131–133, ill.
- Költő László–Kis Varga Miklós: A Pápai Helytörténeti Múzeum néhány későbronzkori leletének röntgenemissziós analitikai vizsgálata – Röntgenemissionsanalyse einiger jungbronzezeitlichen Funde des Ortsgeschichtlichen Museums in Pápa. = *PMÉ* 3–4 (1992) 81–84, ill.
- Költő László → Honti Szilvia
- Kretzoi, Miklós: Über die Funddokumentation der Hominisation. = *EAZ* 32 (1991) 1–17.
- Kretzoi, Miklós–T. Dobosi, Viola (eds.): Vértesszőlős: Site, Man and Culture. Bp. 1990. = *Rec. Mania, Dietrich: Germania* 70 (1992) 437–439.
- Lőrinczy Gábor–Trognayer Ottó: Ismeretlen bronzkori iparművészeti alkotásai. = *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1991. Szeged 1992. 5–13, ill.
- Makkay, János: Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, V. = *ActaArchHung* 44 (1992) 213–237, ill.
- Makkay, J.: Excavations at the Körös culture settlement of Endrőd – Öregszőlők 119 in 1986–1989. A preliminary report. = *Bökönyi, S.* (ed.) *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project.* Bp. 1992. 121–193, ill.
- Makkay J.: Az indoeurópai népek őstörténete. Bp. 1991. 314 l., ill.
- Makkay, J.: A Linear Pottery culture refuse pit and two contracted burials from the site of Endrőd-Öregszőlők XI. = *Bökönyi, S.* (ed.) *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project.* Bp. 1992. 313–336, ill.
- Makkay, J.: A Neolithic Model of Indo-European Prehistory. = *The Journal of Indo-European Studies* 20 (1992) 193–238, ill.
- Makkay, J.: Priam's Treasure: Chronological Considerations. = *Herrmann, Joachim* (hrsg.) *Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie. 100 Jahre nach Schliemanns Tod.* Berlin 1992. 199–204, ill.
- Makkay, J.: The Tiszaszőlős Treasure. Bp. 1989. = *Rec. Sherratt, Andrew: PPS* 58 (1992) 425–427.
- Makkay, János: *Rec. Burgess, C.–Topping, P.–Mordant, C.–Maddison, M.* (eds.) *Enclosures and defences in the Neolithic of Western Europe.* BAR Int. Ser. 403. Oxford 1988. = *ActaArchHung* 44 (1992) 433–435; *Drews, R.*: The coming of the Greeks. Indo-European conquests in the Aegean and the Near East. Princeton 1988. = *ActaArchHung* 44 (1992) 435–436.
- D. Matuz Edit: A kyjaticei kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen – Die Erdburg der Kyjatice-Kultur auf dem Berg Felsőtárkány-Várhegy. = *Agria* 27–28 (1991–1992) 5–84, ill.
- Sz. Máthé, Márta: Bakonszeg-Kádárdomb. Berettyóújfalu-Szilhalom. Berettyóújfalu-Herpály-Földvár. = *Bóna, I.–Raczy, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 166–173, ill.
- Mozsolics Amália → Patay Pál
- Mócsy, András: La royaume de Dacie. = *Köpeczi, Béla* (ed.) *Histoire de la Transylvanie.* Bp. 1992. 25–36, 667, ill.
- Németh Péter Gergely: A kőröshegyi kelta kard – Celtic sword at Kőröshegy – Das keltische Schwert von Kőröshegy. = *SomMK* 9 (1992) 48–60, ill.
- Patay, Pál: Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II : 10. München 1990. = *Rec. Marková, Klára: SIA* 40 (1992) 179–181; *Matthäus, Hartmut: Germania* 70 (1992) 143–145; *Mozsolics, Amália: ActaArchHung* 44 (1992) 437–439; *Wagner, Karin: JMV* 75 (1992) 397–398.
- F. Petres Éva → Szabó Miklós
- Poroszlai, Ildikó: Bölcske-Vörösgyűrű (Vörösgyűrű). Százhalombattai-Földvár. = *Bóna, I.–Raczy, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 141–145, 156–158, ill.
- Raczy, Pál–Hertelendi, Ede–Horváth, Ferenc: Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. = *Bóna, I.–Raczy, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 42–47, ill.

- Regenye Judit*: Neolitikus leletek Mencshely környékéről – Neolitische Funde aus der Umgebung von Mencshely. – *Bartosiewicz László*: A mencshelyi újkőkori telep állatcsontanyaga. = TVMK 2 (1991) 31–49, ill.
- Sági Károly*–*Törőcsik Zoltán*: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája „tapolcai csoportj”-nak Balaton környéki lelőhelyei. *Bibliotheca Musei Tapolcensis* 1 (1991). = *Rec. Török Lilla*: TVMK 2 (1991) 389–390.
- Sági Károly* → *Eőry Béla*
- Selmeczi László* → *Havassy Péter*
- Somogyi Péter* → *Jerem Erzsébet*
- Stanczik Ilona*–*Tárnoki Judit*: Jászdózsza-Kápolnahalom. = *Bóna, I.*–*Raczky, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 120–127, ill.
- Stanczik Ilona* → *Csányi Marietta*
- Szabó Géza*: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település korabronzkori rétegsora – Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária. = *WMMÉ* 17 (1992) 35–182, ill.
- Szabó G.*: Óskori leletek Kölesd-Téglagyár lelőhelyéről. = *WMMÉ* 17 (1992) 183–194, ill.
- Szabó, Miklós*: Les Celtes de l'Est. Le second age du fedrans la cuvette des Karpates. Paris 1992. 205 l., ill.
- Szabó, Miklós*: The Climax of Celtic Art. = *Celtic Art. Paris* 1990. 33–71, ill.
- Szabó, Miklós*–*Kruta, Venceslas-Frey, Otto-Hermann* (eds.) *The Celts. London* 1991. 711 l., ill. = *Rec. Champion, Sara*: PPS 58 (1992) 440–441.
- Szabó, Miklós*–*F. Petres, Éva*: Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian basin. *Inventaria Praehistorica Hungariae* V. Bp. 1992. 259 l., 127 t.
- Szabó, Miklós*: *Rec. Müller, F.*: Die frühlatènezeitlichen Scheibenhalsringe. Mainz am Rhein 1989. = *ActaArchHung* 44 (1992) 445–447.
- Szathmári, Ildikó*: Füzesabony-Öregdomb. = *Bóna, I.*–*Raczky, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 134–140, ill.
- Takács, István*: Fish remains from the Early Neolithic site of Endrőd 119. = *Bökönyi, S.* (ed.) *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Bp. 1992. 301–311, ill.*
- Tárnoki Judit*: Die Bestattungssitten der Hatvan Kultur. *Török-szentmiklós-Terehalom*. = *Bóna, I.*–*Raczky, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 88–91, 128–130, ill.
- Tárnoki Judit* → *Csányi Marietta, Stanczik Ilona*
- Torbágyi Melinda*: Késő kelta pénzverés Magyarországon. = *Az Érem* 49 (1992: 2) 1–8, ill.
- Török Lilla* → *Sági Károly*
- Törőcsik Zoltán* → *Eőry Béla*
- Trognayer, Ottó*: Gedanken über das Randgebiet einer Kultur. = *Banatica* 11 (1991) 73–76.
- Trognayer Ottó* → *Lőrinczy Gábor*
- Vadász Éva*: Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében – Die spätbronzezeitliche Siedlung von Szigetszentmiklós in der Nähe der Autobahn M0. = *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely* 5. Bp. 1992. 211–240, ill.
- Varga István*: Későbronzkori üveggyöngy Bakonyjácokról – Glassbeads from the late Bronze age from Bakonyjác. = *PMÉ* 3–4 (1992) 97–99.
- Vékony, Gábor*: La préhistoire de la Transylvanie. = *Köpeczi, B.* (ed.) *Histoire de la Transylvanie. Bp. 1992. 11–24, 667, ill.*
- Vicze, Magdolna*: Die Bestattungen der Vátya-Kultur. = *Bóna, I.*–*Raczky, P.* (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main* 1992. 92–95, ill.
- M. Virág Zsuzsanna*: Újkőkori és középső rézkori telepnyomok az M0 autópálya szigetszentmiklósi szakaszánál – Neolithische und hochkupferzeitliche Siedlungsspuren an der Autobahnstrecke M0 bei Szigetszentmiklós. = *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely* 5. Bp. 1992. 15–60, ill.
- Vörös István*: Óskori települések állatcsontleletei Szigetszentmiklós határában – Animal bones from the prehistoric settlements near Szigetszentmiklós. = *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely* 5. Bp. 1992. 277–291.
- Zalai-Gaál, István*: Neue Angaben zum Kult und sakralen Leben des Neolithikums in Transdanubien I. Die Gefäßbestattungen von Mórág-Tűzkődomb, Kom. Tolna – Újabb adatok a neolitikum kultikus-szakrális életéhez a Dunántúlon I. A mórág-tűzkődombi edénytemetkezések. = *WMMÉ* 17 (1992) 3–34, ill.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: A középeurópai (KVK és DVK), valamint az alföldi (AVK) vonaldíszes kerámiaak embertani leleteinek metrikus összehasonlítása – Metrischer Vergleich der anthropologischen Funde der mitteleuropäischen und der Alföld-Linienband-Keramik. = *JPMÉ* 36 (1991) 85–99, ill.
- K. Zoffmann Zs.*: A rézkori Ludanice-csoport embertani leletei Szigetszentmiklósról – Die anthropologischen Funde der kupferzeitlichen Ludanice-Gruppe in Szigetszentmiklós. = *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely* 5. Bp. 1992. 61–62.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS ÓKORI KELET – ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- ACIDebr* 24 (1988), 25 (1989). = *Rec. Dehon, P.-J.*: *Latomus* 51 (1992) 502–503.
- Bács, Tamás A.*: Amun-Re-Harakhti in the Late Ramesside Royal Tombs. = *Studia Aegyptiaca* 14 (1992) 43–53, ill.
- Bács Tamás A.* → *Kákósy László*
- Dezső, Tamás-Curtis, John*: Assyrian Iron Helmets from Nimrud now in the British Museum. = *Iraq* 53 (1991) 105–126, ill.
- Fábián, Zoltán Imre*: Graffiti in TT 32. = *Studia Aegyptiaca* 14 (1992) 137–156, ill.
- Gaál, Ernő*: The Sarcophagus Lid of *p-sndm-jb-nht* in Cairo. A preliminary note. = *Studia Aegyptiaca* 14 (1992) 187–195, ill.
- Gabona, Péter*: Fragment d'une statuette du prêtre-SM Héqaib. „(Foot) note” sur le cult du dieu-crocodile à la fin du Moyen-Empire – Heqaib SM-pap szobrának töredéke. (Láb)jegyzet a krokodil-isten Középbirodalom végi tiszteletéhez. = *BMHB* 77 (1992) 3–17, 69–81, ill.
- Kákósy, László*: Seventh preliminary report on the Hungarian excavation in Theban tomb 32 (season 1990). – *Bács, Tamás A.*: Select pottery – The 1990 season. = *ActaArchHung* 44 (1992) 192–212, ill.
- Liptay, Éva*: Deux fragments de cercueil de la XXIème dynastie – Két koporsótöredék a 21. dinasztia idejéből. = *BMHB* 76 (1992) 3–13, 81–88, ill.
- Liptay, É.*: Heka as Hypostasis of the Sungod in the 21th Dynasty. = *Studia Aegyptiaca* 14 (1992) 389–391.
- Luft, Ulrich*: (ed.) *The Intellectual Heritage of Egypt. Studies presented to László Kákósy by friends and colleagues on the occasion of his 60th birthday.* = *Studia Aegyptiaca* 14. Budapest 1992. 631 l., 48 t.
- Nagy, Árpád M.*: Ein kaiserzeitlicher Talisman. = *AA* 1992, 99–108, ill.
- Nagy, Á. M.*: Eüopai eütükhi – Jó fegyvert, jó szerencsét. = *BMHB* 76 (1992) 15–29, 89–96, ill.
- Nagy, Á. M.*: Nouvelle reconstruction du sarcophage attique Budapest-Split. = *Der attische Jagdsarkophag Budapest-Split. Split* 1992. 61–73, ill.
- Nagy, István*: La statue du Thouéris au Caire (CG 39145) et la légende de la déesse lointaine. = *Studia Aegyptiaca* 14 (1992) 449–456, ill.

Prager, George: Ancient Judaeon Coins in the Hungarian National Museum's Collection – Antik júdeai érmek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremgyűjteményében. = NK 90–91 (1991–1992) 35–50, ill.

Puskás Ildikó: India bibliográfia. Bp. 1991. 602 l. = Rec.: *Wojtilla Gyula*: MT 1992, 378–379.

Sprincz, Emma: „Christianissima regina et Augusta Pulcheria.” = BMHB 77 (1992) 19–32, 83–90, ill.

Szabó, Miklós: Rec. *Danner, P.*: Griechische Akrotere der archaischen und klassischen Zeit. Roma 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 439–440.

Szilágyi, János György–Bouzek, Jan: Corpus Speculorum Etruscorum. Hongrie – Tchécoslovaquie. Roma 1992. 154 l., ill.

Szilágyi, János György: Rec. *Cherici, A.*: Ceramica etrusca della Collezione Poggiali di Firenze. Roma 1988. = ActaArchHung 44 (1992) 443–445; *Ginge, B.*: Ceramiche etrusche e figure nere. Roma 1987. = ActaArchHung 44 (1992) 443; *Rainini, I.*: Il santuario di Mefite in Valle d'Ansanto. = ActaArchHung 44 (1992) 445; *Richardson, E.*: Etruscan Votiv Bronzes, Geometric, Orientalizing, Archaic. Mainz 1983. = ActaArchHung 44

(1992) 441–443; *Stucky, R. A.*: Tribune d'Echmoun. Ein griechischer Reliefzyklus des 4. Jh. v. Chr. in Sidon. Basel 1984. = ActaArchHung 44 (1992) 440.

Torbágyi, Melinda: Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Volume I: Hispania-Sicilia. Part 1: Hispania-Apulia. Milano 1992. 128 l., ill.

Torbágyi, M.: Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Volume I: Hispania-Sicilia. Part 2: Calabria-Bruttium. Milano 1992. 134 l., ill.

Torbágyi, Melinda: Rec. *Turner, P. J.*: Roman Coins from India. London 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 448.

Török, László: Amasis and Ergamenes. = Studia Aegyptiaca 14 (1992) 555–561.

Vanek, Zsuzsanna: Problems about a Statue. = Studia Aegyptiaca 14 (1992) 567–570, ill.

Vozil, Irén: A Cartonnage Foot-piece from the Tomb of Djehutimes (TT 32). = Studia Aegyptiaca 14 (1992) 611–613, ill.

Wessetzky, Vilmos: Remarks in the Character of the Coptic View of History. = Studia Aegyptiaca 14 (1992) 615–617.

Wojtilla Gyula → Puskás Ildikó

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

Alföldy, Géza: Histoire sociale de Rome. Paris 1991. = Rec. *Richard, Jean-Claude*: R&L 69 (1991) 270.

Alföldy, G.: Die Inschrift des Aquäduktes von Segovia. Ein Vorbericht. = ZPE 44 (1992) 231–248, ill.

Alföldy, G.: Die Personennamen auf den Bleietiketten von Kalsdorf (Steiermark) in Noricum (Kurzfassung). = Specimina 7: 1 (1991) 115–120.

Alföldy, Géza: Rec. *Römer-Martijnse, Elisabeth*: Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf Steiermark. Wien 1990. = Anzeiger für die Altertumswissenschaft 45 (1992) 95–98.

Ács Csilla: Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez – Anmerkungen zur Frage der spätsarmatischen Keramik. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 97–112, ill.

Ács Cs.: Szarmata sírok Füzesabony-Bozsi részen – Sarmatische Gräber in Füzesabony-Bozsi rész (Komitat Heves). = Agria 27–28 (1991–1992) 135–156, ill.

Barkóczi, László: Frühromische glasierte Keramik in Ungarn. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 7–35, ill.

Bánki, Zsuzsanna: Beiträge zum pannonischen spätrömischen glasierten Siedlungsmaterial. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 36–44, ill.

Bezecsky, Tamás: Stamps and Inscriptions: The Case of the Pannonian Amphorae. = Specimina 7: 1 (1991) 177–190, ill.

Bilkei, Irén: Stand der paläographischen Forschungen im Bereich der Gelegenheitsinschriften. = Specimina 7: 1 (1991) 55–68.

Blőr-Sey Katalin: Az újabb balácai ásatások éremanyaga (1988–1989) – Das Münzenmaterial der neueren Balácaer Ausgrabungen (1988–1989). = Balácai Közlemények 2 (1992) 349–350.

Blőr-Sey, K.: Zeitgenössische Fälschungen spätrömischer Münzen im Ungarischen Nationalmuseum. = Litterae Numismatae Vindobonenses 4 (1992) 85–90, ill.

Blőr-Sey K.–Gabler Dénes–Gáspár Dorottya–H. Kelemen Márta–K. Palágyi Sylvia–Maróti Éva–Regénye Judit–Ritoók Ágnes–Szabó Klára–Vörös István: A balácai villagazdaság főépületének pin-céje – Keller des Hauptgebäudes des Balácaer Gutshofes. = Balácai Közlemények 2 (1992) 7–217, ill.

Blőr-Sey K.–Gabler D.–H. Kelemen M.–K. Palágyi S.–Maróti É.–Regénye J.–Ritoók Á.–Szabó K.–Vörös I.: A balácai római villagazdaság főépületének 10. helyisége – Raum 10. im Hauptgebäude des Balácaer römischen Gutshofes. = Balácai Közlemények 2 (1992) 219–279, ill.

B. Bónis, Éva: Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 52–57, ill.

B. Bónis, É.: Minerva-Tonstatuetten aus Brigetio. = RCRF Acta 31/32 (1992) 587–595, ill.

Buocz, Terézia: Die Herstellung glasierter Gefäße in Savaria. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 58–70, ill.

Sz. Burger, Alice: Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn VII: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopiana und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. Bp. 1991. = Rec.: *Boon, George C.*: Britannia 23 (1992) 357; *Kuzmová, Klára*: SIA 40 (1992) 179.

Fitz Jenő: A csákvári IV–V. századi temető érmei – Münzfunde im Gräberfeld von Csákvár aus dem 4–5. Jh. = NK 90–91 (1991–1992) 61–103.

Fitz, J.: Geldumlauf und Geldversorgung in Pannonien im 3. Jahrhundert. = Litterae Numismatae Vindobonenses 4 (1992) 65–76, ill.

Fitz, J.: Pompeius Longus, der erste Zollprokurator von Illyricum. = Archäologie in Gebirgen. Elmar Vonbank zum 70. Geburtstag. Schriften des Voralberger Landesmuseums A/5. Bregenz 1992. 201.

Gabler, Dénes: Antike Gläser. = *Jobst, Werner* (Hrsg.) Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntum in Bad Deutsch Altenburg. Wien 1992. 423–431.

Gabler D.: A balácai terra sigillaták 2. – Terra Sigillata aus Baláca 2. Einige Besonderheiten der Zusammensetzung des Balácaer Sigillata-materials. = Balácai Közlemények 2 (1992) 293–316, ill.

Gabler, D.: Terra sigillata della villa romana di San Potito di Ovindoli. = RCRF Acta 31/32 (1992) 137–168, ill.

Gabler, D.–Rauchenwald, Alexandra: Töpferkunst und Keramikindustrie. = *Jobst, Werner* (Hrsg.) Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntum in Bad Deutsch Altenburg. Wien 1992. 447–487, ill.

Gabler, D.–H. Vaday, Andrea: Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. 2. Teil. = ActaArchHung 44 (1992) 83–160, ill.

Gabler Dénes → Blőr-Sey Katalin

Gáspár Dorottya → Blőr-Sey Katalin

Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 92 l., ill.

Gömöri, János: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia. = Carnuntum Jahrbuch 1991, 57–70, ill.

Gróf Péter: Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásiának kapcsán – Völkerwanderungszeitliche Be-züge im Zusammenhang mit der Erschliessung einer spätrö-mischen Festung und eines Gräberfeldes. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 129–144, ill.

- Hegedűs Zoltán*: A római császárkori sestertiusok pénzveréstechnikai vizsgálata – Münzprägungstechnische Untersuchung der Sestertii der römischen Kaiserzeit. = NK 90–91 (1991–1992) 51–60, ill.
- Herczeg Ágnes*: Szarmata kard restaurálása. = MKBKM 1990 (1992), 239–240.
- Ilon Gábor*: Római kori erőd Kemenesszentpéter határában. = VSz 46 (1992) 413–421, ill.
- Istvánovits, Eszter*: Some data on the Late Roman – Early Migration period. Chronology of the Upper Tisza region. = Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Kraków 1992. 89–101, ill.
- Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria*: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban – Schild-Bestattungen östlich der Donau gelegenen Barbaricum des Karpatenbeckens. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 47–96, ill.
- Kádár, Zoltán*: Sull'iconografia d'un rilievo romano trovato a Fenépuszta. = ActaArchHung 33 (1990–1992) 367–380, ill.
- H. Kelemen Márta*: A Brigetio–Aquincum közötti római út Süttő–Piliscsév közötti szakasza. = A Dunántúli településtörténete IX. Veszprém 1992. 23–26.
- H. Kelemen M.*: Előzetes jelentés a balácai II. számú épület feltárásáról – Vorbericht über die Freilegung des Gebäudes Nr. II. in Balácsa. = Balácai Közlemények 2 (1992) 317–340, ill.
- H. Kelemen Márta* → *Bíró-Sey Katalin*
- Kiss, Attila*: Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Régészeti Füzetek II : 19. Bp. 1989. = *Garbsch, Jochen*: BVBI 57 (1992) 332–333.
- Kiss, Ákos*: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Bp. 1987. = *Rec. Blagg, Thomas F. C.*: JRA 5 (1992) 395–400.
- Kiss Magdolna*: Besimított kerámiák Lussonium erődjéből – Eingeglättete Keramiken aus der Festung Lussonium. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 113–127, ill.
- Kulcsár Valéria*: Megjegyzések a szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez (Gyöngyös viseletű kislány sírja Kiskunfélegyháza-Pakárról). = MKBKM 1990 (1992), 6–12.
- Kulcsár Valéria* → *Istvánovits Eszter*
- Lovász Emese*: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez – Neuere Angaben zur römerzeitlichen Geschichte Nordungarns. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 31–46, ill.
- Lőrincz, Barnabás*: Organisatorische Fragen der Herstellung und Verwendung von Ziegelstempeln. = Specimina 7 : 1 (1991) 191–211, ill.
- Lőrincz, B.*: Zu den Inschriften von Intercisa. = ZPE 93 (1992) 117–122, ill.
- Lőrincz, Barnabás*: *Rec. Birley, Anthony*: Marcus Aurelius. A Biography. London 1987. = ActaArchHung 44 (1992) 455–456; *Sabbatini Tumolesi, Patrizia*: Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano I: Roma. Roma 1988. = ActaArchHung 44 (1992) 448–449.
- Maróti Éva* → *Bíró-Sey Katalin*
- Martin, Ferenc*: Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia. Budapest–Bonn 1992. 114 l., 8 t. = *Rec.: Skaare, Kolbjørn*: NK 90–91 (1991–1992) 238.
- Martin F.*: A viminaciumi tartományi pénzek verőtoveinek pozíciója – Position der Prägestücke der Provinzialmünzen aus Viminacium. = NK 90–91 (1991–1992) 214–217, ill.
- Mócsy, András*: Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. = *Speidel, Michael P.* (ed.) *Mavors. Roman Army Researches Vol. VII.* Stuttgart 1992. 271 l., ill.
- Mócsy, A.*: La royaume de Dacie. = *Köpeczi, B.* (ed.) *Histoire de la Transylvanie.* Bp. 1992. 25–36, 667, ill.
- Mócsy András–Fitz Jenő*: (szerk.) Pannónia régészeti kézikönyve. Bp. 1990. = *Rec. Kreković, Eduard*: AR 44 (1992) 494.
- Nádorfi, Gabriella*: Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 45–51, ill.
- Németh, Margit*: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. = Carnuntum Jahrbuch 1991, 81–87, ill.
- Óvári Ferenc*: III. Gordianus ismeretlen denára – Ein unbekanntes Denar Gordians III. = NK 90–91 (1991–1992) 213, ill.
- K. Palágyi Sylvia*: Adatok a Savariából Arrabonába vezető út kemenesszentpéteri szakaszának kutatásához. = A Dunántúli településtörténete IX. Veszprém 1992. 27–34, ill.
- Palágyi, S.*: Vorbericht über die Erforschung und Wiederherstellung der römischen Villa von Balácsa. = Carnuntum Jahrbuch 1991, 89–114, ill.
- K. Palágyi Sylvia* → *Bíró-Sey Katalin*
- Pető Mária*: Szarmata falvak a dél-pesti síkságon (Beszámoló az M0 autópálya nyomvonalán 1987–1989-ben végzett leletmentésekről) – Roman (Sarmatian) villages on the trace of motorway M0 crossing the South-Pest Plain. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Bp. 1992. 7–39, ill.
- Pongrácz, Zsuzsanna*: Glasierte Lampen von den Ausgrabungen in Dunaújváros und in Tăc. = Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992. 71–74, ill.
- Póczy Klára*: Aquincum polgárvárosa. Kiállítási vezet. ² Bp. 1992. 48 l., ill.
- Póczy, Klára–Zsidi, Paula*: Römische Keramik in Aquincum. Bp. 1992. 43 l., ill.
- Regenye Judit* → *Bíró-Sey Katalin*
- Ritoók Ágnes* → *Bíró-Sey Katalin*
- Szabó Klára* → *Bíró-Sey Katalin*
- Szalay Zoltán*: A Nemesvámos-Balácsa pusztai villa I/10-es helyiségében talált mozaikpadló restaurálása – Restaurierung des Mosaikfußbodens aus dem Raum I/10 der Villa in Nemesvámos-Balácsa pusztai. = Balácai Közlemények 2 (1992) 281–287, ill.
- Szirmai, Krisztina*: *Rec. Stribny, C.*: Die Herkunft der römischen Werksteine aus Mainz und Umgebung. CSIR Deutschland II : 8. Mainz 1987. = ActaArchHung 44 (1992) 458–459.
- Szónyi Eszter*: Mursella – a régészeti feltárások újabb eredményei. = A Dunántúli településtörténete IX. Veszprém 1992. 35–42, ill.
- Tóth, Endre*: La Dacie, province romaine. = *Köpeczi B.* (ed.) *Histoire de la Transylvanie.* Bp. 1992. 36–66, 667–668, ill.
- Tóth E.*: Templum provinciae Tăcon? (Megjegyzések a táci római település értelmezéséhez) – Templum provinciae in Tăc? (Bemerkungen zur Interpretation der römischen Siedlung von Tăc). = TVMK 2 (1991) 97–112, ill.
- H. Vaday, Andrea*: Sarmatia and the Roman Empire. = Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Kraków 1992. 81–87, ill.
- H. Vaday Andrea* → *Gabler Dénes*
- Vísy, Zsolt*: Maße und Gewichte: Fragen der industriellen Norm im Lichte der Instrumenta Inscripta Latina. = Specimina 7 : 1 (1991) 223–234.
- Vísy, Zs.*: Der pannonische Limes in Ungarn. Stuttgart 1988. = *Rec. Poulter, Andrew*: Britannia 23 (1992) 375–376.
- Vísy Zs.*: Római bronzmérleg Gyékényesről – Bronze Steelyard from Gyékényes – Eine römische Schnellwaage aus Gyékényes. = SomMK 9 (1992) 61–67, ill.
- Vísy, Zsolt*: *Rec. Asskamp, R.*: Das südliche Oberrheingebiet in frühromischer Zeit. Stuttgart 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 453–454; *Horn, H. G.* (hrsg.) Die Römer in Nordrhein-Westfalen. Stuttgart 1987. – *Drack, W.–Fellmann, R.*: Die Römer in der Schweiz. Stuttgart 1988. – *Cüppers, H.* (hrsg.) Die Römer in Rheinland-Pfalz. Stuttgart 1990. = ActaArchHung 44 (1992) 454–455; *Strobel, Karl*: Die Donaukriege Domitians. Antiquitas I : 38. Bonn 1989. = ActaArchHung 44 (1992) 449–453.
- Vörös István* → *Bíró-Sey Katalin*
- K. Zoffmann, Zsuzsanna*: Prikaz antropološkog materijala iz rimskih grobova sa lokaliteta Hrtkovci – Bericht über das anthropologische Material aus den römischen Gräbern und über dem Skelett mit künstlich deformierten Schädel aus Hrtkovci-Vranj in Syrmien. = Rad Vojvod'anskih Muzeja 34 (1992) 107–111, ill.
- Zsidi Paula* → *Póczy Klára*

NÉPVÁNDORLÁSKOR ÉS KORAI KÖZÉPKOR. MAGYAR ŐSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM. PROTOHUNGARICA

- Bartosiewicz László:* Többváltozós statisztikai módszerek avar kori állatkoponyás temetkezések vizsgálatában – Multivariate statistical methods in the analysis of Avar Period burials containing animal skulls. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 269–282.
- Bálint, Csánád:* Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Űc Tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. = *Daim, Falko* (Hrsg.) *Awarenforschungen I.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 309–496, ill.
- Bálint, Cs.*: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes, Kom. Csongrád. Bp. 1991. = *Rec. Cilinská, Zlata:* SIA 40 (1992) 181–182.
- Bálint, Cs.*: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica* XI. Bp. 1991. = *Rec. Hanuliak, Milan:* SIA 40 (1992) 178–179.
- Bárdos Edith:* „Kopt” bronzedény a zamárdi avar temetőből – Coptic bowl from the Avar cemetery in Zámárdi – Eine im awarischen Friedhof von Zámárdi gefundene koptische Schüssel. = *SomMK* 9 (1992) 3–40, ill.
- Bárdos E.*: Zámárdi-Réti földék. = *Múzeumi Tájékoztató* (Kaposvár) 1992/3, 18–21, ill.
- Bóna, István:* De la Dacie jusqu'à Erdőelve. L'époque de la migration des peuples en Transylvanie (271–895). = *Köpeczi, B.* (ed.) *Histoire de la Transylvanie.* Bp. 1992. 67–109, 668–671, ill.
- Bóna, I.*: Das Hunnenreich. Stuttgart 1991. = *Rec. Pollak, Marianne:* Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 8 (1992) 223.
- Cseh János:* Kora középkori település Rákóczi-falván (Adatok a 6. századi gepida kerámia ismeretéhez). = *Múzeumi Levelek* 65–66 (Szolnok 1991) 3–27, ill.
- Dienes István:* A Kalocsa környéki rovásemlékről (előzetes közlemény). = *Sándor K.* (szerk.) *Rovásírás a Kárpát-medencében.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 31–40, ill.
- Dienes I.*: Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon (Előzetes közlemény). = *Életünk* 30 (1992) 537–541.
- Erdélyi, István:* Bemerkung zur Gesellschaft der Awaren. = *Acta-ArchHung* 33 (1990–1992) 407–411.
- Erdélyi, I.*: The excavation of a settlement and a cemetery in the outskirts of Gyomaendrőd (Preliminary report). = *Bökönyi, S.* (ed.) *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project.* Bp. 1992. 369–378, ill.
- Erdélyi, I.*: Goten und Hunnen in Südrubland. = *ZfA* 26 (1992) 11–16, ill.
- Fülöp, Gyula:* La basse époque avar en Hongrie. = *L'art des invasions en Hongrie et en Wallonie. Actes du colloque tenu au Musée royal de Mariemont du 9 au 11 avril 1979.* Mariemont 1991. 151–154.
- Garam, Éva:* Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen I.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 135–250, ill.
- Garam Éva–Kiss Attila:* Népvándorláskori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Milano–Bp. 1992. 63 l., ill.
- Gróf Péter:* Népvándorláskori vonatkozások egy későrómai erőd és temető feltárásának kapcsán – Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschließung einer spät-römischen Festung und eines Gräberfeldes. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 129–144, ill.
- Hannatta János:* Rovásírásos feliratok avar sírjéveken. = *Sándor Klára* (szerk.) *Rovásírás a Kárpát-medencében.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 21–30, ill.
- Horváth Attila* → *H. Tóth Elvira*
- Juhász, Irén:* A new Avar Period runic inscription from Szarvas. = *Bökönyi, S.* (ed.) *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project.* Bp. 1992. 379–382, ill.
- Juhász I.*: Újabb rovásírásos emlékek Szarvasról. = *Sándor K.* (szerk.) *Rovásírás a Kárpát-medencében.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 15–19, ill.
- Kiss, Attila:* Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen I.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 35–134, ill.
- Kiss, A.*: Zur Zeitstellung des „münzdatierten” awarischen Fürstengraves von Kunágota – A kunágotai érem „keltezett” avar-kori fejedelmi sír időrendjéhez. = JPMÉ 36 (1991) 65–84, ill.
- Kiss, Attila:* *Rec. Friesinger, H.–Daim, F.* (hrsg.) *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern.* Teil 2. Wien 1990. = *ActaArchHung* 44 (1992) 456–457.
- Kiss Attila* → *Garam Éva*
- Kiss Gábor:* Adatok a Keszthely-kultúra kutatástörténetéhez – Beiträge zur Forschungsgeschichte der Keszthely-Kultur. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 245–252.
- Kiss, Gábor:* Zur Datierung der Urnengräber vom awarenzeitlichen Gräberfeld Keszthely – Stadt. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen II.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 585–604, ill.
- Klima László* → *Némethi Mária*
- Kocsis, S. Gábor:* Zahnärztliche Untersuchung des anthropologischen Materials des in Kunbábony freigelegten Fürstengrabes. = Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhangans. Kecskemét 1992. 293–295, ill.
- Kovács, László:* Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Bp. 1989. = *Rec. Nemeškalová-Jiroudková, Zdenka–Nemeškal, Lubomir:* PA 83 (1992) 188–190; *Rádóczy Gyula:* NK 90–91 (1991–1992) 243–244.
- Költő László:* Avarokori sír Balatonszárszón – Grave from Avar Age at Balatonszárszón – Avarenzeitliches Grab in Balatonszárszón. = *SomMK* 9 (1992) 69–72, ill.
- Költő László–Lengyel Imre–Pap Ildikó–Szentpéteri József:* Etnikumok, régészeti kultúrák a koraközépkori Pannóniában (Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs) – Ethnika, archäologische Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien (Vorläufige Ergebnisse einer archäologischen (!) Ausgrabung im Komitat Somogy/Vörs). = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 283–307, ill.
- Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.*: Etnikumok, régészeti kultúrák a koraközépkori Pannóniában. Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei–Vörs.. = *Életünk* 30 (1992) 901–918, ill.
- Kulcsár Valéria:* Honfoglalás kori gyermek sír Lajosmizséről (Leletmentés az M5 útnál II.) – Landnahmezeitliches Kindergrab aus Lajosmizse. = *Cumahia* 13 (1992) 75–85, ill.
- Kürti Béla:* Egy honfoglalás kori tegez maradványainak computer tomográfias vizsgálata. = *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1991. Szeged 1992. 15–19.
- Lengyel Imre* → *Költő László*
- Lovász Emese:* Késő avar temetőrészlet feltárása Alsószolcán – Ausgrabung eines spätawarenzeitlichen Gräberfeldes in Miskolc-Alsószolca. = *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből.* Miskolc 1992. 75–90, ill.
- Lőrinczy Gábor:* Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás – Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 161–171, ill.
- Makkay János:* Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből – Quelques questions des la préhistoire ouralienne (finno-ougrienne) du point de vue de la préhistoire indo-européenne. = *Századok* 125 (1991) 3–34.
- Marcsik, Antónia–Szalai, Ferenc:* Anthropologischer Befund der menschlichen Skelettreste des awarischen Fürstengraves von Kunbábony. = Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhangans. Kecskemét 1992. 281–291, ill.
- Medgyesi Pál:* Néhány megjegyzés a középső és késő avar kor időrendjéhez – Einige Bemerkungen zur Chronologie des Mittleren- und Spätawarenzeit. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 253–267, ill.

- Írásné Melis Katalin:* Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről – Les trouvailles de l'époque de la conquête hongroise du mont Tűzkőhegy de Budaörs. = BpR 29 (1992) 95–107, ill.
- Müller, Robert:* Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen I.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 251–307, ill.
- Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. ²Bp. 1991. = *Rec. Bartha Antal:* MT 1992, 755–758.
- Némethi Mária-Klíma László:* Kora avar kori lovas temetkezések – Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 173–244, ill.
- Pap Ildikó* → *Költő László*
- S. Perémi Ágota:* Néhány avar kori sír Városlőd határában (Leletmentés 1972., 1984., 1985. évben) – Einige Gräber aus der Awarenzeit in Hotter von Városlőd (Funderettung in den Jahren 1972., 1984., 1985.). = TVMK 2 (1991) 155–186, ill.
- Rádóczy Gyula* → *Kovács László*
- Révész, László:* Die Bereitschafts-Bogenbehälter (gorythos) in den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. = *ActaArchHung* 44 (1992) 345–369, ill.
- Révész L.:* Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon – Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung in Miskolc. = Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 91–120, ill.
- Révész L.:* Készletűti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban – Köcher für Bogen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. = HOMÉ 28–29 (1989–1990) 31–49, ill.
- Rosner, Gyula:* Awarische Keramik- und Siedlungsgeschichte im Karpatenbecken. = *L'art des invasions en Hongrie et en Wallonie. Actes du colloque tenu au Musée royal de Mariemont du 9 au 11 avril 1979.* Mariemont 1991. 139–150, ill.
- Sági Károly:* Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthelyi kultúra” etnikumának szempontjából – Keszthelyi Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely-Kultur”. = TVMK 2 (1991) 113–141, ill.
- Sági Károly-Törőcsik Zoltán:* Bepecsételt ókeresztény szimbólumok VI–VII. Századi edénycserepeken (Előzetes jelentés) – Gestempelte altchristliche Symbole auf den in Hegyesd freigelegten Geschirrscherben aus den 6–7. Jahrhunderten (Vorbericht). = TVMK 2 (1991) 143–153, ill.
- Szalai Ferenc* → *Marcsik Anatólia*
- Szalónai Csaba:* Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője) – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert II. (Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom). = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 309–347, ill.
- Szentpéteri József* → *Költő László*
- Szilágyi, K.:* Namistovo v Ugorščini u IX–X. st. (uživanja ta trgovl'a – Beads in Hungary in the IX–X. centuries (use and trade). = *Archeologija Kiev* 1992: 3, 107–113, ill.
- Szöke, Béla Miklós:* Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentracht und Schmuck. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen II.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 841–968, ill.
- Szöke B. M.:* 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán – Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn). = *Zalai Múzeum* 4 (1992) 129–167, ill.
- Szöllősy Gábor:* Újabb adatok a népvándorlás kori íjtípusok kérdésköréhez – Neuere Beiträge zum Fragenkreis der völkerwanderungszeitlichen Bogentypen. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 349–374, ill.
- Takács István:* Összefüggés vizsgálat az állatok életkora, a sírok tájolása és az emberek elhalálozásának szezonálisitása között honfoglalás kori temetőben – Relationship between grave orientation, the season of burial and the age of animals buried as grave goods in the cemeteries form the Period of the Hungarian Conquest. = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 375–383.
- Tomka, Péter:* Awarische Grabsitten – Abriß der Forschungsgeschichte bis 1963. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen II.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 969–1023.
- H. Tóth Elvira:* Eredmények és problémák Bács-Kiskun megye avar kori kutatásában – Ergebnisse und Probleme in der Forschung der Awarenzeit in Bács-Kiskun. = *Cumania* 13 (1992) 41–74, ill.
- H. Tóth E.:* A kunbábonyi lelet és párhuzamainak tanulságai az avar kori kutatás számára. = MKBKM 1990 (1992), 27–36.
- H. Tóth, Elvira-Horváth, Attila:* Kunbábony. Das Grab eines Awarrenkhagans. Kecskemét 1992. 295 l., ill.
- Tóth Endre:* A Quinque Basilicae–Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez – Zur Lokalisierung und Auslegung der Ortsnamen Quinque Basilicae–Quinque Ecclesiae. = JPMÉ 36 (1991) 101–107.
- Törőcsik Zoltán* → *Sági Károly*
- Vékony Gábor:* A halomi honfoglalás kori tegezfelirat (tanulmány). = *Életünk* 30 (1992) 542–546, ill.
- Vékony G.:* A kazár kérdés I. A kazárok és a zsidóság. = *Életünk* 30 (1992) 919–938.
- Vékony G.:* Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. = *Sándor K.* (szerk.) *Rovásírás a Kárpát-medencében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4.* Szeged 1992. 41–49, ill.
- Vida, Tivadar:* Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre örtliche Beziehungen. = *Daim, F.* (Hrsg.) *Awarenforschungen I.* AAU Monographien 1. Wien 1992. 517–577, ill.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- A Középkori Osztály munkatársainak ásatai és leletmentései 1981–1991 között. = BpR 29 (1992) 237–251, ill.
- Altmann Júlia:* Ásatások a középkori Óbudán 1981–1991 között – Ausgrabungen im mittelalterlichen Óbuda zwischen 1981–1991. = BpR 29 (1992) 221–223.
- Altmann J.:* Újabb középkori várostörténeti kutatások Óbudán – Neue mittelalterliche stadteschichtliche Forschungen in Óbuda (Altöfen). = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C: 3. Pécs 1991. 71–79, ill.
- Mógáné Aradi Csilla:* Barcs-Vukovári mező. = Múzeumi Tájékoztató 1992/3, 21–22.
- Armóth Ádám-Lővei Pál:* Az egerlővői református templom. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 44–47, ill.
- Bakay Kornél:* Szent László somogyvári apátsága és a somogyi ispáni vár. = Művéd 36 (1992) 106–110, ill.
- Bartha Lajos-Buka Adrienne:* A rudabányai műemléktemplom középkori napórája. = MHOMK 27 (1991) 5–12, ill.
- Bartosiewicz László* → *Greenfield, Haskel J.*
- Benkő Elek:* A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. *Varia Archaeologica Hungarica V.* Bp. 1992. 272 l., ill.
- Bencze Zoltán:* A budaszentlőrinci pálos kolostor területén 1984–1991 között folytatott feltárások – Über die Erschließungen auf dem Gelände des Paulinerklosters zu Budaszentlőrinc zwischen 1984–1991. = BpR 29 (1992) 155–165, ill.
- Bencze Z.:* Cserépbográcsok a Hadtörténeti Múzeum udvarán folytatott ásataiból – Tonkessel aus der Ausgrabung am Hofe des Kriegsgeschichtlichen Museums. = BpR 29 (1992) 135–153, ill.
- Bertalan Vilmosné:* Középkori házak a budai káptalan területén – Mittelalterliche Häuser im Gebiet des Kapitels von Buda. = BpR 29 (1992) 181–220, ill.
- Béres Mária:* Csomorkány-Pusztatemplom 1991. évi régészeti-műemléki kutatásának eredményei. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991. Szeged 1992. 21–30, ill.
- Biczó Piroska:* Római kori táltörödékek Bátmonostorról – Schalenbruchstücke aus dem römischen Zeitalter aus Bátmonostor. = *Cumania* 13 (1992) 87–111, ill.

- Blazovich László-Horváth Ferenc: A honfoglalástól a telepítésig. = Blazovich László (szerk.) Kistelek története: A kezdetektől 1970-ig. Szeged 1991. 57–74, ill.
- Bogvay Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához) – Probleme historischer Quellenkritik und kunstgeschichtlicher Stilkritik um Zalavár (Bemerkungen zu Sándor Tóth Studie „Das mittelalterliche Lapidarium des Balaton-Museums zu Keszthely”). = Zalai Múzeum 4 (1992) 169–177, ill.
- Bóna, István: Histoire de la Transylvanie depuis la conquête hongroise jusqu'à l'époque du premier établissement de colons allemands (895–1172). = Köpeczi, B. (ed.) Histoire de la Transylvanie. Bp. 1992. 113–176, 671–675, ill.
- Buka Adrienne → Bartha Lajos
- Buza János: Adalék Báthori Gábor III-as garasainak súlyához. = NK 90–91 (1991–1992) 220–222, ill.
- Buza J.: Erdélyi tallérok az európai pénzforgalomban (Adalék Báthori Zsigmond pénzveréséhez) – Siebenbürgische Taler im europäischen Geldumlauf (Beitrag zu Walzenprägungen des Fürsten Sigismund Báthori). = NK 90–91 (1991–1992) 127–132, ill.
- Buza J.: Lengyel és magyar váltópénz Alsó-Ausztriában (A „polturás garasok” magyarországi forgalmához a XVII. század második felében) – Polnische und ungarische Wechselgeld in Niederösterreich (Zur Geschichte der Dreipölkergroschen im Geldumlauf Ungarns in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts). = NK 90–91 (1991–1992) 133–145.
- Buzás Gergely: Hozzájárulás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseihez. = Művéd 36 (1992) 160–170, ill.
- Buzás Gergely-Szöke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században – Die Burg und der königliche Palast von Visegrád im 14–15. Jahrhundert. = Castrum Bene 2 (1990) 132–156, ill.
- Buzás Gergely-Végh András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzatrekonstrukciójához – Angaben zur Fassadenrekonstruktion des Sigismund-Palastes in der königlichen Burg von Buda. = Castrum Bene 2 (1990) 102–123, ill.
- Kériné Buzás Szuzsanna: XVII–XVIII. századi ezüst sírleletek restaurálása – Restaurierung von silbernen Grabfunden aus dem 17–18. Jahrhundert. = BpR 29 (1992) 255–258, ill.
- Cabello, Juan: A tari későközépkori udvarház – Das spätmittelalterliche Herrenhaus von Tar. = Castrum Bene 2 (1990) 227–240, ill.
- Cabello, J. (szerk.) Várak a későközépkorban – Die Burgen im Spätmittelalter. = Castrum Bene 2 (1990). Bp. 1992. 393 l., ill.
- Cabello, Juan → László Csaba
- Czagány István: Az Országház utca 9. sz. műemléképület kutatásainak eredményei – Forschungsergebnisse des Denkmalgebäudes unter Országház utca Nr. 9. = BpR 29 (1992) 117–134, ill.
- Cseh János: Árpád-kori ház Tiszaugon. = Múzeumi Levelek 65–66 (Szolnok 1991) 28–41, ill.
- Csemegi József: A váradi szobortöredék 1360–1370. = Bálint István János (szerk.) Boldog Várak Bp. 1992. 44–46, ill.
- Cséfalvy, Gyula: The restoration of „Malkocs Bej Dzsámi”. Architects: Gy. Cséfalvy, F. Mende – Malkocs bej dzsámi, Siklós. Építész Cséfalvy Gyula és Mende Ferenc. = Magyar Építőművészet 83 (1992: 5) 41–42, ill.
- J. Dankó Katalin: A sárospataki castellum kutatása – Die Erforschung des castellums von Sárospatak. = Castrum Bene 2 (1990) 217–226, ill.
- Engel Pál-Löve Pál: Két töredékes sírkő a Margitszigetről – Zwei fragmentarische Grabsteine von der Margaretheninsel. = BpR 29 (1992) 49–56, ill.
- Erdei Ferenc: A kiszombori rotunda helyreállítása. Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 31–38, ill.
- Erdélyi István: Újabb régészeti adat a magyarországi koraközépkori szőlőművelés történetéhez. = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolcensis 2 (1992) 67–69, ill.
- Érszegi Géza: A Nagy Lajoskori királyi kápolna kérdéséhez – De capella tempore Ludovici I. regis constructa. = Castrum Bene 2 (1990) 94–101.
- Fekete András: Géza fejedelem pénzverése? = Az Érem 49 (1992: 2) 9–10.
- Feld, István: Filippo Scoriali's Castle at Ozora. = Seminaria Niedzićkie VII: Gothic Architectures in Poland, Bohemia, Slovakia and Hungary, 11–13. october 1991. Cracow 1992. 59–64, ill.
- Feld I.: Megjegyzések a „Második budai vitához”. = Művéd 36 (1992) 223–230, ill.
- Feld, I.: Spätmittelalterliche Residenzen in Ungarn. = Actes du colloque international tenu à Komburg bei Schwäbisch Hall (Allemagne), 1990. Chateau Gaillard 15 (1992) 171–187, ill.
- Feld I.: A 15. századi castrum mint kutatási probléma – Das castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem. = Castrum Bene 2 (1990) 13–39, ill.
- Gál József: Pálos kolostor Nagyszakácsiban – The monastery of Paulites village „Szakácsi” – Kloster der Pauliner in Nagyszakács. = SomMK 9 (1992) 217–231, ill.
- Gál Tibor: Szempontok a visegrádi fellegvár elméleti rekonstrukciójának módosításához (kísérlet az 1440. évi koronázás helyszínének tisztázására) – Gesichtspunkte zur Modifizierung der theoretischen Rekonstruktion der Oberen Burg in Visegrád (Ein Versuch, den Schauplatz des Kronenraubes von 1440 zu rekonstruieren). = Castrum Bene 2 (1990) 157–166, ill.
- Gedai István: Szent László ábrázolása a magyar pénzekben. = Bálint István János (szerk.) Boldog Várak. Bp. 1992. 78–79, ill.
- Gerebjes Iboya: Török leletgyűttek a budavári palotából (1972–1981) – Türkische Fundkomplexe aus dem Burghaus von Buda (1972–1981). = TBM 23 (1991) 21–75, ill.
- Gerevich, László (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. = Smetánka, Zdeněk: PA 83 (1992) 190–191.
- Gerő Győző: Középkori város – török város – Mittelalterliche Stadt – türkische Stadt. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C: 3. Pécs 1991. 39–46.
- Gerő László: Möller István zsámbéki restaurálásáról. = Művéd 36 (1992) 203–207, ill.
- Gömöri János: A középkori Sopron régészeti kutatásáról – Über die archäologische Erforschung des mittelalterlichen Soprons. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C: 3. Pécs 1991. 125–144, ill.
- Greenfield, Haskel J.: Zooarchaeology in Székesfehérvár: The Géza Square and Csók István Street sites. – Bartosiewicz, László: Addendum. = ActaArchHung 44 (1992) 389–413, ill.
- Gyalóky Jendő: Várak középkori vára. = Bálint István János (szerk.) Boldog Várak. Bp. 1992. –19–21, ill.
- Gyalóky J., A váradi várban 1911–1912-ik években folytatások = Bálint I. J. (szerk.) Boldog Várak Bp. 1992. 90.
- Gyulai, Ferenc-Hertelendi, Ede-Szabó, István: Frühmittelalterliche Pflanzenfunde und ihre Datierung vom Gebiet des Plattensees – A Balaton környékéről való koraközépkori növényi leletek és kormeghatározásuk. = MMMK 1990–1991, 17–39, ill.
- Gyuricza Anna: Reneszánsz kályacsempék Északkelet-Magyarországról. Borsodi kismonográfiák 37. Miskolc 1992. 180 l., ill.
- H. Gyürki Katalin: A kánai apátság régészeti kutatása 1983–89 között – Die archäologische Forschung der Abtei von Kána zwischen 1983–1989 = BpR 29 (1992) 225–228.
- Heckenast Gusztáv → Patay Pál
- Hertendi Ede → Gyulai Ferenc
- Holl, Imre: Burgenforschung in Ungarn. = Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4/5 (1988/89) 93–101, ill.
- Holl I.: A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése – Einige Fragen zur Erforschung der mittelalterlichen Burgen. = Castrum Bene 2 (1990) 198–202.
- Holl I.: Középkori városi topográfia és a kézműves műhelyek – Die mittelalterliche städtische Topographie und die Handwerksstätte. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C: 3. Pécs 1991. 33–38, ill.
- Holl I.: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp. 1992. 212 l., ill.

- Holl, I.: Mittelalterliche Goldschmiede in Buda, Handwerk und Topographie. = Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 7 (1991) 79–91, ill.
- Holl, Imre: Rec. Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen. Berlin 1990. = ActaArchHung 44 (1992) 457–458.
- Horváth István: Középkori várostörténeti kutatások Esztergomban, 1968–1988. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 149–156, ill.
- Istvánfi Gyula: A rejtőzködő múlt építészeti felkutatása – a csoltmonostori emlékhely. = Építés-Építészettudomány 22 (1991) 269–273.
- Jankovich, Dénes: Archaeological topography of Hungary and its results concerning the settlement history of 11–17th centuries. = Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4/5 (1988/89) 85–92, ill.
- Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. = Művéd 36 (1992) 95–105, ill.
- Kárpáti Gábor: Szerzetesrendek megtelepülése a középkori Pécsen – Die Ansiedlung der Mönchsorden im mittelalterlichen Pécs. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 165–176, ill.
- Kemény Terézia: Adalék középkori kőemlékeink kutatástörténetéhez – Beiträge zur Forschungsgeschichte der ungarischen Denkmäler der Steinschneidekunst im Mittelalter. = Ars Hungarica 20 (1992 : 2) 85–88.
- Kiszely István: A budaszentlőrinci pálos kolostor területéről előkerült embercsontok – Die vom Gebiet des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc zum Vorschein gekommenen Menschenknochen. = BpR (1992) 167–179, ill.
- H. Kolba Judit: Telegdi Borbála kelyhe. = Bálint István János (szerk.) Boldog Vár. Bp. 1992. 92.
- Koppány Tibor: Castellumok a későközépkori Magyarországon – Die Castella im spätmittelalterlichen Ungarn. = Castrum Bene 2 (1990) 77–93, ill.
- Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szentkereszt-kolostora Klastrompusztán. = Művéd 36 (1992) 111–116, ill.
- Kovács László: A bakasai („bognári”) 11. századi érmekecs – Ungarischer Münzschatzfund von Baksa („Bognár”) aus dem 11. Jahrhundert. = NK 90–91 (1991–1992) 217–220, ill.
- Kovács L.: Salamon pénzveréséről. = Századok 125 (1991) 79–106, ill.
- M. Kozák Éva: Kutatások a zánkai református templomban. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 39–40, ill.
- Kralovánszky Alán: Veszprém középkori topográfiája – Die mittelalterliche Topographie von Veszprém. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 107–111, ill.
- Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései – Die umstrittenen Fragen der spätmittelalterlichen städtischen Entwicklung in Ungarn. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 15–31.
- Kubinyi A.: Középkori váraink néhány kérdéséhez. = Művéd 36 (1992) 117–120.
- Kubinyi A.: Magyarország déli határvárai a középkor végén – Die südlichen Grenzfestungen Ungarns am Ende des Mittelalters. = Castrum Bene 2 (1990) 65–76.
- Kubinyi A.: Palota – terem. Terminológiai kérdések – „Palast” und „Saal”. = Castrum Bene 2 (1990) 55–64.
- László Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban – Neuere Untersuchungen in der Burg von Várpalota. = Castrum Bene 2 (1990) 183–192, ill.
- László Csaba–Cabello, Juan: XVI. századi várak az inventáriumok alapján. = Műemléki belső terek. Az Egri Nyári Egyetem előadásai. Eger 1991. 41–50.
- László Gyula: Szent László győri ereklyetartó mellszobráról = Bálint István János (szerk.) Boldog Vár. Bp. 1992. 74–77.
- Levárdi Ferenc: A somogyvári Szent Egyed apátság XIII. századi ke-rengőjének építése. = Magyar Kálmán (szerk.) Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 253–286, ill.
- Lővei Pál: Adatok Győr középkori topográfiájához – Angaben zur mittelalterlichen Topographie der Stadt Győr. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 177–188, ill.
- Lővei P.: Néhány címeres emlék a 14–15. századból = MűÉ 40 (1991) 49–63, ill.
- Lővei P.: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” a középkori magyarországi művészetben – Der dichte rote Kalkstein – der „rote Marmor” in der Kunst des mittelalterlichen Ungarns. = Ars Hungarica 20 (1992 : 2) 3–28, ill.
- Lővei Pál → Arnóth Ádám, Engel Pál
- Lukács Zsuzsa: Előzetes beszámoló a lengyeltóti római katolikus templom 1991. évi kutatásáról = Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 19–30, ill.
- Magyar Kálmán: A Dél-Dunántúl XI–XV. századi településtörténetéről (Egy Dráva-menti nemzetségi- és birtokközpont komplex régészeti feltárása I.). = A Dunántúli településtörténete IX. Veszprém 1992. 53–60.
- Magyar K.: Mezővárosi háztípusok és berendezési tárgyak a középkori Somogy megyében – Haustypen und Einrichtungsgegenstände der Marktflecken im Komitat Somogy im Mittelalter. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 217–227, ill.
- Magyar K.: Somogyvár és Saint Gilles régészeti emlékei (Különös tekintettel a somogyi Árpád-kori francia–magyar kapcsolatokra. = Magyar K. (szerk.) Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 155–220, ill.
- Magyar Károly: A budai vár Árpád-kori topográfiája – Die arpadenzeitliche Topographie der Budaer Burg. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 91–106, ill.
- Magyar K.: A budavári palota északi, ún. Koldus-kapujának tornya az újabb kutatások tükrében – Der Turm des nördlichen sog. Bettler-Tors des königlichen Palastes in der Burg Buda im Spiegel der neueren Forschungen. = BpR 29 (1992) 57–92, ill.
- Magyar K.: Ásatások a Budavári Palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között – Ausgrabungen auf dem Gelände des Schlosses in der Burg von Buda und in seinem nördlichen Vorraum zwischen 1982–91. = BpR 29 (1992) 109–115, ill.
- Magyar K.: Középkori pecsétnyomó a budai vár területéről – Ein mittelalterliches Petschaft vom Gebiet des Burgviertels vom Buda. = BpR 29 (1992) 229–235, ill.
- Majcher Tamás: Újabb Mozaikok a középkori Szécsényből. = Műzeumi Mozaik (Salgótarján) 1989/2, 77–79.
- Marosi Ernő: A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma – Die Burg des 15. Jahrhunderts als ein kunsthistorisches Problem. = Castrum Bene 2 (1990) 40–54.
- D. Matuz Edit: Adatok Rómer Flóris kéziratos hagyatékából Pest-Buda középkori történetéhez – Angaben zur mittelalterlichen Geschichte von Pest-Buda aus der handschriftlichen Nachlassenschaft von Flóris Rómer. = BpR 29 (1992) 11–32, ill.
- Írásné Melis Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában – Villages de l’époque Arpadine à la limite de Szigetszentmiklós. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Bp. 41–70, ill.
- Írásné Melis K.: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában – Kerekegyháza village médiéval à la limite de Budapest. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Bp. 1992. 71–173, ill.
- Írásné Melis K.: Újabb középkori várostörténeti kutatások Pesten – Neue mittelalterliche stadsgeschichtliche Forschungen in Pest. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 81–89, ill.
- Mesterházy Károly: A többszátú falusi ház kialakulása. = Századok 125 (1991) 68–78, ill.
- Méri István: A kanizsai várásatás. Bp. 1988. = Rec. T. D.: Castellologica Bohemica 2 (1991) 383.
- Molnár László: A lenti vár üvegleletei – Die Glasfunde von der Burg Lenti. = Zalai Múzeum 4 (1992) 179–193, ill.
- Müller Róbert: Keszthely középkori topográfiája – Die mittelalterliche Topographie von Keszthely. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 145–148, ill.
- Nándori Klára: Dömös. = Művéd 36 (1992) 73–87, ill.
- Nováki Gyula–Sándorfi György: Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. = Művéd 36 (1992) 52–58, ill.

- Nováki Gy.–Sándorfi Gy.: Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. = Művéd 36 (1992) 147–154, ill.
- Nyékhegyi Dorottya: Árpád-kori településrésztörökbalint-Kukoricadűlőben az M0 autópálya nyomvonalán – Arpadenzeitlicher Siedlungsteil in Törökbalint-Kukoricadűlő an der Spurlinie der M0-Autobahn. = Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Bp. 1992. 175–184, ill.
- Pap Ferenc: Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben (15–18. század) – Circulation monétaire et commerce en Transylvanie. = NK 90–91 (1991–1992) 115–126, ill.
- Patay, Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Bp. 1989. = Rec. Heckenast Gusztáv: Századok 125 (1991) 179–180.
- Pálóczi Horváth András: A középkori falusi lakóház kutatásának új eredményei Szentkirályon. = MKBKM 1990, 49–64, ill.
- Révész László: Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–1989 – Die Burg von Ónod. = Castrum Bene 2 (1990) 193–197, ill.
- Rómer Flóris: Jelentés a váradi várban 1883-ban történt ásatásról. = Bálint István János (szerk.) Boldog Várak. Bp. 1992. 70–71.
- Sági Károly–Töröcsik Zoltán: Diszel középkori temploma – Mittelalterliche Kirche in Diszel. = TVMK 2 (1991) 203–210, ill.
- Sándor Mária: Beszámoló a középkori püspökvárak és rezidenciák című 3. Castrum Bene nemzetközi konferenciáról. = Művéd 36 (1992) 243–244.
- Sándor M.: A pécsi püspökvár és káptalansor a középkori Pécsen – Die mittelalterliche Topographie des Pécsers Bischofsburgs und der Kapitelsasse. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 157–164.
- Sándorfi György → Nováki Gyula
- Sedlmayer János: Későgótikus zárt erkély a győri Püspökvárban. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/1, 48–53, ill.
- Sedlmayer J.: Visegrád, palotaegyüttes új helyreállítási javaslata. = Művéd 36 (1992) 155–159, ill.
- Selmecci László: A négyzállás I. számú jász temető – Der Friedhof Nr. I der Jaßen von Négyzállás. BTM Műhely 4. Bp. 1992. 140 l., ill.
- Selmecci L.: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és kunokról. Folklor és etnográfia 64. Debrecen 1992. 241 l., 113 kép.
- Siklósi, Gyula: Neuere Forschungen im árpádenzeitlichen Székesfehérvár. = ActaArchHung 44 (1992) 371–388, ill.
- Siklósi Gy.: Újabb középkori és török kori várostörténeti kutatások Székesfehérváron – Neuere mittelalterliche und türkenzeitliche stadthistorischen Forschungen in Székesfehérvár. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 113–123, ill.
- Szabó István → Gyulai Ferenc
- Szabó J. József: Régészeti adatok a Heves megyei középkori Szikszó falu történetéhez – Archäologische Angaben zur Geschichte des mittelalterlichen Dorfes „Szikszó“ im Komitat Heves. = Agria 27–28 (1991–1992) 157–180, ill.
- L. Szabó Tünde: A somogyvári bencés apátság műemléki helyreállítása. = Magyar K. (szerk.) Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 287–310, ill.
- Szabó Zoltán: Újabb adatok a székesfehérvári Nagybaldogasszony-bazilika építéstörténetéhez. = Művéd 36 (1992) 23–30, ill.
- Szekér György–Tamási Judit: A nyírbátori műemlék magtár kutatási eredményei – Das Báthori Burgeschloss von Nyírbátor (Ungarn). = Castrum Bene 2 (1990) 241–257, ill.
- V. Székely György: A kecskeméti-nyíri friesachi éremlelet – Der Friesacher Münzfund aus Kecskemét-Nyír. = Cumania 13 (1992) 113–162, ill.
- V. Székely Gy.: XVIII. századi feljegyzés egy friesachi éremletről (A szalacsi lelet) – Eine Aufzeichnung aus dem 18. Jahrhundert über einen Friesacher Münzfund (Der Fund von Szalacs). = NK 90–91 (1991–1992) 105–113.
- Szilágyi István: Az alsódújaki temetőkapolna és berendezése. = VSz 46 (1992) 313–340, ill.
- Szöke Máttyás → Buzás Gergely
- Tamási Judit → Székér György
- Temesváry Ferenc: Fegyverkincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. 1992. 60 l., ill.
- Tóth Attila: A Budapesti Történeti Múzeum középkori kőtárának helyzete – Lage des mittelalterlichen Lapidariums des Historischen Museums der Stadt Budapest. = BpR 29 (1992) 259–268, ill.
- Tóth Melinda: A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban. = Magyar K. (szerk.) Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 221–250, ill.
- Töröcsik Zoltán: Egy megmentésre váró középkori műemlék Tapolcáról – Ein zu rettendes mittelalterliches Baudenkmal aus Tapolca. = TVMK 2 (1991) 187–201, ill.
- Töröcsik Zoltán → Sági Károly
- Trognayer Ottó: Jóemlékezetű Márk püspök. = Művéd 36 (1992) 145–146, ill.
- Trognayer O.: A pusztaszeri templomrom. = Művéd 36 (1992) 88–94, ill.
- Uherkovich Ákos: (szerk.) Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. = Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 227, ill.
- Valter Ilona: Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon – Die neuesten Ergebnisse der Forschung von Marktflecken in Nordungarn. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 195–209, ill.
- Vályi Katalin: Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolataihoz néhány kerámialelet tükrében. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991. Szeged 1992. 31–36, ill.
- Vándor László: A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései – Die Fragen der Bauzeit und der Topographie der Burg von Kanizsa. = Castrum Bene 2 (1990) 167–182, ill.
- Vándor L.: A kanizsai vár építési korszakainak kérdései. = Zalai Múzeum 4 (1992) 7–16, ill.
- Vándor L.: Mezővárosok Zala megyében – Marktflecken im Komitat Zala. = Régészet és várostörténet. Dunántúli Dolgozatok C : 3. Pécs 1991. 211–216, ill.
- Vándor L.: Zalai castellumok kutatásának eredményei – Die archäologische Untersuchung der castella im Komitat Zala. = Castrum Bene 2 (1990) 203–216, ill.
- Veress D. Csaba: Várak Baranyában. Bp. 1992. 212 l., ill.
- Végh András: Adatok a budai palota Zsigmondkori kapuihoz – Angaben zu den Sigismund-zeitlichen Toranlagen des Burgpalastes zu Buda. = Castrum Bene 2 (1990) 124–131, ill.
- Végh András → Buzás Gergely
- Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990) – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987–1989). = JAMÉ 30–32 (1987–1989) 393–442, ill.
- Wolf M.: Miskolc társadalma a 13–15. században a régészeti leletek tükrében. = MHOMK 27 (1991) 99–104.
- Wolf M.: Régészeti adatok Miskolc középkori történetéhez – Archäologische Beiträge zur Geschichte der Stadt Miskolc. = Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 121–153, ill.
- Zolnay László: A Buda mellett állt Szent Lőrinc pálos anyakolostor kutatástörténetéről – Über die Forschungsgeschichte des bei Buda gestandenen St. Laurenz-Mutterklosters der Pauliner. = BpR 29 (1992) 33–48, ill.

Gyuricza Anna–Szabó Klára

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ABSA	= Annual of the British School of Archaeology at Athens (London)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta HistSzeg	= Acta Historica Universitatis Szegediensis (Szeged)
Acta OrHung	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
AJA	= American Journal of Archaeology (New York)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ARegia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
ArsHung	= Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Közleményei (Budapest)
AVANS	= Archeologické Vyskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
BAR	= British Archaeological Reports (Oxford)
BéMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BMIIB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts (Budapest)
BpR	= Budapest Régiségei (Budapest)
BpSz	= Budapesti Szemle (Budapest)
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz-Berlin)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből (Szeged)
DuSz	= Dunántúli Szemle
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
Ethn	= Ethnographia (Budapest)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
FÖ	= Fundberichte aus Österreich (Wien)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KMK	= A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)
MAGW	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
MDAI	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
MemSaecHung	= Memoria Saecularum Hungariae (Budapest)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHH	= Monumenta Hungariae Historica (Budapest)
MÖAW	= Mitteilungen der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei (Budapest)
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
PA	= Památky Archeologické (Praha)
RTÉ	= Az országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve (Budapest)
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SHP	= Starohrvatska Prosvjeta (Zagreb)
SIA	= Slovenská Archeologia (Nitra)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SPFFBU	= Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University. Rada Archeologico-klasická (Brno)
SRH	= Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum
StudArch	= Studia Archaeologica (Budapest)
Sz	= Századok (Budapest)
SzékMÉ	= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzE	= Szent István Emlékkönyv I–III (Budapest, 1938)
SZMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TörtRégÉrt	= Történelmi és Régészeti Értesítő (Temesvár)
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift (Wien)
ZNM	= Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd)

TABLE OF CONTENTS

STUDY

<i>István Zalai-Gaál: "Clay lamps" of the Lengyel culture</i>	3
---	---

COMMUNICATIONS

<i>Endre Bíró: The Brigetio wall painting</i>	37
<i>Miklós Takács: The lion of the Oroszlános Monastery</i>	47
<i>I. Erdélyi-D. Tsevendorj: The latest results from Mongolian-Hungarian joint archaeological research (1986-1989)</i>	63
<i>Gyula Siklósi: Excavations in the surroundings of the St. Anna Chapel in Székesfehérvár</i>	71

REVIEWS

<i>Kinga Éry: Imre Lengyel 1934-1992</i>	85
<i>Jenő Füz: Géza Entz 1913-1993</i>	86
<i>Béla Miklós Szőke: Ágnes Csemiczky-Sós 1925-1993</i>	87
<i>Attila Kiss: Alán Kralovánszky 1929-1993</i>	89
<i>Pál Patay: Commemorating the 100th birthday of Ferenc Tömpe</i>	90
<i>Pál Raczký: The scientific works of Ferenc Tömpe in Neolithic and Copper Age Research in Hungary</i>	95
<i>Ildikó Szathmári: The role of Ferenc Tömpe in Hungarian Bronze Age Research</i>	99
<i>Sándor Soproni: Hommage a Klára Póczy</i>	102
<i>Tibor Kovács: The activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1992</i>	103
<i>Sylvia K. Palágyi: The archaeological activities of the Hungarian Society for Archeology and Art History in 1992</i>	104
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1990 (Ilona Czeglédy edit.)</i>	106

BOOK REVIEWS

<i>Barnabás Lőrincz: Zs. Visy, The Roman limes in Hungary (in Hungarian)</i>	131
<i>Zoltán Kádár: V. Wessetzky, Isis and Osiris in Pannonia (in Hungarian)</i>	131
<i>Béla Kürti: É. Garam-A. Kiss, Migration Period treasures in the Hungarian National Museum (in Hungarian)</i> ...	131
<i>Viola T. Dobosi: Menschenwerdung. Millionenjahre Menschheitsentwicklung</i>	132
<i>Viola T. Dobosi: P. Bueno Ramirez, Megalitos en la Meseta sur: los dolmenes de Azutan y la Estrella (Toledo)</i> ...	133
<i>István Zalai-Gaál: J. Petrasch, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa</i>	134
<i>István Zalai-Gaál: G. Trnka, Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen</i>	135
<i>Pál Patay: J.-P. Thevenot, L'âge du bronze en Bourgogne</i>	137
<i>Péter Hubay: J. Einwanger Merimde - Benisalame III. Die Funde der jüngeren Merimde-kultur</i>	139
<i>Miklós Szabó: H. van den Boom, Grossgefäße und Töpfe der Heineburg</i>	140
<i>Miklós Szabó: D. van Endert, Die Bronzefunde aus dem Oppidium von Manching.</i>	
<i>R. Gebhard, Die Fibeln aus dem Oppidium von Manching</i>	140
<i>Miklós Szabó: N. Himmelmann, Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst</i>	141
<i>Miklós Szabó: R. Fleischer, Studien zur seleukidischen Kunst. Bd. I. Herrscherbildnisse</i>	142
<i>Gyula J. Hajnóczy: Chr. Ertel, Römische Architektur in Carnuntum</i>	142
<i>Attila Kiss: U. Giesler-Müller, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel - Kleinhüningen</i>	144
<i>Juan Cabello: S. Broncano Rodriguez, El Castellar de Meca Ayora (Valencia)</i>	145
<i>Imre Holl: S. Felgenhauser-Schmiedt, Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde</i>	146
<i>Imre Holl: Archäologie im Rheinland 1989</i>	147
<i>Anna Gyuricza-Klára Szabó: Hungarian archaeological literature 1992</i>	149

Ára: 600,- Ft áfával

